Припрему ове свеске суфинансирало је Министарство просвете,
науке и технолошког развоја Републике Србије.

Главни и одговорни уредник Проф. др Драган Танчић

Уређивачки и редакцијски одбор
Проф. др Wolfgang Rohrbach, академик, Беч
Проф. др Татјана Сењушкина, Симферопољ
Проф. др Андрей Мохов, Севастопољ
Проф. др Наталия Николаевна Муравъева, Ростов-на-Дону
Проф. др Екатерина Ентина, Москва
Проф. др Шак Б. Ханиш, Сан Дијего
Проф. др Франсис Корблен, Париз
Проф. др Геновева Пушкас, Женева
Проф. др Луј де Сосир, Нојшател
Проф. др Фредерик Тортера, Монпеље
Проф. др Киара Мелоне, Верона
Проф. др Филип Васершаид, Берлин
Доц. др Стефан Анчев, Велико Трново
Доц. др Тодор Галунов, Велико Трново
Проф. др Недељко Станковић, Тузла
Проф. др Мирко Томасовић, Фоча
Проф. др Марко Атлагић
Проф. емеритус др Живота Радосављевић
Проф. др Драган Танчић
Проф. др Миодраг Гордић
Проф. др Обрад Стевановић
Проф. др Љиљана Марковић
Проф. др Снежана Гудурић
Проф. др Тијана Ашић
Проф. др Бошко Сувајџић
Доц. др Милица Јотов
Проф. др Урош Шуваковић
Проф. др Тиодор Росић
Проф. др Далибор Елезовић
Проф. др Јасмина Новокмет
Проф. др Оља Арсенијевић
Проф. др Весна Минић
Проф. др Голуб Јашовић
Проф. др Здравко Делетић
Доц. др Александар Мартиновић
Доц. др Јелена Пртљага
Др Јасмина Ахметагић
Др Драгана Јањић
Др Срђан Словић
Др Иван Бецић
Др Весна Зарковић
Др Ивана Женарју Рајовић
Др Далибор Велојић
Др Марија Јефтимијевић Михајловић
Др Мирјана Бечејски
Др Гордан Бојковић
Др Александар Павловић
Др Ана Мумовић
Др Бојан Шево
Др Звездана Елезовић
Др Ана Стишовић Миловановић
Др Ена Мирковић
Др Јован Симијановић
Др Петар Ристановић

Лектори
Др Јелена Војиновић Костић
Муниба Дрековић

Издавач
Институт за српску културу, Приштина – Лепосавић
e-mail institut.skp@gmail.com

УДК 008

Компјутерска обрада и штампа GID „Pi-press“, Пирот

Тираж 100

Сви чланци објављени у часопису *Баштина* су рецензирани.

Виђета на корицама
Призренско четворојеванђеље, јеванђелист Марко

Дизајн насловне стране Петар Ђуза

Editor-in-chief Professor Dragan Tančić, PhD

Editorial Board
Professor Wolfgang Rohrbach, PhD, academician, Wienna
Professor Tatyana Senyoshkina, PhD, Simferopol
Professor Andrey Mokhov, PhD, Sevastopol
Professor Nataliya Nikolaevna Muravyeva, PhD, Rostov-on-Don
Professor Ekaterina Entina, PhD, Moscow
Professor Shak B. Hanish, PhD, San Diego
Professor Francis Corblin, PhD, Paris
Professor Genoveva Puskas, PhD, Genève
Professor Louis de Saussure, PhD, Neuchâtel
Professor Frédéric Torterat, PhD, Montpellier
Professor Chiara Melone, PhD, Verona
Professor Philipp Wasserscheidt, PhD, Berlin
Assistant Professor Stefan Ančev PhD, Veliko Trnovo
Assistant Professor Todor Galunov, PhD, Veliko Trnovo
Professor Nedeljko Stanković, PhD, Tuzla
Professor Mirko Tomasović, PhD, Foča
Professor Marko Atlagić, PhD
Professor Emeritus Života Radosavljević, PhD
Professor Dragan Tančić, PhD
Professor Miodrag Gordić, PhD
Professor Obrad Stevanović, PhD
Professor Ljiljana Marković, PhD
Professor Snežana Gudurić, PhD
Professor Tijana Ašić, PhD
Professor Boško Suvajdžić, PhD
Assistant Professor Milica Jotov, PhD
Professor Uroš Šuvaković, PhD
Professor Tiodor Rosić, PhD
Professor Dalibor Elezović, PhD
Professor Jasmina Novokmet, PhD
Professor Olja Arsenijević, PhD
Professor Vesna Minić, PhD
Professor Golub Jašović, PhD
Professor Zdravko Deletić, PhD
Assistant Professor Aleksandar Martinović, PhD
Assistant Professor Jelena Prtljaga, PhD
Jasmina Ahmetagić, PhD
Dragana Janjić, PhD
Srđan Slović, PhD
Ivan Becić, PhD
Vesna Zarković, PhD
Ivana Ženarju Rajović, PhD
Dalibor Velojić, PhD
Marija Jeftimijević Mihajlović, PhD
Mirjana Bečejski, PhD
Gordan Bojković, PhD
Aleksandar Pavlović, PhD
Ana Mumović, PhD
Bojan Ševo, PhD
Zvezdana Elezović, PhD
Ana Stišović Milovanović, PhD
Ena Mirković, PhD
Jovan Simijanović, PhD
Petar Ristanović, PhD

Lectors
Jelena Vojinović Kostić, PhD
Muniba Dreković

Publisher
Institute for Serbian Culture, Priština – Leposavić
e-mail institut.skp@gmail.com

UDK 008

Computer Text Processing and Print GID „Pi-press“, Pirot

Circulation 100

All articles published in the journal *Baština* are reviewed.

Vignette on the Covers
The Prizren's Four Gospels, Evangelist Marko

Cover page design by Petar Đuza

YU ISSN 0353-9008
ISSN (Online) 2683-5797

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКУ КУЛТУРУ

ГЛАСНИК

БАШТИНА

ВОЛУМЕН 31 • СВЕСКА 54

ПРИШТИНА – ЛЕПОСАВИЋ
2021

САДРЖАЈ

ЈЕЗИК И КЊИЖЕВНОСТ

Јелена М. Павловић Јовановић, *Изражавање наредби и дужности у зборницима закона, уредби и уредбених указа из 1840. и 1845. године* 15

Светлана Е. Томић, *Медицинске сестре и прве лекарке у српској књижевности друге половине 19. века* 29

Јована С. Николић, *Хидронимија десног слива Средњег Ибра* 41

Биљана С. Солеша, *Функција хронотопа школе у савременом српском роману за децу* 61

Катарина З. Стевановић, *Метафоричка концептуализација боја у српском језику* 77

Милена М. Видосављевић, *Дигитална писменост и учење страних језика* 87

Миљан Д. Миљковић, *Разлике у употреби англицизама у свакодневном говору код деце основношколског узраста у односу на социодемографске варијабле* 103

ПОЛИТИКОЛОГИЈА, СОЦИОЛОГИЈА, ПРАВО И ЕКОНОМИЈА

Срђан Ж. Словић, *Марксов приступ међународним односима* 117

Кристина З. Њаради Мишић, Милица Д. Јотов, *Модернизација Јапана* 125

Радослав В. Балтезаревић, Младен В. Милић,
Улоīа носīалīије у емоционалном īовезивању īоīрошача са брендовима 137

Бранислав С. Радновић, *Диīīализација īроцеса услуживања īрађана као корисника јавних услуīа у функцији економскоī развоја – ситуациона анализа Реīублике Србије* 149

Марија С. Лугоњић, Оља М. Арсенијевић,
Култура īамћења зачеīака срīске медицине 161

Драгана А. Барјактаревић, *Приступање Европској унији – īредности и īотенцијални ризици* 179

Марко М. Миловић, *Навођење деīеīа на īрисуствовање īолним радњама – намеīнута и неīримеīна инкриминација* 195

Гордана С. Јовановић, Никола З. Павловић,
Здраво становништво сīраīешкио ресурс Косова и Меīохије 205

Јован М. Гордић, *Биīни чиниоци īрава на одбрану окривљеноī у међународном īраву* 219

Јелица Б. Матовић, *Изазови културе сīарења из родно-īенерацијске īерсīективе: Сīавови младих īрема сīарим особама* 231

ИСТОРИЈА

Иван М. Бецић, *Нишка индустријско-īривредна банка* 253

Ена С. Мирковић, *Цвеīко Црњак и њеīови сарадници – īолицајци у служби īарīије у īоку Друīоī свеīскоī раīа* 271

Небојша В. Стамболија, *Сīруктура официрскоī кора срīске државне сīраже у Митровичком округу 1942–1944.* 295

Дејан Д. Антић, *Изīрадња сурдуличке Сīомен-коснурнице у извешīајима срīске шīамīе 1922. īодине* 313

Игор Ђ. Вукадиновић, *Економски и īросвеīни īреображај аутономије Косова и Меīохије (1958–1965)* 327

ЕТНОЛОГИЈА

Невена С. Петковић, *Усмене историје Срба расељених са Косова и Метохије: Утицај присилних миграција на концепт дома* 347

ПЕДАГОГИЈА

Слађана Т. Видосављевић, Јелена Р. Круљ, *Образовна и хуманитарна улога Женске подружине и њене женске занатске школе у Гњилану (1914–1941)* 367

Живорад Р. Миленовић, *Васпитање у нацистичкој Немачкој од 1933. до 1945.* 383

Јасмина М. Ковачевић, Весна С. Радовановић, *Комуникација глувих заснована на оралној методи* 395

Снежана П. Перишић, Божана М. Рашковић, *Повезаност социодемографских чинилаца и ставова студената о интеграцији садржаја српског језика и музичке културе у млађим разредима основне школе* 411

Мирјана М. Симић, *Из историје основног школства у Мушутишту и Средачкој жупи од оснивања до 1912. године* 427

ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ

Урош И. Ђорђевић, *Иконопис цркве у Дренови код Лепосавића из друге половине 16. века* 441

ИСТОРИЈА КУЛТУРЕ

Драгана С. Новаков, *Рецеп Ш. Шкријељ, Писма на надгробним споменицима у селима Љуљац, Кузмичево и Шкријеље (XIX век)* 459

Александра Б. Пушара, *Финансирање културне баштине* 479

Невена Г. Настић, *Оснивање и значај Богословије у Призрену за очување српства на просторима Старе Србије* 493

ПРИКАЗИ

Студија о читаоцу, читању и савременим теоријама читања
(Мирјана Бојанић Ћирковић, *Читалац у науци о књижевности: Од антике до савремених теорија читања*, Филозофски факултет
у Нишу, 2020, 396 стр.) 509

Списак рецензената 513

CONTENT

LANGUAGE AND LITERATURE

Jelena M. Pavlović Jovanović, *Comands and division of duties in the codes of laws, decrees and ordinances from 1840 and 1845* 15

Svetlana E. Tomić, *Nurses and first female physicians of the Serbian literature from the second half of the 19th century* 29

Jovana S. Nikolić, *Hydronymy of the right basin of the Middle Ibar* 41

Biljana S. Soleša, *The function of the chronotope of school in the contemporary novel for chlidren* 61

Katarina Z. Stevanović, *The mataphorical conceptualization of God in in the Serbian language* 77

Milena M. Vidosavljević, *Digital liteacy and foreign language learning* 87

Miljan D. Miljković, *Differences in the use of englishism in daily speech in Primary school children in relation to sociodemographic variables* 103

POLITICAL SCIENCE, SOCIOLOGY, LAW, ECONOMICS

Srđan Ž. Slović, *Marx's approach to international relations* 117

Kristina Z. Njaradi Mišić, Milica D. Jotov, *Modernization of Japan* 125

Radoslav V. Baltezarević, Mladen V. Milić,
The role of nostalgia in emotional connection of consumers with brands 137

Branislav S. Radnović, *Digitalization serving process citizens as users of Public services in function of economic development – analysis situation in Republic of Serbia* 149

Marija S. Lugonjić, Olja M. Arsenijević,
Culture of memory of the beginnings of Serbian medicine 161

Dragana A. Barjaktarević, *Accession to the EU – Advantages and potential risks* 179

Marko M. Milović, *Inciting a chlid to attend sex acts – Imposed and seamless incrimination* 195

Gordana S. Jovanović, Nikola Z. Pavlović,
Healthy population as a strategic resource in the economy of Kosovo and Metohija 205

Jovan M. Gordić, *Significant factors of the right to defend the defendant in international law* 219

Jelica B. Matović, *Challenges of the ageing culture from the gender-generational perspective: youth`s stance towards ageing and older people* 231

HISTORY

Ivan M. Becić, *Industrial and commercial bank of Niš* 253

Ena S. Mirković, *Cvetko Crnjak and his associates – police officers in the service of the party during the Second World War* 271

Nebojša V. Stambolija, *Structure of the officer's corps of Serbian state guard in Kosovska Mitrovica District 1942-1944* 295

Dejan D. Antić, *Construction of the Surdulica memorial ossuary in reports of Serbian newspapers in 1922* 313

Igor Đ. Vukadinović, *The economical and educational transformation of the autonomy of Kosovo and Metohija (1958–1965)* 327

ETNOLOGY

Nevena S. Petković, *Oral histories of displaced Serbs from Kosovo and Metohija: influence of forced migrations on the concept of home* 347

PEDAGOGY

Slađana T. Vidosavljević, Jelena R. Krulj, *Educational and humanitarian role of women's branch and her women's craft school in Gnjilane (1914 - 1941)* 367

Živorad M. Milenović, *Education in Nazi Germany from 1933 to 1945* 383

Jasmina M. Kovačević, Vesna S. Radović, *Communication of deaf people based the oral method* 395

Snežana P. Perišić, Božana M. Rašković, *Relationship between sociodemographic factors and students' attitudes about integration content of Serbian language and music culture in younger grades of Primary school* 411

Mirjana M. Simić, *From the history of Primary education in Mušutište and Sredač Parish from its founding until 1912* 427

HISTORY OF ART

Uroš I. Đorđević, *Icon painting of the church in Drenova near Leposavić from the second half of the 16th century* 441

HISTORY OF CULTURE

Dragana S. Novakov, Redžep Š. Škrejelj, *Letters on the Tombstone monuments in the villages of Ljuljac, Kuzmičevo and Škrijelje (19th century)* 459

Aleksandra B. Pušara, *Financing cultural heritage* 479

Nevena G. Nastić, *Establishment and significance of the Serbian Orthodox semminary in Prizren for the preservation of Serbs in the teritory of Old Serbia* 493

VIEWS

Study on the reader, reading and Contemporary Theories of reading
(Mirjana Bojanić Ćirković, *Reader in the Science of literature:
From Antiquity to Contemporary Theories of reading*,
Faculty of Philosophy in Niš, 2020, 396 pages) 509

List of reviewers 513

Језик и књижевност

УДК 811.163.41'276.6:34"1840/1845"
811.163.41'38"1840/1845"
doi: 10.5937/bastina31-30126

Оригинални научни рад

*Јелена М. ПАВЛОВИЋ ЈОВАНОВИЋ**
Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет
Центар за проучавање језика и књижевности

ИЗРАЖАВАЊЕ НАРЕДБИ И ДУЖНОСТИ У *ЗБОРНИЦИМА ЗАКОНА, УРЕДБИ И УРЕДБЕНИХ УКАЗА* ИЗ 1840. И 1845. ГОДИНЕ**[1]

Апстракт: Циљ рада је испитивање изражавања наредби и дужности у *Зборницима закона, уредби* и *уредбених указа* из 1840. и 1845. године. Користили смо се функционалностилском, синтаксичком, историјскојезичком и методом историјске анализе дискурса. Дошли смо до закључка да се функтор *треба,* који постоји на дубинском нивоу правне норме, на површинском нивоу правне одредбе изражава различитим (не)експресивним средствима. Строге наредбе везују се за одређене професије, као што су војници и државни чиновници. Благе наредбе и препоруке везане су за ситуације у којима је законодавац на нижем положају од адресата. Додатна експресивност примера условљена је семантиком глагола, употребом негације, додатном квалификацијом и нагомилавањем примера.

Кључне речи: историјска анализа дискурса, синтакса, 19. век, правни стил, наредбе, дужности.

УВОД

Циљ рада је испитивање начина изражавања наредби и дужности у *Зборницима закона, уредба и уредбених указа* из 1840. и 1845. године. Централно истраживачко питање у раду јесте на који начин се, на површинском нивоу правне одредбе, изражава дубински функтор *треба*, који постоји на

* истраживач-приправник, jelena.pavlovic@filum.kg.ac.rs

** Овај рад је рађен у оквиру пројекта *Динамика структура савременог српског језика*, ОИ 178014, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 Рад је у мало измењеном облику био изложен на XIV међународном научном скупу *Српски језик, књижевност, уметност* на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу (25–27. октобар 2019. године) под насловом *(Не)експресивно изражавање наредби и дужности у Зборницима закона и уредаба Кнежевине Србије из 1840. и 1845. године.*

дубинском нивоу правне норме. У раду су коришћене синтаксичка, историјскојезичка, функционлностилска и метода историјске анализе дискурса. Корпус чине прва два тома *Зборника закона, уредба и уредбених указа*. *Зборници* су прегледани у целости и садрже 140 докумената. У *Зборницима* доминира законодавно-правни подстил административно-правног стила, мада се срећу и други подстилови.[2] Текстови припадају предстандардном периоду развоја српског књижевног језика и писани су модернизованим доситејевским језиком (уп. Луковић 1994: 36, 51).

ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКА РАЗМАТРАЊА И ПРЕГЛЕД ДОСАДАЊШИХ ПРОУЧАВАЊА

Основни теоријски оквир у раду представља теорија језика права Николе Висковића, изложена у књизи *Језик ȑрава* (1989). Главна дихотомија коју уводи Висковић јесте разлика између правне одредбе и правне норме. Док на дубинском нивоу правна норма има јединствену логичко-семантичку структуру, на површинском нивоу правне одредбе она може бити исказана на различите начине. Ова дихотомија коју уводи Висковић омогућава разноврсна проучавања језика права, посебно његова синтаксичка и стилистичка проучавања. Између осталог, може послужити као основ за проучавање језичког изражавања заповести у правним текстовима. Заповест се на дубинском нивоу изражава функтором *тȑеба* (или његовим семантичким еквивалентима), док се на површинском нивоу он може изоставити или заменити неким индикативним функтором (Висковић 1981: 103–104; Висковић 1989: 117–118).

Колико је нама познато, на средства за исказивање дужности и наредби у 19. веку[3] пажњу скреће Милош Луковић указујући на употребу инфинитива и конструкције *да* + презент уз глаголе *имаȑи* и *тȑебаȑи* (1994: 119–121). Истиче се да императив није погодно средство за исказивање наредби у правним текстовима, па се зато у диспозицијама користе други глаголски облици (Луковић 1994: 128). Констатује се коришћење футура првог (Луковић 1994: 121–123). Скреће се пажња и на употребу конструкције *да* + презент у императивном значењу (Луковић 1994: 128–129). Углавном се остаје на нивоу узгредног запажања, без детаљног прегледа које све језичке конструкције могу да служе за изражавање заповести и дужности, као и томе какав је њихов међуодноc.

2 О подстиловима административно-правног стила в. Тошовић 2002: 355–356.

3 Од досадашњих проучавања српског правног језика 19. века посебно се издвајају Јовић 1995; Јовић 2011; Луковић 1988/90; Луковић 1994; Луковић 2006; Луковић 2009; Луковић 2010; Марковић 1994; Окука 1996; Остојић 2000; Подгорац 1990.

АНАЛИЗА КОРПУСА

Анализу ћемо спровести у оквиру следећих категорија: (а) основне неутралне наредбе; (б) јаче наредбе; (в) строге експресивне наредбе; (г) глаголи допуњени изричном реченицом; (д) различити глаголи са додатним квалификаторима који повећавају степен експресивности; (ђ) примери изразите експресивности.

Основне неутралне наредбе.

Футур први. Основне неутралне наредбе могу бити изражене обликом футура првог, што је и очекивано с обзиром на то да је правни језик усмерен ка нормирању будућих ситуација (Висковић 1989: 90): Кадъ се потреба за какавъ законъ или уредбу појави кодъ Совѣта, онда *ће* Совѣтъ *дати сочинити* проєктъ са наведенимъ основима. (Устројеније II 1839/1840: 16); И тай *ће* се процентъ на слѣдующій начинъ *давати* […] (Уредба (74) 1843/45: 261); Главно Казначейство *пастће* подъ строгій одговоръ, ако оно ексикъ или калпъ новце примало или издавало буде (Указ (39) 1841/45: 156)[4].

Изрази са конструкцијом бити дужан. Ово је најбројнији израз за неутрално изражавање наредби. Код њега је нагласак на самој дужности и на ономе ко мора ту дужност извршити. С друге стране, овај израз пређуткује законодавца који наредбу доноси. Јасно је изражен хијерархијски однос између пошиљаоца и примаоца поруке. У грађи га налазимо у два облика:

(а) са допуном у инфинитиву (доминантно): Секретари маньи *дужни су* главнога Секретара у дѣлима нѣговымъ *подпомагати*, и нѣгово мѣсто у случаю препятствія *заступати* […]. (Устројеније I 1839/40: 26); На закгеванѣ како приватны тако и званичны лица̂, *дужанъ є* карантинъ ньина писма и у присутствію ньинимъ *манипулирати*. (Уредба (29) 1841/45: 101); Но у томъ случаю *дужанъ є* тргавацъ служителю санитета […] на данъ діурну и кассу састанка дангубнине, као што є вышшеизложено, *платити*. (Устројеније XXIII 1839/40: 169);

(б) са допуном у облику *да* + презент: Поредъ овога *да буде дужанъ* свакій Окружный Началникъ одма, како извѣстіє добыє, да су се у Окружію нѣговомь айдуцы илъ лопови появили, поитати, *да* противъ таковы *устане* […]. (Настављенија IX 1839/40: 85).

Глаголи бити + именица дужност. Оно што је речено за израз *бити дужан*, важи и за глагол *бити* у споју са именицом *дужност*. У овом случају само је још више нагласак на дужности коју мора да изврши адресат. Служи за набрајање дужности грађана и државних службеника. У грађи се јавља са доста потврда. Среће се у две варијанте:

4 Због ограниченог простора рада, доносимо само минимални број потврда.

(а) са допуном у инфинитиву: […] и са свима доказателствама предати редовномъ Суду, коєга ће *дужность быти дѣло исйыташи, доказашельсшва извидиши, и шаковоїа, ако се за йовинна нађе, йресудомъ службе и званія лиши-ши, и йо обсшояшельсшвама, ако се ошшећеномъ друїче йомоћи небы моїло, и на найлашу шшеше осуди-ши.* (Уредба (79) 1844/45: 298);

(б) са допуном у облику *да* + презент: Главне и особите нѣгове *дужности єсу*: 1. *Да се сйоразумѣва* са свима нѣговымъ подручныма (…); 2. *Да* подчинѣне служителѣ правично, по реду и по особитымъ ньинымъ способностима на послове *уйошреблява*, и да ій у истыма добро *йоучава* (…); 3. *Да саобшшава* званична предписанія одъ выше власти […] (Уредба (29) 1841/45: 54–55).

Израз сйадаши у дужносш/дѣяшелносш. Израз *сйадаши у дужносш/дѣяшелносш* представља стилску варијанту претходних израза. Јавља се:

(а) са девербативном именицом као допуном: Далѣ *у йоїлавише нѣїове дужности сйада: 9). Расйыйивань, какво є сшань здравля йо сусѣднымъ окружнымъ, а и йодальимъ земляма Турскоїа царсшва (…); заїимъ йройисано йеріодическо шилянь Райорша вышой надлежной власши о исшоме сшаню здравля йо онымъ шуѣземнымъ краєвима, и йравилно йросшоколирань како шій Райоршь, шако и осшале нѣїове званичне корресйонденціє* […] (Уредба (29) 1841/45: 56);

(б) са допуном у инфинитиву: По томъ *у круїъ дѣяшелносши* Попечителя Правосудія *сйада: б) Сшарашй се и бдиши, да се не само йресуде йо законима чине, но и да се безъ оїлаїаня изврше* […] (Устројениje IV 1839/40: 50); У кругъ дѣятелности Попечителя Просвѣштенія (Уст. Чл. 22) спада вообште: д) *Сшарашй се* о томъ, како *да се усшрои* и све оно, што се относя на Законъ, Богослуженіе и Цркве […] (Устројениje IV 1839/40: 53).

Глаїол шребаши. Глагол *шребаши* представља директну површинску експликацију дубинског функтора *шреба.* Док се изрази са кореном *дужан/дужност* везују за формализовану државну хијерархију, глагол *шребаши* непосредније имплицира дужности и имплицира контекст који је типичан и за општи језик, па се чешће јавља у документима који нормирају свакодневне ситуације. Јавља се са:

(а) са допуном у инфинитиву: Како се еспапъ очисти и чимъ одређено періода време протече, одма га *шреба* ономъ, чіи є, или нѣговомъ коммиссіонару, *йредаши* […]. (Уредба (29) 1841/45: 86); Ако бы се догодило, да се на оныма, кои карантину дођу да карантинираю, или што повише посла съ овостранцыма имаю, или што мысле и далѣ овамо унутра иђи — явни знацы кужне болести спазе, онда онакове никако *не шреба* у карантинъ *йусшиши* […] (Уредба XII 1839/40: 104);

(б) са допуном у облику *да* + презент: Професcори прилѣжно и точно обдржавати; и у случаю, кадъ бы због важне законне причине какове

изостати морали, *трeба да* то Ректору благовременно *яве* […] (Устројеније IV 1839/40: 53); И Кметови свакогъ Обштества *трeба да* обрате *вниманіє своє* на то, да се Уредба ова у цѣлости храни [...] (Уредба XII 1839/40: 104).

Јаке наредбе.

Императивна конструкција да + презент. Конструкција *да* + презент је доста честа. Она може, а не мора бити експресивна:

(а) конструкција није експресивна: Ако бы съ плаћанѣмъ интереса закасніо, или ако бы вредность преднаведене хіпотеке временомъ спала, и я небы кадаръ быо другимъ добрама капиталъ овай обезбѣдити: то *да дужанъ будемъ, подврѣнути се* опредѣленію Члена 52. Высочайше одобреногъ штатута преднаведеногъ фонда одъ 13. Јануарія 1841. године. (Уредба (18) 1841/45: 30 (МОДЕЛ ОБЛИГАЦИЈЕ)); Кадъ старіи Чиновникъ по собственной потреби одсутствує, дужанъ га є млађій Чиновникъ за три мѣсеца о своіой плати заступати; но ако ово одсутствіє дуже одъ три мѣсеца буде: то *да* заступаюћій Чиновникъ оногъ Чиновника, коєга заступа, *плату ужива*, а одсутствуюћій старіи Чиновникъ плату заступаюћегъ млађегъ, или съ платомъ *да се меняю* […]. (Правила (23) 1841/45: 40). Одтуда 9. *Да се* Додатакъ Новина Српски сообщаваня и обнародованя ради по потреби Дружству *уступи*, или по изискиваню обстоятелства и *умложи* (Уредба (38) 1841/45: 154);

(б) конструкција је експресивна: Заповѣсть одъ Началника по дужности службе издану, *свакій да има безусловно испунити.* (Закон XXI 1839/40: 136, експресивности доприносе контекст војног закона и начински прилог *безусловно*); […] но свакояко о томе Началству своме достаточно извѣстіє *безъ отлаганя да поднесе* (Закон XXI 1839/40: 137, експресивности доприноси адвербијална одредба за начин *без отлагања*).

Ове конструкције у посматраном корпусу могу се посматрати двојако: као императива конструкција и као допуна имплицитне изричне реченице са глаголима *наредити, одредити, прописати* и њима сличним (на пример, *Пропису је се да заступајући Чиновник плату ужива*) (уп. Павловић 2018: 204, фуснота бр. 6).

Глагол морати + инфинитив. Глагол *морати* имплицира то да не постоји могућност неизвршења наредбе и асоцира на контекст свакодневног језика. Јавља се са допуном у инфинитиву: Тако ће и свакій, кои већъ буди коє Правителственно благодѣяніє ужива, *морати* съ почеткомъ те исте идуће године *достовѣрно показати*, да є на поменутый начинъ одъ болести велики богиня или крастâ обезбеђенъ […] (Уредба (29) 1841/45: 86); И онда ће се таковый рачунополагателю натрагъ послати, да другій одма сачини; а за коє време да га *пошлати мора*, назначи ће се. (Устројеније (81) 1844/45: 310).

Глагол имати + инфинитив. Представља јаку заповест, али глагол *имати* има мању снагу од глагола *морати.* Такође, кад се јавља у безличном

облику, нагласак се ставља на дужност, а не на онога ко је чини (*Књиге Друштва српске словесности морају се штампати, али се не каже ко их мора штампати*). Глагол *имати* наглашава обавезност саме радње: Све књиге, Дружствомъ Србске Словесности израђене, *имаю се печатати* на ползу и корысть овога заведенія, а приходи одовудъ као и добровольни родолюбаца прилози *имаю* се особено одъ Кассехранителя школске фундаціе *руководити*. (Уредба (38) 1841/45: 154); У томъ случаю Срезскій Началникъ *да има приложити* Свидѣтелство о умрлой глави са подписомъ Свештеника и Примирителнога Суда [...] (Уредба (59) 1842/45: 200).

Глагол хтети + инфинитив. Ретко се јавља. Са гледишта савременог језика у питању је синтаксички архаизам. Нагласак је на узроку радње која повлачи казну (*несмотреност*), али се прећуткује извршилац дела: *Сама несмотреность*, ако се пожаръ и ніе догодіо, али бы се лако догодити могао, *хоће се строго казнити* (Закон XXI 1839/40: 145).

Строге експресивне наредбе.

Негирана императивна конструкција да + презент. Ова конструкција се често среће. Изразито је експресивна, а експресивност је последица употребе негације. Овакви примери јављају се као изразито строге забране. У питању су прекршаји који се, са гледишта законодавца, сматрају веома тешким и који представљају кршење неке озбиљније забране (на пример, заклетва божјим именом). Оваквих примера има у *Војном закону*, пошто су војници слој од кога се посебно тражи изразита дисциплина. Такође, овај негирани императив користи се и када се ограничава рад државних органа и када се њима прети посебно строгим санкцијама. Употреба ове конструкције имплицира строги хијерархијски однос између адресата и адресанта, а имплициран је и однос законодавца (*оца*), који строгим наредбама васпитава *децу* (народ): Пресветимъ именомъ Божіимъ за лажь и неправду *да се нико незаклиње* [...] (Закон XXI 1839/40: 134, војни закон); У време службе Божіе улогору крчмари и други продавцы нитшта *да не продаю*, осимъ крайнѣ нужде [...]. (Закон XXI 1839/40: 134, војни закон); Озлобленый и увређеный самъ себи судія *да небуде*, нити *да се* за обиду *свети* [...] (Закон XXI 1839/40: 149); Плата за Кметове и Помоћнике опредѣлена є годишнѣ по 1. цванцыкъ съ главе на главу, зато Обштине съ њима *да се неподаћаю, нити* онога *узимаю*, кои ће маньомъ цѣномъ да служи, чимъ се догодити може, да се найбольи и найважніи люди за ову службу исклюне, као што су се подобни случаи и догађали (Уредба XXVII 1840/40: 202).

Изразито експресивна негирана императивна конструкција да + презент глагола усудити се + инфинитив. У питању је још изразитија забрана појачана употребом глагола *усудити се* у облику презента. Глаголом *усудити се* негира се и сама помисао на прекршај. На овај начин још је више наглашен хијерархијски однос између пошиљаоца и примаоца правне поруке.

Ова конструкција се нарочито везује за државне службенике и војнике. Употреба императива, а нарочито глагола *усудити се* у облику императива сугерише велику личну одговорност адресата у односу према прописаним нормама: Заповѣсть Началства *опорочавати*, ню *у сумню доводити*, и не пристойнымъ начиномъ *понижавати, да се* нико не *усуди* [...] (Закон XXI 1839/40: 137); Ни Оффицыръ ни простый войникъ *да се не усуди* [...] *оставити и ићи тражитя* плату и рану, ако на време дошла не бы. (Закон XXI 1839/40: 140, војнички закон); *Самъ себя судія быти, и у силу безъ Суда себе намиривати, да се* подъ строгимъ одговоромъ нико *не усуди* (Закон XIII 1839/40: 104).

Глаголи који за допуну имају изричну реченицу.

Глаголи који означавају пажњу и бригу. Глаголи као што су *пазити, мотрити, бринути се* имплицирају бригу онога чија се дужност прописује законом. Као допуне овим глаголима јављају се изричне реченице уведене везницима *да* и *како*. Срећу се следећи глаголи:

(а) *мотрити:* Да Пресуде Судейске самъ, или посредствомъ Срезки Началника, у извршенѣ приводи *мотрећи, да у томе не поступи противу Чл. 44. Устав.* (Устројение VIII 1839/40: 81);

(б) *пазити:* Нарочито пакъ *пазит' ће на то, да се дрва, за мензулане опредѣлена, у ару неложе* (Устројение (69) 1843/45: 231);

(в) *бринути се:* Онъ ће се о сходнымъ средствама *бринути, како да се уклони све оно, што бы миръ и поредакъ нарушити могло* [...] (Устројение IV 1839/40: 42);

(г) *бдети:* Како годъ што Началникъ Окружія и Срезске Старешине *бдити мораю, да се злочинства и пресупленія предупреде и недоноде, и злочинцы да се уваће и Суду предаћу* [...] (Устројение XXV 1840/1840: 183); И зато ће онъ бдити, да ученицы у прописане часове прилѣжно училиште посѣштаваю, да у цркву долазе, у добрыма наравима успѣваю [...] (Устројение (82) 1844/45: 343).

Сви глаголи из ове групе имплицирају сталну пажњу да се дужност изврши. То сугерише и додатну одговорност онога који ради. Глаголи *бдети, бринути се* наводе на родитељски однос онога ко дужност врши према својој дужности.

Појава удвојених предиката је карактеристика административноправног стила (Тошовић [2]2002: 370). Удвајање глагола нарочито подвлачи важност дужности која се прописује или важност догађаја који се мора спречити. Пронашли смо следеће комбинације глагола:

(а) *пазити и чувати:* Кордонске страже (...) мораю у свако време и непрекидно *пазити и чувати, да нико изъ ове наше стране у ону преко погранични линіе крадомъ не пређе* [...] (Правила (30) 1841/45: 124);

(б) *бдити и надзирати:* У овомъ призрѣнію *дужанъ ће быти* Судъ Окружный *бдити, и надзирати, да сироте или пупилле заоставше неостану безъ тутора* […] (Устројеније XXV 1840/1840: 192–193);

(в) *старати се и настојавати: Старати се и настояваши, да се неправде овакове и злоупотребленія укидаю и искореняваю* (Привремено устројеније 10 (Пр.) 1839/40: 238);

(г) *мотрити и чувати:* […] нуждни карантински служитељи поставе, кои ће за време састанка *мотрити и чувати, да се никаква мњшавина съ овостранцыма не учини.* (Уредба (29) 1841/45: 55).

Глаголи надгледати. Глагол *надгледати* наглашава да онај који врши дужност има одговорност над другима. Овај глагол је неутралан: У подозрителна и опасна времена Лѣкара су дужности: 7. *Надгледати, да се сваіда колибе чисто држе, и да се ствари и есапъ, и животинъ при приманю по пропису карантинске Уредбе чисте* (Уредба (29) 1841/45: 58).

Глаголи који имплицирају само почетак, али не и завршетак радње. У бирократском језику често се налазе глаголи који имплицирају само почетак, али не и завршетак радње и остварење циља (Кликовац 2008: 68). Ови глаголи се обично везују за више државне службенике, тако да се они употребом ових глагола „ослобађају одговорности" уколико дужност не буде извршена. Такође, ови глаголи се везују за циљеве које је тешко постићи, па се законодавац обавезује само на почетак рада на конкретном проблему. У нашем корпусу такви су глаголи:

(а) *настојавати/настојати:* Управитель […] ће и *настояваши* […] *да се онде, іде стара зданія своме опредъленію не одіовараю, друіа боля и удобнія подину; и іде учитель обыталишта при училищу имао не бы, да се и таково построи.* (Устројеније (82) 1844/45: 325); […] нуждно є, *да се настои, да се млади шумари подижу, и ови нипошто недираю* […] (Уредба XII 1839/40: 102); У оваковымъ мѣстима, гдѣ є гора редка, и гдѣ се и нужднымъ само употребленіемъ лако утаманити може, нуждно є, *да се настои, да се млади шумари подижу, и ови нипошто недираю* (…) (Уредба XII 1839/40: 102);

(б) *потрудити се:* При свађи војника дужни су они, кои бы ту присутствовали, *потрудити се, да оне свађаюће се разваде, и пріятельски помире, и ако то учиниши не бы имъ моіуће было, да стражу дозову, и оне предаду у затворъ, и Началнику своме доіађай обяве.* (Закон XXI 1839/40: 149).

Глаголи који имплицирају да не сме бити одступања од дужности. Такви су глаголи *постаратии се / побринути се.* Ови глаголи јављају се у одредбама који се тичу ствари од државног/националног интереса*:* По овоме ни єданъ Професоръ више одъ єдногъ дана да не одсутствуе, па и у томъ случаю не иначе, но пошто Ректору яви, *да се побринуо, ко ће іа за то време заступити.* (Устројеније (82) 1844/45: 342); Ректоръ *ће се постарати, да се сходно*

расположеніє часова у пуномъ засѣданію опредѣли. (Устројениje (82) 1844/45: 342); Како Судъ пресуду донесе, и преступнику обяви [...] ако ли се осуђує, *валя да се постара, да се иста пресуда своимъ путемъ и начиномъ у извршеніє доведе* [...] (Устројениje XXV 1840/1840: 187).

Што се више средстава користи да се изрази дужност, обавезивање на дужност је све мање. У примеру који следи срећемо више средстава (глагол *ваљати* и глагол *постарати* се) пре навођења дужности: Како Судъ пресуду донесе, и преступнику обяви, ако се ослобођава, треба да га одма у слободу постави, ако ли се осуђує, *валя да се постара, да се иста пресуда своимъ путемъ и начиномъ у извршеніє доведе* [...] (Устројениje XXV 1840/1840: 187).

Глаголи који експлицитно означавају заповест. У питању су глаголи *заповедити, налагати, забранити, наредити.* Код ових глагола нагласак је на ономе ко издаје наредбу, а не на ономе ко наредбу чини. Пронашли смо следеће глаголе:

(а) *заповедити и налагати: Заповѣда се и налаже* свакому Србину вообште, и по именце свакому домаћину у Отечеству нашемъ како варошанину тако и селяку, *да свету Неделю и остале Господске заповѣдне Празднике, на славу Божію празднуе и светкує* [.... (Уредба XV 1839/40: 113);

(б) *забранити: Забрањуєсе свакому Србину у свету Наделю или на Господскій заповѣдный Праздникъ польске тежачке послове предузимати и радити* [...] (Уредба XV 1839/40: 114);

(в) *налагати:* Као што се свакоме војнику дозволява сваку тужбу и молбу своме Началнику подносити, тако му се *налаже, да се измышлѣны и лажны доношенія чува, но свагда само са истиномъ и правдомъ излазй* [...] (Закон XXI 1839/40: 150);

(г) *наредити:* Началничество Окружно пріймивши спискове од Срезски старѣшина и у Бѣограду одъ Полиціе, *наредитʼће одма, да се данакъ купи.* (Уредба XXIV 1839/40: 179).

Глаголи који значе препоруку. У питању је глагол *препоручити.* Он се јавља као манир у финалном делу указа. Користи се у ситуацијама када је законодавац у нижем положају од онога чија се дужност нормира (министри, попечитељства, кнез итд.): Ово сообштаваюћи Намѣстничество Попечителству, *препоручує му, да по смыслу Указа овоіъ у напредакъ поступа, и Указъ истый обнародуе.* (Указ 5. (Пр.) 1839/40: 231); По сообштенію овомъ *препоручуе се Попечителству Внутреньи Дѣла, да предстоећій Указъ у дѣйство привести и обнародовати даде.* (Указ 7.(Пр.) 1839/40: 233).

Различити глаголи са додатним квалификаторима. Квалификује се начин извршења дужности. Експресивност у овом случају долази од начинских адвербијалних одредби. Квалификатори могу бити:

(а) прилози за начин: При издаваню овы обявленія дужанъ є свакій Срезскій Началникъ на то *добро моштрити, да дозволеніе даѣ само на онымъ мѣстима сѣћи їору, їдѣ є, као што є предписано, млоїо има* […] (Уредба XII 1839/40: 103); 5. Да *брижльиво чува* ключеве *одъ каранштински заштвора* […] (Уредба (29) 1841/45: 55);

(б) предлошко-падежна конструкција у функцији одредбе за начин: Ако бы Чиновника кога надлежна нѣму предпоставлѣна власть и изванъ реченнога случая по нужди или отечественной ползи, за добро нашла за време већему или подобному званію приставити, и *што да дужанъ буде овай точно и безъ сваке противности испуняваши* (Правила (63) 1843/45: 208).

Посебно експресивни примери.

Глаїол чуваши се са доїуном у облику неїиране изричне реченице. У овим примерима посебно се скреће пажња да се дужност мора неизоставно извршити. Нагласак се ставља на личну одговорност и на спречавање нежељених последица: *Но и старѣшине воєнне да се чуваю, да не бы неїраведнымъ, безчовечнымъ и суровымъ поступанѣмъ повода къ неїокорности и противности дали, подъ строїимъ одїоворомъ.* (Извод закона XXII 1839/40: 159); Како годъ што *ће се* Обштине *чуваши, да выше права себи не присваяю* (…) (Уредба XXVIII 1840/40: 206); Како годъ што *ће се* Обштине *чуваши, да выше права себи не присваяю, неїо што имъ по уступленію и самой природи припада* (…) (Уредба XXVIII 1840/40: 206).

Глаїоли који значе препоруку.

И глаголи који значе препоруку могу бити изразито експресивни у случају да дође до нагомилавања препорука. Пример је узет из поджанра прокламације, који дозвољава већу експресивност од других поджанрова у корпусу:

> Држећи пакъ, да у миру, тишини, слоги и взаимной любови права срећа народня обытава, мы опуномоћени Намѣстницы Княжескога достоинства, *желимо и препоручуємо, да комшія комшію, селякъ селяка, варошанинъ варошанина, земляк земляка, сотечественникъ сотечественника, єданъ друїоїъ, безъ разлике порекла и станя, као рођеноїа браша, пази и люби, да се свакій Устава, као вѣрноїа залоїа садашнѣїа и будућеїа блаїостоянія своїа, свето држи, да сви до єдноїа предпоставлѣнне имъ Власти почитую и слушаю, и законно уведенымъ Уредбама повинуюсе вообште* (…) (Прокламација 4. (Пр.) 1839/40: 230–231).

ЗАКЉУЧАК

У раду смо се бавили испитивањем начина изражавања дужности и наредби у *Зборницима закона и уредбених указа* за 1840. и 1845. годину. Функтор *треба*, који се јавља у дубинској структури правне норме, на површинској

структури изражава се различитим средствима. Конструкције које изражавају заповести и дужности могу бити благе, неутралне и строге, односно експресивне и неекспресивне. Додатна експресивност постиже се негацијом, лексичком семантиком глагола, начинском квалификацијом и кумулацијом. Јаке експресивне наредбе везане су за строге забране и углавном су упућене одређеним професијама. Наглашавају јаку контролу законодавца над адресантом. Блажи глаголи користе се јер имплицирају да предузета радња може (а не мора) бити извршена до краја. Употребљавају се када се говори о дужностима оних који су по хијерархији на вишем нивоу од законописца.

ИЗВОРИ

Зборник 1840: *Сборникъ законâ и уредбâ, и уредбены' указâ, изданы' у Княжествý србскомъ, одъ времена обнародованоїъ Устава земальскоїъ (13. Февр. 1839. до Айр. мес. 1840).* I. Београдъ: у Кньигопечатньи Княжества Србскогъ.

Зборник 1845: *Сборникъ законâ и уредбâ, и уредбены' указâ, изданы' у Княжествý србскомъ (одъ Айрила 1840. до конца Декемвра 1844. їод).* II. Београдъ: у Кньигопечатньи Княжества Србскогъ.

ЛИТЕРАТУРА

Висковић 1982: Никола Висковић, „Основе семиотике права (I дио)". *Зборник за теорију йрава,* св. 2, 91–124.

Висковић 1989: Nikola Visković. *Jezik prava.* Zagreb: Naprijed.

Јовић 1995: Љубомир Ив. Јовић, *Језик закона*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Јовић 2011: Надежда Јовић, „О лексици Зборника закона и уредба и 1867. године". *Срйски језик, књижевносш, уметносш. Књ. I. Књижевни (сшандардни) језик и језик књижевносши*. Ред. Милош Ковачевић. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 387–397.

Кликовац 2008: Duška Klikovac. *Jezik i moć: ogledi iz sociolingvistike i stilistike.* Beograd: XX vek.

Луковић 1988/90: Милош Луковић. „Настанак и синтаксичка својства *Усшава за Књажесшво Србију* од 1869. године", *Прилози йроучавању језика*, 24/26, 87–97.

Луковић 1994: Милош Луковић. *Развој срйскоїа йравної сшила: йрилої исшорији језика и йрава у Србији*. Београд: Службени гласник.

Луковић 2006: Милош Луковић, „Српски правни језик". *Архив за йравне и друшшвене науке*, год. 93, књ. 63, св. 3–4, 1533–1554.

Луковић 2009: Милош Луковић, *Боїишићев законик: йрийрема и језичко обликовање.* Београд: Балканолошки институт САНУ.

Луковић 2010: Милош Луковић, „Језички израз Уставâ Кнежевине/Краљевине Србије". *Два века срйске усшавносши.* Зборник радова са научног скупа одржаног 11–12 марта 2010. Ур. Александар Фира, Ратко Марковић. Београд: Српска академија наука и уметности: Правни факултет Универзитета у Београду, 158–174.

Марковић 1994: Жељко Марковић, „Из језичке проблематике *Среїењскоїа усшава*". *Зборник Маїице срйске за филолоїију и линївисшику*, бр. 37, 329–337.

Окука 1996: Милош Окука, „Српски језик у Аустро-угарској монархији средином 19. вијека“. *Научни састанак слависта у Вукове дане*, бр. 25/2, 165–176.

Остојић 2000: Бранислав Остојић, „Језичка структура црногорских законика 19. вијека с обзиром на њихову лексичку слојевитост“. *Српски језик*, год. V, св. 1–2, 239–249.

Павловић 2018: Јелена Павловић, „Методолошки аспекти анализе зависносложених реченица у правним текстовима на српском језику (предстандардни период)“. *Словото – идеи, идеали, утопии.* Сборник с доклади от Деветнадесетата национална конференция за студенти и докторанти, Пловдив, 2017. Ур. Красимира Чъкарова. Пловдив: Университетско издателство „Паисий Хилендарски“, 196–209.

Подгорац 1990: Тодор Подгорац, „Језик и стил Устава Кнежевине и Краљевине Србије 1835–1903“, *Уставни развитак Србије у XIX* и *почетком XX века.* Зборник радова. Ур. Миодраг Јовичић. Београд: Српска академија наука и уметности: Научна књига, 185–190.

Тошовић 2002: Бранко Тошовић. Функционални стилови. Београд: Београдска књига.

Jelena M. PAVLOVIĆ JOVANOVIĆ

COMANDS AND DIVISION OF DUTIES IN THE CODES OF LAWS, DECREES AND ORDINANCES FROM 1840 AND 1845

Summary

The aim of this paper is to examine commands and division of duties in the laws, decrees and ordinances from 1840 and 1845. We employed the following methods in our analysis: functional, stylistic, syntactic, linguistic, historical and discourse analysis. We have come to the conclusion that the modal verb should within the deep structure of the legal texts, ought to be expressed on the surface structure via (in)expressive means. Stern orders are connected to certain professions such as soldiers or government officials. More lenient orders and suggestions are connected with situations where the legislator is of a lower rank than the addressee. Additional expressiveness is conditioned by the lexical and semantic properties of the verbs, the use of negation, additional qualifiers and the accumulation of examples.

Key words: historical discourse analysis, syntax, 19th century, legal discourse.

Рад је предат 31. децембра 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Башшине*, одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09”18”
doi: 10.5937/bastina31-32784

Оригинални научни рад

*Светлана Е. ТОМИЋ**
Факултет за стране језике, Алфа БК Универзитет/Београд

МЕДИЦИНСКЕ СЕСТРЕ И ПРВЕ ЛЕКАРКЕ У СРПСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ ДРУГЕ ПОЛОВИНЕ 19. ВЕКА**

Апстракт: Циљ рада је представити описе болничарки и првих лекарки у Србији у различитим жанровима српске књижевности из друге половине 19. века. Примењене су методе новог историзма, теорије књижевности и феминистичких критика. Аутори текстова су жене и мушкарци различитог социјалног статуса: први српски полицајац Таса Миленковић, рачуновођа женског затвора Милутин А. Поповић, кнегиња Наталија Обреновић, глумица Милка Гргурова и прва српска лекарка Драга Лочић. Радови Миленковића, Поповића и краљице Наталије помажу да сазнамо нове детаље и боље разумемо историју сестринства у Србији, као и међународне везе међу професионалкама. Књижевни текстови Гргурове и Лочић чувају податке о различитим улогама Марте Сабињине, истакнуте руске јавне раднице, коју је Србија у 19. веку вишеструко одликовала а данас заборавила. У дневнику Лочић откривају се сличности са дневником Марије Кири, њеном савременицом. Закључује се документарна и књижевна вредност ових текстова; доносе драгоцена открића из историје друштва, политике и књижевности, историје медицине, социологије рада, женских студија, политичке психологије, емотивне наратологије, па и историје језика.

Кључне речи: жене као здравствене професионалке, историја сестринства, српска књижевност, 19. век, приповедање о животу жена, међународна хуманитарна помоћ, Марта Сабињина, Марија Кири.

УВОД

Циљ овог рада је да представи белетристичке и документаристичке текстове из српске књижевности друге половине 19. века. Разматрају се описи неких веома важних домаћих и међународних личности жена које су имале велику улогу у професионализацији жена у оквиру медицинске струке,

* Ванредна професорка, tomic.svetlana@gmail.com

** Рад је изложен на 6. националном конгресу са међународним учешћем *Историјат сестринства Републике Србије*, Београд, Центар “Сава”, 23-25. септембра 2019.

оснивању хуманитарних организација и организовању међународне хуманитарне помоћи. Примењене су методе новог историзма, теорије књижевности и феминистичких критика.

До сада, није било посебних радова у којима се осветљавају књижевни ликови првих медицинских сестара и лекарки у српском друштву. У оквиру типологије ликова из родне перспективе у српској прози тог периода (*Српски реализам*) представљени су ликови лекара, бабица, врачара, бајалица и бајара (Tomić 2012; Tomić 2014a). Иако се, према историјским изворима, болничарке у већем броју појављују у другој половини 19. века, мало је научних радова у којима је документована њихова улога у Србији 19. века. Много више су истражене болничарке из 20. века, посебно из Првог и Другог светског рата (Božinović 1996: 89-90; Влаисављевић и други 2014: 628-636; Vučićević i drugi 2014: 83-92; Копривица Ковачевић 2018: 127-303), а такође је приказан и преглед њиховог књижевног представљања (Копривица Ковачевић 2018: 210-214).

Писци су представљали болничарке и лекарке помоћу различитих жанрова. Од белетристичких жанрова заступљени су кратка прича и песма, а од документаристичких мемоари, дневници, албуми и писма. Могуће је да постоје и други књижевни извори у којима можемо сазнати нешто више о болничаркама и лекаркама из друге половине 19. века.

БЕЛЕШКЕ ПРВОГ СРПСКОГ ПОЛИЦАЈЦА, ТАНАСИЈА ТАСЕ МИЛЕНКОВИЋА, И РАЧУНОВОЂЕ ЖЕНСКОГ ЗАТВОРА У ПОЖАРЕВЦУ, МИЛУТИНА А. ПОПОВИЋА

На основу одабраних извора, запажа се да су ликове првих медицинских сестара и лекарки уводили аутори и ауторке који су из професионалних разлога сретали такве жене или су посредно, преко других сведока, сазнавали нешто о њима. То су први српски полицајац Танасије Таса Миленковић и рачуновођа женског затвора у Пожаревцу, Милутин А. Поповић. Ликове медицинских сестара и првих професионалних лекарки описивале су и ауторке. На пример, кнегиња, касније краљица Наталија Обеновић, а осим ње и чувена глумица и књижевница Милка Алексић Гргурова. То су личности које су у 19. веку биле повезане са добровољним радом жена као медицинских сестара пошто у то време није било такве професије за жене.[1] Лекарке је описивала управо прва српска лекарка, Драга Љочић.

1 У недавно објављеној пионирској историји сестринства, Станојка Копривица Ковачевић је показала да се Србија дуго опирала потреби да институционализује болничарке и медицинске сестре (Копривица Ковачевић 2018). Оне су као добровољке са добродошлицом прихватане у честим ратовима, али им се у мирнодопским временима блокирала професионализација, тј. право на систематско образовање и плаћен рад.

Премда наведени мушкарци као писци нису обимно ни детаљно описивали стручњакиње, њихове редове можемо оценити као важне јер сведоче о постојању другачијих *жена које раде* и које се суочавају са озбиљним проблемима у друштву. Тако, у једној дневничкој белешци, први српски полицајац Танасије Таса Миленковић наводи случај две малолетне сестре, од десет и шест година, које су биле силоване и заражене полном болешћу јер их је отац присиљавао на проституцију (Миленковић 1898: 383-384). Ову белешку Танасије Миленковић отпочиње тако што помиње две београдске лекарке, „докторку Зиболдову и докторку Љочићку" и време „када је пре неколико година у Београду практицирала докторка Зиболдова" (Миленковић 1898: 383). Миленковић наводи да су преглед прве девојчице извршиле обе докторке. Могуће је да су након тога докторке разговарале са њом и сазнале детаље и о њеној сестри; можда су и утицале на њу да је доведе како би обе девојчице сачувале здравље а кривац био приведен правди. Заиста је необично што је десетогодишња девојица након пет дана у болницу сама довела своју млађу сестру.

Други аутор, Милутин А. Поповић, 1898. године објавио је веома необичан, хибридан жанр албума пожаревачких затвореница (Поповић 1898) који је недавно добио своје друго издање (Popović 2017).[2] У оквиру описа случаја затворенице Александре Крстић, Поповић је поменуо две болничарке из београдске опште државне болнице. Опис Милутина А. Поповића истовремено документује један догађај у 1867. години и рад жена као болничарки. Поповић је напоменуо да су се лекари три дана борили за живот једне младе породиље, Марије (за коју се сугерише да је била силована као малолетница), и наводи тихи разговор између две болничарке, које оштро осуђују мушкарца а саосећају са женом (Поповић 1898: 20).

БОЖИЋНО ПИСМО КНЕГИЊЕ НАТАЛИЈЕ ОБРЕНОВИЋ ИЗ 1878.

Божићно писмо кнегиње Наталије Обреновић из 1878. открива детаље о томе шта је све, у ратним условима, рад добровољних болничарки и других жена подразумевао, и колико је велик и несебичан њихов ангажман био. Ово писмо упућено је женама из Београдског женског друштва током привидног предаха од Српско-турских ратова. Писмо је први пут објављено убрзо након тих ратова, 3. септембра 1879. године у *Домаћици*, листу Београдског женског друштва, а у целини је поново штампано 137 година касније (Tomić 2016: 158-159).

2 Више о значају његове књиге видети Милорадовић 2016; Tomić 2017: 287-295; Nikolić-Ristanović 2018: 429-435.

Суштински, писмо кнегиње Наталије наглашава *постојање две родне војске*. Једну војску чине мушарци (ратници који се боре на фронту), а другу војску чине жене (ратнице које се боре у болничким просторима - лечећи, бринући и обезбеђујући компletну негу рањеника) за које кнегиња увиђа потребу јавног признања, поштовања, вредновања и награђивања. Писмо кнегиње Наталије садржи градацију снажних осећања. Оно почиње са саосећањем жена које су сложно удружене и повезане у мукама ратних страхота. Писмо се даље наставља речима изузетно великог признања, поштовања и дивљења за све врсте послова које су жене обављале. На крају тог текста синегдохично тријумфује понос једне жене-лидерке због свих других жена. Управо по завршетку Српско-турских ратова Наталија је успоставила јавно награђивање жена.

ПРИЧА „ИЗ БОЛНИЦЕ 1876." МИЛКЕ ГРГУРОВЕ

Постоје књижевни радови који су читавим својим обимом посвећени медицинским сестрама и првим лекаркама. То су прича Милке Алексић Гргурове „Из болнице 1876." (објављена 1895. и 2016) и дневник Драге Лочић који описује период 1880-1881. а објављен је први (и изгледа једини) пут 1986. захваљујући мр Соњи Бокун Ђинић. Прича Милке Гргурове била је непозната њеним биографима; није се могли наћи у библиографијама њених књижевних радова (Црвенчанин 2004: 309-312; Јовановић 2011: 243-246). На поменуту причу и њен значај први пут је недавно скренута пажња (Томић 2014б: 444; Томић2014в: 180; Tomić 2016: 313-321).

Текст „Из болнице 1876." може да се оцени као значајан историјски извор, али и показатељ књижевног талента ове ауторке. Суштински, тај текст потврђује да књижевност помаже да се прошлост боље разуме, али и да се име и подаци једне од важних актерки историје осветле и унесу у нову, критичку културу памћења која у будућности неће изостављати жене нити њихово веће учешће сводити на памћење само једне од њих, Анке Ђуровић (Влаисављевић и други 2014: 630).

Прича „Из болнице 1876." настала је као специфичан документ Милке Гргурове која је 1876. године била учесница догађаја, од стране историчара оцењеног као прекретнички. Односи се на „почетке званичног образовања медицинских сестара кроз курсеве које је организовао Главни одбор Српског Црвеног крста" (Влаисављевић и други 2014: 630). Њена прича је посебно драгоцена јер су управо историчари наглашавали да је „мало објављених радова који пружају опис овог развоја у Србији" (Влаисављевић и други 2014: 628), тј. опис образовања медицинских сестара. У недавно објављеној првој историји сестринства у Србији, Станојка Копривица Ковачевић је навела податак да је „у Првом српско-турском рату 1876, Српско друштво Црвеног крста обезбедило 200 добровољних болничара и нудиља" (Копривица Ковачевић 2018: 89),

а изгледа да још увек немамо списак тих доборовољаца и добровољки. Из студије др Љиљане Станков, познато је да је једна од тадашњих болничарки била Катарина Миловук, прва управитељка београдске Више женске школе и једна од покретачица Београдског женског друштва, која је организовала жене да раде као болничарке почев од Српско-турских ратова 1876-1878. За свој сложен допринос друштву и различите ангажмане Катарина Миловук је била је одликована Орденом Друштва српског Црвеног крста (1877), Медаљом кнегиње Наталије за ревносну службу (1878), Медаљом краљице Наталије (1886) и орденом Светог Саве III реда (Станков 2011: 9).

Вратимо се причи Гргурове у којој она наводи да је по објави рата из 1876. завршила курс за болничарке и да је из Београда послата у Аранђеловац. Тамо је, према сопственом сведочењу, била *једина жена из Србије* која је радила заједно са три надалеко чувене милосрдне сестре из Русије. То су биле Марта (Марфа) Степановна Сабињина (1831– 1892), баронеса Марија Петровна Фредерикс (1832-1903) и удова С. В. Дараган. Прве две жене су иначе познате као оснивачице руског Црвеног крста 1867. године.[3]

У својој причи Гргурова је описала свој рад болничарке, али и рад Рускиња. Изнела је такође и детаље о руској великој новчаној и материјалној помоћи у опремању војне болнице коју је слала руска царица Марија Алекандровне. Како је већ истакнуто у коменатрима насталим уз поновоно објављивање те приче (Tomić 2016: 289-290, 313-320), ова прича је објављена 1895. године, поводом смрти Марфе Сабињине, односно *њој у част*. Тај гест Милке Гргурове може се протумачити као настојање да сачува сећање на ову значајну личност која потиче из Русије а важне доприносе је остварила у историји медицине целе Европе. Осим других одликовања из Русије, Немачке и Румуније, за своју пожртвовану помоћ, Марфа Сабињина је била одликована са два ордена Србије. *Командантски орден Таковског крста* добила је за војне заслуге у Српско-турском рату 1876, а *Орден Црвеног крста* 1876. године примила је за негу и старање о болеснима и рањенима, за добротворство и личне заслуге. Но, њено име се у Србији не памти; њен узорни рад није постао пример памћења пријатељских веза двеју земаља, нити су њена висока признања узета у обзир у студији о одликованим људима (Аџовић 2013), а некмоли су повод постављању спомен обележја у Аранђеловцу.

МЕМОАРИ КРАЉИЦЕ НАТАЛИЈЕ ОБРЕНОВИЋ

У једном другом тексту, премда није детаљно описан рад болничарки, представљене су важне контрачињенице. Реч је о мемоарима краљице Наталије Обреновић који су објављени крајем 20. века и до сада имају

3 О њиховој историјској улози више видети код Томић 2016: 317-318.

неколико издања.[4] У том делу, краљица наводи нешто супротно од санитетског пуковника Владана Ђорђевића. У својим волуминозним мемоарима, Ђорђевић је помињао само своју заслугу и заслугу краља Милана у збрињавању великог броја рањеника током Српско-бугарског рата 1885. године (Ђорђевић 1908). У својим записаним сећањима, краљица Наталија открива другачију истину. Она критикује Ђорђевићев несавестан рад а истиче изузетну пожртвованост београдских жена које су добровољно, дан-ноћ, неговале 1. 500 рањеника. Краљица такође открива да је тада себе прогласила за шефа Главне команде, преузевши организацију бриге о рањеницима.[5]

Да ли управо због Ђорђевићевог прећуткивања велике улоге жена, краљица Наталија у својим мемоарима властита сећања на те догађаје почиње глаголом које иначе није често употребљавала у том свом тексту. Њене речи *„морам* овде одати признање...“ (Obrenović 2015: 178, наглашавање придодато) показују потребу да се истовремено саопшти и нагласи - властита лидерска улога у кризном тренутку, али и изузетно пожртвовање београдских жена као болничарки. За болничарске услуге у Српско-бугарском рату 1885. Наталија је својом медаљом одликовала 154 чланице (32 су добиле златну, 122 сребрну медаљу), а неке од њих су примиле и одличје Црвеног крста (Станков 2011: 97).

ДНЕВНИК ПРВЕ СРПСКЕ ЛЕКАРКЕ, ДРАГЕ ЉОЧИЋ

Следећи пример веома важног текста који осветљава прве медицинске стручњакиње у Србији 19. века написала је професионалка. То је дневник прве лекарке у Србији, Драге Љочић. Иако је настао током кратког временског раздобља (1880-1881. године), овај дневник открива веома драгоцене детаље. Љочић описује отпор српских министара и најугледнијих интелектуалаца према раду прве лекарке, али и негодовање и пребацивање свог рођеног брата, који сестрин одговоран лекарски рад са Маријом Зиболд по унутрашњости Србије сводио на „скитање“ жена.

Својој хартији Драга Љочић се отворено исповедала. Изнела је другачију слику о чувеном песнику Лази Костићу и његовом неумећу разговора са образованом женом, али и своја запажања о примитивном понашању Јована Жујовића, будућем научнику и професору Велике школе, председнику Српске краљевске академије. Осим тога Љочић, попут краљице Наталије, оштро критикује непрофесионално понашање београдских лекара који се нису појавили у заказано време једне операције.

4 О досадашњим тумачењима историјског значаја књигиње, касније краљице Наталије Обреновић видети Tomić 2016: 145-163, а о вредностима Наталијиних мемоара упоредити оцене изнесене код Trgovčević 2015: 45-47 и Tomić 2016: 53-85; Tomić 2020: 124-139.

5 Детаљније о овим разликама видети Tomić 2016: 53-85, 145-163.

У дневник почетком 1881. године Драга Лочић је записала своју велику жељу, веома амбициозан план, који је остао непознат (видети и упоредити са Прица 1913: 43), а то је да је заједно са Маријом Зиболд хтела да отвори болницу и школу за одрасле девојке (Лочић 1986: 79). Низ информативних детаља изнела је током професионалног усавршавања који је заједно са Маријом Зиболд провела на Криму, управо код Марфе Сабињине и других руских милосрдних сестара које је пре ње упознала Милка Гргурова. Део по део, управо захваљујући дневнику Драге Лочић, почиње да се склапа слика о прошлости која показује како се развијала и учвршћивала веза између руских и српских интелектуалки друге половине 19. века.

У кући Марфе Сабињине, међу њеним другим рођеним сестрама, Драга Лочић се осећала као део породице, толика је срдачност настала између њих. У њену част, Марфина сестра је написала стихове и компоновала песму тако да сада знамо да Милица Стојадиновић није била једина жена која је имала ту част од стране домаћих песника и композитора. Са Драгом Лочић елита из круга Сабињине разговара, иде на културне догађаје, чита новинске текстове. Тада она упознаје руску царицу и цара, а Сабињина и баронеса Фредерикс су јој је омогућиле да ради у њиховој болници *Свете Благовести* (у оквиру Заједнице милосрдних сестара), што јој је помогло да развије практичне лекарске способности и вештине.

Не знамо како је настао подстицај за писање дневника Драга Лочић. У два наврата у свој дневнички текст она уписује свест о важности писања свог дневника, напомињући да ти редови „имају неког интереса“ (Лочић 1986: 75). Она први пут ту мисао ставља у презент, други пут уписује важност свог писаног документа за будућност („ипак ће бити од неког интереса“, Лочић 1986: 77) и кори себе што не пише чешће.[6]

Са једне стране, Лочић је била свесна важности вођења свог дневника, а са друге стране самокритички се односила према самодокументовању; смета јој и одсутво навике да редовно пише дневник. Она чак сумња у своје изражајне моћи, не зна да ли ће дневник „једном водити као што треба“ (Лочић 1986: 75), закључивши да не пише дневник већ „прибелешке“ (Лочић 1986: 77).

Приређивачица овог дневника, Соња Бокун Ђинић, оправдано је скренула пажњу читаоцима да је Драга Лочић догађаје уносила ретроспективно, са временским одмаком (Бокун-Ђинић 1986: 61). Драга Лочић је по свом сећању уписивала редослед важнијих догађаја. У једном моменту она жали што не може да се сети детаља са лекарске праксе по Србији и Аустроугарској (Лочић 1986: 69). Због тога се овај текст може жанровски одредити

6 Интересантан је језик којим пише, и који треба детаљније проучити јер са данашњег аспекта садржи анахронизме и доста русизама. Такође би се могла истражити реторика емоција у њеном тексту пошто разрађује личне коментаре и описе.

као мешавина мемоара и дневника, што се подудара са другим хибридним аутодокументаристичким текстовима жена (Tomić 2019: 20-57).

Осим тога, прва српска лекарка је на више места напомињала да врши пажљив (опрезан?) избор у представљању свог живота. Неке догађаје сматрала је монотоним и бесмисленим за уписивање у текст сећањае. Поједине непријатности помиње, али радије о њима ћути настојећи да их заборави (Лочић 1986: 77).

Својим дневником Драга Лочић је омогућила да осетимо њен карактер, њена осећања и разочарања, али и величанствену одност према својој пријатељици са студија, руској лекарки Марији Зиболд. Додатно, дневник Драге Лочић омогућава да се реконструише мрежа односа међу српским и иностраним женама и мушкарцима, актерима важних догађаја. На пример, Драга Лочић у дневнику наводи да се дописивала са Милицом и Анком Нинковић, а за време студија у Цириху стекла је и друга важна познанства о којима има потребу да обавести. Њен дневник такође омогућава да се успостави *транснационално сећање*. Тако она помиње да је током путовања до Крима, у Одеси, заједно са Маријом Зиболд ишла да посети њихову заједничку пријатељицу са студија, Шор Симоновићеву, која је имала приватну лекарску праксу у том граду.

Дневник Драге Лочић омогућава да се реконструише традиција писања овог жанра у српској књижевности 19. века, и осветли допринос ауторки развоју тог жанра. Након дневника Анке Обреновић (вођен између 1836. и 1838. а објављен 2007) и дневника Милице Стојадиновић Српкиње из 1854. (публикован за њеног живота у три свеске од 1861. до 1866. а након тога 1985. и 2008) ово би био трећи дневник једне угледне жене у српској култури. Попут претходних дневника, и овај текст је помогла нека друга истраживачица да се публикује и поново оживи у другом времену, а тумачења, већином од стране жена, такође су помогла да се ти текстови адекватно разумеју. Остаје да се истражи да ли је у проучавањима историје српске медицине и медицинског образовања жена дневник Драге Лочић био познат, поменут и коришћен као извор. То је, према до сада објављеним радовима, први дневник једне академски образоване жене која је, осим тога, носила прекретничку улогу упочецима професионализације жена-лекара у Србији.

Ово њено дело треба даље проучавати у оквиру самодокументарних радова других истакнутих жена из светске историје, које су биле њене савременице, а такође су пробијале друштвене оквире деловања жена. Један такав пример доносе аутобиографске белешке пољске научнице *Марије* Склодовске-*Кири* (*Maria* Skłodowska-Curie, 1867-1934) која је попут Драге Лочић, упркос бројним родним ограничењима, остварила велике резултате у физици и хемији; због тога је *Марија Кири* два пута добила Нобелову награду.[7]

7 Дневничке белешке Марије Кири настале на наговор америчке новинарке, „госпође Мелони“ (W. B. Meloney) која је организовала њен пут у Америку. Први пут су објављене 1923. године. За ово истраживање користила сам издање Skłodowska-Curie 2017.

Издвајам овом приликом неке формалне сличности међу дневничким белешкама Марије Кири и Драге Лочић. Текстови ових интелектуалки су кратки и сажети, настали су ретроспективно, имају изузетну документарну вредност. Ни Лочић ни Кири нису склоне лиризацији, стилским фигурама, нити развијеној есејизацији. Њихов текст није толико близак књижевном стилу (који се може приметити код Милице Стојадиновић) колико научном, којим показују да су им битније опсервације, критичка запажања, самокритичке рефлексије и добро утемељени и логички изведени закључци. Њихово искуство је конститутивни елемент њиховог субјективитета и у тесној је вези са социјалним статусом и идентитетима „нових жена". Да ли су друге истакнуте лекарке и научнице тог времена слично писале о себи остаје да се истражи.[8]

ЗАКЉУЧАК

Род је категорија која је условљавала поделу дужности, активности и институционалних позиција. Дуго времена, жене су биле искључене из конвенционалних политика и њених специфичних аспеката, образовања и запошљавања, али су налазиле начина да освајају део по део друштвено-политичког ангажмана.

Књижевна дела из прошлости помажу да се прошлост боље и потпуније разуме, али и да се осветле чињенице о улози жена у развоју друштва. Аутори попут првог српског полицајца Танасија Миленковића и рачуновође женског затвора у Пожаревцу, Милутина А. Поповића, баш као ауторке, помињали су болничарке и прве лекарке у Србији друге половине 19. века, али са следећом разликом. Жене су много детаљније описивале болничарке и прве лекарке. Краљици Наталији Обреновић, глумици Милки Гргуровој и првој лекарки Драги Лочић било је важно да кроз писма и мемоаре, причу и дневник документују своју важну улогу, али и значај других жена из медицинске струке.

Њихова дела имају и документарну и књижевну вредност: складно су писана и доносе драгоцена открића из историје друштва, политике и књижевности, историје медицине, социологије рада, женских студија, политичке психологије, емотивне наратологије па и историје језика. Нажалост, ови извори дуго су били игнорисани и слабо познати. Пошто женска периодика из тог времена, па и касније, садржи солидан документарни материјал, ваљало би помоћу групе стручњака из различитих дисциплина систематски истражити жене које су са различитих позиција помагале медицинску струку. Та знања могу се објавити у виду *Речника болничарки, медицинских сестара и лекарки у Србији 19. века.*

8 На пример, прва америчка лекарка, Елизабет Блеквел (Elizabeth Blackwell, M. D. 1821-1910), стекла је медицинско звање 1849. године. У 74. години објавила је аутобиографију, видети Blackwell 1895.

ЛИТЕРАТУРА

Ацовић 2013: Драгомир М. Ацовић. *Слава и част: одликовања међу Србима: Срби међу одликовањима*. Београд: Службени гласник.

Бокун-Ђинић 1986: Соња Бокун-Ђинић. „Др Драга Љочић: Неовдашњи живот". *Годишњак међуопштинског историјског архива,* Шабац, број 20, стр. 47-61.

Влаисављевић и др. 2014: Жељко Влаисављевић, Наташа Чоловић, Мирјана Перишић. „Почеци образовања медицинских сестара и њихов допринос развоју сестринске професије у Србији." *Српски архив за целокупно лекарство*, бр. 9/10, стр. 628-636.

Гргурова 1895: Милка Гргурова. „Из Болнице 1876." *Домаћица*, мај, бр. 5, 116-120.

Ђорђевић 1908: Владан Ђорђевић. *Историја српско-бугарског рата 1885, књига 1-2*. Београд: Задужбина Илије М. Коларца.

Јовановић 2011: Зоран Т. Јовановић. „Литература о Милки Гргуровој." Душан Михаиловић *Ненадмашна тragеткиња: живот и стваралаштво Мике Гргурове: поводом 170-годишњице рођења*. Ур. Зоран Т. Јовановић. Нови Сад: Позоришни музеј Војводине, 247-53.

Копривица Ковачевић 2018: Станојка Копривица Ковачевић. *Историја сестринства у Србији: Од манастирских болница до краја Другог светског рата*. Београд: Медија центар „Одбрана: УМСТ КЦС „Сестринство": Лицеј.

Љочић 1986: Драга Љочић. „Дневник 1880-1881." Приредила Соња Бокун-Ђинић. *Годишњак међуопштинског историјског архива,* Шабац, број 20, стр. 62-85.

Миленковић 1898: Таса Миленковић. „Наша деца (из Тасиних бележака)." *Полицијски гласник*, број 50, 28. новембар 1898, стр. 383-384.

Милорадовић 2016: Драгана Милорадовић. „Осуђенице Пожаревачког казненог завода." *Казнено-поправни заводи у Србији. Књига 1, Пример Пожаревачког казненог завода: 1853-1918*. Ур. Ивана Крстић-Мистрицеловић. Пожаревац: Историјски архив; Београд: Криминалистичко-полицијска академија, 153-178.

Обреновић 1879: Књагиња Натлија Обреновић. „Председници Београдског 'Женског Друштва'." *Домаћица*, 3. септембра, стр. 42-43.

Поповић 1898: Милутин А. Поповић. *Албум Женског одељења Пожаревачког казненог завода са статистиком.* Пожаревац: Штампарија Ђорђа Наумовића.

Прица 1913: Др. Зора Прица. „Др-Драга Љочић." *Српкиња: њезин живот и рад, њезин културни развитак и њезина народна умјетност до данас*. Уредиле српске књижевнице. Сарајево: Пијуковић и друг, 43.

Станков 2011: Љиљана Станков. *Катарина Миловук (1844-1913) и женски покрет у Србији*. Београд: Педагошки музеј.

Томић 2014б: Светлана Томић. „Значај књижевног стваралаштва Милке Гргурове." Милка Алексић Гргурова *Атентаторка Илка и друге приче*. Ур. Светлана Томић. Београд: Службени гласник, 425-52.

Томић 2014в: Светлана Томић. „Хронологија живота и рада Милке Алексић Гргурове (1840-1924)." *Речи*, бр. 1, 176-88.

Црвенчанин 2003: Вера Црвенчанин. *Свитања и сутон Милке Гргурове*. Београд: Музеј позоришне уметности Србије.

Blackwell 1895: Elizabeth Blackwell. *Pioneer Work in Opening the Medical Profession to Woman.* London and New York: Longmans, Green, and Co,.

Božinović 1996: Neda Božinović. *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*. Beograd: "Devedesetčetvrta": "Žene u crnom".

Grgurova 2016: Milka Grgurova. „Iz Bolnice 1876." Svetlana Tomić. *Doprinosi nepoznate elite*: *Mogućnosti sasvim drugačije budućnosti* Beograd: Alfa univerzitet, Fakultet za strane jezike, 313-321.

Nikolić-Ristanović 2018: Vesna Nikolić-Ristanović. „Milutin A. Popović. *Zatvorenice.*" *Temida,* br.3, decembar, 429-435.

Offen 2000: Karen Offen. *European Feminisms 1700-1950. A Political History*. Stanford University Press.

Popović 2017: Milutin A. Popović. *Zatvorenice: Album Ženskog odeljenja Požarevačkog kaznenog zavoda sa statistikom,* priredila Svetlana Tomić. Beograd: Laguna.

Skłodowska-Curie 2017: *Maria* Skłodowska-Curie. *Autobiographical Notes &Pierre Curie.* Warsaw: Polish Chemical Society: *Maria* Skłodowska-Curie Museum.

Tomić 2012: Svetlana Tomić. *Tipologija junaka i junakinja u prozi srpskog realizma iz rodne perspektive.* Doktorski rad. Novi Sad: Filozofski fakultet.

Tomić 2014a: Svetlana Tomić. *Realizam i stvarnost: nova tumačenja proze srpskog realizma iz rodne perspektive*. Beograd: Alfa univerzitet, Fakultet za strane jezike.

Tomić 2016: Svetlana Tomić. *Doprinosi nepoznate elite*: *Mogućnosti sasvim drugačije budućnosti* Beograd: Alfa univerzitet, Fakultet za strane jezike, 53-85; 145-163; 313-321.

Tomić 2017: Svetlana Tomić. „Zločin, žene i kazna (zatvorenice iz druge polovine 19. veka i kažnjenički sistem u Srbiji)." Milutin A. Popović, *Zatvorenice: album ženskog odeljenja požarevačkog kaznenog zavoda (1898)*. Ur. Svetlana Tomić. Beograd: Laguna, 279-326.

Tomić 2019: Svetlana Tomić. „Žene, pamćenje i istorija: autobiografika kao suočavanje sa prošlošću i proizvođenje budućnosti." Svetlana Tomić, *Slavne i ignorisane: ka kritičkoj kulturi pamćenja*. Beograd: Alfa BK Univerzitet, Fakultet za strane jezike, 20-57.

Tomić 2020: Svetlana Tomić. "Rediscovering Serbian Women's Memoirs: Gendered Comparison in a Historical Context." Special Issue English Edition: *Convention and Revolution*. Ed. by Monika Rudaś-Grodzka, Katarzyna Nadana-Sokołowska, Anna Nasiłowska, Karolina Krasuska, and Emilia Kolinko. *Teksty Drugie,* no. 1, 124-139.

Trgovčević 2015: „Priča jedna kraljice." Kraljica Natalija *Ruža i trnje: uspomene, priče, aforizmi i pisma*. Ur. Ljubinka Trgovčević, Svetlana Tomić i Ivana Hadži-Popović. Beogad: Laguna, 11-47.

Vučićević i drugi 2014: Danijela Vučević, Drago Đorđević, Tatjana Radosavljević. „Stogodišnjica velikog rata – lekari i bolničarke koji su zadužili srpski narod". *Medicinski podmladak,* broj 1-2, decembar, 83-92.

Svetlana E. TOMIĆ

NURSES AND FIRST FEMALE PHYSICIANS OF THE SERBIAN LITERATURE FROM THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

Summary

The purpose of this paper is to present descriptions of nurses and first female physcians in Serbia. I used different types of literary genres and applied methods of New Historcism, Literary Theory and Feminist Theories. The authors of these descriptions were women and men of different social status: princess/queen, nurse, actress, physician; police officer and a prison accountant. The princess Natalie Obrenović and the actress Milka Grgurova described the work of Serbian and Russian nurses in different places during the Serbo-Turkish War in 1876. Later in her memoir, queen Natalie Obrenović wrote about a big humanitarian role of Belgrade women during the Serbo-Bulgarian War in 1885. The first Serbian police officer and one of the first Serbian female physicians described first female physicians in their diaries while Milutin A. Popović depicted compassionate nurses in *the Album of female prisoners*. These literary works have been keeping facts about important roles of Martha von Sabinin, a renowned Russian worker who in the past received many Serbian medals, but in the present has remained forgotten. Literature allows completer knowledge and a better understanding about the history of nurses and international bonds, but it also discovers counteractions. For example, Queen Natalie had a leadership role in organizing Belgrade women as nurses during the Serbo-Bulgarian War in 1885. These facts were not mentioned in the memoirs by a Head of *the Army Medical Corps*, Vladan Đorđević. While male authors shortly described Serbian female medical doctors and nurses, female authors provided more details in selfdocumenting their role and the role of women from other countries, especially Martha von Sabinin. Some important similarities between diaries by Draga Ljočić and Marie Curie are found and presented. The author of the paper stressed the need of thinking across disciplinary perspectives and borders.

Key words: women as health professionals, history of nursing, Serbian literature, 19th century, women's life narratives, international humanitarian aid, *Martha* von *Sabinin, Marie Curie.*

Рад је предат 28. септембра 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 811.163.41'373.2
doi: 10.5937/bastina31-32590

Оригинални научни рад

*Јована С. НИКОЛИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ХИДРОНИМИЈА ДЕСНОГ СЛИВА СРЕДЊЕГ ИБРА**

Апстракт: Предмет овога рада су имена река, потока и извора који чине притоку десног слива Средњег Ибра на територији општине Лепосавић. Теренским истраживањем обухваћени су хидроними од Шаљске Бистрице до Бистрице, а сваки од хидронима је акцентован и на тај начин дијалекатски одређен. С обзиром на то да садржајна анализа грађе захтева њено вишеструко класификовање, на хидронимима су извршене три класификација. Прва класификација, узимајући у обзир природни облик вода, разврстава хидрониме на текуће и стајаће. Друга класификација на основу структуре издваја једночлане, двочлане и трочлане називе вода. Трећа, са аспекта семантике и мотивисаности, дели хидрониме у две групе – фисиогеног порекла (природни називи) и антропогеног порекла (оне које је именовао човек), уз разноврснији систем имена у другој групи.

Кључне речи: хидронимија, хидроними, ономастика, Средњи Ибар, косовскоресавски говори.

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Сакупљањем и лингвистичком интерпретацијом ономастичка грађа се чува од заборава, а њена природа привлачи пажњу различитих истраживача. Хидронимија, као део топонимије, односно ономастике, битан је извор података за многе научне дисциплине. Како наводи З. Павловић хидроними су „властита географска имена са лингвистичким садржајем допуњеним етнографским и историјским чиниоцима“ (Павловић 1994: 9). Ова констатација је подударна са ставом Д. Вујичића да проучавања ономастичке грађе „могу бити од особите важности на плану проучавања етногенеза, на једној, и откривања низа историјскојезичких факата, на другој страни“ (Vujičić 1996: 30). Подразумевајући укупност назива свих имена вода, тј. водених објеката,

* докторанд, jowana.nikolic94@gmail.com

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-9/2021-14/200020 од 5. фебруара 2021. године.

хидронимија поседује богат именски потенцијал и располаже информацијама употребљивим у многобројне сврхе. То је допринело да хидрониме посматрамо као комплексне творевине које одликује интердисциплинарност, а слободно можемо рећи и документарност.

Овај рад доноси попис и интерпретацију хидронима који чине десни слив Средњег Ибра, на подручју општине Лепосавић. Када се узму у обзир друштвено-историјски моменти на Косову и Метохији, јасно је да је „систем онима којима се именују простор и географски објекти ових крајева и људи који живе на њему настајао вековима и континуирано био под утицајем не само лингвистичких него и ванлингвистичких фактора“ (Јашовић 2018: 5). Територијално организовање данашње општине Лепосавић било је у вези са административно-територијалном поделом Србије. Административна подела се често мењала, од 1912. када се на данашњој територији општине Лепосавић формирало пет општина: бистричка, врачевска, јошаничка, слатинска и борчанска, преко измена у припадању општина другим срезовима (Косовска Митровица, Нови Пазар, Краљево), до коначног формирања општине Лепосавић 1959. и 1960. спајањем три општине: Лепосавић, Ибарска Слатина и Лешак. Последњом изменом граница постигнуто је да сва насељена места дуж средњег тока Ибра припадну АП Косову и Метохији. Општина Лепосавић данас обухвата планинску област Копаоника и Рогозне и Ибарску долину од села Доње Каменице, на југу, до Бистричке реке, на северу (Павловић 2003: 11, 15, 16).

Прикупљање грађе на терену трајало је око три месеца (новембар, децембар 2020. и јануар 2021.), и два пута недељно одлазило се на терен. Препреку за истраживање и сакупљање грађе чинили су неприступачност терена и непроходност путева ка удаљеним селима. Информаторима дугујем посебну захвалност, јер смо због њихове несебичне помоћи и предусретљивости успели забележити велики број хидронима.[1] Теренским истраживањем обухваћена су следећа насељена места, која се налазе на страни десног слива Ибра: Ибарска Слатина, Сочаница, Борчане, Мошница, Добрава, Лозно, Лепосавић, Граничане, Кијевчиће, Јелакце, Копориће, Мајдево, Дрен, Лешак, Остраће, Земаница, Доње Јариње, Горње Јариње, Црнатово, Бело Брдо, Исево, Бистрица, Ћирковиће, Шаљска Бистрица и Церања.[2] Због већих миграција на релацији село–град, брдско-планинска насеља,

1 Б. Н. (1971), В. Ђ. (1972), В. Ј. (1980), Г. М. (1970), Г. И. (1967), В. Р. (1980), Д. М. (1964), Д. Р. (1961), Д. Ђ. (1934), Ж. Б. (1952), З. М. (1963), М. М. (1958), М. П. (1966), М. Т. (1963), Р. М. (1946), С. М. (1943), С. Р. (1952).

2 Треба истаћи да је Церања данас у потпуности насељена албанским живљем, те су подаци, које нам дају Срећко Радосављевић, Драган Радосављевић и Миодраг Миловановић, од драгоценог значаја, а на неки начин имају и документарни карактер. Ово се делимично односи и на села Борчанске висоравни.

односно, села, имају мали или све мањи број становника (Борчане, Мошница, Лозно, Граничане, Кијевчиће, Јелакце, Копориће, Мајдево, Земаница, Црнатово, Бело Брдо, Исево, Остраће, Бистрица, Ћирковиће), док насеља дуж Ибра и магистралног пута Косовска Митровица – Рашка или нешто нижа од горе наведених (Ибарска Слатина, Сочаница, Добрава, Лепосавић, Дрен, Лешак, Доње Јариње, Горње Јариње) имају знатно већи број становника.

Досадашња дијалекшолошка и шойономасшичка īроучавања. На основу постојеће монографије и радова, заснованих на грађи са овог подручја, ми знамо о маркантним дијалекатским особеностима овог косовско-ресавског говорног типа. Међутим, малобројни су радови из ономастике.

Дијалекшолошка īроучавања. Прве податке о месним говорима општине Лепосавић дао је Данило Барјактаревић (1964). Аутор је у раду „Језичке особине Лепосавићке комуне" приказао основне прозодијске, фонетске, морфолошке и синтаксичке особености овог краја, констатујући да је говор косовско-ресавског типа. Притом, није поменуто да је на Ибру дошло до сучељавања зетско-сјеничког и косовско-ресавског дијалекта и да је талас првог дијалекта, поред доминантног утицаја на левој страни Ибра, прешао и на десну страну.

Након три деценије из штампе излази монографија *Говори Средњеīа Ибра* (1993) Маринка Божовића. У опширнијем теренском истраживању ових говора обухваћена је и општина Лепосавић са великим бројем пунктова. Сва насељена места подељена су у четири зоне: I зона екавско-ијекавски говори (Срби), II зона екавско-ијекавски (Срби и муслимани), III зона екавски говори са лексичким ијекавским архаизмима (Срби), IV зона екавски говори косовског типа (Срби). Божовићева полазишта у истраживању терена и резултати битно се разликују од оних које је приказао Барјактаревић.[3]

Ивана Радоичић (1996) даје преглед главних карактеристика фонолошког система седам села на падинама Копаоника (Бело Брдо, Црнатово, Земаница, Јелакце, Брзанце, Крушевље, Крш-Мала и Поток Мала). Испитујући говоре ових села на десној страни Ибра бележи различите реализације средњих вокала, три пара африката, метатонијски акут који има потпуну фонолошку аутономију, с тим што је увелико метатонијски акут замењиван циркумфлексом у три села. На крају рада даје главне дистрибуционе особине фонема и прозодема и њихов историјски извод.

Специфичност распростирања зетско-сјеничког и косовско-ресавског дијалекатског типа условила је маркантне особине говора села на овом подручју.

3 Божовић (1993: 39) истиче да се те разлике односе на класификацију и поделу дијалеката и села, акценат, али и резултате, јер је непобитна чињеница да су ијекавске особине прешле Ибар. Уз то, разилажења има и када је у питању дефинисање појма Средњи Ибар. М. Божовић под овим појмом сматра област од Косовске Митровице до Рашке, а Д. Барјактаревић од Рашке до Полумира. То значи да се њихове области истраживања границе, само Лешак и Дрен су им заједнички пунктови.

Ј. Николић (2020) у раду „Говор села Добраве у лепосавићкој околини“, уз фонетске и морфолошке карактеристике, приказује и интерференцију ова два дијалекта и њену постојаност у лексичкој сфери.

Ономастичка проучавања. У нама доступној литератури налазимо три рада из ове области, а да су настала на грађи прикупљеној у селима општине Лепосавић.

Први рад „Ономастика поткопаоничког села Лозно“ (1991), аутора Д. Микетића, уз податке о географском положају села, етничкој слици села и броју становника, приказује и топонимију и антропонимију села и његовог становништва.

Од истог аутора је и други рад „Ономастика Борчанске висоравни“ (1991). Он у уводном делу доноси географске, антропогеографске и историјске податке, а затим топонимију и антропонимију три села: Борчана, Русманца и Брзанца.

И трећи рад, „Топоними насеља општине Лепосавић (са осврtом на четири села на Рогозни)“ односи се на ојконимију те општине. Б. Павловић доноси преглед етимологије одређеног броја ојконима, закључујући да је њихов највећи број словенског порекла и да је посреди малобројност ојконима турског порекла.

У нама доступној литератури налазимо мали број документованих хидронима, а радова, заснованих на грађи са већег ареала Средњег Ибра у општини Лепосавић, нема. Основни мотив њиховог сакупљања и интерпретације је тај што су они, као посебан предмет интересовања, изостали из досадашњих ономастичких истраживања. Циљеви овог истраживања су: утврђивање броја ономастичких јединица и анализа хидронима која подразумева сагледавање структурних особености и откривање њиховог семантичког богатства. Анализирајући исцрпну грађу, у раду смо користили аналитичко-синтетички, дескриптивни и компаративни метод. Како би грађа добила на прегледности, на њој је извршено више класификација. Пре него што смо хидрониме разврставали у групе, имали смо увид у класификације и анализе, које су сачинили З. Павловић[4]

4 У групи мотивисаних назива хидроними су подељени према томе одакле долази мотивисаност:
1. а) *антропонимски тип* (од личног имена, хидроним је најчешће присвојни придев); б) *топонимијски тип* (од имена села); в) *оронимски тип* (од оронима);
2. *локациони* (према неком објекту, земљишту у близини)
3. *квалификативни тип окарактерисан човековим ставом према хидрониму*: а) *визуелни*; б) *оријентациони* (одређивање односа положаја); в) *димензиони* (означавање величине димензије); г) *етнопсихолошки* (емоционални став); д) *квалитативни* (по квалитету воде, саставу, чистоћи)
Другој групи припадају немотивисани хидроними и у њихову етимологију је теже проникнути (према: Лазаревић 2001: 729–730).

и П. Шимуновић.[5] Критеријуми за класификовање хидронима су следећи: природни облик вода, структурне особености и мотивисаност и семантика. Тако су се у првој групи хидроними разврстали на текуће и стајаће воде, у другој на једночлане, двочлане и трочлане, и трећој на оне природног (фисиогеног) и антропогеног (антропонимског) порекла.

О ИМЕНУ *ИБАР*

Река Ибар извире на северним падинама планине Хајле и има дужину од 272 км, а највећа је притока Западне Мораве. Између двеју планинских целина, Копаоника и Рогозне, река Ибар створила је своју алувијалну раван. Одговарајуће геолошке, климатске и вегетационе прилике допринеле су стварању богате хидрографске мреже на територији општине Лепосавић (Павловић 2003).

О пореклу имена *Ибар* у литератури има више ставова и података, а свима је заједничко да је име *Ибар* старо вековима и да се одржало до доласка Словена на Балкан, а онда опстало и до дана данашњег. То значи да „имена већих река припадају најстаријему језичному супстрату, док микрохидронимија углавном одржава новије језичне слојеве, подложнија је промјенама и углавном прати промјене етничких структура на неком подручју“ (Brozović Rončević 1997: 37).

Илић (1905: 526) истиче да име *Ибар* није ново, већ датира „из најранијих времена, из доба балканских староседелаца и свакојако биће илирског (а можда и келтијског порекла)“. Додајући да су Словени дошавши на Балканско Полуострво примили и задржали ово име, а именом *Ибар* називали су не само реку, него и подручја око ње.

Фонетски лик имена *Ибар* у најранијим потврдама и његово дефинисање као хидронима и хоронима из старих споменика и записа даје А. Лома (2013). Као хидроним он је највећа притока Западне Мораве, а као хороним помиње се у својству жупе. Подударан словенски лик *Ибр* забележен је у бугарском, руском и украјинском језику, што аутора наводи на закључак да су Словени имали свој назив за мање водотокове, а да се на српском и бугарском простору тај назив употребио и за веће токове, јер је постојала сазвучност са античким именовањима. Аутор наводи још неколико потврда

5 У зависности од етиологије и садржаја именица:
1) водне именице (изворишта, збиралишта воде, мокрине, полоји и блатишта); 2) проточне воде; 3) стајаће воде; 4) различита својства воде (величина, дужина тока, облик, брзина, мирис, чистоћа); 5) изглед и састав тла унутар хидронимског садржаја; 6) хидроними мотивисани вегетацијом; 7) хидроними мотивисани животињским светом; 8) релацијски хидроними; 9) хидроними изведени од властитог имена: – антропоними, – топоними; 10) хидроними нетипичне мотивисаности (Šimunović 2009: 296).

топонимске и хидронимске основе *ибр-* на старосрпском простору: *Устибарска река* (лева притока Лима), *Ибрача* (притока Тјешена), у горњој Морачи села *Горња* и *Доња Ибрија* на речици *Ибришт̄ици* (Лома 2013: 90–91).

У дефинисању порекла и времена употребе имена *Ибар*, Петар Скок (1971: 702) одлази у далеку прошлост, те то име пореди са баскијским *ibar* „долина" и са именом реке *Ebro* у Шпанији. Хипотетички говори о праиндоевропском пореклу овог имена и његовој вези са народом Ибери, Иберије на Пиринејима. Са овим тврдњама се не слаже А. Лома, па чак их и одбацује.

АНАЛИЗА ГРАЂЕ

Хидронимска мрежа састоји се од неколико већих притока – река: Шаљска Бистрица, Церањска река, Сочанска река, Добравска река, Лепосавска река и Бистрица и разгранатих потока и извора у њиховој непосредној близини.[6]

Грађа за овај рад добила је на прегледности применом три класификације. Пошто је „свака класификација увјетована грађом и сврховитошћу обраде" (Šimunović 2009: 295), ми сматрамо да природа наше грађе диктира разноврснију и обухватнију анализу, како би се указало на порекло мотивисаности, структуру, значење и бројност хидронима. Ради прегледности још једном наводимо поделу која је дата у уводном делу рада. Првом класификацијом хидрониме смо разврстали на текуће и стајаће према облику вода. Друга класификација указује на структурне особености хидронима, па смо их поделили на једночлане, двочлане и трочлане. Трећа класификација подразумева хидрониме фисиогеног и антропогеног (антропонимског) порекла, где указујемо на њихову мотивисаност и семантику.

Хидронимија на испитиваном подручју, односно, систем назива вода у десном сливу Средњег Ибра, умногоме зависи од физичко-географских фактора. При првој подели хидронима на текуће и стајаће воде уочљиво је да је брдско-планински терен условио више бржих и бистрих токова, потока и извора и тиме, уједно, искључио могућност настанка стајаћих вода. Такве прилике на испитиваном терену условиле су и постојање само два језера на већим надморским висинама и једно сезонско језеро.

1) Текуће (извор/врело, поток, река):

а) извор: *Ајдӯчица, А́нт̄ина вӧда, Бајчӣнски ӣзвор, Бе̏ӣлук*; *Бе́ла вӧда, Бољáнац, Бӧровица*, Буко̏ва *ӣлáва, Бӯковички ӣзвор, Бӯлина вӧда, Бӯлине бӑ̄ре, Вáлоīа, Вáсова вӧда, Вӣсо бр̏̄до, Водӣца* x2, *Вӧда са вӧде, Вӗлика чӗ́сма, Вӗлики ӣзвор, Влáјићки ӣзвор, Врбӣца, Вӯчји до, Гӧīицки вӣ̄р* (*Гоīићки*), *Гӧрња лӧ̏ква,*

6 Овом приликом изостаје речник хидронима, због поштовања обима рада.

Грабљáнски ӣзвор, Гомӣље, Гӧрња вӧда x2, *Гранчӣца, Грáдиште, Грīуљáта, Грӧт, Дармáна, Дáчићка њӣва, Двӧриште, Дебӗовац, Дӧња вӧда* x2, *Дӧбра вӧда* x3, *Долӣчбара, Живáнина вӧда, Зáлушки ӣзвор; Зелӗна вӧда* x2, *ӣзвор, Ӣзвор испод шӣљка, Ӣзвор код корӣта, Ӣзвор код ӧра, Ӣзвор испод лӧкве, Ӣзвор испод рӯдиште, Ӣзвор код лескӗ, Ӣзвор из ливáде, Ӣзвор код воденӣце, Ӣзвор ӣодно дӯбрава, Јáрковачка корӣта, Јáћимов ӣзвор, Јéлин дô, Јелӗња рáван, Кáмен, Кáпавац, Кижевáк, Колӣбчине, Клӣк; Клопатáр, Клапатӯша, Кромӣирӣште, Кӯтње, Лӧквица, Лӯткина вӧда, Мáла река, Мáрина бáра, Метáлица, Мӣшљеница, Модрӧмир, Нӗбојшина колӣба, Орлôв извор, Ӧцина вӧда, Пӧилски ӣзвор, Поӣило, Плáндиште, Пшенӣчна вӧда, Рáвански извор, Рáдовац, Ресáвац, Рӯдник, Сáвина вӧда, Сáндрова вӧда, Свињáрац, Слáна вӧда, Смрӗка, Сӣáсићка вӧда, Сӣáсићки извор (Сӣáсиτски), Станӯшина вӧда, Студӗна вӧда, Студéнац* x2, *Стрáнова стрáн, Сӯви до, Ћóсићка колӣба, Ћӯковски тӧчак, Циīӯља, Цр́но ӧсоје, Чӧкља, Цáлиски ӣзвор, Штôвна*;

б) поток: *Áдилов ӣӧтӧк, Áцин ӣӧтӧк, Бáбин ӣӧтӧк, Бáзићки ӣӧтӧк (Бáзицки, Бáзитски), Бајчӣнски ӣӧтӧк, Бӗли ӣӧтӧк, Бӣстрица, Борӣковац, Борчáнски ӣӧтӧк, Брзанáчки ӣӧтӧк, Бусӣначки ӣӧтӧк, Вӗлики ӣӧтӧк* x3, *Вӗлики тоӣлúци, Воденӣчки ӣӧтӧк, Влáјићки ӣӧтӧк, Глáднички ӣӧтӧк, Глувáћки ӣӧтӧк, Граничáнски ӣӧтӧк, Давӣдовитски ӣӧтӧк, Дӗбеовачки ӣӧтӧк, Димӣље, Дӧбри ӣӧтӧк, Дӧњоисевски ӣӧтӧк, Дољáнски ӣӧтӧк, Дубӧки ӣӧтӧк, Жáрски ӣӧтӧк, Жутљáк, Зáвратитски ӣӧтӧк, Зáлушки ӣӧтӧк, Земáнички ӣӧтӧк, Зрносӗчки ӣӧтӧк, Ӣсевски ӣӧтӧк, Јарковáчки ӣӧтӧк, Јéвтићки ӣӧтӧк, Јӗловац, Јелéнски ӣӧтӧк, Јелӗнићки ӣӧтӧк, Кáјковски ӣӧтӧк, Кúжа* x2, *Клисӯра, Коњӯшки ӣӧтӧк, Кӧритски ӣӧтӧк, Кӧстин ӣӧтӧк, Кошчӣца, Клапатӯшки ӣӧтӧк, Кокошáрски ӣӧтӧк, Кр̄шеви, Кременњáчки ӣӧтӧк, Крӯшчички ӣӧтӧк, Кршмáлски ӣӧтӧк, Курéљски ӣӧтӧк, Лачáнски ӣӧтӧк, Лескӧва, Лӧвчин ӣӧтӧк, Лукáрски ӣотӧк, Мáли тоӣлúци, Марковáчки ӣотӧк, Марӯшићки ӣӧтӧк, Марушáнски ӣӧтӧк, Медвӗђак, Микуљáнски ӣӧтӧк, Мӣоковски ӣӧтӧк, Мӣолски ӣӧтӧк, Модрӧмир, Мӯратов ӣӧтӧк, Орӯнички ӣӧтӧк, Ӧскорушки ӣӧтӧк, Острáћки ӣӧтӧк, Пáлешки ӣӧтӧк, Парлúн ӣӧтӧк, Питӧмички ӣӧтӧк, Пӧдраван, Пóдгӣорски ӣӧтӧк, Поћевљáнски ӣӧтӧк, Планинӣчки ӣӧтӧк, Потӧчане, Пӧтӧк, Потокмáлски ӣӧтӧк, Рáкôв ӣӧтӧк, Родӗљски ӣӧтӧк, Рӯјнички ӣотӧк, Рӯјевац, Рӯӣински ӣӧтӧк, Рӯцмански ӣӧтӧк, Сáвићки ӣӧтӧк, Сáндров ӣӧтӧк, Сенӧкошки ӣӧтӧк, Сӯви ӣӧтӧк, Стӯбички ӣӧтӧк, Студӗна вӧда, Стржӣнски ӣотӧк, Торӣнски ӣӧтӧк, Трáјков ӣӧтӧк, Ћóсићки ӣӧтӧк, Ћӯковски ӣӧтӧк, Улијáнски ӣӧтӧк, Ӯрвиште, Црнáтовски ӣӧтӧк, Чикӗр, Чӯкићски ӣӧтӧк (Чукитски), Шевáрски ӣӧтӧк, Шипачӣнски ӣӧтӧк*;

в) река: *Аржáнска рéка, Бáбичка рéка, Белобр̄дска рéка (Белобр̄ђанска), Бојáтница, Бољешӣнска рéка, Брӗзе, Бӯīарска рéка, Ваљáрица, Видáрица, Гӯвнишка рéка, Грáдишка рéка, Грáјишка рéка, Добрӯница, Дӧбравска рéка,*

Дра̑женичка ре́ка, Дре̑нска ре́ка, Жу̏топ̄ро̄лска ре́ка, За̄бр̄дска ре́ка, Здра̑вачка ре́ка, За̑вра̄тска ре́ка, Је́втӣћка ре́ка, Јелакча̑нска ре́ка, Јеле̑нска ре́ка, Кијевча̑нска ре́ка, Ко̏п̄ориће ре́ка, Ле̏п̄оса̑вска ре́ка, Ма́јдевска ре́ка, Мо̑шничка ре́ка, Му̏т̄и̏водска ре́ка (Му̏т̄и̏вочка ре́ка), Му̏т̄ничка ре́ка, Седра̑ва, Со́чанска ре́ка, Ста̏нӯловска ре́ка, Ст̄р̄мењача, Тврђанска ре́ка, Тре̏шњичка ре́ка, Трикоша̑нска ре́ка, Ћи̏рковичка ре́ка, Уљя̑рска ре́ка, Цера̑њска ре́ка, Ча̑воровишка ре́ка, Ша̑љска Би̏ст̄рица.

2) Стајаће воде:

а) језеро*: Ма̑ло је̏зеро, Ве̏лико је̏зеро, Је̏зеро.*[7]

Другом класификацијом хидроними су по структурним особинама распоређени у три групе, где су се издвојили једночлани (69), двочлани (186) и трочлани (10).

1) Једночлани хидроними:

Ајдӯчица, Бе̏ӣлук, Би̏ст̄рица, Бојя̑т̄ница, Бољна́ц, Бо̏ровица, Бори̏ковац, Бре̏зе, Ва́лоӣа, Ваљя̑рица, Видя̑рица, Води̏ца x2, *Врбӣица, Гоми̑ље, Гранчи̏ца, Гро̏т̄, Грӣуљя̑т̄а, Гра̏диште, Дарма̑на, Дебе̏овац, Дими̑ље, Доли̏чбара, Добру̏ница, Дво̏риште, Жу̏т̄ља̑к, Ӣзвор, Је̏ловац, Ка̑мен, Ка̄павац, Кижева̑к, Ки́жа* x2, *Клапа̄т̄у̏ша, Кли̑к, Клису̏ра, Клопа̄т̄а̑р, Коли̏бчине, Кошчи̏ца, Кр̄шеви, Кромӣири̏ште, Ку̏т̄ње, Лескова̏, Ло̏квица, Медве̏ђак, Мет̄а́лица, Ми̏шљеница, Модро̏мир* x2, *По̏драван, Поӣ̆ило, Пот̄о̏чане, По̏т̄ок, Пла̑ндиште, Ра̑довац, Реса́вац, Ру̑дник, Ру̏јевац, Свињя́рац, Седра̑ва,*[8] *Смре̏ка, Ст̄р̄мењача, Студе́нац* x2, *Ӯрвиште, Цӣӯља, Чикер̑, Чо̏кља, Шт̄о̑вна.*

Једночлани хидроними настали су само од именица или процесом суфиксације и слагањем, а њихов број износи 69. Хидроними у форми именица мотивисани су, углавном, хидрографским и орографским апелативима или другим онимом. Код хидронима изведених суфиксима, убедљиво је највећа продуктивност суфикса *-ица*, затим *-ац*, док су остали суфикси знатно мање продуктивни. Забележени су усамљени примери префиксалне творбе *По̏драван* и слагања *Доли̏чбара*.

2) Двочлани хидроними:

А́дилов п̄о̏т̄ок, А́нт̄ина во̏да, Аржа̑нска ре́ка, А́цин п̄от̄ок, Ба̑бин п̄о̏т̄ок, Ба̑бичка ре́ка, Ба́зит̄ски п̄о̏т̄ок (Ба́зиће̑ки и *Ба́зицки), Бајчи̏нски и̏звор,*

7 Сезонско или повремено језеро, по коме је заселак Језеро добио назив, налази се надомак магистралног пута Косовска Митровица-Рашка, у атару села Добраве. Језеро настаје као последица великих падавина у јесењим и пролећним месецима, а у периоду летњих месеци нестаје, односно пресушује.

8 На терену је забележен само овај хидроним творен суфиксом *-ава*. Говорећи о имену Морава и суфиксу *-ава*, Звездана Павловић закључује „да су Јужни Словени крећући се ка Балкану и насељавајући га (у V веку) донели са собом, међу осталим именима и ово, у свом примарном облику са јасним словенским суфиксом *-ава*" (Павловић 1994: 21).

Бајчӣнски ӣӧток, Бе̑ли ӣӧток, Бе́ла вӧда, Белобр̈дска ре́ка (Белобр̈ђанска), Бољешӣнска ре́ка, Борчӓнски ӣӧток, Бӯгарска ре́ка, Букӧва гла́ва, Бӯковички извор, Бӯлина вӧда, Бӯлине бӓре, Бусӣначки ӣӧток, Брзанӓчки ӣӧток, Ва́сова вӧда, Вёлика чӗсма, Вёлики ӣӧток x3*, Вёлики ӱ́звор, Вёлики тоӣли́ци, Вёлико јёзеро, Вӣсо бр̈до, Вӯчји до, Воденӣчки ӣӧток, Вла́јићки ӱ́звор, Вла́јићки ӣӧток, Го̑ӣицки ви̑р (Го̑ӣићки), Го̑рња лӧква, Го̑рња вӧда* x2*, Глува̑ћки ӣӧток, Глӓднички ӣӧток, Гра́бљӓнски ӱ́звор, Грӓдишка ре́ка, Грӓјишка ре́ка, Граничӓнски ӣӧток, Гӯвнишка ре́ка, Давӣдовитски ӣӧток, Дӓчићка њӣва, Дёбеовачки ӣӧток, Дӧбра вӧда* x3*, Дӧбравска ре́ка, До̑ња вӧда* x2*, Дӧбри ӣӧток, Дубӧки ӣӧток, Дӧњоисевски ӣӧток, Дољӓнски ӣӧток, Драженичка ре́ка, Дре̑нска ре́ка, Жа̑рски ӣӧток, Живӓнина вода, Жутоӣр̈лска ре́ка, Зӓбр̈дска ре́ка, Зӓврашка ре́ка, Зӓврашки ӣӧток, За́лушки ӱ́звор, За́лушки ӣӧток, Здравачка ре́ка, Зеле̑на вӧда* x2*, Земӓнички ӣӧток, Зрносёчки ӣӧток, Ӣсевски ӣӧток, Јарковӓчки ӣӧток, Ја̑рковачка корӥца, Ја̑ћимов ӱ́звор, Је́вӣићка ре́ка, Је́вӣићки ӣӧток, Је́лин до̑, Јеле̑нски ӣоток, Јелёнићки ӣӧток, Јеле̑ња ра̑ван, Јеле̑нска ре́ка, Јелакчӓнска ре́ка, Јёзеро, Кӓјковски ӣӧток, Кијевчӓнска ре́ка, Кӧсӣин ӣоток, Крӱшчички ӣӧток, Корӥӣски ӣӧток, Коњӯшки ӣоток, Кокошӓрски ӣоток, Клаӣашӯшки ӣӧток, Кӧӣорићка ре́ка, Кремењӓчки ӣӧток, Кршмӓлски ӣӧток, Курӗљски ӣӧток, Лачӓнски ӣӧток, Леӣосӓвска ре́ка, Лӧвчин ӣӧток, Лукӓрски ӣӧток, Лӯткина вӧда, Ма̑ла ре́ка, Ма̑ло јёзеро, Ма̑ли тоӣли́ци, Ма́јдевска ре́ка, Ма́рина бӓра, Марковӓчки ӣӧток, Марушӓнски ӣӧток (Марӧушићки), Микуљӓнски ӣӧток, Мӣоковски ӣӧток, Мӣолски ӣӧток, Мо̑шничка ре́ка, Мӯраӣов ӣоток, Муӣӣводска ре́ка (Муӣӣвочка), Мӯтничка ре́ка, Нӗбојшина колӥба, Орӧнички ӣӧток, Орло̑в извор, Острӓћки ӣӧток, Ӧскорушки ӣӧток, Ӧџина вӧда, Па́лешки ӣӧток, Парли̑н ӣӧток, Пиӣӧмички ӣӧток, По́дгорски ӣӧток, Поћевљӓнски ӣӧток, Поӣокмӓлски ӣӧток, Пӧилски ӱ́звор, Планинӥчки ӣӧток, Пшенӥчна вӧда, Ра̑вански извор, Ра́ков ӣоток, Родӗљски ӣӧток, Рӯјнички ӣӧток, Рӯӣински ӣӧток, Рӯџмански ӣӧток, Савӣн извор, Са́вина вӧда, Сӓвићки ӣӧток, Са́ндров ӣоток, Са́ндрова вӧда, Сенӧкошки ӣӧток, Сла́на вӧда, Со́чанска ре́ка, Сӣа́сићка вӧда, Сӣа́сиӣки ӱ́звор (Сӣа́сићски), Станӧушина вӧда, Станӧловска ре́ка, Стра́нова стра̑н, Студёна вӧда* x2*, Стржӣнски ӣоток, Сӣӯбички ӣӧток, Сӯви ӣӧток, Сӯви до̑, Тврђанска ре́ка, Торӥнски ӣӧток, Тра̑јков ӣоток, Трешњичка ре́ка, Трикошӓнска ре́ка, Ћӣрковичка ре́ка, Ћо́сићка колӥба, Ћо́сићки ӣӧток, Ћӯковски ӣӧчак, Ћӯковски ӣӧток, Уљӓрска ре́ка, Улијӓнски ӣӧток, Церӓњска ре́ка, Цр́но ӧсоје, Црнӓшовски ӣӧток, Чӓворовишка ре́ка, Чӯкићски ӣӧток (Чӯкитски), Цали́ски ӱ́звор, Шӑљска Бӣстрица, Шевӓрски ӣӧток, Шиӣачӣнски ӣӧток.*

Двочлани хидроними су најбројнији (186). Највећи број хидронима настао је процесом деривације придевским суфиксом, а најпродуктивнији придевски суфикс је *-ски*. Уочено је да је суфикс *-ћки* подложан депалатализацији и његова репартација је издиференцирана у неколико села око Лешка:

Ба́зи̏тски, Давӣдови̏тски, Сӣа́си̏тски, Чӯки̏тски, а ту су и облици са *-цки*: *Ба́зицки, Го̏ӣицки*. Поред суфиксације, забележено је неколико примера префиксално-суфиксалне творбе: *По̏дӣорски ӣо̏ток, За̄бр̄дска ре́ка. За́лушки ӣо̏ток; За́лушки ӣ̏звор*. Комбинована творба потврђена је у примерима: *Поӣокма́лски ӣо̏ток, Дӧњоӣсевски ӣо̏ток, Зрносе̏чки ӣо̏ток, Жӯӣоӣр̄лска ре́ка* где имамо прво слагање, а затим и суфиксацију. Код двочланих хидронима на првом месту налази се именица, уз обавезну суфиксацију, или придев одређеног вида. На месту другог члана стоје следећи апелативи: *бара, брдо, вир, вода, ӣлава, до, извор, језеро, колиба, кори̏то, локва, њива, осоје, ӣо̏ток, река, сӣра́н, ӣочак, ӣо̄ӣлици, чесма*. Хидронимски апелатив *бара* мештани користе да би означили обилате изворе.

За хидрониме настале од других онима суфиксацијом посесивним придевским суфиксима стоји да они на тај начин бивају преведени из једног ономастичког слоја у други. На пример: *Ба̏бин ӣо̏ток, Сӣанӯшина во̏да, Ђӯковски ӣо̏чак*. Придевски елемент у структури хидронима *-ски* примарно упућује на посесивни карактер хидронима. Међутим, у вези са овим суфиксом постоје извесна ограничења код именовања дужих водених токова. На терену је забележено више назива за једну реку, у зависности од села кроз које протиче. Таква је ситуација са готово свим великим притокама десног слива средњег Ибра, а то можемо показати на примеру *Добравске реке*. Она настаје од три већа потока: *Је́вӣи̏ћки, Са̏вићки* и *Доља̏нски* у селу Јелакцу. Од места настанка до уливања у Ибар носи неколико назива по селима кроз која протиче: *Јелакча̏нска, Сӣржи̏нска, Лоза̏нска, Мӯӣи̏водска* (и *Мӯӣивочка*) и *До̏бравска*. Код оваквих примера суфикс *-ски* нема нијансу посесивности, дакле његово примарно значење не долази до изражаја, јер бива потиснуто другом компонентом. „Постојање више назива за исти водни ток, мотивисано другим топонимима, не може да потврди припадање те воде свим насељима која је именују, па се овде не може говорити о истицању посесивности, већ о просторном односу хидронима према другим топонимима“ (Жугић 2013: 80). Таква је ситуација са готово свим већим притокама десног слива средњег Ибра. Стога, о правој посесивности можемо говорити код хидронима који су мотивисани именом места кроз које протичу или се налазе, или код оних антропонимског и патронимског порекла. То су, углавном, краћи водени токови: *Борча̏нски ӣо̏ток* (село Борчане), *Да̏чићка њи̏ва* (извор), *Ла́чански ӣо̏ток* (заселак Лача), *Оси̏ра̏ћки ӣо̏ток* (село Остраће), *Сӣа́сићка во̏да, Савӣ́н извор* и многи други. Овакви хидроними показују право припадање водених објеката имену које се налази у њиховој основи.

3) Трочлани хидроними:

Во̏да са во̏де, Ӣ̏звор код кори̏ӣа, Ӣ̏звор код о̏ра, Ӣ̏звор код воденӣ̏це, Ӣ̏звор код лескӗ, Ӣ̏звор исӣо̄д ши́љка, Ӣ̏звор исӣо̄д ло̏кве, Ӣ̏звор исӣо̄д ру̏диште, Ӣ̏звор из ливӣ̏де, Ӣ̏звор ӣодно дӯ̏брава.

Најзад, долазе трочлани хидроними (10). Ови хидроними имају специфичну устаљену структуру пошто су сви образовани по моделу *хидронимски апелатив + предлоī + апелатив*. На првом месту налазе се хидронимски апелативи *извор* (9) и *вода* (1), а на другом прости и сложени предлози (*са*, из, *код*, *исūод*, *ūодно*) и на трећем именице са функцијом хидронимског апелатива (*вода*, *коритo*, *воденица*, *локва*), именице са функцијом орографског апелатива (*рудиште*, *ливада*, *дубрава*), именице са функцијом фитонимског апелатива (*орах*, *леска*).

Са морфолошког аспекта гледано, најбројнији су хидроними са именичком основом, са друге стране, оних са придевском основом је тек тридесетак, док су хидроними са глаголом у основи најмање заступљени у структури водених имена.

Трећом класификацијом хидроними се могу поделити у две велике групе: прву чине фисиогени (хидроними са природним називом), а другу антропогени (хидроними антропонимског порекла или сви они које је човек именовао).

Када кажемо хидроними са природним називом, мисли се на употребу хидронимских и географских апелатива у именовању вода. Таквих назива је неколико: *Ва́лоīа* (увала), *Водйца* x2, *Грӧт* (гротло), *Йзвор*, *Јёзеро*, *Кӓмен*, *Клисӱра*, *Кр̈шеви*, *Лӧквица*, *Пӧток*, *Потӧчане*, *Ӱрвиште*. Настајући процесом хидронимизације, хидроними *Водйца*, *Йзвор*, *Лӧквица*, *Пӧток* и *Потӧчане* дају минималну ономастичку обавештеност и представљају један од најранијих начина именовања водених објеката.

У групи хидронима антропонимског порекла налази се значајно већи број хидронима, што нас наводи на закључак да човек непрестано тежи да именује свет око себе, и то што конкретније и јасније. Зато се у овој групи налази неколико подгрупа:

1) називи антропонимског порекла у ужем смислу: *А́дилов ūӧток*, *Ајдӱчица*, *Ан̄тина вӧда*, *А́цӣн ūӧток*, *Бӓбин ūоток*, *Бӓбичка ре́ка*, *Ба́зићки ūӧток (Ба́зицки, Ба́зиц̄ки)*, *Бӱлина вӧда*, *Бӱлине бӓре*, *Ва́сова вӧда*, *Вла́јићки йзвор*, *Вла́јићки ūӧток*, *Гӧī̄ићска ре́ка*, *Гӧī̄ицки вӥр* (*Гӧī̄ићки*), *Давйдовиц̄ки ūӧток*, *Дӓчићка њйва*, *Живӓнина вӧда*, *Ја̄ћимов йзвор*, *Јелёнићки ūӧток*, *Јёвц̄ићки ūӧток*, *Кӧст̄ин ūӧток*, *Ма́рина бӓра*, *Мӱра̄тов ūӧток*, *Нёбојшина колйба*, *Ӧџина вӧда*, *Ра́ков ūӧток*, *Савйн йзвор*, *Са́вина вӧда*, *Сӓвићки ūӧток*, *Са́ндров ūӧток*, *Са́ндрова вӧда*, *Сūа́сићки йзвор (Сūасӣц̄ки)*, *Сūа́сића вӧда*, *Ст̄анӱшина вӧда*, *Тра̄јков ūӧток*, *Ћӱковски т̄ӧчак*, *Ћӱковски ūӧток*, *Ћо́сићки ūӧток*, *Ћо́сића колйба*, *Чӱкићски ūӧток (Чукиц̄ки)*, *Ца́лиски йзвор*;

2) етноними у саставу хидронима: *Бӱī̄арска река*, *Циī̄ӱља*;

3) називи топонимског порекла:

а) ојконими: *Аржӓнска ре́ка*, *Белобр̈дска река* (*Белобр̈ђанска*); *Борчӓнски ūӧток*, *Брзанӓчки ūӧток*, *Граничäнски ūӧток*, *Гӱвнишка ре́ка*, *Дӧбравска ре́ка*,

Дољáнски пӧтӧк, Дрéнска рéка, Жутопӧлска рéка, Зáбрӧдска рéка, Зáврашки пӧтӧк, Зáврашка рéка, Земáнички пӧтӧк, Зрносéчки пӧтӧк, Ӥсевски пӧтӧк, Јéвтићка рéка, Јелакчáнска рéка, Кáјковски пӧтӧк, Кијевчáнска рéка, Кӧпорићка рéка, Кршмáлски пӧтӧк, Лáчански пӧтӧк, Лепосáвска рéка, Лӧвчин пӧтӧк, Лукáрски пӧтӧк, Мáјдевска рéка, Марӯшићки пӧтӧк (Марушáнски), Микуљáнски пӧтӧк, Мӧоковски пӧтӧк, Мӧолски пӧтӧк, Модрӧмир ӧзвор, Модрӧмир пӧтӧк, Мӧшничка рéка, Мутӧводска рéка (Мутӧвочка), Острáћки пӧтӧк, Поћевљáнски пӧтӧк, Планинӧчки пӧтӧк, Потокмáлски пӧтӧк, Родӗљски пӧтӧк, Рӯцмански пӧтӧк, Сóчанска рéка, Станӯловска рéка, Стржӧнски пӧтӧк, Трӗшњичка рéка, Трикошáнска рéка, Тврӗђанска рéка, Ћӧрковичка рéка, Улијáнски пӧтӧк, Црнáтовски пӧтӧк, Шáљска Бӧстрица;[9]

б) ороними: *Бајчӧнски ӧзвор, Бајчӧнски пӧтӧк, Борӧковац, Бусӧначки пӧтӧк, Гóмӧље, Дӗбеовачки пӧтӧк, Дебӗовац, Долӧчбара, Зáлушки пӧтӧк, Зáлушки ӧзвор, Јáрковачка корӧта, Јарковáчки пӧтӧк, Кошчӧца, Курӗљски пӧтӧк, Кӯпње, Марковáчки пӧтӧк, Пáлешки пӧтӧк, Пáрлин пӧтӧк, Рӯпински пӧтӧк, Торӧнски пӧтӧк, Чикӗр, Чáворовишка рéка, Штӧвна, Шипачӧнски пӧтӧк;*

4) називи фитонимског порекла: *Бӧровица, Брӗзе, Букӧва глáва, Бӯковички ӧзвор, Врбӧица, Гранчӧца, Грабљáнски ӧзвор, Здрáвачка рéка, Јéлин дô, Јӗловац, Кромпирӧште, Крӯшчички пӧтӧк, Лескӧва, Ӧскорушки пӧтӧк, Пшенӧчна вӧда, Рӯјнички пӧтӧк, Рӯјевац, Смрӗка, Церáњска рéка, Шевáрски пӧтӧк;*

5) називи зоонимског порекла: *Вӯчји дô, Јелéнски пӧтӧк, Јелéнска рéка, Јелéња рáван, Коњӯшки пӧтӧк, Кокошáрски пӧтӧк, Медвӗђак, Орлôв извор, Свињáрац;*

6) особине као резултат индивидуалне процене: *Бéли пӧтӧк, Бéла вӧда, Бољáнац, Бољешӧнска рéка, Ваљáрица,*[10] *Вӗлика чӗсма, Вӗлики пӧтӧк, Вӗлики ӧзвор, Вӗлики тӧпӧлúци, Вӗлико јӗзеро, Глувáћки пӧтӧк, Грӧљáта, Дӧбра вӧда* x3, *Дӧбри пӧтӧк, Дубӧки пӧтӧк, Жутљáк, Зелéна вӧда* x2, *Кáпавац, Клопатáр, Клапатӯша, Клапатӯшки пӧтӧк, Мáла рéка, Мáло јӗзеро, Мáли тӧпӧлúци, Питӧмички пӧтӧк, Ресáвац, Црно ӧсоје;*

7) назив према положају, месту: *Вӧда са вӧде, Гôрња лӧква, Гôрња вӧда* x2, *Дôња вӧда* x2, *Дӧњоисевски пӧтӧк, Ӥзвор испод шúљка, Ӥзвор код корӧта, Ӥзвор код ӧра, Ӥзвор испод лӧкве, Ӥзвор испод рӯдиште, Ӥзвор код лескӗ, Ӥзвор из ливáде, Ӥзвор код воденӧце, Ӥзвор подно дӯбрава, Пóдгорски пӧтӧк, Пӧдраван;*

---

9 Присвојни придев у називу *Шаљска Бистрица* потиче од албанског ојконима Bistricë e Shalës.

10 Хидронима са глаголском основом има знатно мање у односу на оне са именичком и придевском основом. У грађи бележимо примере: од глагола *ваљати*; назив долази од особине реке која, због јачине, носи све пред собом; од глагола *гргољати* (мућкати у устима), и од глагола *ресавити*.

8) природне особине воде и тла (квалитет, састав и изглед воде, тла, корита, околног терена): *Бӣстрица, Вӣсо бр̑до, Жа̑рски ӣӧ̄ток, Ки́жа* x2, *Кижева̑к* (бакарна боја, руда гвожђа), *Ко̄рӣтски ӣӧ̄ток, Кремењачки ӣӧ̄ток, Ме̄та̄лица, Мӯ̄ничка ре́ка, Ра̑вански ӣзвор, Сла́на во̄да, Стӯдѐна во̄да* x2, *Стӣр̑мењача, Сӯви до̑, Сӯви ӣӧ̄ток, Уӣљӓрска ре́ка, Цр́но ӧсоје*;

9) хидроними од општих апелатива: бој: *Бојӓ̄тница*, вид: *Видӓрица*, глад: *Гла́днички ӣӧ̄ток*, граја: *Гр̄ӓјишка ре́ка*, добро: *Добрӯ̆ница*, чокља (обућа): *Чӧ̄кља*, клик: *Кли̑к*, лутка: *Лӯ̄ткина во̄да*, мишљење: *Мӣ̄шљеница*, рад: *Ра̑довац*, страна: *Стӣра̑нова стӣра̑н*, стуб: *Стӣӯбички ӣӧ̄ток*;

10) називи земљишта, објеката, места (из сеоског живота): *Бѐӣлук, Воденӣ̄чки ӣӧ̄ток, Гр̄ӓдишӣте, Гр̄ӓдишка ре́ка, Двӧ̄рӣште, Колӣ̄бчине, Ор̑нички ӣо̄ток, Пӧ̄илски ӣзвор, Пӧ̄илска ре́ка, По̄ӣило, Пла̑ндишӣте, Сенӧ̄кошки ӣӧ̄ток, Стӯде́нац* x2;

11) хидроними чија мотивисаност и порекло нису познати: *Дармӓ̑на, Дра̑женичка река, Седрӓ̑ва*.

Имена вода, које воде порекло од властитог имена, указују да највећи број хидронима носи назив према топонимима, односно према имену насеља (ојконима) кроз која протичу или у којима се налазе. Хидроними се на тај начин посматрају као секундарне творевине од примарних онима (Павловић 1994: 157), али се ту може говорити и о великом значају метонимије у именовању. Други по заступљености су хидроними антропонимског порекла. Овде треба рећи да именовање извесних хидронима представља одраз историјских дешавања, конкретно период турске владавине. Хидроними *Ајдӯ̆чица, Бӯ̆лина во̄да, Бӯ̆лине бӓ̄ре, Долӣ̄чбара,*[11] *Мӯ̄ра̑тов ӣӧ̄ток, Ӧӌина во̄да*, као и *Дармӓ̑на,*[12] потврда су наметнутог вишевековног живота под турском влашћу, „а извесну улогу у томе је имало и албанско становништво, које је, посебно од краја 17. века почело да продире на косовскометохијско подручје (...) и оставило извесне трагове у ономастици“ (Ћупић 1992: 46).

Хидроними чија мотивисаност долази од етнонима нарочито су малобројни. У грађи су забележена свега два примера.

Значајну улогу у мотивисању настанка хидронима имају биљни и животињски свет. Хидроними фитонимског порекла обично именују изворе: *Бӧ̄ровица, Смрѐка*, а ретко потоке и реке: *Лескӧ̆ва ӣӧ̄ток, Брѐзе ре́ка*.

11 Када је у питању извор *Долӣ̄чбара*, који је топонимског порекла, Б. Павловић (2002: 177) бележи овај топоним, тј. ојконим у облику *Делӣ̄чбара*, истичући да је у нашу терминологију ушао преко Турака. Уз то, наводи да је само 7% топонима општине Лепосавић турског порекла.

12 За хидроним *Дармӓ̑на* информатор наводи да назив датира још од времена Турака, те да се у истом фонетском лику сачувао до данас. Све хидрониме, који упућују на турски период владавине, информатори одређују као „давне“ и „то нико не памти од кад је и како“.

Фитоними се односе на дрвеће, а мали број на гајене биљке и већина представља изведена именовања, а самим тим хидроним је ретко изједначен са именом биљке. У хидронимима зоонимског порекла подједнако су заступљене дивље и домаће животиње. У близини извора и потока налазе се људска станишта, па отуда имена водених објеката мотивисана различитим називима домаћих животиња, док су за изворе, потоке и реке у удаљеним и теже приступачним местима уобичајена имена вода мотивисана именима дивљих животиња (Бошњаковић 1994: 303).

Сагледавањем мотивисаности настанка имена вода и водених објеката у десном сливу Средњег Ибра, дошло се до закључка да велики број хидронима добија своје име посредством метонимије.

> Метонимијом у ономастици може се дефинисати појава преношења имена са једног објекта на други у ситуацији када су ти објекти територијално блиски један другоме; преношење властитог имена лица на географски објекат ако је лично име на неки начин повезано са географским објектом (Павловић 1998: 105).

Треба напоменути да метонимијски настало име задржава семантику коју је имало првобитно властито име. Имајући у виду могућности настанка метонима у ономастици, уочили смо да су на овај начин настали, највише, хидроними који име добијају према насељу у коме се налазе, затим хидроними именовани човековим именом, уз обавезну суфиксацију, и хидроними чији су називи фитонимског порекла, а у нешто мањем обиму захваћени су и други.[13] Дакле, метонимија је највише потврђена на релацији ојконим-хидроним, а „уз сваки ојконим подразумева се присуство, или раније присуство, воденог тока“ (Павловић 1998: 106). Наводимо неколико примера: *Граничáнски пòток* (село Граничане), *Завратски пòток* (село Заврата), *Лáчански пòток* (заселак Лача), *Пођевљáнски пòток* (заселак Пођевља), *Рýцмански пòток* (село Руцманце), *Црнáтовски пòток* (село Црнатово) и др. На терену бележимо и метонимију на релацији хидроним-ојконим што је случај са реком *Бúстрицом*, јер по њој име добија село и околина, који су некада чинили општину. Исто тако, по сезонском *Гèзеру* заселак Језеро добија име.

Када су у питању хидроними мотивисани фитонимима, метонимија је двострука. Прво, метонимија настаје на релацији фитоним-ојконим, па тек онда ојконим-хидроним: крушчица: заселак Крушчица: *Крýшчички пòток*; цер: село Церања: *Церáњска рéка*.

13 З. Павловић наводи неколико начина настанка метонима у ономастици: 1. преношење антропонима (личног имена или презимена), обавезно након суфиксације на микротопоним, ојконим, ретко хидроним; 2. преношењем фитонима на микротопониме, ојкониме, хидрониме; 3. преношењем микротопонима на ојкониме и хидрониме; 4. преношењем зоонима на топониме, ојкониме, хидрониме; 5. преношењем микротопонима, ојконима на хидрониме; 6. преношењем хидронима на микротопониме, ојкониме (Павловић 1998: 105).

У семантици хидронима може се сагледати и мотивисаност особинама (боја, облик и др. особине) на основу индивидуалне процене номинатора: *Зелёна вӧда, Мâло jёзеро, Питӧмички пӧток, Дӧбра вӧда*. На пример, због брзине воденог тока ствара се звучни утисак – одзвањање звона, па отуда именовање клопатар (диј.облик: м.р.: клопатар – звонар; ж.р.: клапатуша – звонара): *Клопа̑тар, Клапа̑тӯша*.

Један број хидронима мотивисан је релацијским односима, односно сналажењем именователља у простору. Поред конструкција са предлозима *код* и *испод*, бележимо и називе са прилошким одредбама *доња* и *ӣорња*.

Природне особине тла и воде нужно су повезане. Физичко-географске особине стрмог, брдског терена утичу на особине воде, која је бистра, студена, мутна, бакарна, на облик њеног корита. Особине које произилазе из непрекидног контакта воде и тла нису само индивидуална процена номинатора, већ су лако уочљиве.

У групи назива вода од општих апелатива различита је мотивисаност, интересантни су примери: *Гла́днички пӧ̄ток* и *Кли̑к*. За први информатор даје објашњење да је то поток који сакупља велике количине вода, а нема велики водостај. Други извор добија назив по истоименом ороними, а оба су мотивисана општим апелативом *клик* (узвик), пошто се са тих брда некада међусобно дозивало.

Места на којима се обављају, углавном, сеоски послови, као и објекти значајни у животу човека, такође, налазе одраза у хидронимском систему. У овој групи налази се и хидроним *Стӯде́нац*, с обзиром да представља извор који је уредио човек.

Овом приликом треба рећи да су постојале дилеме приликом класификовања грађе, пошто су одређени хидроними одговарали критеријумима две групе. Наведени примери *Клопа̑тар, Клапа̑тӯша* налазе се у групи хидронима, који су резултат индивидуалне процене номинатора, али су исто тако могли бити у групи хидронима мотивисаних општим апелативом (клопатар – звоно, звонар). Идентичан случај је и са хидронимом *Гла́днички пӧ̄ток*.

ЗАКЉУЧАК

Сакупљањем и анализом хидронима у десном сливу Средњег Ибра лепосавићке општине, дали смо мали допринос ономастичким истраживањима на простору јужне српске покрајине. Богатство и порекло мотива, семантика и структурне разноликости у називима вода учинили су испитивани корпус инспиративним, а истовремено су захтевали и систематичну класификацију и анализу.

При првој подели хидрониме на текуће и стајаће воде, уочљиво је да је брдско-планински терен условио више већих и бржих токова, бистрих

извора и потока. Дакле, неупоредиво је већи број хидронима који припадају текућим водама, будући да су у грађи забележена само три језера.

Класификовањем по структури грађа је подељена на: једночлане, двочлане и трочлане хидрониме. Од укупно 265 забележених хидронима, једночланим припада 69, двочланим 186 и трочланим 10.

Једночлани хидроними настали су од именица или процесом суфиксације, префиксацијом и слагањем, а њихов број износи 69. Хидроними образовани само од именица мотивисани су хидрографским и орографским апелативима или другим онимом. Код хидронима изведених именичким суфиксима убедљиво је највећа продуктивност суфикса *-ица*, затим *-ац*, док су остали суфикси знатно мање продуктивни.

Двочлани хидроними су најбројнији. Апелативи који се могу наћи на месту другог члана у двочланим структурама су: *бара, брдо, вир, вода, глава, до, извор, језеро, колиба, коритo, локва, њива, осоје, потoк, река, стран, точак, чесма*. Придевски елемент *-ски* у структури хидронима примарно упућује на посесивни карактер хидронима мањих и краћих водних токова и објеката, док код именовања дужих водних токова исти суфикс истиче просторни однос хидронима према другим топонимима.

По својој структури, од других, осим по бројности, значајно се разликују трочлани хидроними. Образовани су по моделу *хидронимски апелатив + предлог + апелатив*. На првом месту налазе се хидронимски апелативи (*извор* и *вода*), на другом прости и сложени предлози и на трећем именице са функцијом хидронимског апелатива, именице са функцијом орографског апелатива или именице са функцијом фитонимског апелатива.

Истраживањем порекла и мотивисаности, уочили смо да су хидроними антропогеног (или антропонимског порекла) бројнији од оних чији су називи природног порекла, пошто је човек склон ка конкретнијем именовању света који га окружује. Мотивисаност је разноврсна, највећи број носи назив према топониму, односно, ојкониму кроз који протиче или се у њему налази. Такви примери потврђују високу заступљеност метонимије на релацији ојконим–хидроним. Знатан је број и оних који су именовани према личним именима и презименима, за разлику од етнонима, потврђених у грађи само са два примера.

Значајну улогу у мотивисању настанка хидронима имају биљни и животињски свет. Хидроними фитонимског порекла обично именују изворе, а ретко потоке и реке. Фитоними се односе на дрвеће, а мали број на гајене биљке и већина њих су изведена именовања, што значи да је хидроним ретко изједначен са именом биљке. Код хидронима зоонимског порекла подједнако су заступљене дивље и домаће животиње.

Физичко-географске особине испитиваног терена имају важну улогу у именовању и доприносе визуелно јаснијем утиску, па су у хидронимском

систему уобичајени називи мотивисани особинама воденог тока овог терена, попут *Сȉудȅна вȍда, Бе́ла вȍда, Бȉстрица, Мȕтничка ре́ка*. Један број хидронима мотивисан је релацијским односима, односно сналажењем именователља у простору, други општим апелативима, трећи су мотивисаним местом обављања послова, а неки од хидронима производ су и индивидуалне процене номинатора.

Спроведено теренско истраживање као резултат има велики број забележених, класификованих и акцентованих хидронима десног слива Средњег Ибра. С обзиром на то да су ономастичка истраживања на овом терену тек на почетку, велики је значај будућих пописивања ономастичких јединица како би слика једног ареала била комплетнија. Поред хидронима, многобројни оними чекају моменат свог бележења, а због специфичне ситуације на Косову и Метохији овом послу се приписује и хитност.

ЛИТЕРАТУРА

Барјактаревић 1964: Данило Барјактаревић. „Језичке особине Лепосавићке комуне". *Гласник музеја Косова и Метохије* VII – VIII, 417– 434.

Божовић 2008: Маринко Божовић. *Говори Средњеī Ибра*. Приштина/Лепосавић: Институт за проучавање културе Срба на Косову и Метохији.

Бошњаковић 1994: Жарко Бошњаковић. „Зооними као мотивациона основа у хидронимији". *Научни састанак слависта у Вукове дане* 22/2, 301–310.

Brozović Rončević 1997: Dunja Brozović Rončević. „Hrvatska hidronimija u slavenskom i tzv. staroeuropskom okružju". *Croatica*, 45-46, 35–55.

Vujičić 1996: Dragomir Vujičić. *Iz onomastike, leksikologije i dijalektologije*. Podgorica: ITP "UNIREKS" D.D.

Жугић 2013: Радмила Жугић. *Микротопонимија доњеī слива Јабланице (Семантичко-творбени аспект)*. Београд: Институт за српски језик САНУ.

Илић 1905: Радомир Илић. *Ибар. Антропоīеографска ūроучавања*. Београд: Српски етнографски зборник.

Јашовић 2018: Голуб Јашовић. *Ономастика слива реке Косанице*. Косовска Митровица: Филозофски факултет.

Лазаревић 2001: Велибор Лазаревић. *Срūски именослов*. Београд: BOOK MARSO.

Лома 2013: Александар Лома. *Тоūонимија Бањске хрисовуље*. Београд: САНУ.

Микетић 1991а: Драган Микетић. „Ономастика поткопаоничког села Лозно". *Баштина*, 1, 120–122.

Микетић 1991б: Драган Микетић. „Ономастика Борчанске висоравни". *Баштина*, 2, 17–35.

Николић 2020: Јована Николић „Говор села Добраве у лепосавићкој околини". *Наука без īраница 3*. Ур. Звездан Арсић. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини.

Павловић 1994: Звездана Павловић. *Хидронимски систем слива Јужне Мораве*. Београд: Институт за српски језик САНУ.

Павловић 1998: Звездана Павловић. „О метонимији у ономастици (хидроним – ојконим)". *Јужнословенски филолоī* LIV, 105–110.

Павловић 2002: Благоје Павловић. „Топоними насеља општине Лепосавић". *Баштина*, 13, 175–186.

Павловић 2003: Благоје Павловић. *Насеља и миграције становништва општине Лепосавић*. Лепосавић: Институт за српску културу.

Radoičić 1996: Ivana Radoičić. „Fonološki opis govora leposavićke okoline". *Прилози проучавању језика*, 27, 32–52.

Skok 1971: Petar Skok. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: JAZU.

Ћупић 1992: Жарко Ћупић. „Фитонимске основе у косовскометохијској топонимији". *Баштина*, 3, 46–62.

Šimunović 2009: Petar Šimunović. *Uvod u hrvatsko imenoslovlje*. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga.

Jovana S. NIKOLIĆ

HYDRONYMY OF THE RIGHT BASIN OF THE MIDDLE IBAR

Summary

The subject of this work are the names of springs, streams and rivers which make up a tributary of the right basin of the Middle Ibar at the territory of the municipality Leposavić. The research covers hydronyms from Šaljska Bistrica all over to Bistrica which, in some way, represent a natural mark over which this municipality spreads around. The material is collected with the use of the field exploration and each of the hydronyms has an accent, so each is determined by a dialect. There have been three classifications according to the collected material. The first division, having in mind the shape of hydronyms, differentiates between those that are liquid and those that are still. The second one, called the structural, divides the hydronyms into single membered, two-membered and three-membered. A criterion of motivation for the third division divides hydronyms into those which are of physiogenic origin (natural names) and into those of anthropogenic origin (names created by men). Single membered hydronyms derived from nouns or derivation, most commonly by adding suffixes to the end of a stem. A greatest number of the two-membered hydronyms was created in the process of derivation with the adjectival suffix where the most productive suffix is that on -ski. Three-membered hydronyms have a well established structure: in the first place there is hydronymic appellative, in the second there is a preposition and in the third some of the appellatives. Hydronyms with natural names imply the use of hydronymic and geographical appellations. Due to the origin of motivation, a group of hydronyms of anthroponimic origin differentiates much more than the others and even contains more subgroups. Diverse motivation when naming hydronyms is absent in all the groups while the most numbered hydronyms of toponymic origin have been created in the process of metonymy at the relation of place-name-hydronym.

Keywords: hydronymy, hydronyms, onomastics, the Middle Ibar, the dialects of kosovo-resava region.

Рад је предат 31. маја 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине* одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09-93
82.01
doi: 10.5937/bastina31-31114

Оригинални научни рад

*Биљана С. СОЛЕША**
Медицинска школа, Крушевац

ФУНКЦИЈА ХРОНОТОПА ШКОЛЕ У САВРЕМЕНОМ СРПСКОМ РОМАНУ ЗА ДЕЦУ

Апстракт: Полазећи од теоријских поставки Бахтина и Лотмана о простору у уметничком делу, у раду се истражује хронотоп школе у савременом српском роману за децу, на примеру следећих романа: Мирославе Михајлов Царевић *Школско двориште,* Владана Зеца *Дневник једне зборнице,* Бошка Ломовића *Крађа мобилног у VII 2*, Драгутина Бега *Журка у школи* и Милутина Ђуричковића *Близанци и петак 13*. У уводном делу наводе се најважније особености хронотопа и њихово дејство на структуру и значење одабраног корпуса. Хронотоп школе посматра се као вишеструко делотворан на радњу романа: он је место сусрета различитих генерација и социјалних категорија ученика и наставника. У њему су издвојени хронотоп учионице, школског дворишта и зборнице. Временски распон смештен је у оквир једне школске године а у њему одређени догађаји имају повлашћено место, у којем се издваја прослава матурске вечери. Одабрани корпус указује на особености романескне прозе у XXI веку: другачију слику света, нови тип јунака, реалистичку мотивацију, сажетост форми и приповедања.

Кључне речи: хронотопске одлике школског романа, омладински роман, елементи детективског романа, повлашћени периоди школског живота, сазревање младог јунака.

Избор тематских кругова у српском роману за децу усклађен је са свакодневицом дечјег живота што подразумева доминантну тематизацију школског живота као неизоставног и кључног периода у одрастању детета (Полић 2018: 124). Отуда наилазимо на интерпретативни потенцијал хронотопа школе који је у савременом српском роману за децу обликован различито и има вишеструку функцију. Истраживање простора у књижевном делу Михаил Бахтин је разматрао у оквиру своје теорије хронотопа, одредивши хронотоп као природу везе, суштински узајамну везу временских

* Професор српског језика и књижевности, solasabilja@gmail.com

и просторних односа у књижевности. У књижевноуметничком хронотопу сливена су просторна и временска обележја у осмишљену и конкретну целину. У књижевности хронотоп има суштинско жанровско значење. Као формално-садржајна категорија он одређује и лик човека у књижевности, који је суштински хронотопичан (Bahtin 1989: 193–194). Хронотоп одређује уметничко јединство књижевног дела, његов однос према стварности, те увек садржи вредносни моменат, „уметност и књижевност прожети су хронотопским вредностима разних степена и обима. Сваки мотив, сваки издвојив моменат уметничког дела представља такву вредност" (Bahtin 1989: 372). Руски семиотичар Јурij Лотман је просторне односе у књижевности посматрао као известан моделативни систем, односно језик за изражавање различитих ванпросторних категорија и односа. Иза приказивања ствари и предмета који чине околину, у којој делују ликови текста, настаје систем просторних односа, структура топоса, која се појављује као језик који служи за изражавање других, непросторних односа у тексту (Lotman 1976: 302). Просторни односи и облици испуњавају неколико функција: учествују у моделовању света романа, карактеризацији ликова, структурисању сижеа и у постизању посебних ефеката у појединим сценама, попут ефекта „сценичности". Овај ефекат Лотман препознаје у оним деловима прозног текста који подсећају на вербалне описе позоришних сцена, у којима се текст богати позоришним или сликарским средствима (Лотман 1993: 272). Овим поступцима појачава се илузија уверљивости код читалаца којима се омогућава лакше понирање у вишеслојни предметни свет дела. Осим тога, ове сцене често садрже симболичка значења. Вишеструку функцију простора у књижевном тексту уочавају и савремени теоретичари наглашавајући да простор у књижевности може функционисати тематски, структурално и као средство карактеризације (Prins 2011: 166). Приповедне светове уоквирене димензијама простора и времена насељавају ликови са сопственим унутрашњим световима, модификујући емотивну и интелектуалну атмосферу, која је доминантна и простире се ван простора и времена књижевног дела (Abot 2009: 261).

У овом раду истражујемо функцију хронотопа школе у савременом српском роману за децу који обједињава хронотопе причања, сусрета и пута. Вишеструка улога школе у свакодневном животу деце омогућава сагледавање различитих функција хронотопа школе у делима која тематизују школски живот. Функцију хронотопа школе као саставног дела живота сваког појединца, установе која се посећује готово свакодневно током наставне године, могуће је посматрати и у оквиру Бахтиновог разматрања улоге гостинске собе (салона) као територије романескног догађаја. Из перспективе сижеа и композиције овде долази до сусрета (у нашем случају није реч о случајном сусрету, „на путу"), стварају се заплети, интриге, долази до расплета,

настају веома важни дијалози, разоткривају се карактер, идеје, страсти, склоности, добре или зле намере јунака. У школи је уочљиво преплитање историјског и друштвено-јавног са личним, приватним, биографским. Тако згуснуте, кондензоване очигледно-видљиве ознаке историјског, биографског и свакидашњег времена, истовремено су међусобно чврсто сплетене, стопљене у јединствена обележја епохе која постаје очигледно-видљива и сижејно-видљива. Ово је само једно од места укрштања временског и просторног низа, место згушњавања трагова тока времена у простору (Bahtin 1989: 376). У организацијама друштвеног живота реални хронотоп сусрета стално је присутан. Школа је простор у коме се образовање одвија кроз интеракције, током којих деца сазнају каква је њихова култура и како се приказује свет. Стога се кроз процес образовања успоставља културни континуитет и репродукција постојеће културе (Николић, Антонијевић 2020: 485).

Хронотоп школе је неодвојив од хронотопа сусрета јер он не може бити изолован, већ увек као саставни елемент улази у састав сижеа, у конкретно јединство целог дела, те се тако укључује у конкретни хронотоп који га обухвата. Сусрет је један од најстаријих догађаја, који образују епски сиже, посебно сиже романа (Bahtin 1989: 209). У књижевним делима он добија различите конкретне нијансе, међу њима – емоционално вредносне. Зависно од контекста може имати полуметафоричко, потпуно метафоричко значење или постати симбол. У оквиру композиционе функције може бити заплет, понекад кулминација или чак расплет (финале) сижеа.

Тематизација школе и школског живота у српском роману за децу примећује се од самих почетака и траје у континуитету до данас.[1] Роман за децу у српској књижевности појављује се крајем XIX века романима Петра Деспотовића Занат је златан (1871) и Две лажне златице (1892). Крајем XIX и почетком XX века Душан Ђурић објављује романе Конац дело краси (1896), Све се може кад се хоће (1905), Добро се добрим враћа (1913). Ови романи обележили су почетке српског романа у којима су најупадљивије морално-дидактичке поруке. Појава романа *Хајдуци* (1933) Бранислава Нушића, доноси новине у уметничком поступку, другачији поглед на свет, иновативну

1 Миомир Милинковић српску књижевност за децу сврстава у шест фаза. Прву фазу чине народне умотворине намењене искључиво деци (успаванке, ређалице, разбрајалице, ташуналке, брзалице) и оне претходе свим периодима. Друга фаза поклапа се са периодом просветитељства и њој припадају дела Доситеја Обрадовића и Луке Милованова. Трећа фаза се односи на период XIX века и доба стварања Ј. Ј. Змаја. Четврта фаза је период између два светска рата. Аутентични представник овог доба је Александар Вучо. Петој фази припада период друге половине XX века. У књижевности за децу доминирају дела Бранка Ћопића, Арсена Диклића и Бранислава Нушића. Модерне токове и радикалне промене уносе се појавом Душана Радовића. Шеста фаза се односи на период XXI века о чијим стваоцима књижевна критика није прецизније изразила своје ставове (Милинковић 2014: 8–18).

структуру и језик, те најављује почетак савременог српског романа за децу. У *Хајдуцима* се приказује дечја заједница, колектив и покушај деце да превазиђу инфериорни положај и конвенције које намеће свет одраслих. Однос јунака према школи је негативан. Тему бежања из школе Нушић је искористио као подлогу за приказ дечје осећајности и илузија. „Из сопственог искуства и детињства описује дечје пустоловине, ослањањем на усмену традицију и истовременом деструкцијом ове традиције постиже богату представност и финоћу односа у представљању дечјег колектива“ (Георгијевски 2005: 87). На бекство из школе јунаке покреће ригидно понашање наставника али и авантуристички дух. Нушићеви *Хајдуци* се базирају на парадигми народне епске песме и предања, а хуморни ефекти се постижу тривијализацијом историјско-легендарних и стварносних чинилаца (Георгијевски 2005: 85). Нушић је дао један облик садејства фолклора и уметничке речи. Тај образац ће увелико прихватити Бранко Ћопић у првом делу *Пионирске трилогије*. Нушићевим и Ћопићевим јунацима школа представља терет и простор опасности и страха. У Ћопићевом роману *Орлови рано лете* извор опасности и страха је учитељ Паприка, док у Нушићевим *Хајдуцима* невоље ученицима доноси опресивно понашање више наставника, посебно наставника географије. Ђачка бежања из школе, логоровање у шуми јесу прекршај школске дисциплине, али и израз отпора младих људи према појавама које нарушавају достојанство детета. У каснијим романима који тематизују школски живот јунаци ученици су у сукобу са школским властима, покренути потребом за променом статуса социјално обесправљених, због чега редовно бивају кажњени (романи Симе Цуцића), сукобљавају се са правилима школског живота (*Танпшо за шроје* Слободана Станишића) или се тематизује другачији однос ученика и професора (романи Градимира Стојковића).

Поетика српског романа за децу почетком XXI века обележена је разноврсним тенденцијама. У већини дела савремених писаца примећује се константно трагање за оригиналним стваралачким изразом. Проблеми савременог доба, мотиви из свакодневног живота, спутавање дечје природе најчешћа су тема. Појављује се лик усамљеног детета као протагонисте који трага за идентитетом у кризним ситуацијама, што се разликује од дечијих дружина које се опиру ауторитету одраслих из ранијих књижевних дела за децу. Даје се слика јунака детета у моменту када постаје свесно себе, тако да описана радња, сем равни збивања садржи и приказ доживљаја и сензибилитета ликова. Главни ликови су увек фокализатори кроз чију унутрашњу призму се пропушта све о чему се говори (Опачић 2011: 13). За поетику романа за децу насталих у XXI веку не може се рећи да је еквивалентна поетикама Бранислава Нушића, Бранка Ћопића. Као могући разлози наводе се низак литерарни домет савремене продукције, афирмативни и неселективни

прикази посредством масовних медија који маргинализују судове критике (Удовичић 2017: 89–90). На форму и садржину савременог романа свакако утичу динамика урбаног начина живота, укус и афинитет малог читаоца, утицаји страних књижевности или настојање писаца да остваре нови романескни профил. За сада не постоји прецизна жанровска класификација романа за децу с обзиром на то да неки романи у својој структури носе ознаке више различитих жанрова (Милинковић 2014: 36). Уметничка слика школског живота обликује се као главна или се појављује у склопу ширих тема. У дијахронијском пресеку школа, школски живот, статус наставника варирали су од глорификовања до омаловажавања школе и наставника (Николић 2013: 279). Широј публици најпознатији романи са темама из школског живота су *Хајдуци* (1933) Бранислава Нушића, романи Симе Цуцића (*И Моца хоће у школу*, *Први кораци*), Бранка Ћопића (*Орлови рано лете* 1957, *Маљареће године* 1960), романи Алексе Микића *Сунчана Долина* (1954), Слободана Станишића *Танго за троје* (1993) и Градимира Стојковића (*Хајдук у Београду* 1985, *Ја као ти, ти као ја* 2011, *Све моје глупости* 1995, *Хајдук против ветрењача* 1989). Сукоби у наведеним романима најчешће произилазе из неслагања јунака са школским правилима. У жанровском погледу ови романи би се пре свега могли сврстати у романе о дечјим дружинама у којима централно место заузимају теме и мотиви из детињства и доминирају ликови деце и дечјег колектива. У њима су деца приказана у свакодневним ситуацијама у школи, породици, односу према одраслима, у игри која често прераста у озбиљне, па чак и друштвено корисне подухвате. Деца су жељна авантуре, доказивања, надметања, опонашања одраслих, супротстављања правилима и ауторитетима, па се управо ови разлози могу сматрати покретачким мотивима за организовање дружина (Милинковић 2014: 41). Осим тога, крајем XX века школске теме су обликоване у романима за децу који спадају у детективски жанр. Тематика ових романа своди се на откривање починилаца неког преступа. Кривца открива особа која је у улози детектива и добро побеђује. Детектив своје трагање за кривцем заснива на чињеницама из свакодневног живота или науке. Корпус нашег истраживања чине романи који се могу сврстати у детективски жанр. То су романи Мирославе Михајлов Царевић *Школско двориште* (2015), Бошка Ломовића *Крађа мобилног у VII*$_2$ (2018) и Драгутина Бега *Журка у школи* (2017). Романи Владана Зеца *Дневник једне зборнице* (2018) и Милутина Ђуричковића *Близанци и петак 13* (2017) могу се одредити као омладински романи јер се тематски, идејно и етички односе на генерације младих (13–19 год). Збуњени животним околностима јунаци се суочавају са проблемима који су својеврсна прекретница у њиховом животу. Наративни идентитет конструише се кроз два плана: план текста и план контекста. Идентитет јунака наратива, као бића културе и историје, израста из социјалних и политичких односа, урбане средине,

утицаја технике и технологије, те се простор у наративу јавља као важан маркациони и идентификациони принцип (Петровић 2018: 72, 75). У савременој српској књижевности за децу, у првим деценијама XXI века, хронотоп школе афирмише критички став према културним обрасцима којима је дете изложено. У хронотопу школе одражава се „породични идентитет детета (приче, предмети, навике, сећања, систем вредности) који се може посматрати као културни капитал који дете доноси у школу" (Николић, Антонијевић 2020: 493).

Школа као образовно-васпитна институција је простор у коме се непроменљиво нижу увек иста збивања. Школске зграде су препознатљиве по спољашњем и унутрашњем изгледу. У њима се одвијају наставне и ваннаставне активности, долазе ученици, наставници и особље. Ради се по утврђеном наставном плану и распореду. У издвојеним романима уочљив је миметички план простора школе који се може сагледати применом Бахтиновог појма реалистичке амблематике који се односи на сиже који снагу и дубоку истинитост налази у крупним реалностима људског живота које су њиме обухваћене. „У склопу реалног лика згуснути су и концентрисани суштински и крупни моменти живота да и када његово значење превазилази сва просторна, временска, друштвено-историјска ограничења оно се не одваја од тог конкретног друштвено-историјског тла" (Bahtin 1989: 350). У роману Мирославе Михајлов Царевић *Школско двориште* ауторка описује двориште основне школе у Борчи, најстарије образовне установе у својој широј околини. Ова школа је наследница прве школе у Борчи, основане давне 1800. године у време Аустроугарске монархије, при православној цркви. Поред детаљног описа дворишта ауторка даје и свакодневну слику школе која је посећена и када наставе нема.

> „У вечерњим сатима и током ненаставних дана двориште је пуно омладине и грађана разних животних доби који долазе да се одморе у лепоти и миру и хладовини парка. Родитељи доводе децу да се играју чак и бебе да слатко спавају у овом прелепом окружењу. Школско двориште је омиљено састајалиште свих генерација ученика. Основци долазе у раним вечерњим сатима и остају до осам, девет, ретко ко и ретко кад до касније. Средњошколци се окупљају мало касније, поседе мало на клупици у школском парку а затим одлазе у неки кафић или код неког на кућну забаву. Чак се и студенти могу видети у школском дворишту. Долазе да се присете старих добрих дана док су били ученици ове школе, да уживају у школском парку у коме још има бињака које су и они садили" (Михајлов Царевић 2015: 16– 17).

Школско двориште је у овој слици представљено као простор идиле у коме су, по Бахтину, живот и догађаји који га испуњавају неодвојиви од простора нераскидиво везаног за живот многих генерација. Тај просторни микросвет, ограничен и довољан себи, као да није повезан са другим местима и осталим светом (Bahtin 1989: 353). У каснијем току радње открива се

да простору идиле прети разарање које долази из спољашњег света. Слика простора школе сагледана у миметичкој равни може се посматрати и у оквиру хронотопа свакодневице, посебно у романима *Школско двориште*, *Журка у школи* и *Дневник једне зборнице*, с тим што је прецизна локација школе дата само у роману *Школско двориште*. У роману *Журка у школи* сазнаје се да је реч о сеоској школи у Војводини, док је у роману *Дневник једне зборнице* представљена једна средња стручна београдска школа. У овим романима се једна врста свакодневног живота мења за нову, другачију од породичне, свакодневицу у чијим оквирима делују јунаци и спознају себе. Они пролазе кроз известан процес сазревања, појединци се делимично отуђују од свог бића али се поново враћају. На крају показује се како млади човек израста у јединку која може да преузме одговорност за себе и своје окружење.

У одрастању сваке људске јединке мало је оних тренутака који нису у вези са неизбежном спознајом света и властитог положаја у њему. Пут развоја одвија се као изазовно суочавање са болним искуствима промене, суочавање јединке са моћима и границама властите телесности, усложњавање односа са другима, али и са самим собом (Пешикан–Љуштановић 2018: 35). У савременом роману за децу школа се открива и као веома важан простор формирања идентитета, развоја личности, самооткривања појединца у процесу прихватања (или одбијања) одговорности и обавеза. Она је место сазревања, стицања искуства, место откривања владајућег система вредности заједнице, тачка укрштања различитих култура. Школа је простор искушавања и обликовања личности, контекст самореализације јунака и јунакиња, поље избора различитих могућности. У прози намењеној деци срећемо идеализоване или веома критичне слике школе.

Највећи део радње издвојених романа дешава се у простору школе (двориште, учионице, зборница). Уметничка слика школе дата је бројним детаљима уопштених ентеријера као унутрашњег огледала сваке куће (*Школско двориште*, *Журка у школи*) до тога да су ентеријерни детаљи дати само у назнакама (*Дневник једне зборнице*, *Крађа мобилног у VII*$_2$). Темпорални оквир издвојених романа обухвата распон од неколико дана (*Крађа мобилног у VII*$_2$), неколико месеци (*Школско двориште*), до једне школске године (*Журка ушколи*, *Дневник једне зборнице*).

Статичност места радње, простор школе као простор свакодневице јунака, аутори савременог романа за децу динамизирају тако што уводе мотив крађе који је различито обрађен, од покушаја, припремања и спречавања крађе (*Школско двориште*), до реализоване крађе и откривања починилаца (*Крађа мобилногу VII*$_2$ и *Журка у школи*). Статичност радње у роману *Дневник једне зборнице* разбија се укрштањем културолошких разлика, другачијих идеолошких и вредносних ставова наставника или занимљивостима из школског живота (*Близанци и петак 13*). У издвојеним романима јунаци су

истовремено и фокализатори из чије перспективе се обликују остали ликови. У роману *Школско двориште* већи део радње је фокализован из перспективе главних јунака, ученика. У роману *Дневник једне зборнице* наставно особље сагледава се искључиво из перспективе професорице географије, у роману *Крађа мобилноīу VII*$_2$ фокализација припада ученицима, док је у роману *Журка у школи* у питању перспектива директора школе. У свим романима однос јунака према простору школе је истоветан. Школа и јунаци су у својеврсној интеракцији. Школа успешно штити и склања своје ученике од опасног света криминала коме су понекад појединци изложени. Ово стабилно, пријатно, блиско и заштитничко место у коме сви јунаци радо бораве уједно је и место које јунаци бране од свега непожељног које долази из спољашњег света. Акцију јунака покреће запажање штетних појава које се морају спречити. У романима *Журка у школи* Драгутина Бега, *Школско двориште* Мирославе Михајлов Царевић, *Крађа мобилноī у VII*$_2$ Бошка Ломовића у средишту радње су крађе, извршене или планиране, које савесни ученици и наставници на време спречавају или откривају.

У роману *Школско двориште* Мирославе Михајлов Царевић хронотопи школе и сусрета имају функцију покретача радње. Ученици и наставници спречавају крађу школских рачунара коју припремају бивши ученици, деца из сиромашних и проблематичних породица. Крађом и продајом рачунара би решили финансијске проблеме. У школском дворишту током поподневних уобичајених посета иницијатор крађе, бивши ученик, износи својим друговима план крађе. Разговор је сасвим случајно чула девојчица Софија, главна јунакиња романа. У средишту радње је реализација Софијиног мудро осмишљеног плана којим успева да спречи крађу, а да се не открије. Софија добро зна ко би јој од другова могао помоћи, ко размишља као она и ко би учинио све да до крађе не дође. Она бира најпоузданији, врло креативни начин информисања којим штити свој идентитет. Исправном реакцијом наставника крађа је спречена, а бивши ученици у покушају преступа на време су опомену ти и одвраћени са пута криминала. Почетна идилична слика школе као места забаве, поподневног дружења и уживања, договарања употпуњава се и другачијим садржајима. Школа и школско двориште су место на коме се сударају добро и зло. Ту се планирају и могу реализовати лепи и ружни, племенити и опасни подухвати.

Хронотоп школе слично је обликован и у роману *Журка у школи* Драгутина Бега, с тим што се овде покушај крађе не уочава на време и не спречава. Током организације прославе новогодишњих празника долази до обијања школе и крађе наставних средстава. Крађу организују ученици школе, такође из проблематичних и непотпуних породица. Извршени преступ је део дечје игре. Дечаци су користили методе из филмова и емисија о пљачкама и оне које су чули у директним разговорима с криминалцима. Један од

окривљених ученика је у контакту са људима који припадају свету криминала, те је крађа била израз јунаковог покушаја идентификације. Школске власти у сарадњи са полицијом проналазе и прописно кажњавају преступнике. У обликовању хронотопа школе запажају се честе контрастне слике. Супротстављени су наставници и мештани који пружају отпор свакој иновацији и напретку и активни, прогресивни ентузијастични оптимисти. У колективној слици ученика виде се они марљиви и савесни, али су много упадљивији бунтовни и лењи.

Крађа као тема наглашена је у наслову романа *Крађа мобилног у VII*$_2$ Бошка Ломовића. У средишту радње је истрага крађе телефона који је украден ученици седмог разреда. Педагог и директор школе исхитрено приписују оптужбу ученику Ратку, само на основу тога што је био последњи у учионици током великог одмора након којег је ученица приметила нестанак телефона. Окривљеног Ратка ће спасити друг Стефан, страствени љубитељ крими романа, који води студиозно самоиницијативну, личну истрагу. Успешан исход истраге омогућавају и поједине чињенице до којих сасвим случајно долази. Стефан ће се обратити и полицијском инспектору за савет. Школа се није полицији обратила за помоћ, јер је управи школе веома стало до тога да се могуће преступништво у школи не покаже широј заједници. Да се углед школе може веома лако урушити једним преступом а читав проблем попримити нежељене димензије, свесни су и управа школе и ученик. Инспектор помаже Стефану и разуме његове речи: „замислите шта би се по граду причало да је полиција у џипу улетела у наше двориште и почела да испитује ђаке и професоре“ (Ломовић 2018: 42). Стефан проналази крадљивца који је у школи јавно осрамоћен. Целокупна немила ситуација била је велика поука и самом преступнику и ученицима сведоцима.

У издвојеним романима хронотоп школе, неодвојив од хронотопа сусрета, постаје огледало друштвене средине и симбол јавног живота. Школа није само сагледана као установа која подучава и васпитава већ као простор разговора, размене новости, важних и мање важних информација, место исповести, договора, планова, место изазова за добре или лоше подухвате. Уједно, она је и својеврсна тачка пресека у којој се преламају различити карактери, светови, судбине, вредносни ставови и људски погледи на свет. Хронотоп школе обједињава људе који долазе из разних породица и средина, који имају разноврсне системе вредности и припадају различитим световима. Осим места свакодневне размене важних и мање важних информација, устаљеног начина рада, стварања и упознавања личне историје, школа има улогу склоништа, баријере и одбране од самоће, што је посебно упадљиво у роману *Дневник једне зборнице* Владана Зеца. Школа се у овом роману испољава као место на коме се савладавају лични страхови и сумње,

разочарања и дилеме. Она је место где догађаји, прошли и будући постоје истовремено „сада и овде", скуп различитих светова којима припада наставно особље, а који спаја само заједничка професија наставника и простор који се нужно дели. Наставничка зборница је у овом роману хронотопско решење, које се може посматрати у оквиру Лотманове концепције простора и ефеката сценичности. По овој сцени (зборници) крећу се ликови којима природа посла налаже сусрет у просторији коју морају делити са другим људима. Сусрети имају уобичајени редослед који диктира распоред часова. Јунаци романа су наставници који најчешће простор школе доживљавају шире од професионалних оквира и потреба. У наставничкој зборници наставници показују своје знање, вештине и педагошка искуства. Поред тога они испољавају и своје комплексе и специфичне особине као што су човекове потреба за доминацијом, моћи, контролом других. Зборница има и функцију склоништа, заштите, која професора брани од усамљености. Пратећи хронолошки дешавања у једној школи током једне школске године наратор даје портрете професора наглашавајући њихове сличности и разлике и у складу са тим прави посебну типологију. Критеријуми по којима дели наставнике су на основу година живота, врсте предмета које предају, културног образца, особина и навика којима робују. У школи се сударају светови млађих, средњих и старијих, ожењених и неожењених колега. У складу са доминантним особинама које на радном месту испољавају, наратор професоре дели на тркаче, романтичаре, свезналице, рокерске, баладичне и фолкерске типове, природњаке и друштвењаке. Сличне коментаре и запажања наратора уочавамо у роману *Близанци и петак 13* Милутина Ђуричковића. Детаљи портрета наставника упућују на припадност неком од типова описаних у роману *Дневник једне зборнице.* Наратор се задржава на опису отмене, тихе, повучене наставнице енглеског, наставника историје, вечитог младожење опседнутог пропашћу римског царства, надменог, строгог и љутог професора српског, добронамерних и пуних разумевања наставника хемије и биологије и сасвим занесеног и заборавног математичара. Издвајајући њихове особености и међусобне разлике аутори употпуњавају колорит уметничке слике школе и школског живота. У романима са централним мотивом краће хронотоп школе је заштитни простор од изазова и невоља којима је дете изложено. Истовремено, у њему се непрекидно сусрећу различити типови деце: они изложени криминогеном понашању у породичном окружењу (*Школско двориште*) и у граду (*Журка у школи, Школско двориште, Краћа мобилног у VII*$_2$), они који подлежу негативном утицају медија (*Журка у школи*) али и деца из стабилних породица. Јунаци, изложени разним ударима који долазе из света криминала (*Школско двориште, Журка у школи*), у који се може и наивно скренути идентификацијом са непримереним медијским садржајима, па покушај пљачке буде део забаве (*Журка у школи*), или потребом да се

створи идеализована слика о себи, те се поклањају украдене скупе ствари (*Крађа мобилног у VII*$_2$), пружају слику појединца и природу његовог односа са светом из којег извиру заплет и структура романа (Ахметагић 2017: 63). У романима чија је централна тема крађа (или покушај крађе), преступници су пронађени и кажњени или одвраћени са опасног пута. Изузев у роману *Крађа мобилног у VII*$_2$ Бошка Ломовића, радња се у осталим романима завршава сликом матурске вечери, не без разлога.

Матурско вече је један од ритуала који се тумаче у оквиру теорије обреда прелаза. Арнолд Ван Генеп је, полазећи од чињенице да се живот појединца састоји из серије прелаза из једног доба у друго, обреде прелаза одредио као посебан облик деловања како би се успешно прешло из једне у другу животну фазу и поделио их на обреде одвајања/сепарације, обреде маргинанлности/транзиције и обреде прикључења/инкорпорације (Ван Генеп 2005: 15–16). Из Ван Генепове студије развило се шире одређење по коме се појмом обреди прелаза тумаче разне друге радње и процеси свакодневног живота (Лома 2005: 29–30). Истражујући посебно ритуале везане за прославе матуре, Миливој Водопија наводи да је сваки ритуал, свака колективна церемонија прокламација културног универзума који се очитује као ред и детерминираност насупрот хаосу и индетерминираности. У свечаном расположењу на једном месту једни поред других су „школске легенде, младе даме, заљубљени парови, опуштени ликови, чудаци, војници, изгубљени у свемиру, давежи и мргуди. Различити, другачији, јединствени, своји непоновљиви“ (Зец 2018: 149). Ведри, весели, насмејани ученици који су још увек деца, али и они који су већ „почели да се суочавају са озбиљним животним потешкоћама као што су: развод родитеља, смрт у породици, немаштина, избеглиштво“ (Ђуричковић 2017: 148) заједно са наставницима крунишу један део пређеног животног пута.

Слике матурске вечери у финалним деловима романа сугеришу још једну функцију хронотопа школе као места спознаје света и културе. Матурални обред прелаза састоји се од конститутивних елемената као што су прослава последњег дана школе и опход градом, матурска екскурзија, матурско вече и полагање матуре. Матурско вече обележава прихватање матураната као пуноправних одраслих чланова друштва. Професори и бивши ученици овде се налазе равноправни, за истим столом. Матурско вече нема у себи ни трага од оне атмосфере хаоса коју су ти исти људи стварали пре недељу или више дана. Свечани изглед и посебна свечана одећа, манири, гестови, ексклузивност амбијент, гала вечера уз музику и плес представљају иницијацију у друштвену форму одраслих, у њихов свет. За разлику од полагања матурског испита који је знак интелектуалне зрелости, матурско вече на симболичком плану је израз социјалне зрелости (Vodopija 1976: 80).

Роман са тематиком из школског живота на почетку XXI века има недостатака који се пре свега испољавају у тенденцији подражавања (догађаја и живота) и шематизованом поступку градње сижеа. Чини се да аутори више инсистирају на проналажењу занимљивог и актуелног мотива а мање трагају за одговарајућим изражајним могућностима и формама. Упркос неодостацима, ова проза доноси нову уметничку слику детињства и детета. Тематизују се нове социокултурне околности које се појављују као кључни фактор формирања идентитета и уводе елементи критичности и полемичности. Жанровски овај роман највише припада омладинском и детективском роману. Фабуларно-сижејне карактеристике указују да није реч о широким епским формама. Одређени догађај експлицира се у конкретизованом хронотопу. Хронолошки, без већих дигресија и епизодијских рачвања уобличава се сижејни план у коме се уочава сукцесивност и узрочно-последични ток збивања. Нема сложенијих поступака нити посебно наглашене драматичности која је најчешће унутрашња, у равни доживљаја јунака. Школски роман уводи другачије садржаје данашњег одрастања које је пуно изазова. Детињство се посматра као време иницијације. Јунак-дете се суочава са животном стварношћу и опасностима. Покретачи акција у романима за децу из претходних епоха били су авантуристички дух, машта, узори из епске поезије и предања или неслагање са нормама школског живота. Нови јунак се не супротставља ауторитету одраслих. Он је најчешће узнемирено дете које у узбудљивом процесу одрастања трага за идентитетом. Ограничени, сужени школски хронотоп је покретач фабуле која је најчешће усмерена на преступ (крађу). Највећи део радње романа одвија се у простору школе унутар којег се издвајају његови микроелементи: двориште, учионице, ходници, зборница. Време и његова значења произилазе из школске стварности и узрочно-последичног презентовања догађаја. Основни временски план има наглашену сукцесивност, нема раздвајања нити умножавања временских токова. Издвајање догађаја утиче на природу временског плана унутар којег се разрађују субјективна стања јунака. У малом временском распону од неколико дана до највише једне школске године приказан је процес сазревања јунака. Као истакнути моменти у радњи издвајају се тренуци иницијације и слике матурске вечери као израза социјалне зрелости.

Хронотоп школе у наведеним романима има веома сложену и разноврсну функцију и обухвата све оне уже бахтиновски дефинисане хронотопе пута, сусрета, гостинске собе, родитељске куће, завичаја. Поред функције простора формирања идентитета, развоја личности, самооткривања, сазревања и стицања искуства, самореализације јунака и јунакиња, поља избора различитих могућности, која је подједнако наглашена у свим наведеним романима, у романима *Дневник једне зборнице*, *Журка у школи*,

Школско двориште хронотоп школе упућује на извесни систем вредности заједнице, али и на присуство културолошких разлика, идеолошких и вредносних ставова и сукоба. Наведене функције су веома блиске Бахтиновом виђењу који сматра да хронотоп мора обухватати све области људског живота и све аспекте људског постојања. Такав хронотоп може дати позитиван или негативан одраз историјског времена и простора. Издвојене функције хронотопа, свеукупна уметничка слика школе и школског живота у савременим романима за децу откривају његову симболичку вредност, те се хронотоп школе испољава као симбол јавног живота, огледало друштвене средине и колективног идентитета.

ИЗВОРИ

Бег 2017: Драгутин Бег. *Журка у школи*. Београд: Bookland.

Ђуричковић 2017: Милутин Ђуричковић. *Близанци и петак 13*. Београд: Bookland.

Зец 2018: Владан Зец. *Дневник једне зборнице*. Београд: Bookland.

Ломовић 2018: Бошко Ломовић. *Крађа мобилног у VII$_2$*. Београд: Bookland.

Михајлов Царевић 2015: Мирослава Михајлов Царевић. *Школско двориште*. Београд: Bookland.

ЛИТЕРАТУРА

Abot 2009: Horas Porter Abot. *Uvod u teoriju proze*. Beograd: Službeni glasnik.

Ахметагић 2013: Јасмина Ахметагић. „Интердисциплинарни приступ књижевности: књижевност и психологија“. *Баштина*. св. 42. 58–71.

Bahtin 1989: Mihail Bahtin. *O romanu*. Beograd: Nolit.

Vodopija 1976: Milivoj Vodopija. „Maturiranje kao rite de passage“. *Narodna umjetnost*. 13. 77–92.

Генеп 2005: Арнолд ван Генеп. *Обреди прелаза. Систематско изучавање ритуала*. Београд: СКЗ.

Георгијевски 2005: Христо Георгијевски. *Роман у српској књижевности за децу и младе*. Нови Сад: Змајеве дечје игре.

Лома 2005: Александар Лома.„Мистерија прага“. У: Арнолд ван Генеп. *Обреди прелаза. Систематско изучавање ритуала*. Београд: СКЗ. 29–30.

Лотман 1993: Јуриј Лотман. „Уметнички простор у Гогољевој прози“. *Трећи програм Радио Београда*. 263–310.

Lotman 1976: Jurij Lotman. *Struktura umetničkog teksta*. Beograd: Nolit.

Милинковић 2014: Миомир Милинковић. *Историја српске књижевности за децу и младе*. Београд: Bookland.

Николић 2013: Радмила Николић. „Нека питања остваривања васпитне улоге школе“. *Књижевност за децу и њена улога у васпитању и образовању деце школског узраста*. Зборник радова. ур. Сунчица Денић. Врање: Учитељски факултет. 277–285.

Николић, Антонијевић 2020: Наташа Т. Николић, Радован М. Антонијевић. „Образовање као фактор културне репродукције и културне продукције“. *Баштина*. св. 51. 483–496.

Опачић 2011: Зорана Опачић. „Усамљено дете као нови тип јунака у српским романима за децу.“ *Детињство*. 3/4. 12–21.

Петровић 2018: Данијела З. Петровић. „Из историје у географију. Природни простор као извор идентитета". *Баштина*. св. 45. 71–86.

Пешикан–Љуштановић 2018: Љиљана Пешикан-Љуштановић. „Привилеговано време одрастања у савременом српском фантастичном роману за децу". у: *Књижевност за децу у науци и настави*. Зборник радова. ур. Виолета Јовановић, Бранко Илић. Јагодина: Факултет педагошких наука. 21–47.

Полић 2018: Страхиња Полић. „Фигура учитеља у српској поезији за децу". *Детињство*. год. 44. бр. 1. 123–133.

Prins 2011: Džerald Prins. *Naratološki rečnik*. Beograd: Službeni glasnik.

Удовичић 2017: Бојана Удовичић. „Преглед развоја српског романа за децу". *Узданица*. XIV/1. 79–90.

Biljana S. SOLEŠA

THE FUNCTION OF THE CHRONOTOPE OF SCHOOL IN THE CONTEMPORARY NOVEL FOR CHILDREN

Summary

Starting from Mikhail Bakhtin's and Yuri Lotman's theoretical postulates of space in an art work, the paper investigates the chronotope of school in the contemporary Serbian novel for children. The introductory part of the paper presents a review of prevailing attitudes of literary theoreticians towards space in prose works. In the central part of the paper the chronotope is seen as a meeting place for diverse populations and the initiator of the plot. The function of the prom was pointed out. The final part gives a review of the fabular, summary and chronotopic features of the novel. The corpus of investigation consists of the following novels: Miroslava Mihajlov Cerović's *Schoolyard*, Vladan Zec's *The diary of one staff room*, Boško Lomović's *The theft of a mobile phone in class 7 B* and Dragutin Beg's *A party in school* and Milutin Đuričković's: *Twins and Friday the 13th*.

Key words: chronotopic features of the school novel, a youth novel, elements of a detective novel, privileged moments of school life, the maturing of the young hero.

Рад је предат 28. фебруара 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Башīине*, одобрен за штампу.

УДК 811.163.41'373.612.2
81-11
doi: 10.5937/bastina31-32699

Оригинални научни рад

*Катарина З. СТЕВАНОВИЋ**
Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет

МЕТАФОРИЧКА КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЈА *БОГА* У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ**

Апстракт: Предмет рада јесте начин концептуализације бога у српском језику. Циљ рада је да се покаже и укаже који су то начини на које се значење именице бог поима у српском језику, као и које су то метафоре које настају онда када се исто и описује. Откриће се који су то метафорични изрази али и помоћу којих изворних домена долази до конкретизације. Теоријску основу спроведеног истраживања представља теорија појмовних метафора па је рад заснован на когнитивносемантичком приступу. Најпре је дат теоријски осврт на концептуалне метафоре, након чега је спроведена анализа корпуса из књижевноуметничких дела, дневних новина као и дијалекатских текстова са подручја Крагујевачке Лепенице.

Кључне речи: когнитивна лингвистика, концептуализација, појмовна метафора, изворни домен, циљни домен, бог.

1. УВОД

Предмет спроведног истраживања јесте концептуализација бога у српском језику. У раду се, дакле, говори о појмовној метафори која је утемељена у когнитивној лингвистици, науци насталој седамдесетих година прошлог века. Когнитивна лингвистика и когнитивна наука међусобно су повезане језиком, али поред језика укључене су и оне дисциплине које у центар свог истраживања постављају човека. Претходно наведено указује да когнитивистика у себе укључује методичке оквире и теорије психологије, филозофије, неурологије, социолингвистике, семантике и других сродних наука. Предмет проучавања когнитивне науке може бити мишљење, емоције, осећања, разумевање језика, памћење, учење, вера, друштво,

* Докторант, katarina.stevanovic@filum.kg.ac.rs

** Рад је урађен у оквиру пројекта 178014 „Динамика структура савременог српског језика“, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

односно све оно што је обједињено појмом когнитивни феномени. Термин „когнитивно“ у „когнитивна наука“ се „користи за било коју врсту менталне операције или структуре која може бити проучавана у прецизним терминима“ (Лејкоф, Џонсон 1999).

Како је предмет рада појмовна метафора, најпре треба представити теоријски оквир разумевања метафоре. Метафора (gr. metafora) се у науци о књижевности представља као стилска фигура у којој је један предмет или појава описан помоћу другог њему сличног (Поповић 2010: 428). Она је дакле, изражајно средство преношења значења или неуобичајене употребе речи. Састоји се у томе да се предметима или појавама додели име које по својој природи припада нечему другоме. Међутим, тумачење и схватање метафоре једно је од суштинских, не само стилских, питања него и многобројних проблема који задиру у филозофију, лингвистику, граматику. Употреба метафоре тиче се и начина на који опажамо и схватамо свет, она се концентрише не само на језик већ и на мишљење. Употребљена на тај начин, метафора се посматра као појмовна (концептуална). Концептуална метафора сматра се универзалном уколико постоји у неком облику у више језика. По мишљењу Р. Драгићевић појмовна метафора служи као механизам помоћу кога се концептуализују апстрактне појаве, односно она представља средство концептуализације, али служи и као ментални механизам којим обликујемо реалност. (Драгићевић 2007: 89-90). О метафорама уопштено, као и о метафорама у језику и мишљењу проговорила је и Душка Кликовац. Она сматра, да уколико метафора представља саставни део мишљења, онда је неминовно и саставни део понашања, те да је као таква најпре ствар мишљења и деловања, а тек секундарно ствар језика, одакле и термин *појмовна метафора* (Кликовац 2000: 34) У свом раду *Метафоре у мишљењу и језику* она показује да метафоре имају свој механизам који подразумева кретање од познатог ка непознатом, од конкретном према апстрактном и истиче да у таквом (једносмерном) процесу долази до пресликавања познатог појма то јест изворног домена (изворни домен је средство разумвања) на други појам односно циљног домена који се помоћу метафоре треба разумети (Кликовац 2004: 104). Повезаност метафоре и мишљења, у свом раду показала је и М. Матић (Матић 2016: 272), ослањајући се на ставове Д. Кликовац, о томе да је метафора најпре ствар мишљења и деловања, потврђујући своја запажања тврдњама М. Мишковић-Луковић (Мишковић-Луковић 2015: 127) о томе да метафора спада у интерпретативну употребу лексике.

Једна од најважнијих књига о питањима појмовне метафоре појавила се 1980. године, од стране америчког лингвисте Џорџа Лејкофа и филозофа Марка Џонсона *Metaphors we live by*. Не обимног садржаја, али у научном погледу веома револуционарна представља прекретницу у области испитивања метафоре. Њихови постулати о метафори су такви да претпостављају

да је концептуални систем људи, који служи за мишљење и делање, у основи метафоричан и да као такав игра важну улогу у дефинисању стварности. Људска свакодневица структурирана је метафорички с обзиром на то да је и систем људске мисли, кроз који се перципира стварност, структуриран на исти начин. Пример којим Лејкоф и Џонсон почињу књигу јесте метафора РАСПРАВА ЈЕ РАТ (ARGUMENT IS WAR) са намером да илуструју до ког степена метафора прожима људску свакодневицу. Такође наводе и метафоре ЉУБАВ ЈЕ ЛУДИЛО (LOVE IS MADNESS), ЉУБАВ ЈЕ ПУТОВАЊЕ (LOVE IS JOURNEY) чиме се показује да концептуалне метафоре показују велико језичко богатство. Концептуална анализа Лејкофа и Џонсона (Лејкоф, Џонсон 2003: 116) заснива се на тврђењу да се апстрактни феномени (време, емоције, идеје, политика, живот, смрт и други) могу предочити путем других конкретних, непосредно доживљених концепата (попут људског тела, животиња, спорта, машина, биљака). Тиме се показује да се разумевање једног појма (апстрактног) постиже применом другог појма (конкретног), а овај поступак се по мишљењу М. Драгић (2015: 11) реализује на тај начин што долази до пресликавања структуре једног појма или појмовног домена на други. Термин *домен* представља један од најважнијих термина у теорији појмовне матефоре и као такав чини неизоставни део сваке дефиниције метафоре. Ово даље имплицира да је теорија метафоре сложена, а сама појмовна метафора састоји се од два домена – изворног (*source domain*) који представља „појмовни домен из којег се узима метафорички израз“ и циљног домена (*target domain*) односно „појмовног домена у ком се поменути метафорички израз користи“ (Комароми 2016: 3). Изворни домени су конкретни, ближи говорнику (из примера Лејкофа и Џонсона то је нпр. *путовање, лудило*), док циљне домене карактерише апстрактност (*љубав*). М. Матић објашњава да коришћењем метафоричких концепата стварност чинимо разумљивијом (Матић 2016: 271). Процес повезивања два домена (изворног и циљног), назива се пресликавање (*mapping*) (Богетић 2018: 13). Наведени процес није и не може бити произвољан, већ постоје одређена правила и фактори који га регулишу. Смер процеса пресликавања је такав да иде од конкретног ка апстрактном домену с обзиром на то да је условљен нивоом апстрактности изворног и циљног домена. Такав процес препознат је као *принцип једносмерности* (*uni-directionality*) (Гибс 1996: 311; Богетић 2018: 13). Оно што треба рећи јесте то да једна појмовна метафора може бити исказана низом различитих метафоричних израза које Лејкоф и Џонсон сматрају важним за анализу природе метафоричких концепата (Лејкоф, Џонсон 2003: 8). Свака индивидуа доживљава различите емоције на другачији начин чиме сам говорник постаје стваралац. Језичка кретивност често је показана употребом метафора, те метафора као таква има значајну улогу у класификацији стварности.

Већ у самом наслову рада назначено је да ће концептуална нализа бити спроведена на оним концептуалним метафорима са компонентом *БОГ*. С обзиром да су ексцерпирани примери из различитих катеогрија (књижевноуметнички текстови, дијалекат, новински дискурс) могло би се говорити да је реч о различитим манифестацијама једног језика. Сваки језик, као битна карика културе једног народа одражава одређене особености датог народа, било кроз дијалекте, социолекте или пак одређене лексичке јединице. Управо те особености често се манифестују у облику идиома који чине важан сегемнт једног језика. То су речи, фразе или изрази који се не преводе или схватају буквално. Њиховим проучавањем долази се до уочавања одређених сличности или разлика у култури других народа. Р. Драгићевић у својој студији дефинише идиоме као „устаљене језике јединице које се састоје од најмање две јединице и имају јединствено значење" (Драгићевић 2007: 24). Карактеристика идиома јесте да једна од целина нема могућност да на себе самостално преузме значење целине, већ увек фигурира у том склопу.

У даљем току рада биће предсатвљени, а потом и анализирани примери у којима је главна лексема *БОГ* на основу које се врши семантичка и концептуална анализа, у циљу издвајања појмовне метафоре. Сви анализирани примери ексцерпирани су из следећих корпуса: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика* Института за српскохрваткси језик (1959), електронска издања дневних новина које излазе у Републици Србији (*Блиц* (бројеви у периоду од марта 2018. до јануара 2020.), *Република* (број из августа 2020. године)), књижевноуметнички текстови (Светлана Велмар Јанковић, *Дорћол*; ДР Војислав Ђурић, *Антологија народних приповедака*, Алекса Шантић „Бог се смиловао", Гроздана Олујић, *Гласам за љубав*), као и дијалекатски текстови прикупљении за потребе израде мастер рада, на подручју Крагујевачке Лепенице (село Чумић).

2. АНАЛИЗА КОРПУСА

У оквиру овог дела рада биће речи о семантичкој и концептуалној анализи ексцерпираних примера у оквиру којих срећемо компоненту *БОГ*. Током спроведене анализе покушано је да се утврди да ли још нека лексема са истим значењем (попут *свевишњи, господ, Исус, божанство*) може да фигурира уместо лексеме *БОГ*, али таквих примера који би били занимљиви за концептуалну анализу није било.

Одабир лексеме *БОГ* за концептуалну анализу у овоме раду подстакнут је чињеницом да управо ова лексема често може бити употребљена у различитим контекстима. Истраживајући релевантне речнике српског језика могло се закључити да је велики број одредница које описују бога, а самим тим

и велики број примера употребе ове лексеме. Бог у традицији, представља са једне стране стварање, љубав, слику доброг, представу нечега чему тежимо а које је опет недостижно. Са друге стране може представљати судију, казниоца, будећи на тај начин страх у људима, тежњу ка опрезности и поштовању правила и ауторитета. „Бог јесте, и симболизује Једно према којем теже све појаве. [...] чак и ако ниједна идеја заиста не изражава Бога, ипак постоји извесна идеја као вектор, као оријентација духа према Богу." (Гербран, Шевалије 2009: 74)

На основу анализе корпуса коришћеног за потребе овог рада, могле би се издвојити следеће појмовне метафоре које могу да се концептуализују као *човек, удаљено место, књиге/литература*. Ово даље имплицира постојање следећих појмовних метафора (1) БОГ ЈЕ ЖИВО БИЋЕ (ЧОВЕК), (2) БОГ ЈЕ УДАЉЕНО МЕСТО, (3) БОГ ЈЕ КЊИГА. Оно што би се могло издвојити у оквиру метафоре БОГ ЈЕ ЧОВЕК јесу одређене поткатегорије. У раду су означено као (1а) БОГ ЈЕ ВОЂА, (1б) БОГ ЈЕ ВРХОВНИ СУДИЈА, (1в) БОГ ЈЕ НАЈБОЉИ МЕЂУ ЉУДИМА., (1г) БОГ ЈЕ СУДИЈА

(1) БОГ ЈЕ ЖИВО БИЋЕ (ЧОВЕК)

Један од начина концептуализације апстрактног појма као што је лексема *БОГ* јесте путем живих бића где се свакако као доминантан изворни домен издваја човек. Како наведени примери имају разумевања човека на различите начине у зависности од области његовог делања, биће издовјени у следеће поткатегорије:

(1а) БОГ ЈЕ ВОЂА

(а) *Он је сада мој бог!* („човек који главни, који се слуша")

(б) *Ту је трговац [...] бог у касаби.* („богат човек, онај који има велику моћ; поставља се као вођа народа у касаби")

(в) *Сад сам ја за вас бог и батина.* („вођа чете")

(г) *Ми то не смемо од бога, он је наш татко.* („онај који је глава породице")

(д) *Он је бог и батина, селектор се ништа не пита.* („вођа репрезентације, у овом контексту је употребљено са негативним значењем")

Концептуалне метафоре у оквиру којих се препознаје *бог као вођа* представљају они примери у оквиру којих се разумева одређена личност која се по нечему издваја од друштва или скупине којој припада. Наведени примери показују да особина која издваја одређеног човека може бити окарактерисана као позитивна, а што се опет може видети из целокупног контекста текста у оквиру којег је пример ексцерпиран (поседовању великог богатства, онај који има последњу реч у породици, предводник) и то су примери (а), (б), (в), (г) или пак особина којом се неко изваја као вођа може бити

негативна (д) с обзиром на то, да нам контекст показује да је вођа репрезентације, „лажни вођа“ који због свог бунтовног става не поштује правог вођу, односно селектора.

(1б) БОГ ЈЕ ЛЕКАР

(ђ) *Боїа моли да се смилује/да јој шћерку излječи.* („једини лекар који може да је спаси.“)

(е) *Јер он задаје ране, али их и йревија, ломи, али и рукама својим лечи.* („бољег лекара од бога нема.“ Јов 5:18)

(ж) *Боже, кажу да умеш да лећиш, онда излечи ме.* („последња нада.“)

(з) *Породица Стојадиновић Вам је захвална до нема, за нас сте Ви Боī.* („лекар који је једном члану породице спасио живот и спречио готово сигурну смрт.“)

Како се примери појмовних метафора често посматрају и кроз културолошку призму, призму традиције, у духу српског народа је да често, у ситуацијама у којима нам је неко близак болестан, позивање Бога у помоћ и тражење лека од њега, као последњој нади (ђ), (е), (ж), а чак и лекари који спасу живот блиској особи поистовећују се са Богом (з). Ове појмовне метафоре чешће су у књижевноуметничким текстовима одакле су примери, изузев примера (з), и ексцерпирани.

(1в) БОГ ЈЕ НАЈБОЉИ МЕЂУ ЉУДИМА

(и) *Кристијано Роналдо је фудбалски боī у Кини.* („најбољи фудбалер међу фудбалерима.“)

(ј) *Поен йротив Шварцмана йоказује зашто је Новак тениски боī.* („најбољи тенисер, савршенство.“)

(к) *Надал ми је омиљени тенисер, али је Федерер тениски боī, нема му равноī од йочетка ойен ере.* („најбољи тенисер у историји.“)

(л) *Нисам веровао да је то било због Рашиде, он је боī за женскице.* („нема му равног по лепоти, свим девојкама је најбољи.“)

(љ) *Вечито йитање: Зашто је Федерер тениски Боī, а Ђоковић демон?* („иако није најбољи тенисер света, ипак га и даље сматрају најбољим међу најбољима.“)

(м) *Леī је као боī.*

Наведени примери показују да одређена јавна личност сматра се божанством због својих професионалних заслуга и успешности у ономе чиме се бави. Најчешће се наилази на примере из спорта у чему се издвајање најбољег чини на основу савршености извођења покрета, прегледу игре, осећају за спорт којим се бави и другим каракатеристикама по којима је одређена личност препозната. Међутим, поистовећивање са богом и издвајање

најбољег међу људима, не мора и није нужно везано само за јавне личности. Упоредити нечију снагу, лепоту са божанском среће се у свакодневном дискурсу (м), књижевно уметничким текстовима (л).

(1г) БОГ ЈЕ СУДИЈА

(н) *Рекао је да ће бог решити о њиховом животу и смрти, а они му се препуштају пуни љубави и поверења.* („као судија који одлучује о људској судбини.“)

(њ) *Умало не одох богу на истину.* („доћи пред свршен чин, готово бити пред вратима смрти.“)

Концептуализација бога као живог бића (човека) приказана је различитим ужим доменима где се могу уочити одређени начини поимања човека и издвајања различитих људских особина и квалитета. Ужи домени односе се на одређене особине (бити најбољи у нечему, поседовати особине карактеристичне за лидера и слично) или пак на одређене професије карактеристичне за људе (лекар, судија).

(2) БОГ КАО УДАЉЕНО МЕСТО

У наредним примерима лексема *бог* заснована је на перцепцији човека о удаљеним местима и просторима. Недостижност и даљина бога као метафора за она места до којих је тешко стићи. Често се у говору чује како за непозната места, удаљена насеља, села до којих је стешко стићи употреба идиоматских израза. За наредне примере управо изворни домен представља далеко место.

(а) *Е баш у том парку, што би рекли богу иза трегера, наша мала чета, састављена од десет плесача.* („скривено место, где ретко ко залази, окупља се одређена група.“)

(б) *Богу иза ногу.* („нешто што је предалеко.“)

(г) *Али ко сам ја да знам која је стаза до Бога.* („немогућност откривања правог пута.“)

(3) БОГ ЈЕ КЊИГА

При дијалекатском истраживању и прикупљању информација за анализирање одређеног дијалекта српског језика, говорници су често испитивани о различитим верским празницима. У неколико случајева, информатори изједначавају бога/богове са литературом. Водећи се тим примерима, могао би се узети као изворни домен дакле књига. Спроведено истраживање у новинским чланцима није потврдило ово тврђење, али се свакако даље може истраживати у овом правцу и размишљати и о оваквим појмовним метафорама у српском језику.

(а) *Чита ти њени богови.* („жена која чита књиге из своје научне области.“)
(б) *Онај поп доле у цркву, отворио разни богови и пева.* („теолошка литература која се користи у служби, литургији.“)

3. ЗАКЉУЧАК

Апстрактни појмови често представљају сложене феномене за проучавање у различитим областима научних истраживања. С тога је често неопходно апстрактне појаве приближити и објаснити их нечим опипљивим, реалним. Управо један од апстрактних појмова јесте и појам бога. Приступ теми са културолошког, а потом семантичког аспекта показује да је лексема *бог* веома важна у српском језику и често служи за реконструкцију различитих веровања, поштовања и дивљења одређеним појавама. Како је метафора дефинисана као изражајно језичко средство преношења значења или несвакидашње употребе речи могло би се закључити да она свакако није изолован израз већ представља међуоднос циљног и изворног домена методом пресликавања. Концептуалном анализом показано је дакле да се бог може посматрати као живо биће, као локација и као књига. Даље истраживање концептуалних метафора са циљним доменом *бог* могло би показати и друге могућности и нове изворне домене с обзиром на чињеницу да је у српској традицији религија и бог широко заступљен.

ЛИТЕРАТУРА

Богетић 2018: Ksenija Bogetić. Metafore o engleskom i srpskom jeziku u britanskom odn. srpskom novinskom diskursu. Beograd: Filološki fakultet.

Гербран–Шевалије 2009: Ален Гербран–Жан Шевалије. *Речник симбола*. Нови Сад: Stylos

Гибс 1996: Raymond W. Gibbs Jr. Why many concepts are metaphorical. Cognition, 61(3), 309–319.

Драгић 2015: Мила Драгић. Фразеологизми са лексемом *језик* и циљним доменом језичке радње у српском и енглеском језику. *Зборник за језике и књижевност Филозофског факултета у Новом Саду*, 5, Нови Сад: Филозофски факултет, 9-20

Драгићевић 2007: Рајна Драгићевић, *Лексикологија српског језика*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства

Кликовац 2000: Душка Кликовац. *Семантика предлога*. Београд: Филолошки факултет

Кликовац 2004: Душка Кликовац. *Метафоре у мишљењу и језику*. Београд: Библиотека XX век

Комароми 2016: Бојана Комароми. *Синестезијска метафора у придевима у енглеском и српском језику: Когнитивнолингвистички приступ*. Нови Сад: Филозофски факултет

Лејкоф, Џонсон 2003: George Lakoff, Mark Johnsen. *Metaphors We Live By*. London: The University of Chicago Press.

Лејкоф, Џонсон 1999: George Lakoff, Mark Johnson. *Philosophy In The Flesh*. Basic Books, 1999.

Матић 2016: Милена Матић. „Метафоре беса у српском језику.“ Зборник радова *Филологија културе*, књ. 4/2. Ур. проф. др Александра Врањеш и проф. др Љиљана Марковић; Београд: Филолошки факултет, 269–285.

Мишковић Луковић 2015: Мирјана Мишковић Луковић. *Праграматика*. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет

Поповић 2010: Тања Поповић, *Речник књижевних термина*, Београд: Логос Арт

Речник српскохрватског народног и књижевног језика 1959. Београд: Институт за српскохрватски језик

Katarina Z. STEVANOVIĆ

THE METAPHORICAL CONCEPTUALIZATION OF *GOD* IN THE SERBIAN LANGUAGE

Summary

The subject of this paper is a way of conceptualizing *God* in the Serbian language. The aim of the paper is to show and indicate the ways in which the meaning of the noun god is understood in the Serbian language, and which metaphors arise when it is described. It is shown which metaphorical expressions are and by which source domains the concretization occurs. The theoretical basis of the conducted research is the theory of conceptual metaphors, which is based on the cognitive-semantic approach. First, a theoretical review of conceptual metaphors is given, followed by an analysis of a corpus based on examples from literary works, daily newspapers, and dialect texts from the Kragujevac Lepenica area.

Key words: cognitive linguistics, conceptualization, conceptual metaphor, source domain, target domain, god.

Рад је предат 9. јуна 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 37.018.43:077
37.091.3::811
37.091:004
doi: 10.5937/bastina31-32568

Прегледни рад

*Милена М. ВИДОСАВЉЕВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ДИГИТАЛНА ПИСМЕНОСТ И УЧЕЊЕ СТРАНИХ ЈЕЗИКА

Апстракт: Модерна настава страних језика окренута је ка употреби нових технологија те је у том погледу неопходно радити и на развоју дигиталне писмености, како ученика, тако и наставника. Знати како проналазити, селектовати, анализирати и адекватно користити дигиталне информације су важни сегменти дигиталне писмености. С тим у вези, и у настави страних језика, дигитално писмени наставници и ученици могу да додатно допринесу сопственом развоју, учењу и усвајању страних језика. Уз помоћ дигиталне писмености, ученици су у могућности да користе дигиталне алате, дигиталне информације као и да креирају онлајн пројекте на страним језицима. Међутим, како би ученици адекватно радили на својим задацима у онлајн окружењу неопходни су наставници модератори који теже континуираном усавршавању у овом пољу, који гаје позитивне ставове према употреби нових технологија и препознају њихову педагошку вредност. Стога је у овом раду фокус, најпре, на дефинисању појма дигиталне писмености, на указивању везе између дигиталне писмености и учења и наставе страних језика, на раду ученика и улози наставника у дигиталном окружењу, као и на резултатима истраживања која су се бавила овом темом.

Кључне речи: нове технологије, дигитална писменост, настава страних језика, учење страних језика, ученици, наставници.

УВОД

Дигитална писменост представља потребу сваког појединца у данашњем свету. С тим у вези, развој поменуте писмености у образовању и настави је од великог значаја. У модерној настави се све више користе нове технологије како би се ученици активирали у дигиталном окружењу и креирали нове садржаје. Тако и у настави страних језика и ученици и наставници

* Истраживач приправник; mika_vido_88@yahoo.com

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-9/2021-14/200020 од 5. фебруара 2021. године.

имају потребе да развијају дигиталну писменост са циљем да реализују онлајн пројекте служећи се страним језицима.

Предност дигиталне писмености у учењу и настави страних језика огледа се у томе што ученици имају способност да проналазе и баратају дигиталним информацијама што им помаже да уче и обнављају страни језик и сазнају нове појединости из стране културе. С друге стране, наставници страних језика који имају тенденцију ка развијању дигиталне писмености најчешће су свесни педагошке вредности нових технологија, негују позитивне ставове што додатно утиче и на њихове ученике и активности у дигиталном окружењу.

Имајући у виду наведено, циљ рада је да се прикаже на који начин су учење и настава страних језика повезани са дигиталном писменошћу као и које су предности развоја поменуте писмености у процесу учења и усвајања страних језика. Такође, фокус је и на раду ученика на онлајн задацима и улози наставника страних језика у дигиталном окружењу при чему су представљени резултати одређених истраживања где је истражено како наставници и ученици развијају дигиталну писменост у настави и учењу страних језика.

ПОЈАМ ДИГИТАЛНЕ ПИСМЕНОСТИ

За разлику од традиционалне писмености која се односи на способност читања, писања и знање аритметике, савремени облици писмености су комплекснији и садрже нове писмености. Наиме, Вркић Димић (2014: 383) објашњава да савремена писменост подразумева развијене различите способности комуникације која обухватају алфабетску, нумеричку, техничку, информатичку и симболичку писменост. Имајући у виду да се, између осталог, помиње информатичка писменост, то заправо указује на то да је неопходно да појединац познаје рад на рачунару како би био писмен у савременом добу.

Дакле, познавања рада на рачунару и употреба нових технологија је потреба сваког појединца. Међутим, да би се информације, до којих се долази путем нових технологија, претворила у знања, неопходно је развијање дигиталне писмености.

У том погледу, појам дигиталне писмености, Мартин и Грудзиецки (2006) дефинишу као способност појединца да адекватно користи дигиталне алате и претражује дигиталне информације. Дакле, дигитална писмена особа је способна да управља дигиталним информацијама, уме да их селектује, анализира и интегрише креирајући нове дигиталне садржаје.

Слична дефиниција се презентује и у публикацији *ИЦТ Еду – модул 3 – Развој дигиталне компетенције и мултимедија у настави* (CARNet 2012: 3) где се истиче да способности које обухвата дигитална писменост јесу најпре, „препознавање потребе за информацијом, проналажење и прикупљање

информација путем рачунара, анализа и процена информација, коришћење информација, објављивање и размена информација путем Интернета".

С тим у вези, Ешет Алакалај (2004: 93) управо указује на то да дигитална писменост не обухвата искључиво пуко руковање дигиталним уређајима, већ садржи разноликост сложених моторичких, социолошких, когнитивних и емоционалних вештина које су неопходне за сналажење у дигиталном окружењу.

Дакле, развој дигиталне писмености представља један од приоритета у свим областима те и у данашњем образовању. Генерално, модерна настава захтева да, како наставници тако и ученици раде на развоју дигиталне писмености како би одговарали на задате активности у дигиталном окружењу.

У том погледу, дигитална писменост је неопходна и у настави страних језика. У дигиталном окружењу, ученици уз помоћ поменуте писмености могу да истражују и креирају своје онлајн пројекте на страном језику што додатно позитивно утиче на њихову мотивацију, креативност, критичко мишљење и колаборативност.

НАСТАВА СТРАНИХ ЈЕЗИКА И ДИГИТАЛНА ПИСМЕНОСТ

Како наводе Џигурски, Симић, Марковић и Шћепановић (2013: 10), концепт дигиталне писмености у образовном процесу условио је промену улоге наставника и ученика, ресурса које се користе у настави и природу едукације наставника. Почевши од стицања дигиталне писмености до усклађивања плана и програма наставе новим технологијама, задаци наставника су многобројни како би се промене адекватно спровеле.

За наставу и учење страних језика, употреба технологија и поседовање и развој дигиталне писмености имају велики значај. У том смислу, Гуикема и Вилијамс (2014: 2, 3) сматрају да је дигитална писменост много више од скупа одређених вештина. Дигитална писменост омогућава сваком појединцу да буде ангажован и одговоран у глобалној друштвеној заједници 21. века која је прожета мултимодалним технологијама. Зато је кључно и неопходно да се дигитална писменост уведе у образовање, које служи да се научи како се различите заједнице, етнички идентитети народа, страни језици и култура приближавају и разумеју.

Наиме, сви аспекти дигиталне писмености који се спомињу у *Оквиру дигиталних компетенција – Наставник за дигитално доба* из 2017. и 2019. године могу се повезати са главним елементима наставе страних језика. Приступ, претрага, чување информација, креирање, адаптација, селекција наставних материјала, све је то неопходно за наставу и учење страних језика у дигиталном добу. Надаље, управљање и дељење садржаја онлајн путем

до развијања креативности, колаборативног рада међу ученицима, све до евалуације, праћења рада и разултата при чему наставници воде рачуна о етици и безбедности, говори о повезаности дигиталне писмености и наставе страних језика.

Једна од главних компоненти дигиталне писмености јесте управљање информацијама коју ученици стичу свакодневно у приватном животу укључујући се у онлајн заједнице и одржавајући мреже чији су учесници (IITE Policy Brief 2011: 4). С друге стране, интегрисање и процена информација јесу вештине које ученици стичу у учионици и од својих дигитално писмених наставника, који им указују на разлике између релевантних, поузданих и бескорисних дигиталних ресурса (IITE Policy Brief 2011: 4).

Уз помоћ основних вештина дигиталне писмености, ученици страних језика шире своје знање у овом домену и мимо редовних часова јер дигитална писменост јесте способност стварања и баратања информацијама онлајн, што пружа непресушни извор активности и задака за побољшање знања из страног језика и култура (Integrating Digital Literacy Into English Language Instruction: Issue Brief 2015: 4). Сваки пројекат, задатак, тема или приступ заснован на одређеним проблемима може се решити коришћењем интернета при чему се користе различите активности језичке компетенције, али се и наставља са развијањем дигиталне писмености код ученика (Integrating Digital Literacy Into English Language Instruction: Issue Brief 2015: 4).

Такође, учење страних језика у дигиталном окружењу позитивно утиче на развој креативности, критичког мишљења, колаборативног рада ученика док заједно раде на пројектима користећи друштвене мреже, вебинаре, и остале технологије које их мотивишу и олакшавају учење (What Every Teacher Needs to Know About Digital Literacy 2013: 2).

У вези са тим, Џевел (2006 цит. у: Фелиша Бјукар, Рика Поп 2017: 259) објашњава које су предности употребе нових технологија у процесу учења страних језика. Поменути аутор истиче да се предности умногоме огледају у томе што се омогућава висока изложеност страним језицима. Дакле, постоје неограничене могућности за вежбање у виду аутентичних контекста, то јест, употреба језика у реалном свету. Уједно се подстиче мотивација ученика да побољшају комуникативну компетенцију на одређеном циљном језику и сазнају много више о страној култури. Повећава се аутономија и контрола ученика у учењу, што и јесте циљ педагогије која у средиште процеса учења ставља ученике и чини да буду активнији у настави страних језика.

Дуденеи и Хокли (2011) напомињу да различити начини рада са сликама, видео записима, речима, веб сајтовима, аудио дискусијама, презентацијама, онлајн часописима на страном језику могу утицати позитивно на развој дигиталне писмености. Савремени наставни материјали јављају се у виду

таблета, лаптопова, рачунара, паметних телефона, едукативних софтвера за учење језичког садржаја и упознавање стране културе. За све поменуто дигитална писменост како наставника, тако и ученика, неопходна је како би се дигитални уређаји на адекватан начин и у педагошке сврхе користили. Иако дигитална писменост поставља свакодневно нове захтеве у учењу, она пружа неограничену подршку у учењу страних језика.

Из угла педагогије, Гарсија Естебан (2015: 53) наводи да дигитална писменост у настави страних језика омогућава ученицима и наставницима да укључе и знања о употреби технологија и многих апликација које им могу помоћи у процесу учења. Имајући у виду да се технологија мора адаптирати наставном процесу и педагошком раду, дигитална писменост у наставни страних језика може се посматрати из когнитивне, комуникативне, културолошке и садржајне перспективе.

У оквиру когнитивне перспективе, Којл (2005, цит. у: Гарсија Естебан 2015: 52-53) тврди да се у дигиталном окружењу ученици страних језика више активирају у самом процесу учења. Стварају се могућности да, користећи дигиталну писменост и дигиталне материјале, ученици заједно са наставницима утичу на побољшавање способности за опажање детаља, али и на разумевање и решавање одређених активности и проблема на које наилазе. С друге стране, комуникативна компонента поменуте писмености подразумева систематску свест о томе како се дигиталне технологије користе, на ком језику се комуницира, како се језик користи у складу са дигиталним контекстом.

За културолошки аспект, Којл (2005, цит. у: Гарсија Естебан 2015: 52-53) установљава да захтева употребу технологије у различитим контекстима, развијену свест у вези са специфичним концептима и разумевање других, страних култура, као и поштовање и толеранцију. Према садржајном аспекту, користећи креативни елемент дигиталне писмености, ученици креирају податке у дигиталном окружењу на основу својих интересовања. При томе, ученици развијају истраживачке способности и уз одређену дозу ризика стварају нови, сопствени садржај на страним језицима, доступан свима у дигиталном свету.

На основу наведеног, нове технологије у настави страних језика, заправо, јесу средство за развој дубљих знања и широког спектра језичких вештина при чему је учење засновано на задацима оријентисано више на развој поменутих вештина, а не на меморисање правила (Којл 2005, цит. у: Гарсија Естебан 2015: 52-53).

С тим у вези, Ахмад (2016: 118) је спровео истраживање како би утврдио у којој мери модерни технолошки уређаји повећавају компетентност и перформансе ученика, посебно у учењу вокабулара, граматичке прецизности и активностима слушања и говора. Очекивано, резултати емпиријских

истраживања у овој студији показали су да дигитално окружење и технологије помажу ученицима да побољшају разумевање и говор, изговор, вокабулар и граматичку прецизност. Такође, и разноликост дигиталног учења утиче на мотивацију ученика за учење, као и на њихову спремност да се активно укључе у процес учења.

Исто тако, истраживање које су реализовале Фелишја Бјукар и Рика Поп (2017: 262) путем онлајн анкете где је учествовало 135 студената показало је да се мотивација и интересовање студената за учење уз употребу дигиталних технологија константо повећава. Иако се дигитални алати ретко користе у формалном наставном контексту, резултати истраживања показују да студенти самостално користе дигиталне алате за учење енглеског језика што утиче и на развој њихове комуникативне способност на страном језику.

Штавише, Фелишја Бјукар и Рика Поп (2017: 262) скрећу пажњу на то да су испитаници добро упознати са ризицима који укључују неограничено коришћење дигиталних алата те су истакли да им је потребно адекватно упутство како би могли да изаберу одговарајуће дигиталне алате за учење. Закључак поменутог истраживања јесте да употреба дигиталних алата у настави/учењу енглеског језика има више предности него недостатака. Ауторке овог истраживања указују на позитиван однос између излагања ученика страним језицима кроз традиционалне и нове медије.

С друге стране, Перггрум (2010, цит. у: Хокли 2012: 110) објашњава који су аспекати дигиталне писмености важни за учење страних језика како би помогли ученицима да, осим савладањавања страних језика, развијају и одржавају основне аспекте ове писмености.

Као први аспект Перггрум (2010, цит. у: Хокли 2012: 110) наводи способност писања (текстуална писменост) у виду декодирања текстуалних порука на стандарни језик. Наиме, ученици одлучују и процењују шта је прихватљиво у одређеном контексту, које су лингвистичке норме, каква је употреба писаног језика. Надаље, предлаже се активност у којој би се развила способност праћења линкова (хипетекстуална писменост) у виду два текста сличне дужине на исту тему. Један текст би имао мало хиперлинкова, док би их други имао знатно више. Задатак ученика обухватио би њихово читање текстове док прате хипелинкове. Циљ овог задатка јесте да се утврди колико су ученици у могућности да игноришу непотребне хиперлинкове и укључе у читање оне које би им заиста помогли да сазнају нове информације, што и јесте у основи дигиталне писмености.

За следећу, инфомациону писменост, Перггрум (2010, цит. у: Хокли 2012: 111) тврди да је ученици могу развијати нпр. путем активности где би их наставници замолили да посете веб страницу са лажним информацијама што би могли да закључе на основу хипрлинкова, УРЛ-а, заглавља,

слогана. Задатак ученика би управо био да то препознају и у групи дођу до правих информација које се уклапају са темом, а затим да то и аргументовано свима прикажу.

Што се тиче визуелне (мултимедијалне) писмености, Пергрум (2010, цит. у: Хокли 2012: 111) истиче да је циљ је да се ученици путем одређених активности науче како да пронађу и искористе слике, али и да воде рачуна о ауторским правима. Поента је да ученици путем овог аспекта дигиталне писмености науче како да изаберу слике које ће приказати на свом блогу заједно са властитим онлајн садржајем који су претходно креирали. Стога је од велике важности да се упознају са адекватном употребом ауторских права, као и које ће слике, али и видеа користити у својим дигиталним прилозима, као и на који начин да означе тачан извор са ког су преузели.

УЧЕНИЦИ СТРАНИХ ЈЕЗИКА У ДИГИТАЛНОМ ОКРУЖЕЊУ

Имајући у виду све поменуто о вези између дигиталне писмености и наставе страних језика, примећује се да савремена улога ученика страних језика у виртуелном окружењу добија нови облик, активнија је и вишеструка. Водећи рачуна о тачности употребе страног језика који уче, до адекватне употребе технологије, ученици у оваквој средини непрекидно стичу и развијају више вештина и бивају свестранији.

У ту сврху, Радић Бранисављевић и Миловановић (2014, цит. у Видосављевић 2017: 117) наводе да се оваква врста учења може остварити према формалним упутствима и смерницама наставника страних језика, али и самостално од стране ученика.

Радић Бранисављевић и Миловановић (2014, цит. у Видосављевић 2017: 117) сугеришу да уз помоћ дигиталне писмености, ученици страних језика могу развијати читање на страном језику помоћу читања одређених онлајн чланака, новина, текстова подржани сликама, илустративним видеима. Слушање на страном језику се може унапредити слушањем песама на Јутјубу, гледањем онлајн филмова, слушањем подкастова, док се говор ученика може развијати коришћењем Скајпа, бесплатног сервера који омогућава ученицима да ступе у контакт са припадницима других нација и култура широм света.

За писање на страном језику, Радић Бранисављевић и Миловановић (2014, цит. у Видосављевић 2017: 117) напомињу да се код ученика може развити путем писања есеја, сопствених блогова, мејлова. Уједно, може се овладати писањем употребом четова који служе да ученици ступе у директан контакт с вршњацима чији језик уче, при чему се ствара спонтана комуникација.

Према публикацији *Integrating Digital Literacy Into English Language Instruction: Issue Brief* (2015: 5), писањем на интернету, ученици се обраћају аутентичним читаоцима и морају водити рачуна о правилности написаног. Такође је важно да ученици изаберу адекватан тон обраћања и језик који је у складу са њиховим читаоцима. Оваква врста пројекта захтева да ученици раде у тиму и истовремено имају могућност да допуне вокабулар на страном језику, да обнове и унапреде знање граматике, али и да успешно раде на развоју својих дигиталних писмености.

Занимљиво је да нове технологије засноване на писању, које укључују употребу интернета, пружају многе могућности да ученици буду креатори оригиналних садржаја на страном језику. Стога, мултимодални формати налик блоговима, дигиталним причама и викијима који представљају популарне дигиталне алате међу омладином, могу и те како послужити у процесу учења страних језика ван школе и редовне наставе (Integrating Digital Literacy Into English Language Instruction: Issue Brief 2015: 5).

На који начин се ученици страних језика сналазе у дигиталном окружењу, испитивали су Сон, Парк и Парк (2017: 93-95). У циљу анализе концепта дигиталне писмености, као и нивоа дигиталне писмености студената, ова група аутора спровела је истраживање са двема групама студената енглеског језика. Једну групу је чинило 100 испитаника са Универзитата у Аустралији, а другу 70 испитаника са Универзитета у Јапану. Одговори испитаника у упитнику показују да велика већина (око 97%) користи рачунар за потребе учење језика, као и друштвеног повезивања.

Резултати истраживања Сона, Парка и Парка (2017: 93-95) показали су да је прва група често имала прилике да користи активније софтвере за учење енглеског језика и видео конференције у односу на другу групу студента. Оно што је заједничко јесте да су обе групе оцениле своје дигиталне вештине за употребу подкастова и апликације за дизајн као врло скромне што произилази из недостатка знања. Прва група недостатак знања приписује недостатку интересовања наставника за развој дигиталне писмености у контесту учења енглеског језика. Закључак је да су обе групе показале позитивне ставове према употреби дигиталних технологија.

Обе групе су истакле да су се осећале пријатно док су користили нове технологије у свом учењу, као и да су спремни да сазнају више о томе како да побољшају знање енглеског и језичке вештине путем дигиталних алата и ресурса у аутентичним контекстима (Сон–Парк–Парк 2017: 93-95).

С друге стране, Марит, Џохенсон, Чевалиер и Сана (2014: 227, 241-242) су путем две студије, анализирали проналажење и манипулацију информација као аспекат дигиталне компетенције код ученика страних језика у Финској. Наиме, у првој студији, један број финских ученика имао је задатак да потражи информације на свом матерњем, финском језику,

док је друга група тражила информације на страном језику. У другој студији, истраживачи су се бавили подизањем свести о информацијама, о употреби извора, кључних речи, стратегији претраживања и развоју информација као део дигиталне писмености ученика у академском контексту.

Коначни резултати истраживања Марита, Џохенсона, Чевалиера и Сана (2014: 227, 241-242) показали су да су ученици, изворни говорници финског, мање времена потрошили на проналажење информација. Насупрот њима, друга група је морала да се више бави испитивањем, претрагом путем већег броја кључних речи у вези са темом биљака и животиња, и самим тим да развије комплекснију стратегију за тражење информација у циљу обављања задатака. Једна од стратегија, од многоструке користи, за другу групу било је коришћење различитих језика које ученици познају. У овом случају, то су били енглески, шпански и латински језик, који су ученицима послужили да пронађу одређене информације о поменутој теми користећи Гугл, то јест, Гугл мапе, слике, и преводилац, као и Википедију.

Група аутора поменутог истраживања закључује да се свест ученика друге групе знатно повећавала у вези са употребом извора. Ово се манифестовало кроз чињеницу да се употреба Википедије током истраживања смањивала, јер иако су ученици кретали од поменуте странице, они су постепено консултовали изворе или референце дате на крају чланка на Википедији који их је водио ка другим Гугл изворима.

Отуда и произилази да се свест ученика о поузданијим изворима постепено повећавала што и јесте циљ ових студија и оваквог приступа обраде података са такозваном педагошком интервенцијом, чиме се постиже и развија свест о дигиталној писмености при учењу и коришћењу страних језика у конкретне сврхе (Марит, Џохенсон, Чевалиер, Сана 2014: 227, 241-242).

НАСТАВНИЦИ СТРАНИХ ЈЕЗИКА У ДИГИТАЛНОМ ОКРУЖЕЊУ

Тежња да се и наставници страних језика обучавају за педагошку употребу модерних технологија и да успешно раде у дигиталном окружењу је данас све већа.

Кели и Гренфел (2004: 21) објашњавају да се обука наставника огледа у томе како да нове технологије користе у виду подршке и ресурса, како да их интегришу у планове наставних јединица, јасне циљеве и исходе учења. Такође, битно је како наставници употребом нових технологија подстичу аутономију ученика у учењу страних језика и поред тога стичу сопствена знања у овој области што подразумева непрекидно размишљање о повезивању педагошких вредности и дигиталне писмености.

Веза између дигиталне писмености и наставе страних језика огледа се у томе што се аспекти ове писмености поклапају са већ постојећим задацима наставника, те се може нагласити да постоје већа преклапања у виду улоге наставника у дигиталном окружењу (An Invitation to CALL, Foundations of Computer-Assisted Language Learning 2010) који су:

– истраживачи, како на пољу усвајања и учења страних језика, тако и на пољу педагошке употребе технологије на часовима;

– корисници софтвера за учење страних језика помоћу рачунара;

– „режисери" чија је помоћ на располагању ученицима и студентима у виду проналска и коришћења додатних материјала за учење помоћу нових технологија;

– менаџери који координишу комуникацију између технологија и ученика/студента како у учионоци, тако и ван ње;

– наставници који својим дигиталним знањем креирају сопствени софтвер или сајт на страном језику;

– ментори који помажу ученицима да сами креирају софтвер или сајт, користећи постојеће знање страног језика;

– колеге које помажу осталим колегама да примене технологије на својим часовима;

– научници који изучавају теме у вези са технологијама у настави страних језика, пишу научне радове и учествују на конференцијама и семинарима ради квалитетнијег усавршавања.

Дакле, према речима Кели и Гренфела (2004: 22), наставници језика у дигиталном добу континуирано стичу знања како да нове технологије користе за организацију наставе, креирање и архивирање наставних планова, праћење напретка у пракси. Уче како да комуницирају и размењују неопходне идеје и информације са колегама и ова знања наставницима служе да препознају вредност савремених технологија у организацији сопствених послова, дневних распореда али и широког спектра ресурса. На овај начин, наставници развијају вештине за употребу софтвера за обраду података и текстова, онлајн агенде, електронске поште, претраживача, едукативних веб страница и форума.

Слично, и Шарма (2017: 13) наводи неопходне вештине наставника страних језика у дигиталном окружењу. Најпре, истиче се вештина умрежавања наставника која олакшава колаборативно учење, где не само да ученици уче боље у таквом окружењу, већ и они развијају улогу фацилитатора и подучавају успешније у оквиру заједничког учења.

Као следећу вештину потребну за рад у дигиталном окружењу, Шарма (2017: 13) наводи вештину комуникације наставника страних језика. Оваква врста подразумева знање наставника на који начин да комуницирају

путем друштвених мрежа, да направе кратак видео на Јутјубу, да воде вебинар, креирају онлајн дигиталне библиотеке, припремају онлајн документа и деле своје идеје како са ученицима, тако и са колегама у земљи и иностранству.

Попут претходне тврдње, и Ричардсон (2010, 154-155) се слаже да дигитално способни наставници страних језика морају, најпре, бити медијатори који повезују ученике са садржајем. Од наставника се тражи да буду креатори дигиталних саржаја, писци блогова, они који снимају подкастове, уређују викије. Исто тако, наставници морају бити на располагању колегама и ученицима, затим, да буду едукатори који обликују дигиталне вештине неопходне за успех и мотивацију ученика у домену страних језика, дакле, најбитнији носиоци промена.

Уједно, Шарма (2017: 14) скреће пажњу на то да је вештина размишљања наставника од велике важности јер је данас нарочито битно неговати критичко размишљање, способност решавања проблема, развијати креативност, оригиналност, стварање нових знања како би се истакли у дигиталном свету. Из тог разлога, вештина да наставници језика управљају знањем такође се убраја у неопходне вештине за рад у дигиталној средини. Имајући у виду да се знања изнова повећавају са новим иновацијама и истраживањима у области образовања путем интернета, наставници језика морају учити како да пронађу, анализирају, вреднују, користе и шире дигиталне информације у складу са циљевима плана и програма, али и интересовањима ученика.

Као што се наводи, главна компонента дигиталних компетанција јесте критичка употреба дигиталних информација, знања и материјала, те је неспорно да се и настава страних језика не може развијати и унапређивати без наставника који не развијају критичку свест у организацији, одабиру и примени дидактичких материјала за часове страних језика.

У вези са поменутим, Ал Кхатеб (2017: 38) је испитивао способност наставника страних језика, то јест, да ли примењују критички приступ и потребна знања и вештине за планирање, имплементацију, еваулацију и развој часова заснованих на дигиталној писмености и новим технологијама. Резултати су показали да већина наставника није дигитално компетентна према одговорајућим нивоима и стандардима упркос чињеници да је већина имала сертификате у области информационих технологија.

Међутим, закључује, ипак, да је свест о уређивању садржаја, као и додавање, брисање података, и свест о чувању корисничких приватних информација на вишем нивоу у односу на наставнике који нису имали сертификате и обуке (Ал Кхатеб 2017: 38).

Даријах и Зуди (2018: 53, 58-59) су обавили истраживање и пројекат са наставницима на универзитету у Џакарти 2018. године. Желели су да испитају, али и да утичу на развој дигиталне писмености наставника

и њихово увођење технологије у настави. Најпре, истраживање је показало да су многи наставници активни корисници дигиталних технологија, али да их нерадо користе за потребе развоја дигиталне писмености. Истраживачки пројекат је трајао један семестар где су наставници развили концептуална и практична знања о дигиталним технологијама у настави и учењу. Задатак учесника овог пројекта био је да истраже доступне дигиталне технологије и интегришу их у наставне јединице садржане у ужбеницима за енглески језик. Технологије које су коришћене у пројекту били су Фејсбук, блогови, Скајп и Воцап јер свака нуди јединствени потенцијал за олакшање и побољшање учења језика.

Прикупљени подаци и анализа пружили су увид у многобројне предности употребе нових технологија. Наиме, како Даријах и Зуди (2018: 53, 58-59) наводе, наставници су се након пројекта сложили да затворене групе на Фејсбуку, Воцап, блогови, Скајп омогућавају непосреднију и аутентичну писану и усмену комуникацију. Поред тога, виртуелне групе негују динамичну заједницу између наставника и студената, при чему се постиже и боља сарадња са студентима, али и осећај заједништва, битан за даљи процес учења и сарадње

С друге стране, Пињо и Сантос Лима (2013: 711, 734-735) дефинишу дигиталну писменост наставника као дигиталну флуентност која настоји да задовољи сложеност наставне праксе у настави кроз технологију. Дакле, то се односи на интеграцију знања, вештина и ставова о потенцијалу дигиталних алата и виртуалних окружења у планирању наставе, креирању и посредовању задатака, као и процени успешности и вештина ученика.

Путем радионице за наставнике страних језика у Бразилу где је њихов задатак био да направе филмове користећи програм *Windows Movie Maker*, Пињо и Сантос Лима (2013: 711, 734-735) истичу да се побољшала такозвана дигитална флуентност, као и међусобна сарадња наставника. Резултати су указали да се дигитална флуентност за наставу страних језика састоји од интеграције, имплементације и модификације знања, вештина и ставова о образовној употреби технологије за планирање лекција кроз сарадњу.

Стога, Пињо и Сантос Лима (2013: 711, 734-735) закључују да се улога наставника језика огледа у препознавању потенцијала дигиталних технологија. За ефективну примену, наставници треба да сагледају своју праксу, настојећи да развију аутентичност и креативност у изради свог дигиталног материјала. Предложени колаборативни задатак за израду дигиталног материјала настојао је да мотивише наставнике да искористе технологију као педагошки алат у информационом друштву, развијајући њихову аутономију и „ауторско дело".

Уједно, закључак је и да је заједничка продукција филма о дигиталној флуентности омогућила наставницима страних језика да размисле о изазовима

употребе технологије у образовању, о потреби да размотре профиле својих ученика и промене приступ настави. Међутим, са друге стране, на путу до дигиталне флуентности, Пињо, Сантос Лима (2013: 735) напомињу да наставни контекст може угрозити наставну праксу, те да недостатак институционалне подршке може угрозити развој. Ипак, да употреба технологије у учионици не буде појединачни догађај у наставном плану и програму који се представља као удаљен од промена у друштву у технолошкој ери, неопходно је саградити „колаборативни мост", не само између наставника и технологија, или између наставника и ученика путем технологије, већ и између високошколских установа, школа и владе.

Дакле, подржавајући дигиталну и наставну писменост, Pacific Policy Research Center (2010: 11) закључује да је неопходно да школе и наставници страних језика пруже могућности ученицима за учење страних језика у аутентичним контекстима. Водећи рачуна о интеграцији технологија у наставни план и програм, наставници и школа могу да подржавају ученике да користе технологије, развијају ефикасне стратегије за учење, али и да процењују повратне информације како би подстакли иновације у приступима ученика за учење.

На крају, задатак наставника и школа јесте да оспособљавају ученике да истражују све сложеније аспекте учења у дигиталном окружењу, као и да подржавају самооцењивање у прегледу радова ученика (Pacific Policy Research Center 2010: 11).

ЗАКЉУЧАК

Имајући у виду потребе и интересовања нових генерација ученика и њихово свакодневно коришћење дигиталних ресурса, развој дигиталне писмености у настави је преко потребан. Стога је и развој дигиталне писмености у настави страних језика пожељно како би ученици модерног доба, то јест, дигитални урођеници, били у могућности да проналазе, селектују, анализирају дигиталне информације и притом креирају сопствене дигиталне садржаје на страним језицима.

Дакле, уз помоћ поменуте писмености, ученици страних језика могу да креирају онлајн пројекте при чему развијају и језичке вештине, богате вокабулар, побољшавају разумевање, изговор, говор као и граматичку прецизност. У претходним примерима истраживања примећују се предности развоја дигиталне писмености и у виду веће заинтересованости ученика, мотивације, креативности приликом рада на задацима у дигиталном окружењу.

Коначно, да би се развијала поменута писменост и адекватно користили дигитални ресурси у настави и учењу страних језика, неопходни су наставници који су свесни педагошке вредности нових технологија, који гаје

позитивне ставове према учењу у дигиталном окружењу и који се континуирано усавршавају у овом пољу.

Према резултатима горе наведених истраживања, наставници страних језика, у већини случаја, свакодневно користе нове технологије и дигиталне ресурсе, међутим, и даље не препознају њихове педагошке вредности. У том случају, обуке и усавршавања наставника су кључне и пожељне што се и примећује у поменутим истраживањима у овом раду. Наиме, како би наставници страних језика могли да вреднују нове технологије, неопходне су обуке на којима би увидели потенцијал и вредност савремених технологија на часовима језика што би додатно утицало на то да развијају како сопствену, тако и дигиталну писменост ученика.

ЛИТЕРАТУРА

Ал Кхатеб 2017: Ahmed Al Khateeb. "Measuring Digital Competence and ICT Literacy: An Exploratory Study of In-Service English Language Teachers in the Context of Saudi Arabia". *International Education Studies Archives*, vol. 10, 12, 38–51.

An Invitation to CALL, Foundations of Computer-Assisted Language Learning 2010: Foundations of Computer-Assisted Language Learning, <https://web.stanford.edu/~efs/callcourse2/CALL1.htm>. [15.12.2020.]

Ахмад 2016: Jemeel Ahmad. "Technology Assisted Language Learning is a silver bullet for enhancing Language competence and performance: A Case Study". *International Journal of Applied Linguistics and English Literature*, vol 5, 7, 118–131.

Видосављевић 2017: Милена Видосављевић. „Учење страних језика уз помоћ компјутера". Зборник радова са научног скупа с међународним учешћем – Иновације у васпитању и образовању: дигитализација, иновативни програми и модели, Ур. Живорад Миленовић, Слађана Видосављевић. Лепосавић: Учитељски факултет у Призрену – Лепосавић, 109–121.

Вркић Димић 2014: Jasmina Vrkić Dimić. „Suvremeni oblici pismenosti". *Školski vjesnik: časopis za pedagoška i školska pitanja*, 63, 3, 381–394.

Гарсија Естебан 2015: Soraya García Esteban. "Teaching CLIL with Digital Literacies". *Verbeia*, 0, 47–62.

Гуикема, Вилијамс 2014: Janel Pettes Guikema, Lawrence Williams (eds.), *Digital Literacies in Foreign and Second Language Education*, Chapter: Digital Literacy in Academic Language Learning Contexts: Developing Information-Seeking Competence, Texas: Calico Monograph Series, vol 12.

Даријах, Зуди 2018: Tati Lathipatud Durriyah, Muhammad Zuhdi. "Digital Literacy With EFL Student Teachers: Exploring Indonesian Student Teachers' Initial Perception About Integrating Digital Technologies Into a Teaching Unit". *International Journal of Education & Literacy Studies*, *IJELS* 6(3), 53–60.

Дуденеи, Хокли 2011: Gavin Dudeney, Nicky Hockly. "Digital Literacies and the language classroom". *Didáctica del inglés*. Ed. Susan House, Barcelona: Graó, 51–72.

Ешет-Алкалај 2004: Yoram Eshet-Alkalai. "Digital Literacy: A conceptual framework for survival skills in the digital era". *Journal of Educational Multimedia and Hypermedia*, 13(1), 93–106.

IITE Policy Brief 2011: UNESCO, Institute for Information Technology in Education, <https://iite.unesco.org/files/policy_briefs/pdf/en/digital_literacy.pdf≥, [09.12.2020.]

Integrating Digital Literacy Into English Language Instruction: Issue Brief 2015: LINCS - Literacy Information and Communication System, <https://lincs.ed.gov/publications/pdf/ELL_Digital_Literacy_508.pdf≥, [05.02.2021.]

Кели, Гренфел 2004: Michael Kelly, Michael Grenfell. *European Profile for Language Teacher Education (EPLTE). A Frame of Reference*. Southampton: University of Southampton.

Марит, Џохенсон, Чевалиер, Сана 2014: Maarit Maarit, Mutta Johansson, Aline Chevalier, Pelttari Sanna. "Digital Literacy in Academic Language Learning Contexts: Developing Information-Seeking Competence", *Digital Literacies in Foreign and Second Language Education* (Janel Petters Guikema, Lawrence Williams - eds.). Seattle, Washington: CALICO Monograph Series Vol. 12.

Мартин, Грудзиецки 2006: Allan Martin, Jan Grudziecki. "DigEuLit: Concepts and Tools for Digital Literacy Development". *Innovation in Teaching and Learning in Information and Computer Sciences*, 5:4, 249-267.

Оквир дигиталних компетенција – Наставник за дигитално доба 2017. Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, <http://www.mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2015/08/Okvir-digitalnih-kompetencija.pdf,≥ [03.02.2021.]

Pacific Policy Research Center 2010: *21st Century Skills for Students and Teachers*. Honolulu: Kamehameha Schools, Research & Evaluation Division.

Пиньо, Сантос Лима 2013: Isis da Costa Pinho, Marilla dos Santos Lima. "Teacher's digital fluency: a new competence for foreigh language teaching". *Revista Brasileira de Linguística Aplicada*, vol.13, 3, 711–739.

Ричардсон 2010: Willard Richardson. *Blogs, Wikis, Podcasts, and Other Powerful Web Tools for Classrooms*. Thousand Oaks, California: Corwin.

Сон, Парк, Парк 2017: Jeong Bae Son, Sang Soon Park, Moonyoung Park."Digital literacy of language learners in two different contexts". *The JALTCALL Journal*, 13, 2, 77–96.

Фелишја Бјукар, Рика Поп 2017: Norica-Felicia Bucur, Oana Rica Pop. "Digital competence in learning English as a foreign language–opportunities and obstacles". *The 12th International Conference on Virtual Learning ICVL*, 257–263.

Хокли 2012: Nicky Hockl. "Digital literacies". *ELT Journal*, 66(1), 108–112.

CARNet 2012: ICT Edu - modul 3: Razvoj digitalne kompetencije i multimedija u nastavi, <https://docplayer.net/42621440-Ict-edu-modul-3-razvoj-digitalne-kompetencije-i-multimedija-u-nastavi-sto-je-digitalna-kompetencija.html≥,[09.04.2021.]

Џигурски, Симић, Марковић, Шћепановић 2013: Север Џигурски, Сузана Симић, Снежана Марковић, Данијела Шћепановић, *Истраживање о употреби информационо-комуникационих технологија у школама у Србији*, Београд: Тим за социјално укључивање и смањење сиромаштва.

Шарма 2017: Manisha Sharma."Teacher in a Digital Era". *Global Journal of Computer Science and Technology, Interdisciplinary*, vol. 17, 3, 10–14.

What Every Teacher Needs to Know About Digital Literacy 2013: E-Safety Support, <https://www.paigntonacademy.org/wp-content/uploads/2012/01/What-every-teacher-needs-to-know-about-Digital_Literacy.pdf≥ [20.12.2020.]

Milena M. VIDOSAVLJEVIĆ

DIGITAL LITEARCY AND FOREIGN LANGUAGE LEARNING

Summary

Modern language teaching is oriented towards the use of new technologies, and in this regard it is necessary to work on the development of digital literacy, both for students and teachers. Knowing how to find, select, analyze and adequately use digital information are important segments of digital literacy. In this regard, in foreign language teaching, digitally literate teachers and students can further contribute to their own development, learning and acquisition of foreign languages. With the help of digital literacy, students are able to use digital tools, digital information as well as create online projects in foreign languages. However, in order for students to adequately work on their tasks in an online environment, teacher moderators are needed who strive for continuous improvement in this field, who cultivate positive attitudes towards the use of new technologies and recognize their pedagogical value. Therefore, the focus of this paper is, first, on defining the concept of digital literacy, on pointing out the connection between digital literacy and learning and teaching foreign languages, on student work and the role of teachers in the digital environment, as well as on research results.

Key words: new technologies, digital literacy, foreign language teaching, foreign language learning, students, teachers

Рад је предат 11. маја 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Башшине*, одобрен за штампу.

УДК 81'23:159.922.7-053.4/.5(497.115)
81'271
doi: 10.5937/bastina31-31136

Прегледни рад

*Миљан Д. МИЉКОВИЋ**
Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици,
Учитељски факултет у Призрену – Лепосавићу

РАЗЛИКЕ У УПОТРЕБИ АНГЛИЦИЗАМА У СВАКОДНЕВНОМ ГОВОРУ КОД ДЕЦЕ ОСНОВНОШКОЛСКОГ УЗРАСТА У ОДНОСУ НА СОЦИОДЕМОГРАФСКЕ ВАРИЈАБЛЕ

Апстракт: Окруженост енглеским језиком наводи нас на помисао да се англицизми срећу у свакодневном језику. Полазећи од тога немивно је да и деца основношколског узраста долазе у додир са англицизмима. Онлајн настава која се спроводила, а услед епидемије вируса Ковид 19, учинила је доступност речи страног порекла, у овом случају из енглеског говорног подручја, још лакшом. Циљ истраживања овог рада је испитати разлике у коришћењу англицизама код ученика основне школе из Косовске Митровице, старости од 9 до 12 година, у односу на социодемографске варијабле (пол, разред и старост ученика, школски успех, образовни ниво родитеља и социоекономски статус породице). Одрађена је онлајн анкета са понуђеним речима српског и енглеског порекла са циљем да се да увид колико се користе стране речи уместо домаћих. У истраживању је добијено да статистички значајна разлика постоји само између ученика чије су мајке различитог образовног нивоа. Остале хипотезе нису потврђене.

Кључне речи: Англицизам, основна школа, социодемографске варијабле, енглески језик.

УВОД

Разлози због којих се усвајају речи страног, енглеског, порекла су бројни. Усвајање енглеског језика је, поред учења у школи, омогућено због свеприсутности у свакодневном животу. Стране речи као што су „мобилни телефон“, „интернет“, „сурф интернетом“ се користе свакодневно, често без знања да су то у ствари речи страног порекла. То је процес у тогу кога постепено долази до увођења речи страног, енглеског, порекла у свакодневни говор одраслих, а посредно и деце основношколског узраста.

* Наставник страног језика, miljan_miljkovic@hotmail.com

Друштвене мреже су додатно олакшале продор речи енглеског порекла у свакодневни говор. Јутјуб, је дуго присутан, представља платформу за видео садржаје свих формата, која се намеће као први пример могућности у процесу усвајања знања, у овом случају страног језика. Иако се још увек не даје довољно простора Јутјубу у процесу наставе у школама, има назнака да ће се то променити, иако за сада се ова веома популарна платформа махом држи ван школа (Кулић, Савковић 2019).

Сам процес позајмљивања настаје у контакту једног језика с другим. Стране речи, које се преузимају из енглеског језика и користе у српском језику, називају се англицизми. Контактна лингвистика се бави проблемом језичког контакта и утицајима које говорници датих језика врше један на другог чини. Ради се о језичкој интеракцији и трансферу лингвистичких особености. Први лингвисти који су запазили и објаснили појаву језичког контакта су Уриел Вајнрајх (Uriel Weinreich, *Languages in Contact*, 1953) и Ајнар Хаубер (Einar Haugen, *The Norwegian Language in America*, 1953). Сара Томасон (Sarah Thomason) сматра да је језички контакт у ствари језичка норма (Thomason 2013).

Англицизми се најчешће дефинишу као позајмљене речи из енглеског језика (borrowings or loanwords). Прћић (2005:154) дефинише англицизме као „однос језика примаоца и даваоца, где је енглески, као језик из ког се реч преузима, језик даваоца, а српски, као језик у коме се реч користи, као језик примаоца". Како Прћић (2005, према Миљковић 2020) наводи у првој групи англицизама спадају лексичке јединице, а примаран њихов извор је латински, друга група су речи преузете из енглеског језика директно (као на пример хармонизација). Осим ове поделе, Прћић (2019, према Миљковић 2020) дели англицизме и на очигледне англицизме (милкшејк, роминг, хамбургер, бодибилдер, скенер, ДВД), скривене англицизме (*дефинитивно* у значењу сигурно, извесно итд.) и сирове англицизме *(e-mail, attachment, air-bag)*[1].

Англицизме на простору бивше Југославије највише је проучавао Рудолф Филиповић, који је проучавао позајмљенице у хрватско-српском језику. Филиповић каже да је карактеристика англицизма та да се приликом преноса у хрватски (односно српски) језик морају адаптирати према језику у који долази. Још наводи да се под англицизмом подразумева свака реч, која је као предмет или идеја саставни део енглеске цивилизације. Осим што мора бити енглеског порекла, мора се и адаптирати на језик у који долази (Филиповић 1986).

Ако се трага за узроком појаве англицизма у свакодневном говору, мора се напоменути став Џенифер Џенкинс (Jennifer Jenkins), који у књизи *English as a Lingua Franca*[2] *(ELF)* (Jenkins 2003) уводи појам *Lingua Franca,* којим

1 Парови речи употребљене као англицизмиприликом спровођења истраживања наводи Прћић у својој књизи (Прћић, 2019, према Миљковић 2020).

2 ***Lingua franca*** *је израз који се појавио у 17 веку у подручју Медитерана и означавао је језик, који је у основи имао италијански са доста речи и уопште утицаја шпанског, француског,*

дефинише англицизам. Употреба англицизма у говор, сматра Џенкинс (Jenkins 2003), последица је употребе енглеског језика у земљама где енглески језик није матерњи, Даље, ауторка сматра, да и ако се облик који се као англицизам користи, разликује од изворног, не би га требало одбацити као неисправан.

Још један од разлога, за што већу појаву англицизама, јесте и моменат где су аутори у недоумици да ли да пишу на матерњем или енглеском језику. Уколико би аутори, писали на енглеском, а не на матерњем језику, њихово дело било би доступно светској публици (Зечевић 2013: 23).

Посматрајући ранија истраживања употребе англицизма у српском језику можемо констатовати да се њима бавило се неколико домаћих лингвиста (Filipović 1986; Bugarski 1996, 1997, 2002; Klajn 1967; Прћић 2005; Skutnab-Kangas 1981; Bošnjak 2018).

У свом истраживању Бошњак (Bošnjak 2018) се управо бавио испитивањем разлика у употреби англицизма у односу на соцоиодемографске варијабле. Резултати који су у том истраживању добијени говоре да девојчице више разумеју значење англицизма, док остале социодемографске варијабле не детерминишу употребу англицизма.

ПРЕДМЕТ И ЗАДАЦИ ИСТРАЖИВАЊА

Основни циљ истраживања је испитати разлике у коришћењу англицизама код ученика основне школе из Косовске Митровице, старости од 9 до 12 година, у односу на социодемографске варијабле (пол, разред и старост ученика, школски успех, образовни ниво родитеља и социоекономски статус породице).

Општи задатак истраживања

Утврдити разлике у коришћењу англицизама код ученика основне школе из Косовске Митровице, старости од 9 до 12 година, у односу на горе наведене социодемографске варијабле.

Специфични задаци истраживања:

1) утврдити да ли се коришћење англицизама код ученика основне школе у Косовској Митровици разликује у односу пол ученика;

2) утврдити да ли се коришћење англицизама код ученика основне школе у Косовској Митровици разликује у односу на разред који ученици похађају;

турског, грчког језика. То је био оперативни језик за комуникацију свих ових, који су из разних разлога били упућени да путују подручјем Медитерана, па самим тим и да комуницирају и остварују контакте.

Lingua – лат. језик, говор; Franca – не зна се тачно порекло, али се претпоставља да вуче корене од Франака, који су учествовали у крсташким ратовима и као такви остали запамћени у колективном сећању Арапа.

3) утврдити да ли се коришћење англицизама код ученика основне школе у Косовској Митровици разликује у односу на узраст ученика;

4) утврдити да ли се коришћење англицизама код ученика основне школе у Косовској Митровици разликује у односу на школски успех ученика;

5) утврдити да ли се коришћење англицизама код ученика основне школе у Косовској Митровици разликује у односу на образовни ниво родитеља или старатеља;

6) утврдити да ли се коришћење англицизама код ученика основне школе у Косовској Митровици разликује у односу на социоекономски статус породице.

ХИПОТЕЗЕ ИСТРАЖИВАЊА

Општа хипотеза истраживања

Постоји статистички значајна разлика у коришћењу англицизама код ученика основне школе из Косовске Митровице, старости од 9 до 12 година, у односу на социодемографске варијабле (разред и старост ученика, образовни ниво родитеља и социоекономски статус породице).

Специфичне хипотезе истраживања:

Х1: постоји статистички значајна разлика у коришћењу англицизама, између дечака и девојчица, ученика основне школе у Косовској Митровици;

Х2: постоји статистички значајна разлика у коришћењу англицизама код ученика основне школе у Косовској Митровици у односу на разред који ученици похађају;

Х3: постоји статистички значајна разлика у коришћењу англицизама код ученика основне школе у Косовској Митровици у односу на узраст ученика;

Х4: постоји статистички значајна разлика у коришћењу англицизама код ученика основне школе у Косовској Митровици у односу на школски успех ученика;

Х5: постоји статистички значајна разлика у коришћењу англицизама код ученика основне школе у Косовској Митровици у односу на образовни ниво родитеља или старатеља;

Х6: постоји статистички значајна разлика у коришћењу англицизама код ученика основне школе у Косовској Митровици разликује у односу на социоекономски статус породице.

Варијабле истраживања

Зависна варијабла:

• употреба речи позајмљенихиз енглеског језика (англицизама) у свакодневном говору – операционализована кроз скалуконструисану за потребеистраживања раније објављеног у часопису Баштина (Миљковић 2020)

где се испитаник одлучује за ону реч коју свакодневно користи у свом говору (српску или реч која је англицизам).

Независне варијабла:

- пол ученика;
- старост ученика;
- школски успех ученика (просечна оцена на полугодишту);
- образовни ниво родитеља (основна школа; средња школа, виша школа или факутет; магистратура или докторат);
- социоекономски статус породице (месечна примања, у РСД: до 25 000, 25 000-45 000, 40 000 – 65 000; преко 65 000).

ДЕФИНИСАЊЕ УЗОРКА

Узорак истраживања чинило125ученика. Узорак су чинили 30 ученика трећег разреда, што представља 24,3% узорка; 42 ученика четвртог разреда, што је 33,6% узорка; и 53 ученика петог разреда, што представља 42,4% узорка. Сви испитаници похађају Основну школу „Бранко Радичевић“ у Косовској Митровици. Најмлађи испитаници имали су 9 година, док су најстарији имали 12 година. У узорку је више било девојчица (77, 61,6%), док су дечаци чинили 38,4% узорка (48). Највећи проценат ученика су ученици са одличним успехом (79,2%, 99), након тога са врлодобрим (18,4%, 23). Од укупног броја ученика, један ученик је завршио полугође са добрим успехом (0,9%), двоје санедовољним (1,5%). Ученика са довољним школским успехом на полугођу, није било.

ОПИС ТОКА ИСТРАЖИВАЊА

Опис инструмента

Скала употребљена у представљеном истраживању конструисана је за спровођење ранијег истраживања објављеног у часопису Баштина (Миљковић 2020). Коефицијент поузданости показао је да је скала, којом се испитује коришћење англицизама код ученика, задовољавајуће поузданости (Кромбах алфа коефинцијент > 0,7). Скала садржи 10 парова речи (англицизам насупрот српске речи). Задатак ученика је да се определи за једнуреч из представљеног пара, у односу на то да ли свакодневно чешће користи српску илу реч позајмљену из енглеског језика. Свакаодабрана реч из енглеског језикадоноси 1 поен. Одговори на свим питањима се сабирају и више поена на тесту показује да ученик има већу тенденцију да свакодневно уопотребљава енглеске речи. Истраживање је било спроведено

онлајн, а добијени одговори су након тестирања обрађени у статистичком програму за обраду података (SPSS).

Расподела добијених података на скали, која мери тенденцију употребе речи позајмљених из енглеског језика, се статистички значајно разликује од нормалне расподеле ($p<0,05$), те су за рачунање разлика, коришћене непараметријске статистичке технике (Мен Витнијев и Крускал Волисов тест).

Инструмент којим су прокупљени подаци о општим социодемографским подацима.

ПРИКАЗ РЕЗУЛТАТА

У истраживању, које је спроведена на125 ученика основне школе из Косовске Митровице, старости од 9 до 12 година, добијено је да се скор на тесту употребе англицизама креће од нуле (не употребљавају англизцизме) до девет (врло често употребљавају англицизме у свом говору), где је средња вредност 3,25 (СД = 2,48) – Табела 1.

Резултати у Табели 1 показују да постоје ученици, који у свакодневном изражавању не би користилиниједну од позајмљених енглеских речи из упитника, али постоје и они, који би је искористили 9 од 10 ситуација. Просечноиспитаници, који су учествовали у истраживању, каткад користе англицизме (АС = 3,25).

Табела 1. Дескриптивни резултати скора на тесту употребе англицизма

Минималан скор на скали	Максималан скор на скали	Средња вредност	Стандардна девијација
0	9	3,25	2,48

Подаци у Табели 2 показују да не постоји статистички значајна разлика између дечака и девојчица у скору на тесту употребе англицизама (1539,50; $p>0,05$), те прва истраживачка хипотеза није потврђена.

Табела 2. Приказ разлике у скору на тесту употребе англицизама између дечака и девојчица

	избор англицизма
Мен Витнијев У тест	1539,50
p	0,11

p – статистичка значајност

Спроведена анализа, чији се резултати налазе у Табели 3, показала је да не постоји статистички значајна разлика између ученика различитог разреда

(трећи, четврти и пети), у скору на тесту употребе англицизама (1,26; p>0,05), па ни друга истраживачка хипотеза није потврђена.

Табела 3. Приказ разлике у скору на тесту употребе англицизама између ученика различитог разреда

	избор англицизма
Крускал Волис тест	1,26
p	0,53

p – статистичка значајност

Ученици различитог узраста не постижу статистички значајно различите скорве на тесту употребе англицизма (6,20; p>0,05), што чини и трећу истраживачку хипотезу непотврђеном.- Табела 4.

Табела 4. Приказ разлике у скору на тесту употребе англицизама између ученика различитог узраста

	избор англицизма
Крускал Волис тест	6,20
p	0,10

p – статистичка значајност

Ученици са различитим школским успехом не постижу статистички значајне скорове на тесту употребе англицизма (1,56; p>0,05), што се може видети у Табели 5, па је и четврта истраживачка хипотеза непотврђена.

Табела 5. Приказ разлике у скору на тесту употребе англицизама између ученика са различитим школским успехом

	избор англицизма
Крускал Волис тест	1,56
p	0,67

p – статистичка значајност

Подаци у Табели 6 и Табели 7 откривају да не постоји статиситчка значајна разлика у скору на тесту употребе англицизма у односу на образовање оца (3,59; p>0,05), док је статистички значајна разлика у односу на образовање мајке добијена (8,77; p<0,05). Као што се уочава у Табели 7, ученици мајки који као највиши ниво образовања имају магистратуру или докторат имају веће скорове у односу на ученике мајки које као највиши ниво образовања имају основну (62,33; p=0,01), средњу (25,96; p<0,05)

или вишу школи или факултет (30,98; p<0,05). Добијени подаци делимично потврђују пету истраживачку хипотезу.

Табела 6. Приказ разлике у скору на тесту употребе англицизама између ученика у односу на образовни ниво родитеља

Образовање оца	избор англицизма
Крускал Волис тест	3,59
p	0,31
Образовање мајке	
Крускал Волис тест	8,77
p	0,03

p – статистичка значајност

Табела 7. Приказ разлике у скору на тесту употребе англицизама између ученика у односу на образовни ниво мајке

Ниво образовања мајке	Просечан ранг	Разлике између образовних нивоа мајки		Тест статистик	p
Основна	28,00	Магистратура или докторат	Основна	62,33	00,01
Средња	64,37		Средња	25,96	00,04
Вишашкола или факултет	59,36		Виша школа или факултет	30,98	00,02
Магистратура или докторат	90,33				

p – статистичка значајност

Ученици Основне школе „Бранко Радичевић“ из Косовске Митровице се статистички значајно не разликују у скору на тесту употребе англицизама у односу на социоекономски статус породице ученика. Хипотеза шест, спроведеног истраживања, није потврђена.

Табела 8. Приказ разлике у скору на тесту употребе англицизама између ученика у односу на социоекономски статус породице

	избор англицизма
Крускал Волис тест	3,97
p	0,27

АНАЛИЗА И ДИСКУСИЈА

Истраживање Светлане Бошњак (Bošnjak 2018) које се бавило испитивањем разлика у употреби англицизма у односу на сцоиодемографске варијабле, било је инспирација за спровођење представљеног истраживања. С` тога је само истраживање подразумевало испитивање разлика у коришћењу

англицизама код ученика основне школе из Косовске Митровице, старости од 9 до 12 година, у односу на социодемографске варијабле.

Представљено истраживање, које је спроведено на 125 ученика од трећег до петог разреда основне школе, показало је ученици, који су учествовали у истраживању у просеку каткад користе англицизме (АС = 3,25). Добијени подаци, нису нешто што је истраживањем очекивано и разлог може бити средина у којом су упитник попуњавали. Наиме, испитаници су линк са тестом добијали од својих наставница и учитељица, па су водили рачуна о томе да употребљавају речи српског језика. Ова претпоставка се мора проверити у наредним истраживањима.

Као што је већ споменуто, истраживање је спроведено с намером да се утврди да ли и како се ученици који припадају различитим категоријама независне варијабле међусобно разликују у скору на тесту употребе англицизама. Социодемографске карактеристике у односу на које су се разлике рачунале биле су пол, што је проверавано у првој хипотези, разред, узраст и успех, у другој, трећој и четвртој. Пета и шеста хипотезе односиле су се на породичну климу, па су испитивале разлике у односу на образовни статус родитеља и социоекономски статус породице. Све сем пете хипотезе, нису потврђене, док је пета хипотеза делимично потврђена и то у делу који се односио на образовање мајке. Деца мајки која су као највиши ниво образовања навели магистреријум или докторат, имала су већи скор на тесту употребе англицизама. Овакви подаци у супростности су са истраживањем Светлане Бошњак (Bošnjak 2018), а објашњење се може тражити у томе да су и мајке ове деце због сусретања са енглеским речима у свом образовању, почела да их користе и пренела ту навику на дете, као неко на ког су деца у том узрасту највише усмерена.

ЗАКЉУЧАК

Као општи закључак истраживања може се навести то да ученици из истраживања, не употребљавају англицизме, као и то да је употреба англицизама код ученика уједначена када је реч о полу, узрасту, разреду, школском успеху, образовном нивоу оца и социоекономском статусу, док се хетерогеност среће када је образовање мајке у питању.

Посебно охрабрује овај податак, који даље може мотивисати наставнике српског и енглеског језика, да код деце постичу употребу речи српског порекла онда кад за то постоје сасвим оправдани разлози. Наставници поменутих профила су својеврсни чувари нашег језика и традиције.

Спроведено истраживање само је пионир у истраживањима овог феномена, и даје предлог наредним истраживањима која се могу спровести на већем узорку, у условима где деца немају императив да користе речи

српског језика (да не буду усмерена на решавање теста од стране учитеља и наставника), већ у неком „природнијем“ окружењу. Интересантно би било децу посматрати у свакодневним активностима и бележити да ли се у таквој средини користе англицизми.

ЛИТЕРАТУРА

Зечевић 2013: Снежана Зечевић. „Прошлост, садашњост и будућност енглеског језика као глобалног језика савременог друштва“. file:///C:/Users/Home/Desktop/Bastina%20-%20Leposavic/Bastina-broj-35.pdf.

Klajn 1967: Klajn Ivan „Strana reč – šta je to?”. *Prilog proučavanju jezika* 7-24 str. Beograd.

Кулић-Савковић 2019: Кулић Данијела, Савковић Катарина. „Употреба Јутјуба у настави енглеског језика на средњошколском нивоу“.

file:///C:/Users/Home/Desktop/Bastina%20-%20Leposavic/BASTINA-49-za-biblioteku.pdf. (2019)

Миљковић 2020: Миљковић Миљан „Утицај појаве англицизма и енглеских речи у медијима на употребу англицизма у свакодневном говору код ученика школског узраста“ *Часопис Баштина*, октобар 2020. http://www.iskp.co.rs/wp-content/uploads/2020/11/Bastina-51.pdf [15.2.2020.]

Ирић 2019: Ирић Тврtко. *Енглески у српском*. Треће електронско издање. Филозофски факултет: Нови Сад.

Ирић 2005: Ирић Тврtко. *Енглески у српском*. Нови Сад: Змај.

Bošnjak 2018: Bošnjak M. Svetlana. *Razumevanje anglicizama učenika osnove škole: komparativna analiza – izvorni i neizvorni govornici srpskog jezika.* Master rad. Novi Sad: Filozofski fakultet.

Bugarski 2002: Bugarski, Nataša. *Morfološka adaptacija glagola pozajmljenih iz engleskog jezika.* Prilozi proučavanju jezika 33, 58–77.

Bugarski 1997: Bugarski Nataša. *Jezici.* Beograd: Čigoja štampa.

Bugarski 1996: Bugarski Nataša. *Strane reči danas: pojam, upotreba, stavovi*. In: O leksičkimpozajmljenicama (J. Plankoš i dr., eds.). Subotica: Gradska biblioteka – Beograd: Institut zasrpski jezik SANU, 17–25.

Filipović, 1986: Filipović Rudolf. *Teorija jezika u kontaktu*. Zagreb: JAZU- školska knjiga

Gramley, Pätzold 2004: GramleyStephan, PätzoldKurt-Michael. *A survey of modern English.* Routledge: London.

Jenkins 2003: Jenkins Jennifer. *World Englishes: A Resource Book for Students*. New York: Routledge

Skutnab-Kangas 1991: Skutnab-Kangas Tov. *Bilingvizam*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavnasredstva.

Thomason,2013: ThomasonSarah.Contact Explanations in Linguistics. In: *The Handbook of Language Contact*, ed. by Raymond Hickey. UK: Wiley-Blackwell.

Haugen, 1953: Haugen Einar. *The Norwegian Language in America*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press

Weinreich, 1954: Weinreich Uriel. *Language in contact.* Amsterdam: John Benjamins.

Miljan D. MILJKOVIĆ

DIFFERENCES IN THE USE OF ENGLISHISM IN DAILY SPEECH IN PRIMARY SCHOOL CHILDREN IN RELATION TO SOCIODEMOGRAPHIC VARIABLES

Summary

Being surrounded by English language leads us to think that anglicisms are found in everyday language. Innevitably, even children of primary school age come into contact with anglicisms. The online classes that were conducted, and due to the epidemic of the Kovid 19 virus, made the availability of words of foreign origin, in this case from the English-speaking area, even easier. The subject of this paper is to examine the differences in the use of anglicisms among pupils ofthe primary school in Kosovska Mitrovica, aged 9 to 12 years, in relation to sociodemographic variables (gender, grade and age of students, school successand educational level of parents and socioeconomic status of the family). Online survey was conducted offering words of Serbian and English originwith the aim of giving an insight into how many foreign words are used instead of domestic ones. The research found that a statistically significant difference exists only between pupils whose mothers are of different educational levels. Other hypotheses have not been confirmed.

Keywords: Anglicism, elementary school, sociodemographic variables, English language.

Рад је предат 2. марта 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Башūине*, одобрен за штампу.

БАШТИНА

ПОЛИТИКОЛОГИЈА СОЦИОЛОГИЈА ПРАВО И ЕКОНОМИЈА

УДК 341:340.128
doi: 10.5937/bastina31-32566

Оригинални научни рад

*Срђан Ж. СЛОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

МАРКСОВ ПРИСТУП МЕЂУНАРОДНИМ ОДНОСИМА**

Апстракт: Маркс се није експлицитно бавио теоријом међународних односа већ су ови односи били део проучавања друштва и државе. У центар своје анализе Маркс је стављао економску делатнност и сукобе међу ародима видео као резултат класне борбе а не саме анархичне структуре међународних односа. Сукобе је видео и у империјалистичкој структури међународног система, која је резултат недостатку тражње у националним државама.

Маркс у други план ставља односе моћи и равнотеже сага да би у први план ставио појединца. Све ово је било резултат универзализма и хуманизма. У том циљу Маркс ће бити сматран претечом критичких теорија друштва и међународних односа. Маркс није размишљао о начину успостављања мирних односа међу државама путем колективне безбедости, јер тај систем није био развијен у његово време. То је у одређеној мери било путем равнотеже снага на међународним конгресима и конференцијама. За Маркса је то било путем револуционаре диктатуре пролетаријата путем освајања економске и политичке власти.

Кључне речи: Маркс, међународни односи, друштво, држава, човек, мир, рат, слобода.

УВОД

Питањима рата и мира као вечитих категорија у међународним одосима, Маркс се конкретније није бавио. Разлог лежи у чињеници да је Европа у време Марксових почетака („млади Маркс“) била релативно стабилна. Наиме, после Бечког конгреса иаугурисан је систем мултиполарне равотеже, који је обезбеђивао мир у Европи. С друге стране, Марксово схватање рата и мира, што чини суштину међународних односа, произилази

* Научни саветник, drsrdjans@gmail.com

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-9/2021-14/200020 од 5. фебруара 2021. године.

из његовог схватања човека, друштва и државе. Однос између друштвене базе и надградње је и овде био од примарног зачаја. Рат је категорија друштвене свести и у великој мери је зависио од економских чинилаца.

Рат и мир су код Маркса и касније Енгелса и Лењина, разматрани кроз призму историјског материјализма, класне борбе и комунизма. Мир ће превладати светом онда када нестане државе са историјске позорнице. Ново друштво ће се заснивати на међусобној солидарности и у том случају ће бити могуће водити само одбрамбени рат. У то време, то су били ратови за национално осалобођење. У том циљу Маркс прави разлику између ратова у раној и каснијој фази капитализма. Ови први су имали стриктно економску основу, док ови други добијају политичку позадину. Основни циљ капиталиста више није рат зарад освајања већ мир, јер се тако избегавају поремећаји на тржишту капитала.

МАРКСОВ КОНЦЕПТ ЧОВЕКА, ДРУШТВА И ДРЖАВЕ

Марксово схватање међународих односа неодвојиво је од његовог схватања човека, друштва и државе. Марксово схватање човека заснива се на Хегеловом схватању и његовој дихотомији између појаве и суштине. Чим човек дође до нивоа самосвести, он ће бити у стању да открије апсолутну истину о себи и свету. За Хегела та истина мора бити стављена у сврху практичне делатности. Човек реализује своју суштину само уколико је делата (Appelbaum 1988: 20-29).

Човек је биће праксе чиме Маркс одбацује традиционална схватања која човека схватају као „рационалну животињу". Човек се од других бића разликује ставом према себи и околини. Он се њој не прилагођава већ је мења. Свест је још један од чинилаца који разликује човека од других бића – у питању је свесна и сврсисходна делатност човека. Слобода човека је у произвођењу предметног света и „по мери сваке врсте" (Pejanović 1983: 70).

Човек се према природи не односи парцијално већ и универзално, јер је целокупна природа предмет његове делатности, где човек не задовољава само физичке већ и духовне потребе. Из наведеног произилази и историчност човекове делатности, јер он не почиње испочетка већ се ослања на оно што су претходне генерације створиле.

Човек је као друштвено биће производ одређених околности, које они кроз практичну делатност мењају. Овим пракса постаје револуционарна (Pejanović 1983: 72). Однос између теорије и праксе Маркс објашњава на примеру филозофије и пролетаријата: филозофија у пролетаријату налази своје материјално оружје а пролетаријат у филозофији налази своје

духовно оружје. До исправног односа између теорије и праксе се, према Марксу, долази критиком свега постојећег. За разлику од Хегелове филозофије, ум није био остварена категорија већ „отуђени израз изопачене и отуђене стварности" (Pejanović 1983: 73).

Марксово схватање човека може бити у потпуности схваћено уколико се разјасни његов концепт отуђења. До отуђења долази приликом рада и поделе рада. Маркс појам отуђерња употребљава када жели да укаже на битне особине класног друштва у коме се човек не остварује већ отуђује. Рад у оваквим условима експлоатације више није укључен у природу човека, а човек није у стању да се слободно развија. Носилац слободног развоја може бити само пролетаријат (From 1966, 44-58).

У свом делу „Економско-филозофски рукописи" Маркс анализира основе облике отуђења рада доводећи их у везу са приватном својином. Основне облике отуђења рада Маркс види у отуђењу од производа рада, отуђењу у процесу производње и отуђењу генеричке суштине човека (Marks, Engels 1976 a: 216-236).

Први облик отуђења производа рада од радника настаје због тога што основни мотив производње у капитализму није задовољење човекових потреба већ добит. Роба се производи за тржиште, а и сам радник постаје роба. Однос између радника и капиталисте је обележен двема крајностима: производи се рај за капиталисту а беда за радика. Друго отуђење рада састоји се у отуђењу радника у самом процесу производње, јер је радник најамни радник. У таквим околностима радник свој рад доживљава као споља наметнуту силу. Најзад, пошто рад није у овом случају стваралачки однос између човека и природе, човек губи своју генеричку суштину.

Маркс се експлицитно није бавио теоријом државе, али је она имплицитно присутна у његовим делима попут „Класне борбе у Француској", „Економско-филозофски рукописи" и „Критика Хегелове филозофије права". Посебно се интересовао за природу државе и њен однос према друштву.

У „Манифесту комнистичке партије" Маркс се бави теоријом државе од најранијих облика, па све до модерне буржоаске државе. Основни закључак до кога је дошао тицао се велике диференцијације друштва, а потражња за радном снагом услед развитка пољопривреде захтевала је постојање потчињене класе. Са развојем производње у капитализму долази до смањења класне диференцијације на две основе класе: буржоазију и пролетаријат (Marx 1953: 526).

Потенцијално најбољи облик државе је буржоаска представничка држава. Међутим, Маркс државу схвата другачије: То је велики организам у коме треба бити остварена правна, морална и политичка слобода. У таквој држави грађанин извршава њене законе (Miliband 1988: 272). У стварности, држава

ово није остварила – она је инструмент у рукама владајуће класе ради остваривања својих интереса и експлоатације радничке класе. У том циљу Маркс се супротставља младохегеловцу Бауеру, који не прави разлику између политичке и људске еманципације. Овде се никако не ради о синонимима: „јер држава може себе ослободити од разних стега, али то не чини са човеком" (Linklater 1996: 142). Предуслов остваривања људске еманципације јесте укидање приватне својине.

У „Критици готског програма" класици марксизма су говорили о преласку из капитализма у комуизам у коме ће тај прелазни период бити обележен „диктатуром пролетаријата". Таква држава је лишена утицаја цркве и класичне државе, у којој ће се извршити национализација средстава за производњу како би се успоставила владавина потчињене класе која ће владати у општем интересу за све.

МЕСТО МЕЂУНАРОДНИХ ОДНОСА У МАРКСОВОМ УЧЕЊУ

Иако се Маркс није експлицитно бавио међународним односима, имплицитно се могу наћи многобројни примери који указују на заначај ове проблематике. Основни узрок сукоба у међународној заједници не налази се у анархичности њене структуре већ у класној борби. Класна борба добија на зачају и након окончања буржоаске револуције. Буржоаска револуција је некомплетна, јер је по својој природи само политичка. Недостаје јој економски карактер у виду развлашћивања буржоазије. У таквим условима још више се заоштрава класна борба између две антагонистичке класе. Дакле, и даље постоји сукоб између производних сага и производних односа што претходи социјалној револуцији (Marks, Engels 1976 б: 39).

Марксово поимање међународних односа може се подвести под неореалистичку теорију имица Ленета Волца. Опште је познато да је Волц конструисао своју тродимензионалну теорију имица: први имиц се тиче нивоа појединца, други нивоа државе и трећи нивоа међународног система (Словић 2009: 171-182). Најприближнији Марксовој теорији међународних односа је други имиц. Маркс није међународне односе објашњавао психолошким чиниоцима, јер није желео да им да примат у односу на социолошке. Такође се није бавио ни нормативним устројством међународне заједнице, јер у његово време још није било међународних организација универзалног карактера. У том циљу остала је његова теорија државе као кључ за разумевање спољне политике.

У историји је било много случајева где је лоша унутрашње-политичка структура доводила до ратова на спољњем плану. Спољна интервенција

је код многих деспотских режима била изговор за лоше стање у држави. Дакле, дефекти у држави су се испољавали у међународним односима. У том циљу држава треба бити развијенија и лишена дефеката како би у међународним односима преовладавао мир. За Маркса је добра држава она која гарантује поседништво над средствима за производњу, дакле у економском смислу. За Канта је добра она држава која поштује апстрактне принципе права. Услов успостављања мира међу народима је реформисана републиканска држава. Државе се, према Канту, руководе кодексом права које су саме изабрале (Словић 2009: 171-182). Уколико код човека преовлада разумски део, онда је он ближи категоричком императиву. Међутим, пошто је део човека и његов чулни део, онда се државе у међусобним одосима понашају као појединац у природном стању. У том случају, рат остаје крајње ср4едство за прибасвљање правде. За Маркса је то класна борба. Класна борба се преноси са унутрашњег на међународни терен. Маркс искључује анархичност међународног система као узрок сукоба међу државама. Код њега преовлађује класно у односу на национало тако да је превидео могућност да национализам, који је бујао у Европи XIX века, буде узрок сукоба међу народима. Сукоби ће нестати из међународних односа чим нестану класе, а држава одумре преносећи своју власт на радничку класу.

Критика Маркса долази од припадника Франкфуртске школе Јиргена Хабермаса. Критикује Маркса због пренаглашене улоге економске делатности на друштвену структуру и историјску промену, а занемаривање улоге интеракције – облика комуникације, који омогућава заједничко живљење људи (Linklater 1996: 130). Парадигма производње, која се усредсређује на то како човек контролише природу, може бити замењена парадигмом комуникације, која се састоји у учешћу свих у процесу доношења одлука. Комуникација захтева не само смањење класних разлика већ и демократизацију друштва на економском и политичком пољу.

Хабермас није никако желео да одбаци марксизам, већ да га прилагоди новим условима. Међутим, сходно Лиотаровом тумачењу, борећи се против Марксовог метанаратива, „Хабермас је створио нови: еманципаторски метанаратив који се постиже комуникационим деловањем“ (Rorty 1984: 32). Посебно је желео да трансформише историјски материјализам стављањем акцента више на културу и комуникацију а мање на економију. Култура је детерминисана више друштвеним условима, а мање економијом. Посебну улогу у том процесу игра начин комуникације. Неопходно је у томе поставити одређена правила и норме. Правила треба да руководе комуникативним деловањем. Овим Хабермас бежи од економског детерминизма. Оно у чему одаје велику захвалност просветитељској концепцији разума јесте прелаз из приватне у јавну сферу.

ЗАКЉУЧАК

Маркс је обогатио теорију међународних односа својом концепцијом историјског материјализма, који ставља акценат на производњу, својину и класну борбу чиме је права претеча реалистичких теорија међународних односа. Према њима, светска политика се утврђује борбом за моћ и безбедност. Капитализам је проучаван као изданак глобализма у коме примарно место добијају слобода и универзализам. Ставио је у други план чиниоце који делују на међународне одосе: дипломатија, равнотежа снага, национализам и рат. Маркс је дао немерљив допринос развоју критичке теорије међународних односа осамдесетих година прошлог века.

Поред економског, марксизам даје значај и политичком. Политичко се заснива на историјско-социолошком проучавању; овим марксизам добија свој концептуални оквир како би разлучио базичне трендове од случајних појава. Овим се утире пут ка политичкој теорији како би се дошло до кључних теорија међународних односа – суверенитет и правни поредак.

ЛИТЕРАТУРА

Appelhaum 1988: Richard Appelhaum. „Karl Marx: Masters of social Theory". Sage Publications, Vol. 7, pp. 20-29.

From 1966: Erick From. *Marx's Concept of Man*. New York: Frederick Ungar.

Linklater 1996: Andrew Linklater. „Marxism". *Theories of International Relations.* Ed. Scott Burchill. New York: St. Martin'sPress.

Marx 1953, Kart Marks, *Communist Manifesto*. *Die Frueschriften.* Ed. Siegried Landshut. Stuttgart: Kroener,

Marks, Engels 1976 а): Kark Marks, Fridrih Engels, *Dela,* Beograd: Institut za međunarodni radnički pokret, Prosveta, rom 3.

Marks, Engels 1976 б): Kark Marks, Fridrih Engels, *Dela,* Beograd: Institut za međunarodni radički pokret, Prosveta, rom 5.

Miliband, 1988. Ralph Milband. *Marx and the State. Interpretations of Marx.* Ed. Tom Bottomore. New York: Blackwell.

Pejanović, 1983. Obrad Pejanović. *Marksističkafilozofija*. Beograd: Privreedni pregled.

Rorty 1984: Richard Rorty. „Habermas and Lyotard on Postmodernity". Praxis International 4, pp. 32-44.

Словић 2009: Срђан Словић. *Аронова теорија међунанродних односа и актуелно косовско питање.* Лепосавић: Институт за српску културу.

Srđan Ž. SLOVIĆ

MARX'S APPROACH TO INTERNATIONAL RELATIONS

Summary

Marx did not deal explicitly with the theory of international relations but these relations were the part of the study of society and state. Marx put in the centre of his analysis economic activity and saw conflicts among peoples as the result of class struggle but not as the anarchical structure of international system itself. He also saw conflicts in the imperialistic structure of international system, which is the result of the lack of demand with national states.

Marx put in the second place the relations of balance and power so as to put the individual in the first place. All this was the result of individualism and humanism. In that sense, Marx will be considered as the precursor of critical theories of society and international relations. Marx did not think of the establishment of peaceful relations among states by means of collective security since that system was not developed at his time. That system was realized by means of balance of power at international congresses and conferences. For Marx, the only way to reach peace was through dictatorship of proletariat by conquering economic and political power.

The main critic of Marx comes from Habermas as neomarxist. He did not want to make a break with Marxism but to adapt it to new circumstances. It was the same as Marx critic of Hegel – to turn his dialectics upside down and reveal in that mystic layer rational core.

Key words: Marx, interational relations, society, state, man, peace, war, freedom.

Рад је предат 18. маја 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

UDK 338.123(520)
doi: 10.5937/bastina31-31334

Originalni naučni rad

*Kristina Z. NJARADI MIŠIĆ**

*Milica D. JOTOV***
Univerzitet u Beogradu
Filološki fakultet

MODERNIZACIJA JAPANA

Apstrakt: Autori ovog rada bave se razmatranjem puta Japana u modernizaciju i okolnostima u kojima je ona uspešno završena. Japanska modernizacija se vezuje pre svega za Meiđi period koji je predstavljao prekretnicu u japanskoj istoriji i potpuni zaokret u odnosu na prethodnu politiku i državno uređenje. Izvršena je reforma na svim poljima. Ova reforma je imala za cilj prilagođavanje, reformisanje i modernizaciju po ugledu na uspešne i razvijene zemlje Zapada. U ovom radu će biti prikazan put Japana od izolovane zemlje do ravnopravnog člana međunarodne svetske zajednice, a sve to uz zadržavanje nacionalnog i kulturnog identiteta.

Ključne reči: Meiđi reforma, Japan, Wakon Yosai, Obrazovanje, Ekonomska modernizacija.

UVOD

Japan je prva država u Aziji koja je krenula putem modernizacije, uspešno je realizovala i poslužila kao paradigma svim ostalim zemljama u okruženju. Spoj tradicionalnog i modernog u japanskoj kulturi predstavlja ključ rapidnog i trajnog oporavka ratom devastiranog Japana. Japanci su bili otvoreni za usvajanje novih ideja i učenje od Zapada, ali su do kraja ostali verni svojoj tradiciji. Smatramo umesnim da na ovom mestu napravimo kratak hronološki osvrt.

Japanska moderna istorija se deli na tri istorijska perioda:

1. Kinsei- rani moderni period, koji je trajao od 1600. do 1868. godine, on se još naziva i Tokugava ili Edo period;

2. Kindai- moderni period, podeljen na dva razdoblja: Meiji period (1868–1912) i Taisho period (1912-1925)

3. Gendai- tekući period, takođe je podeljen na dva perioda: Showa (1925–1989) i Heisei period koji je počeo 1989. godine i još uvek traje.

* Doktorant, kristina.njaradi@gmail.com
** Docent, jotov@t-com.me; jotovmimi@gmail.com

Godine 1603. na vlast dolazi Tokugava Iejasu, čijim dolaskom na vlast počinje period vladavine porodice Tokugava. Od svih japanskih vladara porodica Tokugava je bila najopreznija i najpovučenija. Oni su ujedinili zemlju i po njihovom mišljenju zapadna tehnologija i nauka su bile veoma rizične, smatrali su da bi održavanje veza sa Zapadom omogućilo feudalnim gospodarima u provincijama da dođu do zapadnih oružja kojima bi mogle da ugroze njihovu vlast i zato su držali kontrolu nad uvozom oružja. Smatrali su da treba da prekinu sve veze sa zapadnim zemljama, pa su sve više potiskivali hrišćanstvo, ograničili trgovinu, a 1639. godine su zabranili boravak svim ljudima sa Zapada, i tako započeli politiku izolacije i zatvaranja (sakoku). Prekinuli su sve odnose sa Evropom, samo je na ostrvu Dedima, pored Nagasakija, ostala mala holandska trgovačka ispostava. Tada je nastala kruta socijalna struktura japanskog društva. Društvo se delilo na hijerarhijski raspoređene staleže sa tačno određenim obavezama i pravilima, a između staleža nisu bili mogući prelazi.

Još jedan od načina na koji se ova porodica borila da ne dođe do uticaja Zapada je podsticanje proučavanja Kine, posebno konfučijanizma, kako bi potisnuli širenje zapadnih ideja.

Izolacija je trajala 251 godinu, do dolaska komodora Metju Perija 1853. godine i njegovih tzv. crnih brodova. On je prisilio Japan na otvaranje prema Zapadu potpisivanjem ugovora u Kanagavi 31. marta 1854. godine. Japan je otvorio dve luke za američku trgovinu: Šimoda i Hakodate, uslovi su bili isti kao i Holanđanima u Dedimi. U narednih nekoliko godina slične konvencije je dobila Engleska, Rusija, Holandija, Francuska i Portugalija.

Na taj način se Japan „otvorio" zapadnom uticaju i šogunova vlada je odustala od politike izolovanosti, koja je bila svojstvena Japanu više od dva veka. Otvaranje Japana nije bila posledica želje za otvaranjem ka Zapadu i uspostavljanju trgovinskih odnosa, već je Japan postao svestan svoje nemoći i ishoda rata, ukoliko bi se rat dogodio, jer su vojna i pomorska sredstva Zapada dostigla veliki razvitak. Od potpisivanja ugovora šogunska politika je nailazila na žestoku opoziciju, dvorsko plemstvo se usprotivilo ovoj odluci pozivajući se na „nacionalno dostojanstvo". Mnogi samuraji su se osećali poniženo, jer je Japan popustio pred spoljašnjom pretnjom ne pokušavajući da pruži otpor. Samuraji su u tim postupcima videli znak slabosti šogunove vlasti i usledio je Boshin rat od 1867. do 1868. godine. U maju 1868. godine šogunska prestonica je osvojena i šogun se pokorio. Meiji obnovom 1868. godine šogun je bio prisiljen da odstupi i caru je vraćena moć.

MEIĐI REFORMA

Sklapanje trgovačkih ugovora sa Sjedinjenim Američkim Državama, Rusijom i nizom evropskih zemalja, kao i otvaranje luka za njihove trgovačke brodove bio je početak modernizacije Japana. To je bio postupak kojim je Japan krenuo svoj put za ulazak u krug modernih država.

Posle poraza šogunske vojske obnovljena je carska vlada i smeštena u prestonicu Edo, koja je od tada nazvana Tokio. Ona je odlučila da vladavini novog cara Mucuhitoa da ime „Meiđi" (Prosvećena vlada) da bi nagovestila volju za reformu. Tu volju car je pokazao u objavi 6. aprila 1868. godine, nazvanoj „Povelja od pet članova" gde se zakleo da će reorganizovati zemlju. Tih pet odredbi bile su: uspostavljanje savetodavnih skupština, uključenje svih klasa u obavljanje državnih poslova, opoziv raskošnih zakona i klasnih ograničenja pri zapošljavanju, zamena loših običaja prikladnim zakonima prirode i kao najvažnije međunarodna potraga za znanjem kako bi se ojačali temelji carske vladavine. U povelji je rečeno da treba napustiti stare običaje, ona je nagoveštavala ukidanje feudalnog režima.

Prve godine reforme su najznačajnije za institucionalne promene, dok je privredni rast došao malo kasnije. Prvo je preuređena feudalna struktura vlasti. Ukinuto je razlikovanje po staležima: dvorsko plemstvo, ratnici, seljaci, zanatlije, trgovci i ostali. Umesto toga, uvedeno je razlikovanje na uski krug plemstva i običan svet, narod. Vlast je pripadnike ratničke klase penzionisala i oni su postali vladini činovnici, trgovci ili farmeri.

Važan korak reforme bila je i agrarna reforma. Zemlja koja je formalno pripadala caru vraćena je obrađivačima, ali uz obavezu da plaćaju visoke poreze centralnoj i lokalnoj vlasti. Porez koji je do tada bio u naturi, zamenjen je plaćanjem poreza u novcu. Zavođenjem novog sistema plaćanja poreza, u novcu, poreski iznos nije bio izmenjen, a cene pirinča su u to vreme veoma porasle, pa su zemljoposednici izvukli ogromne profite.

Meiđi reforma se bavila i finansijskom i bankovnom reformom, pa je u 1880-tim osnovana Centralna banka Japana, počele su i da se grade fabrike.

Japanci su unajmljivali strane stručnjake, ali su i slali svoje ljude na studije u inostranstvo, koji su se posle vraćali u Japan sa novim znanjima što je pomoglo u procesu modernizacije. Smatra se da je jedan od razloga uspešne i brze modernizacije Japana upravo to što su zaposlili oko 3000 stranih eksperata. Strani stručnjaci su rado dolazili u Japan, jer pored upoznavanja sa potpuno novom i interesantnom kulturom, vlada im je garantovala visoke plate i veliki ugled. Oni su bili specijalizovani za razna polja, između ostalog za engleski jezik, nauke, inženjering, vojsku, mornaricu... Nakon završetka ugovora stranih stručnjaka, kada bi japanski studenti stekli neophodna znanja, strani stručnjaci su zamenjivani domaćim. Podjednako veliki značaj je imalo i školovanje mnogih Japanaca u stranim zemljama. Mnogo mladih je odlazilo u SAD, Rusiju, Britaniju, Francusku, Italiju, Nemačku i druge zemlje radi sticanja novih znanja i iskustava. Oni su bili zadivljeni evropskim dostignućima i kada bi se vratili u Japan imali su jak podsticaj da ubrzaju proces modernizacije i doprinesu svojoj zemlji.

U toku Meiđi restauracije, 1872. godine izvršena je i reforma školstva po uzoru na američki školski sistem. Pravo na školovanje su imala deca svih klasa, i dečaci i devojčice. Otvarane su osnovne škole, srednje škole i fakulteti.

Problem prilikom reforme školstva je bio u tome što državna i lokalne zajednice nisu bile u mogućnosti da plate izgradnju škola i profesore, a i bilo je teško pronaći profesore koji bi predavali nove predmete kao što su geografija, aritmetika itd. Zbog nedostatka sredstava, mnoge porodice su odbijale da školuju decu, pa je do 1877. godine samo 27% seoske dece bilo školovano.

Obični građani nisu bili aktivni učesnici promena, ali su bili veoma svesni političkih i ostalih promena koje su se dešavale u njihovom okruženju. Svakodnevno su čitali novine i proglase i pokazivali veliku zainteresovanost za promene koje su se događale. Ustoličenje cara na vrhu državnog aparata lokalnom stanovništvu Eda samo je značilo da njihove molbe moraju biti usmerene drugoj osobi, a ne šogunu. Njihov doprinos je bio u tome što su se koliko je to bilo moguće prilagođavali i snalazili u novonastaloj situaciji.

Godina 1868. je bila jedna od presudnih u istoriji Japana, to je bila godina promena širom Japana, mada su se promene najviše osećale u Edu. Meiđi reforma se često opisuje kao „meka" revolucija, jer je na relativno miran način stari režim zamenjen novim. Posle Meiđi revolucije, Japan je bio u prilici da stvori jedinstvenu, savremenu nacionalnu državu, jer su unutrašnje komunikacije i trgovina tokom izolacije doprineli razvoju one osnove koja je mogla da posluži za ujedinjenje Japana.

MEIĐI REFORMA I DRUŠTVENE PROMENE

Promene u državi su pratile i promene u društvu, u ovom periodu istorije Japana se to posebno odnosilo na staro vojno plemstvo. Nekadašnja povlašćena klasa je prihvatila promene koje nisu odgovarale njihovim interesima, a prihvatanje tih uslova se pripisuje odlikama japanskog naroda kao što su lojalnost caru i svesti o nacionalnom interesu.

„Posle novih pregovora dekretom od 29. avgusta 1871. vlada donosi radikalno rešenje. Da bi „održala ravnopravnost sa stranim narodima" i učvrstila „bezbednost" japanskog naroda, ona rešava da se ukinu „vlastelinstva" i poništе klasne razlike."[1] Ovim dekretom svi Japanci su imali jednaka lična prava. „Društvena revolucija je izvršena razbijanjem „vojničke" klase."[2]

Bivši daimjoi su dobili državnu platu, koja je iznosila desetinu njihovih prethodnih primanja, a samuraji su pozvani da traže novo zanimanje, dok je država trebalo da im daje platu u visini one koju su primali od daimjoa. Od tog momenta samo država je imala vojnu i administrativnu vlast. Seljaci su od države dobili u svojinu zemlju koju su do tada držali zaviseći od vlastelina, ali su morali da plaćaju poreze caru.

1 Renuven P, Pitanje *Dalekog Istoka* 1840-1940, Izdavačko preduzeće Prosveta, Beograd, 965: 88.

2 Renuven P, Pitanje *Dalekog Istoka* 1840-1940, Izdavačko preduzeće Prosveta, Beograd, 1965: 89.

Ipak pretvaranje starog vojnog plemstva u „platežnike“ ILI JE BOLJE PLAĆENIKE? je bio veliki i nepodnošljiv teret za državne finansije u tom trenutku. Iz tog razloga je vlada 1873. godine ponudila uslovnu konverziju, koja nije imala veliki uspeh. Takve okolnosti su ministra finansija naterale da 1876. godine pribegne nasilnoj konverziji, što je znatno smanjilo budžetsko opterećenje države. Ova konverzija je dovela do toga da mnogi platežnici nisu više mogli da žive od rente koju su dobijali za zemlju, zbog čega su bili prinuđeni da traže novi posao i da uđu u policiju ili administraciju. Situacija u kojoj su se našli je naterala bivše samuraje da se u februaru 1877. godine pobune protiv vlade, za smirenje ove pobune je bilo potrebno osam meseci borbe.

Rušenje starog društvenog režima je otvorio put za administrativnu i političku revoluciju. Vlada prvo stvara činovnički kadar, tako što odvaja administrativnu, sudsku i finansijsku funkciju. Zemlja je podeljena na 47 perfektura čije je upravnike imenovao car. Jedna od prvih briga vlade je bila i organizovanje nastave i obrazovanja, a zatim i organizacija vojske. Najavili su uspostavljanje evropskog sistema regrutacije i u januaru 1873. godine su doneli zakon o obaveznoj vojnoj službi.

U Japanu je postojala i razlika među polovima, varirala je u različitim periodima i u okviru različitih društvenih klasa. U vreme šogunata, status žene je opao, a već u vreme Meiđi perioda je umanjen autoritet očeva i muževa. Japanci su znali da je status žene u društvu ujedno i mera napretka jednog društva. Vlada je smatrala da je poboljšanje statusa žena ključno za pridobijanje poštovanja Zapada, ali sa druge strane nisu želeli da menjaju tradicionalnu ženu, zbog čega nisu mnogo radili na promeni statusa japanske žene. Glavna promena se ticala obrazovanja žena, zakon iz 1872. godine je glasio da pravo na školovanje imaju deca oba pola, što pokazuje da je bila razvijena svest o važnosti obrazovanja žena. Jedan od razloga tih promena je to što su žene te koje ostaju da brane zemlju kada njihovi muževi poginu u ratu. Čak 5 osoba ženskog pola je učestvovalo u Iwakura misiji.

Sve navedene reforme su sprovedene odjednom, pomoću režima čvrste ruke, a završile su se organizovanjem jake, autokratske vlade. Ova vlada je bila inspirisana postupcima koje su primenjivale evropske države za organizovanje svojih javnih službi.

PRODIRANJE ZAPADNOG UTICAJA

Japanski reformatori su želeli da preobraze zemlju inspirišući se metodama i tehnikom sa Zapada. Feudalna država, kakav je bio Japan, trebalo je prema njihovoj zamisli da postane „moderna“ država. Taj proces preobražaja bio je izvršen brzinom koja je jedinstvena u istoriji sveta. Bilo je potrebno manje od 25 godina da se završi modernizacija japanskih ustanova, a glavni rezultati

su postignuti već posle manje od 10 godina. Naravno, bez prisustva „zapadnjaka", bez njihovog primera i pomoći koji su pružili njihovi tehničari, to ne bi bilo ostvareno, ali to što je proces završen tako brzo je samo zbog volje i zalaganja japanskih reformatora.

Do reforme je došlo odlukom vlade, ali su osobine japanskog naroda, kao što je radoznalost i sposobnost asimilacije i osećaj za disciplinu, olakšale proces i zadatke modernizacije.

Prodiranje zapadnog uticaja se povećava pristizanjem stranaca, koji su u velikom broju dolazili u Japan, ali i putovanjima Japanaca na studije u inostranstvo. Veliki značaj ima i prevođenje stranih dela, koja su se prevodila i širila velikom brzinom. Japan to duguje onim japanskim intelektualcima koji su prvi počeli da uče engleski, holandski i druge strane jezike. Ovi intelektualci su činili posadu tri Iwakura misije čiji je odlazak na studijsko putovanje u Zapadnu Evropu i Ameriku 1860., 1871. i 1873. godine označio početak ubrzane modernizacije Japana. Cilj ove misije je bio da na licu mesta upoznaju zapadni pravni sistem, procese u poljoprivredi, vojsku, nauku, školstvo, industriju, tehnologiju i druge elemente zapadne civilizacije. Oni su bili posebno zainteresovani za prirodne nauke, bojali su se da ukoliko ne saznaju i primene znanje ostatka sveta mogu zauvek ostati zatvoreni i u neznanju.

Jedan od poteza Japanaca, kao što je već spomenuto, je bilo unajmljivanje oko 3000 evropskih i američkih inženjera, tehničara, finansijskih, pravnih i vojnih savetnika, koji bi pomogli vladi u industrijalizaciji i modernizaciji Japana. Ovi eksperti su imali uglavnom kratkoročne ugovore i kada više nisu bili potrebni bivali su zamenjeni. Unajmljene strane stručnjake su nazivali „oyatoi gaikokujin" što u prevodu znači „visoko uvažena unajmljena strana radna snaga". Modernizacija se znatno ubrzala posle inicijative Ministra spoljnih poslova Higasi Micitomija, koji je tražio da se pozovu najbolji inženjeri iz celog sveta da bi pomogli razvoju urbane infrastrukture, uveli telegrafski sistem i makadamom prekrili ulice japanskih gradova. Tada je počela i izgradnja novih luka i železničkog sistema, što je oživelo i unapredilo čitavu japansku industriju.

I pored velike želje za modernizacijom i usvajanjem zapadnog uticaja Japan je iz inostranstva prihvatao samo ono najbolje. Ubrzano su učili o tekovinama zapadne kulture i selektovali samo najbolje: rusku književnost, francusku i italijansku umetnost, nemačku medicinu, britansku mornaricu i britanski parlamentarni sistem itd.

Promene su bile vidljive na ulicama gradova, domaće stanovništvo je čak počelo da nosi zapadnjačku odeću. Japanski intelektualac, Fukuzawa Yukichi, se zalagao za balansiran uticaj Zapada i nastojao da se očuva nacionalni identitet Japana. On se zalagao za prihvatanje tekovina zapadne civilizacije, ali pod uslovom da one unaprede život Japanaca u praktičnom smislu. Sugerisao je trgovcima da ne prave sitne i trenutne profite dok trguju sa strancima, već da imaju u vidu dugoročne profite i interese, kako svoje, tako i Japana.

Japanci su izgradnju moderne države po uzoru na Zapad tumačili na materijalističko-fizički, a ne duhovni način, pa su zato veći rezultati bili u nauci, obrazovanju i tehnologiji, dok promene u domenu političkog i vojnog sistema, kao i duhovnih vrednosti nisu sprovedene na isti način. Kod njih postoji izreka wakon yosai, koja znači „japanski duh i zapadna tehnika", koja pokazuje da ne treba u potpunosti sve preuzeti od Zapada, već sačuvati nacionalni identitet i japanske duhovne vrednosti. Oni su se opredelili da u procesu modernizacije sačuvaju svoju kulturu, običaje, način života, specifične odnose nadređenih i podređenih, kao i specifične porodične odnose, a da istovremeno stvore modernu državu koja bi se po svojoj snazi i moći mogla porediti sa zapadnim zemljama, a kasnije ih i prestići.

ČETIRI STUBA MODERNIZACIJE JAPANA

Japan je krajem XIX veka pokušao da se modernizuje velikom brzinom, kombinujući tehniku Zapada i tradicionalnu japansku disciplinu i poslušnost, od feudalnog društva su za tridesetak godina stigli do jedne od svetski vodećih sila. Japan je uspešno izvršio taj proces zahvaljujući postavljanju četiri glavna stuba modernizacije:

- meritokratija
- obrazovanje
- uvoz i usvajanje tuđih znanja
- saradnja privatnog i državnog sektora.

Meritokratija označava vođstvo stečeno sopstvenim zaslugama, talentom, veštinama, inteligencijom i drugim relevantnim faktorima, a ne moć na osnovu nasleđa, bogatstva ili volje većine. To je način odabira kadrova na osnovu njihovih ličnih kvaliteta.

OBRAZOVANJE KAO JEDAN OD USLOVA MODERNIZACIJE

Obrazovanje i reforma obrazovanja u Meiđi periodu se smatra jednim od osnovnih uslova uspešne modernizacije Japana. Japanci su verovali da samo obrazovan narod može da izvrši tehničke reforme.

Još u Tokugava periodu obrazovne institucije u Japanu su bile veoma razvijene i mogle su poslužiti kao preteča kasnijim školama koje se kasnije uvode u obrazovni sistem Japana i koje su dobra osnova za proces modernizacije Japana. „Tadašnja mobilnost reformi na području obrazovanja krucijalno je odredila dalji tok razvoja Japana."[3] Može se primetiti da je u Japanu izražena veoma dobra

3 Šuljagić S, *Reforme obrazovanja u Meiđi periodu*, Srpska politička misao, Institut za političke studije, Beograd, 2003., br.1-4:189-196, 189.

i korisna selekcija kultura drugih zemalja spojena sa njihovom tradicijom i kulturom. Kada je otpočela Meiđi reforma povećala se i mobilnost stanovništva iz ruralnih predela, usled čega je došlo i do migracije mladih i ambicioznih ljudi iz provincija u velike gradove, u cilju obrazovanja. Japanski učenici su bili veoma motivisani i imali su ogromnu želju za obrazovanjem i sticanjem novih znanja, imali su dosta potrebnih udžbenika na stranim jezicima, ali ih to nije demotivisalo, već naprotiv da bi mogli da uče, oni su ih sami prevodili uz pomoć rečnika.

Meiđi vlada je finansirala mlade studente i davala im izbor obrazovanja u oblasti raznih nauka. Naravno, bilo je i studenata koji nisu imali stipendije što ih nije odvratilo od studiranja, već su da bi sebi obezbedili školovanje radili kao konobari u restoranima tradicionalne kuhinje ili davali časove mlađim studentima. Njihovi motivi su bili dvostruki, sa jedne strane su želeli da doprinesu razvoju svog društva i kulture, a sa druge strane su želeli da obezbede sebi odgovarajuće mesto u novom sistemu. Zahvaljujući sistemu stipendiranja talentovani, mladi ljudi, čak i siromašni su dobili šansu da postanu obrazovani članovi novog društva. Ti mladi i ambiciozni ljudi, željni znanja i napretka su velikim delom zaslužni za uspeh Meiđi reforme.

Reforma je donela učitelje, novinare, lekare, inženjere, neki su postali i članovi Meiđi vlade ili lideri važnih političkih partija. Najtalentovaniji su bili članovi Iwakura misija, koji su, kao što je već spomenuto, 1860., 1871. i 1873. godine posetile Sjedinjene Američke Države i Zapadnu Evropu. Cilj ovih misija je da se na licu mesta izuče zapadni pravni i školski sistem, industrijske organizacije, komercijalna ulaganja, poljoprivreda, vojne sile, tehnologija i ostala dostignuća zapadne civilizacije. To je i bio jedan od ciljeva Meiđi vlade- da se Japanci upoznaju sa znanjima iz svake države, a posebno u oblasti prirodnih nauka. Oni su smatrali da bi Japan zaostao u razvoju za ostalim državama u svetu ako ne bi ostvario ovaj cilj koji je vlada sebi postavila. Zakon iz 1872. godine postavlja načelo da svaki Japanac oba pola mora da dobije osnovno obrazovanje. Polazna osnova za dobru disciplinu i predan rad u školama je njihovo vaspitanje, disciplina i predan rad, kojima se uče u najranijem dobu života.

Godine 1877. je osnovan Univerzitet u Tokiju, a 1886. godine je donet Zakon o Carskom univerzitetu i ozvaničene su važne stavke u Zakonu o školstvu, čime je završen najvažniji deo reformi u obrazovanju, školstvo je reformisano po uzoru na nemački i francuski model obrazovanja. Reforma je bila jako uspešna što pokazuje i podatak da je do 1900. godine procenat učenika upisanih u osnovnu školu bio oko 90 procenata.

Krajem XIX veka se menja pristup reformi obrazovanja i usmerava se u pravcu uvažavanja konfučijanstva i izvorne japanske šinto religije, tada počinje da se ukazuje na značaj služenja državi, učenja i poštovanja visokih moralnih normi u društvu.

Jedna od karakteristika Meiđi reforme je bila jačanje kulta nacije i istovremeno otvaranje prema svetu. Do perioda pre Prvog svetskog rata mnogo stranih stručnjaka je dolazilo u Japan, oni su imali zadatak da vode Japan ka uspešnom razvoju industrije. Japanski studenti su od njih sticali neophodna znanja i zatim su strani stručnjaci zamenjivani domaćim. U poslednjoj deceniji devetnaestog veka mladi japanski intelektualci su bili upoznati sa evropskom kulturom, književnošću, umetnošću, filozofijom i politikom.

Obrazovanje u Japanu je krajem XIX veka bilo razvijeno po standardima zapadnih zemalja, a uz to je bila i sačuvana njihova tradicija i kultura. Odlična karakteristika Japana je da je bio spreman da primi sve pozitivne zapadne uticaje, ali uz očuvanje nacionalnog duha.

Meiđi reforma je bila uspešna reforma koja je motivisala ljude i dala im san o boljoj budućnosti, ova reforma je uz podršku dobrog obrazovnog i pravnog sistema u velikoj meri pomogla i uspešnom razvoju ekonomije.

EKONOMSKA MODERNIZACIJA JAPANA

Modernizacija države koja se događala u Japanu je bila vrlo brza i specifična, to im je omogućilo da na početku XX veka stvore državu koja se svrstava u najrazvijenije ekonomske i vojne sile u svetu. Japanski intelektualci su uzeli praktične i uspešne modele anglosaksonskih država, te modele su prilagodili svojim kulturnim, spoljnopolitičkim i unutrašnjim uslovima. Uspeli su da transformišu feudalni sistem u kapitalizam po zapadnim metodama, ali su samostalno izvršili unutrašnju podelu vlasti.

Početkom XIX veka Engleska i Japan su bile dve u svakom smislu različite države. Japan je bio izolovana, nerazvijena ostrvska feudalna država, a Engleska najrazvijenija kapitalistička država na ostrvskom delu evropskog kontinenta.

Potomci nekadašnjih samuraja su u najvećem broju bili i osnivači japanskih ekonomskih, privatnih konglomerata „zaibatsu“, koji označavaju početak kapitalizma u Japanu. Tadašnji vlasnici „zaibatsu“ su osnivači današnjih multinacionalnih kompanija kao što su „Mitsubishi“ ili „Fujita“. U svojim prvim preduzetničkim koracima oni su bili povezani i između sebe i sa vladom, otvarali su rudnike, menjačnice novca, osnivali banke, učestvovali u brodogradnji. Mnogi od njih su početni kapital zaradili učešćem u transakcijama vezanim za menjanje valute.

Engleska je smatrala da je uspostavljanje trgovačkih i diplomatskih odnosa sa Japanom od vitalnog značaja za održavanje njene imperije na Dalekom istoku. U japanskim intelektualnim krugovima posebno je bila popularna anglosaksonska filozofska i ekonomska misao. Oni su se upoznavali sa idejama Adama Smita, Džona Stjuarta Mila i Herberta Spensera i drugih, njihova dela su inspirisala japanske intelektualce, kao što je Fukuzawa Yukichi da počnu sa pisanjem

priručnika iz ekonomije za buduće japanske ekonomiste, navodeći u njima primere uspeha zapadnih preduzetnika. Takvi priručnici su u Meiji periodu bili najprodavanija i najpopularnija literatura, a neki od njih su uvršteni u obavezni školski program. Jedan od omiljenih pisaca u Japanu je bio Džon Stjuart Mil koji je zagovarao slobodu govora, slobodne polemike i individualnost, sve ono što je Japan po prvi put primenjivao u Meiđi periodu. Sva njegova dela su prevedena na japanski jezik, uz njega omiljeno štivo japanskih studenata bili su Spenser, Kingsli, Darvin, Hegel itd.

Posle upoznavanja sa ekonomskim liberalizmom, Japanci su smatrali da se Japan mora razvijati poštujući svoju prošlost i tradiciju. Želeli su da primene ekonomski liberalizam, ali samo ako postoji zajednički nacionalni cilj, a to je miran i prosperitetan Japan. Nakon što su preveli dela ekonomskih liberalista, nastupio je teži deo posla, a to je sprovođenje tih ideja u delo. Vlada je 1870. godine uzela zajam od „The Orient Bank of England" i otpočela izgradnju železnice između Tokija i Yokohame. Ubrzo nakon toga u Japanu počinju da se otvaraju banke nalik evropskim, što je pomoglo državi da izađe iz krize nakon uzimanja velikih zajmova za izgradnju železnice.

Japan je jačao svoje vojne i ekonomske potencijale po ugledu na Englesku na unutrašnjem planu, ali i na planu spoljne politike.

ZAKLJUČAK

Sredinom XIX veka Japan je bio zatvoren prema zapadnom svetu i njegova tehnologija je napredovala veoma sporo, a onda je napravio nagli zaokret Meiđi reformom i prihvatanjem znanja sa Zapada. Pre tog perioda Japan je bio samoizolovan baš u periodu epohalnih dostignuća u nauci, kulturi i umetnosti Zapadne Evrope. Zbog tih okolnosti još više čudi tako brza promena društvenog i političkog sistema.

Reformama je Japan postao država koja je uspešno izdržala najizazovniji period u svojoj dotadašnjoj istoriji, štiteći tradicionalnu kulturu u procesu ubrzane modernizacije. Japan je za samo nekoliko decenija uspeo ono što nije niko ranije i od samoizolovane feudalne države uspostavio društveni i državni sistem sa odličnom podlogom za kontinuiran razvoj po zapadnim modelima, a zadržavajući nacionalni identitet.

LITERATURA

Ishikawa 2002: Akihiro Ishikawa. Modernization: Westernization vs. Nationalism- a Historical Overview of the Japanese Case. Chuo University

Furukawa 1995: Hisao Furukawa. Meiji Japan's Encounter with Modernization. Southeast Asian Studies

Curumi 1982: Joši Curumi. Japanci dolaze. Beogradski izdavačko-grafički zavod. Beograd.
Cullen 2003: L. M. Cullen. A History of Japan, 1582-1941. Cambrige University Press. New York.
Marković 2008: Ljiljana Marković, Marina Jović. Istorija civilizacije Japana. Liber. Beograd.
Morišima 1986: Mičio Morišima. Zašto je Japan „uspeo"? Izdavačka radna organizacija „Rad". Beograd.
Renuven 1965: Pjer Renuven. Pitanje Dalekog Istoka 1840-1940. Izdavačko preduzeće Prosveta. Beograd.
Šuljagić 2004: Sanja Šuljagić. Ekonomska modernizacija Japana pod uticajem anglosaksonskog ekonomskog liberalizma-Meiđi period, 1868-1912. Politička revija
Šuljagić 2004: Sanja Šuljagić, Specifičnosti modernizacije Japana u XIX veku. Politička revija.
Đurant 1995: Vil Đurant. Istočne civilizacije. Narodna knjiga-Alfa. Beograd.
Tsutsui 2007: William M. Tsutsui. A companion to Japanese history. Blackwell Publishing Ltd.

Kristina Z. NJARADI MIŠIĆ
Milica D. JOTOV

MODERNIZATION OF JAPAN

Summary

The aim of this paper is to examine socio-economic factors, both in Japan itself and at the world political scene, which influenced the creation of an authentic path to modernization, with special reference to the specific circumstances which lead to its successful completion. Modernization of Japan is primarily related to the Meiji period, which was a milestone in Japanese history and a complete turning point from the previous policy and state system. Reforms were carried out in all fields. The goals of these reforms were adaptation and modernization, resembling successful and developed countries of the West. This paper presents the path of Japan from an isolated country to an equal member of the international community, while maintaining its national and cultural identity.

In mid-19th century, Japan was closed to the Western world and its technology was progressing very slowly. Shortly after, a sharp turn was made with the Meiji reform and the know-how from the West that was accepted in the country. Before that period, Japan was self-isolated precisely in the period of epochal scientific, cultural and artistic achievements of Western Europe. Due to these circumstances, such a rapid change in the social and political system is even more surprising.

As a result of the reforms, Japan became a country that successfully withstood the most challenging period in its hitherto history, protecting traditional culture in the process of accelerated modernization. In just a few decades, Japan succeeded in what no one had done ever before – it turned a self-isolated feudal state into a social and state system with an excellent basis for a continuous development according to Western models, while maintaining its national identity.

Key Words: Meiji Reform, Japan, Wakon Yosai, Education, Ekonomic Modernization.

Rad je predat 15. marta 2021. godine, a nakon mišljenja recenzenata, odlukom odgovornog urednika *Baštine*, odobren za štampu.

УДК 366.1
doi: 10.5937/bastina31-32572

Прегледни рад

*Радослав В. БАЛТЕЗАРЕВИЋ**

*Младен В. МИЛИЋ***
Факултет за пословне студије, Мегатренд универзитет,
Београд, Република Србија

УЛОГА НОСТАЛГИЈЕ У ЕМОЦИОНАЛНОМ ПОВЕЗИВАЊУ ПОТРОШАЧА СА БРЕНДОВИМА

Апстракт: Носталгија представља једну од базичних људских емоција, самим тим сентиментална чежња за нечим из прошлости представља осећај који већина људи препознаје. Жеља и жал за детињством карактеристична је за све генерације, због тога се носталгични маркетинг сматра успешном и вредном маркетиншком стратегијом, која доноси модернизоване верзије прошлих предмета и искустава и чини да старо поново постаје ново. Главна сврха носталгичног маркетинга и носталгичних брендова је да омогуће потрошачима да путују кроз време, назад у рано детињство и да се присете својих пријатних искустава и успомена, па чак и да себе сагледају из другачије временске перспективе. Овакви брендови привлаче пажњу публике кокетирањем са старијим, провереним и познатим трендовима из прошлости, што потрошачима призива позитивна сећања.

Овај рад жели да приближи и предочи информације које компанијама и маркетиншким стручњацима могу помоћи да се лакше одлуче за стратегију носталгичног маркетинга. Иако данас многе светски познате компаније користе носталгичне брендове и носталгичне апеле како би проширили циљно тржиште, премостиле јаз између генерација и победиле конкуренцију на тржишту, стиче се утисак да се потенцијали овог ефикасног маркетиншког приступа недовољно користе.

Из тог разлога, основни циљ рада је да анализира прикупљене информације из доступне научне литературе и да понуди нове смернице стручњацима у овој области. Имплементација стратегије носталгичног маркетинга и креирање носталгичних брендова ствара нераскидиву емоционалну везу са потрошачима, заузврат, потрошачи су спремни да изврше куповину, само да би се присетили својих прошлих успомена и још једном доживели осећај независност и припадности из детињства. Маркетиншки стручњаци би морали да пронађу равнотежу између старог и новог, односно да створе модеран преокрет према старом производу.

* Редовни професор, rbaltezarevic@megatrend.edu.rs
** Ванредни професор, mmilic@megatrend.edu.rs

Носталгични брендови, на данашњем захтевном тржишту, би требало да испуњавају савремене стандарде, али да у том процесу модернизације не оскрнаве основни концепт са којим су потрошачи некада одрастали.

Кључне речи: носталгија, носталгични маркетинг, носталгични брендови, понашање потрошача, конкуренција, тржиште.

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Рад путем анализе садржаја доступне научне литературе истражује утицај маркетиншких активности из домена носталгичног маркетинга на креирање емоционалне повезаности између потрошача и брендова. Главни циљ овог рада је анализа и представљање резултата утицаја носталгичних маркетиншких активности на ставове потрошача према носталгичним брендовима.

Иако је данашњица окарактерисана високопродуктивним технолошким открићима, неопходно је вратити се правим људским вредностима (Baltezarević, R-Baltezarević, V. 2016). „Носталгија се често користи како би нам помогла не само да се повежемо са прошлошћу, већ да се дефинишемо у садашњости" (Pascal-Sprott и др. 2002: 40). Може схватити као горко-слатко осећање које се састоји од жудње за јучерашњим даном, изазивајући лепа сећања на прошлост (Werman 1977). Конструкција носталгије је предмет од посебног интереса за многе истраживаче и све чешће се анализира њен утицај на оглашавање, понашање потрошача и њихове намере за куповином (Plutarco-Botelho 2012).

Компаније постају свесне да им употреба носталгије пружа конкурентску предност. Позиционирајући своје производе на такав начин и стварајући емоционалну везу са брендовима, компаније су у стању да утичу на преференције појединаца, повезивањем са њиховим претходним искуствима (Kessous-Roux 2008). Искуство које бренд нуди потрошачу требало би да буде посебно и да остане незаборавно, само ће се на тај начин успоставити емоционална веза, јер бренд има способност да својом иновативношћу подстиче машту потрошача (Baltezarević 2016). Чак и ако потрошачи не могу да се врате у прошлост у дословном смислу, могу се сетити сећања кроз носталгичну потрошњу производа или услуга (Havlena-Holak 1991). У једној студији спроведеној у циљу мерења ефеката носталгије у оглашавању, истраживачи су успели да изазову носталгију код учесника истраживања, једноставним коришћењем вербалних знакова (Muehling-Pascal 2012). Истраживање из области психологије показало је да носталгију обично покреће негативан утицај. Сматра се да је основни разлог тај што се носталгија користи за подржавање расположења током периода усамљености или туге. Неки други покретачи носталгије могу укључивати сензорне окидаче

и социјалну интеракцију (Wildschut- Sedikides и др. 2006). Неколицина истраживача верује да је носталгија повезана са неповратним памћењем, посебно током губитака или прекида односа, попут прекида везе са љубавним партнером (Hunt-Johns 2013). Примећено да егзистенцијална и социјална несигурност повећавају склоност потрошача према носталгичним брендовима (Zhou и др. 2013). Међутим, носталгичне мисли, изазване рекламним порукама, нису увек позитивне и често могу асоцирати на евентуалне лоше моменте које је особа преживела у ранијим периодима свога живота (Muehling-Sprott 2004).

Брендови повезани са прошлошћу могу знатно да побољшају расположење потрошача (Orth-Gal, 2012). Као емоција изазвана прошлошћу, носталгија омогућава потрошачима да смање своје егзистенцијалне страхове (Routledge-Arndt и др. 2011). Ширење ретро производа омогућило је потрошачима да свакодневно живе на овом носталгичном путовању. На данашњем масовном тржишту, многима је коначно могуће путовати и побећи ка будућности као и прошлости (Belk-Ger и др. 2003). Компаније су у данашње време суочене са константном потребом да своје маркетиншке стратегије стално мењају и унапређују, како би уопште опстале на тржишту на коме влада велика конкуренција (Baltezarević-Ravić 2020). Потрошаче треба третирати као емоционална бића; стога маркетиншки стручњаци покушавају да истовремено задовоље њихове и емоционалне и функционалне потребе (Baltezarević 2016). Маркетиншка стратегија, имплементирања носталгије у реалном и дигиталном окружењу представља ефикасно средство којим се могу задовољити искрене, а често и скривене, потребе и жеље потрошача.

НОСТАЛГИЈА У МАРКЕТИНГУ

Термин носталгија састављен је од грчких речи, „nostos“ и „algos“, што значи „повратак кући“ и „бол, болница туге“ (Sedikides-Wildschut и др. 2004). Осећај носталгије, који подстиче сећања на прошлост, утиче на појединце у односу на друге људе, услуге и предмете. Штерн (1992) дефинише носталгију као „емоционално стање у којем појединац чезне за идеализованом или санираном верзијом ранијег временског периода“ (стр. 11).

Носталгија се помиње у литератури клиничке психологије као опис болести, један од облика меланхолије или депресије коју обично узрокује носталгија. Нарочито се испољавала током рата, представљајући осећања војника који су дуго били одсутни од куће (Boym 2002). Јоханес Хофер, током касног 17. века, у жељи да објасни појам носталгије користи немачку реч „Heimweh“, која означава чежњу за домом. Хофер се сматра првим истраживачем који је носталгију описао као клиничко стање (Stern 1992).

Фигуеиредо-Нето и Баша (2013), третирају носталгију као основни смисао везан за људско стање. Носталгија се проучава се у многим научним областима, као што су психологија, психологија животне средине, социологија, антропологија и историја. На основу емпиријског истраживања, егзистенцијални осећај носталгије испуњава три функције: прво, побољшање сопства кроз учвршћивање и повећање идентитета; друго, подршка културном погледу на свет, а такође и подршка регенерацији значења; трећи се односи на јачање међуљудских и односних веза (Sedikides-Wildschut и др. 2004). Холак и Хавлена (1998) дефинишу носталгију као позитивну емоцију која се јавља евоцирањем прошлости, на начин да поново призове многе аспекте из прошлости у садашњости. Каплан (1987) тврди да носталгија значи чежњу за прошлошћу која подсећа на пријатна, забавна и срећна сећања. За Вилдшута, Седикидеса, Арндта и Рутлеџа (2006) и Седикидеса, Вилдшута и Бајдена (2004) носталгија је когнитивна евалуација која указује на позитивну емоцију, изазивајући директну везу између прошлости и садашњости, изазвану неким социјалним, еколошким или међуљудским стимулусом. За Диварда и Демонтронда (1997) носталгија даје горко-слатко осећање, које се обично манифестује као осећај задовољства и идеализоване прошлости, зачињено са мало туге.

Носталгични маркетинг представља маркетиншку стратегију која користи историјске или личне носталгичне наговештаје у дизајну производа, рекламним кампањама или паковању производа, како би се изазвала горкослатка осећања носталгије (Chen-Yeh и др. 2014). Кроз примену носталгичне стратегије, носталгични маркетинг може постати медиј за промоцију културе носталгије и резултирати успешнијим маркетиншким резултатима (Gao-Lu 2006). Неколико фактора који утичу на ову врсту носталгије помињу се у маркетиншкој литератури, као што су одвојеност и губитак осећаја заједнице, индивидуална тенденција ка носталгији, лични осећај да је „златно доба" изгубљено или је потребно да се сачува или спаси од заборава (Merchant-Ford 2008). Међутим, домену носталгичног маркетинга и даље недостаје чврста теоријска структура, упркос све већој популарности носталгије на тржишту (Sierra-McQuitty 2007).

У маркетиншким стратегијама носталгија се широко користи, а на ову тему се обично спроводе три врсте академских истраживања. Према Холбруку (1993) и Холбруку и Шиндлеру (2003), први ток је заинтересован за демографске податке као што су пол, старост и склоност ка носталгији, за односе са брендовима или производима повезаним са носталгијом, као што су намера куповине, преференције потрошње и осетљивост на оглашавања (Merchant-Latour и др. 2013), али и за сензорне надражаје које изазивају овакви брендови, у које убрајамо олфакторне, слушне и визуелне надражаје, као и надражаје који утичу на укус (Batcho-DaRin и др. 2008).

Потрошачи ће вероватније бити више носталгични према производима који имају привлачна визуелна, или мирисна својства и која на тај начин стварају јачу сензорну перцепцију (Holbrook-Schindler 2003). Други ток је заинтересован за психолошке функције носталгије (Zhou-Wildschut и др. 2012), као што је потреба за припадношћу (Loveland-Smeesters и др. 2010). Носталгични брендови подразумевају и категорије производа који се односе на осећај припадности и рану независност (Wildschut и др. 2010), добар пример су аутомобили које потрошачи неретко купују како би демонстрирали припадност одређеним друштвеним круговима (Loveland и др. 2010). И коначно, трећи ток се бави развојем скала за мерење склоности према носталгији (Holbrook 1993). Носталгичне стратегије могу се разликовати у зависности од циљне групе, производа, марке и времена. Утврђено је да потрошачи млађе популације реагују веома позитивно на носталгичне оглашавачке поруке и из тог разлога представљају веома важну циљну групу у носталгични маркетингу (Cui 2015). Казлауске и Гинеикиене (2017) тврде да што је већи несклад између нечијег когнитивног и хронолошког доба, то је већа вероватноћа да ће особа купити и конзумирати носталгичне производе.

НОСТАЛГИЧНИ БРЕНДОВИ

Носталгични брендови су брендови који су били популарни како у прошлости, тако и у садашњости (Loveland Smeesters и др. 2010). Брендови који се сматрају носталгичним су аутентични. Њихова непроменљивост не само да их чини заједничким референтним тачкама за друштво, већ их и трансформише у нешто што обједињује социјално знање и одржава колективне праксе на окупу (Kravets-Orge, 2010). Лемети и Туоминен (2017) додају да носталгичне бренд асоцијације могу настати и из личних и из друштвених асоцијација потрошача. Холак (2014) је изјавио да су носталгични брендови пружали потрошачима један облик „путовања кроз време". Према ЛаТоуру и сар. (2010) ови брендови одражавају веровања, вредности и идентитет заједнице у којој су се развили. Ови брендови су брендови који изазивају културну носталгију (Havlena-Holak 1996), колективну носталгију (Baker-Kennedy 1994) или према д Холту и Томсону (2004) могу бити повезани са иконичким брендовима. ЛаТур, ЛаТур и Зинкхан (2010) сматрају да је њихова употреба премашила њихову основну функционалну корисност. За Холта (2003), иконички брендови укључују марке које се, према својој улози у историји, појављују као „бунтовне" и „херојске".

Носталгични брендови обично испуњавају „савремене стандарде перформанси, функционисања или укуса", али се ослањају на компанију која

већ има класични „слоган, име, пакет“ и друге симболе који ће евоцирати сећања потрошача (Orth-Gal 2012: 666). Ови брендови су они уз које су потрошачи обично одрасли (Langer 1997). Ово се посебно односи на храну и пиће (Langer 1997: 61) која се може сматрати саставним делом друштвених окупљања и која се конзумира у друштвеним окружењима дуги низ година (Loveland-Smeesters и др. 2010).

Данас су компаније свесне свих значајних предности носталгичних брендова. Популарни модел компаније Фолксваген „Буба“ није једини пример у ретро маркетиншким аутомобилима. Форд је лансирао „Thunderbird“ купе који неодољиво подсећа на свој оригинални класични модел из 1950. године (Reisenwitz-Timothy и др. 2004). Нови Мини, нова Веспа, нови Фиат 500 и нова Фолксваген Буба дизајнирани су да привуку генерације „Y“ и „Baby Boomers“ (Brown-Kozinets и др. 2003). Компанија Кока Кола послује на истој линији дуги низ година и наставља да користи исте боје и облике у свом дизајну производа. Коришћење зелене бочице буди успомене на пријатна прошла времена (Baker-Kennedy: 1994). Компанија Ралф Лорен постигла је носталгичну атмосферу у својим бутицима кроз дизајн ентеријера. Они су репродуковали иконографију из прошлих времена и поиграли се романтичном и носталгичном визијом традиционалног англосаксонског дома (Hetzel 1998). Носталгични брендови такође су повезани са категоријама производа који се односе на осећај припадности и рану независност (Wildschut-Sedikides и др. 2010), добар пример су аутомобили који се понекад купују само ради демонстрације социјалног статуса (Loveland-Smeesters 2010). Брендови могу успоставити солидну основу лојалне базе потрошача, ако маркетиншки стручњаци правилно примењују носталгичне стратегије (Cui 2015).

Многа истраживања у овој области показала су позитивне корелације између потрошача и односа према бренду, односа према реклами и на крају вероватноће куповине (Muehling 2013). Међутим, носталгичне мисли изазване рекламним порукама нису увек позитивне (Muehling-Sprott 2004). Перкинс и Форхенд (2012) тврде да се брендови могу повезати са позитивним емоцијама идеализоване прошлости. Сиера и МекКвити (2007) изјавили су да ставови о прошлости могу утицати на одлуке потрошача, јер склоност ка прошлости може повећати шансу да се производи купљени у детињству поново купе касније у зрелом добу.

Потрошачи формирају, такозване, „трајне естетске преференције“ обично током „касне адолесценције или раног зрелог доба“ и задржавају те ране преференције до краја свог живота (Lambert-Pandraud и др. 2010: 105). Сматра се да носталгични покретачи „олакшавају оживљавање прошлих догађаја и памћење реклама које изазивају позитивне ставове, што заузврат олакшава намеру куповине“ (Kusumi-Matsuda 2010: 150).

ЗАКЉУЧАК

Истраживањем постојеће литературе може се закључити да је повезаност потрошача са носталгичним брендовима јача него са брендовима који се доживљавају као не-носталгични. Многи брендови који су били присутни у прошлости, данас помажу појединцима да идеализују своја сећања.

Овај маркетиншки алат је много више од пуког изазивања осећања потрошача у вези са прошлошћу, већ такође може помоћи компанијама да појачају ефекте свог пословања. Трговци већ дуго знају да ако желе да се повежу са својим потрошачима, морају се позивати на емоције, а не само на интелект.

У пракси је све више примера употребе носталгичног маркетнга. Маркетиншки стручњаци су све више свесни да преко традиционалних и дигиталних медија и оглашивачких порука са носталгичном конотацијом могу позитивно утицати на перцепцију потрошача према брендовима. Такође, све чешће се на тржишту могу срести редизајнирани производи који само представљају модерне верзије истих оних производа које су потрошачи волели и користили у своме детињству. Овакав дизајн снажно утиче на људска чула и изазива снажне позитивне носталгичне емоције.

Упркос све већој популарности метода носталгичног маркетинга, недовољно је научних радова који би обезбедили чврсту теоријску структуру у овој области. Стога се носталгични маркетинг још увек не сматра традиционалном маркетиншком стратегијом. Међутим, у годинама које долазе, компаније и маркетиншки стручњаци ће дефинитивно постати потпуно свесни да носталгични маркетинг има огроман потенцијал да постане важан алат за прецизније задовољење потреба потрошача, а самим тим ће бити и једноставније идентификовати и заобићи евентуалне негативне асоцијације код потрошача, које у изолованим случајевима изазива носталгични маркетинг. Уколико се правилно користи, компанијама може пружити значајан приход и продубити односе са њиховим потрошачима. Стварање чвршћих емоционалних веза између потрошача и брендова може резултирати дуготрајном лојалношћу потрошача и наравно бољем имиџу.

ЛИТЕРАТУРА:

Baker, Kennedy 1994: Stacey Baker, Patricia Kennedy. „Death By Nostalgia: A Diagnosis of Context-Specific Cases". *Advances in Consumer Research* 21(1): 169-74.

Baltezarević, Ravić 2020: Radoslav Baltezarević, Nenad Ravić. „Sinteza između digitalnih marketinških strategija i strategija u igri šah". *Baština,* sv. 52, 217-228. doi: 10.5937/bastina30-29122.

Baltezarević, Baltezarević 2016: Radoslav Baltezarević, Vesna Baltezarević „Virtual communication's skills - view through the social media and situation in Serbia". *Proceedings: Entrepreneurship: types, current trends and future perspectives.* Eds. Mirjana-Radović Marković, Imani Silver Kyaruzi. Chicago, United States of America; Akamai University, Hilo, United States of America; Faculty of Business Economics and Entrepreneurship (BEE), Belgrade, Serbia; Institute of Social Entrepreneurship (IRESEED), Great Britain Graphics: Inc., 275-287.

Baltezarević 2016: Radoslav Baltezarević. „Emotional branding as a way of communication with consumers". *Yearbook,* br.8. godina VIII, Beograd: Fakultet za kulturu i medije, "John Naisbitt" Univerzitet, 125-136.

Batcho, DaRin, Nave, Yaworsky 2008: Kristine Irene Batcho, Meghan DaRin, Andrea Nave, Renee Yaworsky. „Nostalgia and identity in song lyrics". *Psychology of Aesthetics, Creativity, and the Arts*, 2, 236-244.

Belk, Guliz, Askegaard. 2003: Russell Belk, Guliz Ger, Soren Askegaard. "The Fire of Desire: A Multisited Inquiry into Consumer Passion," *Journal of Consumer Research*, 30 (3), 326-51.

Boym 2002: Svetlana Boym. *The future of nostalgia*. New York: Perseus Books Group: Basic Book.

Brown, Kozinets, Sherry 2003: Stephen Brown, Robert Kozinets, John Sherry. "Teaching Old Brands New Tricks: Retro Branding and the Revival of Brand Meaning," *Journal of Marketing*, 67 (3), 19-33.

Chen, Yeh, Huan 2014: Hung Bin Chen, Shih-Shuo Yeh, Tzung Cheng Huan, "Nostalgic emotion, experiential value, brand image, and consumption intentions of customers of nostalgic-themed restaurants". *Journal of Business Research*, 67(3), 354-360.

Cui, R. 2015: Rubo Cui. "A Review of Nostalgia in Marketing". *Journal of Service Science and Management*, 8, 125-131. DOI: 10.4236/jssm.2015.81015.

Divard, Demontrond 1997: Ronan Divard, Philippe Robert Demontrond. "La nostalgie: um thèmerécent dans la recherché marketing. *Recherche et Applications en Marketing, 12*(4), 41-62. doi: 10.1177/076737019701200403.

Figueiredo-Neto, Bacha 2013: Celso Figueiredo-Neto, Maria de Lourdes Bacha, "Persuasoresimprováveis. Sociedadebrasileira de estudosinterdisciplinares da Comunicação". *Anais do CongressoBrasileiro de Ciências da Comunicação*, Manaus, AM, Brasil, 36.

Gao, Lu 2006: Gao, H. and Lu, T.H. "Western Consumers Nostalgia Research Review". *Foreign Economies and Management*, 28, 26-33.

Havlena, Holak 1991: William Havlena, Susan Holak. "The Good Old Days: Observations on Nostalgia and Its Role In Consumer Behavior". *Advances in Consumer Research* 18(1): 323-29.

Havlena, Holak 1996: William Havlena, Susan Holak. "Exploring Nostalgia Imagery Through the Use of Consumer Collages". *Advances in Consumer Research* 23(1), 35-42.

Hetzel 1998: France Patrick Hetzel. "Sportswear as an expression of how the consumer society has evolved: The example of fun wear". *New developments and approaches in consumerbehaviour research.* Eds. Ingo Balderjahn, Caludia Mennicken, Eric Vernette. London: Macmillan Press Ltd., 70-87.

Holak, Havlena 1998: Susan Holak, William Havlena. "Feelings, Fantasies, and Memories: An Examination of the Emotional Components of Nostalgia." *Journal of Business Research* 42(97): 217–26.

Holak 2014: Susan Holak. "From Brighton beach to blogs: Exploring food-related nostalgia in the Russian diaspora". *Consumption Markets & Culture*, 17(2), 185–207. doi:10.1080/10253866.2013.776308.

Holbrook 1993: Morris Holbrook. "Nostalgia and consumption preferences: some emerging patterns of consumer tastes". *Journal of Consumer Research*, 20(1), 245-256. doi: 10.1086/209346.

Holbrook, Schindler 2003: Morris Holbrook, Robert Schindler. "Nostalgia for early experiences as a determinant of consumer preferences". *Psychology & Marketing,* 20, 4, 275-302.

Holt 2003: Douglas Holt. "What becomes an icon most?" *Harvard Business Review*, (3), 43–49.

Holt, Thompson 2004: Douglas Holt, Craig Thompson. "Man-of-action heroes: The pursuit of heroic masculinity in everyday consumption: Figure 1". *Journal of Consumer Research,* 31, 425–440. doi:10.1086/422120.

Hunt, Johns 2013: Louise Hunt, Nick Johns. "Image, place and nostalgia in hospitality branding and marketing". *Worldwide Hospitality and Tourism Themes*, 5(1), 14-26. doi: 10.1108/17554211311292411.

Kazlauske, Gineikiene 2017: Dovile Kazlauske, Justina Gineikiene. "Do you feel younger enough to choose nostalgic products? Exploring the role of age identity in nostalgic purchasing behaviour". Balt*ic Journal of Management*, vol. 12, no. 3, 292-306.

Kessous, Roux 2008: Lie Kessous, Elyette Roux. "A semiotic analysis of nostalgia as a connection to the past." *Qualitative Market Research* 11(2): 192-212.

Kravets, Orge. 2010: Olga Kravets, Orsan Orge. "Iconic brands: A socio-material story". *Journal of Material Culture*, 15(2), 205–232. doi:10.1177/1359183510364076.

Kusumi, Matsuda, Sugimori 2010: Takashi Kusumi, Ken Matsuda, Eriko Sugimori. "The effects of aging on nostalgia in consumers' advertisement processing". *Japanese Psychological Research,* Vol. 52(3), 150-162.

Lambert-Pandraud, Laurent 2010: Raphaelle Lambert-Pandraud, Gilles Laurent. "Why do older consumers buy older brands? The role of attachment and declining innovativeness". *American Marketing Association*, Vol. 74, 104-121.

Langer 1997: Judith Langer. "What consumers wish brand managers knew." *Journal of Advertising Research,* 37, 6, 60-65.

LaTour, LaTour, Zinkhan 2010: Kathryn LaTour, Michael LaTour, George Zinkhan. "Coke is it: How stories in childhood memories illuminate an icon". *Journal of Business Research*, 63, 328–336. doi:10.1016/j.jbusres.2009.05.011.

Lemmetti, Tuominen 2017: Hanna Lemmetti, Pekka Touminen. "Expatriates' Nostalgic Brand Relationships. Case Fazer Blue Chocolate". In Regional Studies on Economic Growth, Financial Economics and Management. *Proceedings of the 19th Euroasia Business and Economics Society Conference*, Bilgin, M.H., Danis, H., Demir, E. & Can, U. (Eds), pp. 401-422.

Loveland, Smeesters, Mandel 2010: Katherine Loveland, Dirk Smeesters, Naomi Mandel. "Still preoccupied with 1995: The need to belong and preference for nostalgic products." *Journal of Consumer Research*, 37(3), 393–408. doi:10.1086/653043.

Merchant-Ford 2008: Altaf Merchant, John Ford. "Nostalgia and giving to charity: a conceptual framework for discussion and research". *International Journal of Nonprofit and Voluntary Sector Marketing, 13*(1), 13-30. doi: 10.1002/nvsm.300.

Merchant, Latour, Ford, Latour 2013: Altaf Merchant, Kathryn Braun Latour, John Ford, Michael Latour. "How strong is the pull of the past? Measuring personal nostalgia evoked by advertising". *Journal of Advertising Research,* 53, 150-165.

Muehling, Sprott 2004: Darrel Muehling, David Sprott. "The Power of Reflection: An Empirical Examination of Nostalgia Advertising Effects". *Journal of Advertising, 33*(3), 25-35.

Muehling, Pascal 2012: Darrel Muehling, Vincent Pascal. "An Involvement Explanation for Nostalgia Advertising Effects". *Journal of Promotion Management,* 18(1), 100-118.

Muehling 2013: Darrel Muehling. "The relative influence of advertising-evoked personal and historical nostalgic thoughts on consumers' brand attitudes". *Journal of Marketing Communications*, 19(2), 98-113.

Orth-Steffi 2012: Orth, Ulrich, Steffi Gal. "Nostalgic brands as mood boosters," *Journal of Brand Management*, 19 (8), 666- 679.

Pascal, Sprott, Muehling 2002: Vincent Pascal, David Sprott, Darrel Muehling. The influence of evoked nostalgia on consumers' responses to advertising: An exploratory study. *Journal of Current Issues & Research In Advertising* (CTC Press), 24(1), 39.

Perkins-Forehand 2012: Andrew Perkins, Mark Forehand. "Implicit self-referencing: the effect of nonvolitional self-association on brand and product attitude". *Journal of Consumer Research*, 39(1), 142-156.

Plutarco, Botelho 2012: Francisca Plutarco, Delane Botelho. "A volta dos velhos e bons tempos: proposiçõessobre o construto nostalgia naárea de comportamento do consumidor". *Anais do Encontro Nacional da Associação Nacional de Pós-Graduação e PesquisaemAdministração*, Rio de Janeiro, RJ, Brasil, 36.

Reisenwitz, Iyer, Cutler 2004: Timothy Reisenwitz, Rajesh Iyer, Bob Cutler. "Nostalgia Advertising and The Influence of Nostalgia Pronesss". *The Marketing Management Journal,* Fall, 14(2), 55-66.

Routledge, Arndt, Wildschut, Sedikides, Hart, Juhl, Vingerhoets, Schlotz 2011: Clay Routledge, Jamie Arndt, Tim Wildschut, Constantine Sedikides, Claire Hart, Jacob Juhl, Ad JJM Vingerhoets, Wolff Schlotz. "The past makes the present meaningful: Nostalgia as an existential resource". Journal of Personality and Social Psychology, 101(3), 638–652. https://doi.org/10.1037/a0024292.

Sedikides, Wildschut, Baden 2004: Constantine Sedikides, Tim Wildschut, Denise Baden. "Nostalgia: conceptual issues and existential functions". *Handbook of experimental existentialpsychology* Eds. Jeff Greenberg, Sander Koole, Tom Pyszczynski. New York: Guilford, 200-214.

Sierra, McQuitty 2007: Jeremy Sierra, Shaun McQuitty. "Attitudes and emotions as determinants of nostalgia purchases: An application of Social Identity Theory". *Journal of Marketing Theory and Practice*, Vol. 15(2), 99-112.

Stern 1992: Barbara Stern. "Historical and Personal Nostalgia in Advertising Text: The Fin de siècle Effect". *Journal of Advertising* 21(4): 11-22.

Werman 1977: David Werman. "Normal and pathological nostalgia". *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 25(1), 387-398. doi: 10.1177/000306517702500205.

Wildschut, Sedikides, Arndt, Routledge 2006: Tim Wildschut, Constantine Sedikides, Jamie Arndt, Clay Routledge. "Nostalgia: Content, Triggers, Functions". *Journal of Personality and Social Psychology,* 91(5), 975-993.

Wildschut, Sedikides, Routledge, Arndt, Cordaro 2010: Tim Wildschut, Constantine Sedikides, Clay Routledge, Jamie Arndt, Frank Cordaro. "Nostalgia as a repository of social connectedness: The role of attachment-related avoidance". *Journal of Personality and Social Psychology,* 98, 4, 573-586.

Zhou, Wildschut, Sedikides, Shi, Feng 2012: Xinyue Zhou, Tim Wildschut, Constantine Sedikides, Kan Shi, Cong Feng. Nostalgia: The gift that keeps on giving. *Journal of Consumer Researc*h, 39, 39-50.

Zhou, Wang, Zhang, Mou 2013: Xinyue Zhou, Tao Wang, Qin Zhang, Yupeng Mou. Consumer insecurity and preference for nostalgic products: Evidence from China. *Journal of Business Research*, Vol. 66, no. 12, 2406-2411. DOI: 10.1016/j.jbusres.2013.05.027

Radoslav V. BALTEZAREVIĆ
Mladen V. MILIĆ

THE ROLE OF NOSTALGIA IN EMOTIONAL CONNECTION OF CONSUMERS WITH BRANDS

Summary

Nostalgia is one of the basic human emotions, therefore the sentimental longing for something from the past is a feeling that most people recognize. The desire and pity for childhood is characteristic of all generations, which is why nostalgic marketing is considered a successful and valuable marketing strategy, which brings modernized versions of past objects and experiences and makes the old become new again. The main purpose of nostalgic marketing and nostalgic brands is to enable consumers to travel through time, back to early childhood and to remember their pleasant experiences and memories, and even to see themselves from a different time perspective. Such brands attract the attention of the audience by flirting with older, proven and well-known trends from the past, which evokes positive memories for consumers. This paper seeks to bring together and present information that can help companies and marketing professionals more easily decide on a nostalgic marketing strategy. Although many world-renowned companies today use nostalgic brands and nostalgic appeals to expand the target market and bridge the generation gap and beat competition in the market, the potential of this effective marketing approach is underused. For this reason, the main goal of the paper is to analyze the collected information from the available scientific literature and to offer new guidelines to experts in this field. Implementing a nostalgic marketing strategy and creating nostalgic brands creates an unbreakable emotional connection with consumers, in turn, consumers are willing to make a purchase, just to reminisce about their past memories and once again experience a sense of independence and belonging from childhood. Marketing experts would have to find a balance between the old and the new, that is, to create a modern turn towards the old product. Nostalgic brands, in today's demanding market, should meet modern standards, but in that process of modernization they should not desecrate the basic concept with which consumers once grew up.

Key words: nostalgia, nostalgic marketing, nostalgic brands, consumer behavior, competition, market.

Рад је предат 12. маја 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 351:004(497.11)
doi: 10.5937/bastina31-27002

Оригинални научни рад

*Бранислав С. РАДНОВИЋ**
Факултет пословне економије, Универзитет Едуконс,
Нови Сад – Сремска Каменица

ДИГИТАЛИЗАЦИЈА ПРОЦЕСА УСЛУЖИВАЊА ГРАЂАНА КАО КОРИСНИКА ЈАВНИХ УСЛУГА У ФУНКЦИЈИ ЕКОНОМСКОГ РАЗВОЈА – СИТУАЦИОНА АНАЛИЗА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Апстракт: Република Србија је у претходних неколико година повећала број јавних услуга које грађани и привреда електронским путем могу да добију од државних институција. Дигитализација јавне управе је један од кључних приоритета Републике Србије, јер је уочен значајан утицај дигитализације на повећање транспарентности поступка, смањење корупције, смањење административних трошкова, повећање конкурентности и оно што је најбитније евидентно је да је процес дигитализације у служби економског развоја.

Кључне речи: дигитализација, Република Србија, јавне услуге, економски развој, држава, грађани, комуникација.

УВОД

Услуга је свака активност или корист коју једна страна нуди другој, и која је суштински неопипљива и не резултира у власништву над било чим (Радновић 2013: 9). Њена производња може, али и не мора бити повезана са физички опипљивим добром (Палмер 2001: 2). Ово је само једна од дефиниција услуга, али све остале дефиниције услуга јасно говоре да се у оквиру процеса услуга налазе две заинтересоване стране: давалац услуга и прималац услуга.

Јавне услуге су услуге које врше јавне институције и организације, односно државна администрација. Јавне институције и организације, односно државна администрација су у ствари даваоци јавних услуга. С друге стране имамо грађане, као кориснике, односно примаоце јавних услуга.

* Редовни професор, profradnovic@gmail.com

Основни циљ даваоца свих услуга, па и овде поменутих даваоца јавних услуга је задовољство корисника услуга (Радновић 2013: 75). Да би корисник услуга био задовољан битно је да његов доживљај коришћене – примљење услуге, буде већи од његових очекивања формираних на основу различитих критеријума, а пре коришћења саме услуге (Радновић 2013: 75-80). Да би се знале корисникове потребе и жеље, неопходно је спровести адекватно маркетинг истраживање. Маркетинг истраживање свакако представља „срце" функционисања организације (Радновић 2014: 8). Битно је знати шта које су потребе корисника услуге, и шта он жели. Само у случају да је доживљај корисника услуге једнак или већи од његових очекивања он ће бити задовољан корисник услуге. Из свега претходног више је него јасно зашто је тешко или знатно теже постићи сатисфакцију корисника јавних услуга. Корисници јавних услуга, односно грађани, широм света имају оправдано велика очекивања од даваоца јавних услуга из више разлога, а свакако најбитнији разлог је што су грађани преко форме која се зове држава финансијери плата јавне администрације и државних службеника. Зато грађани као корисници јавних услуга очекују брзу и сигурну јавну услугу, која је уз то транспарентна, некоруптивна, трошковно ниска, конкурентна...

Све наведно што грађани од даваоца јавних услуга очекују у 21. веку је отежано брзим темпом живота, насталим услед информационог и технолошког прогреса. Али, управо тај информациони и технолошки прогрес квалитено у јавну управу имплементиран може да убрза и осигура добијање квалитетних јавних услуга. Зато је неопходна и потребна свакој земљи, па и Републици Србији, убрзана дигитализација, како би пре свега њена привреда била конкурентна, али и како би се убрзао њен економски развој (Билтен Управљање променама 2019)

Темпо промена у пословном свету је веома брз, конкуренција у већини делатности се одвија све већом брзином. Данашња предузећа се свакодневно суочавају са великим ризицима са једне стране и сјајним могућностима са друге стране. Потребно је извршити баланс између ризика и могућности. То је једино могуће уколико предузећа прате технолошке трендове и захтеве глобалне економије (Ђуретић, Красуља 2019: 230).

Према предвиђањима водећих стручњака из области економије и менаџмента, на развој садашњих предузећа доминантан утицај имаће економско, друштвено, информатичко и политичко окружење. Информационо окружење има посебан утицај на пословање предузећа. Да би се остварио профит, морају се пратити савремени трендови у развоју науке и технике, достигнућа информационе технологије. Боље познавање свих категорија информационих технологија омогућава бољу комуникацију на светском тржишту и повољне резултате у међународној економији (Ђуретић, Красуља 2019: 232).

ДИГИТАЛИЗАЦИЈА ЈАВНИХ УСЛУГА
– пет главних задатака сваке државе

За неке европске државе, процес дигитализације је далеко одмакао. Тако на пример у Естонији, једине услуге које још увек захтевају личну интеракцију са државним службеником јесу венчање, развод и куповина некретнина.

У другим земљама државни органи такође креирају дигиталне услуге коју су подједнако атрактивне као и производи водећих интернет компанија. Истраживања светске компаније McKinsey и светско искуство везано за дигиталне трансформације у јавном сектору указују на то да постоји пет главних задатака које би државе, односно националне владе требало да изврше у циљу лакшег покретања и прихватања дигиталних јавних услуга. Анализа компаније McKinsey на основу истраживања које је спроведено у десет европских земаља показује да када националне владе обаве ове задатке, и то ваљано, те земље могу да остваре висок степен усвајања дигиталних јавних услуга, те с тим у вези и да очекују конкурентност привреде и економски развој државе (Portal Nova ekonomija 2019).

ЗАДАТАК 1: ДЕФИНИСАЊЕ ЈАСНЕ ДИГИТАЛНЕ СТРАТЕГИЈЕ И ЈАСНИХ ЦИЉЕВА ДИГИТАЛИЗАЦИЈЕ

Државе могу да остваре три главне предности од дигитализације:

– побољшана искуства корисника (у овом случају су то грађани);
– вишу продуктивност и ефикасност, и
– боље исходе зацртаних политика.

Стога је за државе пожељно да упознају све државне институције, организације и администрацију са државно дефинисаном и усвојеном дигиталном стратегијом и њеним приоритетима за различите временске оквире. На овај начин се обезбеђује да активности државних органа буду фокусиране и координисане. Држава Данска је, на пример, донела стратешку одлуку да на интернет пренесе што је могуће више и у што је могуће краћем периоду постојећих јавних услуга. Након што је тај иницијални циљ остварен, дански јавни сектор окренуо је своју пажњу ка новим приоритетима, као што су редефинисање искуства грађана и друго.

ЗАДАТАК 2: ОБЕЗБЕЂИВАЊЕ ЗАЈЕДНИЧКИХ ИТ ПЛАТФОРМИ

Услед великих трошкова и сложености посла, непрактично је да државни органи сами развијају неопходну технологију и управљачку инфраструктуру. Државе могу уместо тога да помогну да се успоставе заједничке

ИТ платформе, које сви државни органи могу да користе. Компанија McKinsey посебно важним сматра обезбеђивање следеће три апликације:

– електронско управљање идентитетом,
– лак приступ дигиталним услугама за грађане, и
– несметана размена података између државних органа.

ЗАДАТАК 3: ДЕФИНИСАЊЕ ТЕХНИЧКИХ СТАНДАРДА

Државе су обично највећи корисници информационих технологија, али су њихови системи, по правилу, расути на безброј државних органа. Стога би државе могле да играју централну улогу у обезбеђивању интероперабилности, односно идентификовању и управљању односима између различитих ИТ система и дефинисању принципа и смерница у погледу начина на који се системи развијају. Држава Финске је, на пример, успоставила националну функцију архитектуре предузећа кроз Закон о институцијама из јавног сектора из 2011. године, које са својим формалним хијерархијама и бирократским културама често имају потешкоће у спровођењу ових нових начина рада. Националне владе могу да помогну да се овај проблем ублажи дистрибуирањем стандардних приступа за агилну имплементацију у условима јавног сектора. Влада Велике Британије, тако, на свом web сајту, објављује опширне смернице које се тичу ових агилних методологија.

ЗАДАТАК 4: ОЛАКШАВАЊЕ ПРОМЕНА КРОЗ ЗАКОНЕ

Важан начин убрзавања дигитализације јавних услуга јесте давање формалног правног статуса амбициозним циљевима, попут обавезног дигиталног пружања одређених услуга или прикупљања података грађана које се врши „само једном“. Националне владе могу да помогну да се формализују дигитални циљеви тако што ће их преточити у одговарајуће промене административних правила. Националне владе би могле да помогну путем „скенирања постојећих закона“ како би се идентификовала проблематична правила и понудиле одговарајуће измене, уз истовремено обезбеђивање „дигиталне спремности“ нових правила. Држава Данска је, на пример, успоставила сталан одбор у циљу спровођења овог задатка.

ЗАДАТАК 5: ИНКУБАЦИЈА ПИЛОТ ПРОЈЕКАТА И РАЗВОЈ КЉУЧНИХ ВЕШТИНА

Најбољи дигитални радници често заобилазе послове у јавном сектору због релативно ниских зарада, ригидних каријерних путања и бирократских радних култура. Као последица тога, државни органи често првенствено зависе од екстерних пружаоца услуга, јер су њихове интерне способности

и даље на ниском нивоу. Националне владе могу да ублаже ову ситуацију помагањем у инкубацији дигиталних иницијатива у пилот фази, при чему се развијају кључне вештине. Подржавање стварања и управљања дигиталним јавним услугама је подухват који представља и политички изазов. Он захтева интензивну координацију и комуникацију између бројних интересних страна широм јавног сектора, као и значајне ресурсе неопходне за изградњу заједничке ИТ инфраструктуре. Ефекти улагања државе у овај сегмент су често видљиви тек након неколико година, услед чега се политичари који су тренутно на власти неодлучују или нелако одлучују на овакве кораке.

Истраживање компаније McKinsey показало је да су земље са највишим нивоима усвајања дигиталних јавних услуга од стране корисника формирале централне јединице за дигитализацију са значајним бројем запослених и ресурсима, како би реализовале пет поменутих задатака. Јединице за дигитализацију би требало да имају стабилан мандат који траје и након евентуалне промене тренутне власти у држави. Можда кључни елемент у изградњи културе иновативности је да руководиоци у јединицама за дигитализацију директно одговарају министру који је јавно посвећен дигитализацији државе.

Још увек све европске државе не сматрају да је ово питање подједнако хитно са политичке тачке гледишта. Например у држави Црној Гори Министарство јавне управе тек размишља о успостављању централног тела за координацију дигитализације јавне управе о којем као императивном телу закључци McKinsey истраживања говоре (Министарство јавне управе државе Црне Горе 2019). Али без обзира на овакве или онакве примере једно је јасно: све државе, односно власти истих више не могу да буду у заостатку у погледу дигитализације процеса пружања јавних услуга, а да због тога не сносе последице, и то и економске и политичке. Грађани су се сада временом навикли да очекују врхунске дигиталне услуге од приватних предузећа. Уколико не добију исту врсту корисничког искуства од државе, њихова укупна подршка јавним институцијама ће се сигурно смањити. С друге стране, предузећа која се суочавају са већим административним оптерећењем због застарелих „аналогни" јавних услуга вероватно ће перципирати земље које заостају у дигитализацији као мање атрактивна места за пословање.

РЕПУБЛИКА СРБИЈА И ПРОЦЕС ДИГИТАЛИЗАЦИЈЕ – АНАЛИЗА ТРЕНУТНОГ СТАЊА

Транзиција је сложен, испреплетан и комплексан процес. Битан је друштвени програм и пројекат, који претпоставља реализовање „лепезе", „спектра" („дијапазона") реформских корака и ломова са сврхом корјенитих преображаја укупног друштвено-економског система (Брацановић 2019: 199).

Република Србија, као земља која још увек пролази кроз одређене транзиционе реформе друштва и привредног пословања, какав је управо процес дигитализације, је кандидат за чланство у ЕУ и као таква настоји да свој законодавни, привредни и политички амбијент усклади са захтевима заједнице чији члан намерава да постане. У том правцу је јасно и да се реформисању сектора јавне управе посвећује више пажње, јер је очито да су јавна управа и њено функционисање до сада били значајна кочница економског развоја Републике Србије (Митровић: 2017)

У неколико претходних година врше се разни покушаји трансформисања начина функционисања јавне управе, и сектора који спадају у њен домен. Негде то иде брже и лакше, а негде су отпори старих окошталих структура велики, уосталом као и у већини транзиционих земаља. Трансформација начина функционисања јавне управе подразумева и њену информатизацију, односно дигитализацију јавних услуга. Садашња власт често истиче значај дигитализације јавног сектора, а садашња председница Владе Републике Србије цитирамо каже: „Живимо у доба индустријске револуције. Не смемо да пропустимо шансу коју имамо. Ми смо нација талентованих, паметних и способних људи. Хајде да будемо победници Четврте индустријске револуције“ (Портал Блиц 2019). Премијерка истиче и да је дигитализација изузетно значајна за останак младих образованих људи, државни буџет, као и привреду у целини (Портал Блиц 2019). Све претходно наведено показује да се од стране државе, односно ове актуелне власти, схвата значај и неопходност дигитализације јавне управе Републике Србије.

Када томе придодамо и чињеницу да је сам процес дигитализација постављен као један од три стуба развоја Србије (поред економског раста и образовања) према експозеу тадашње мандатарке сада актуелне председнице Владе Републике Србије, поставља се питање где је Република Србија стигла по питању дигитализације јавних услуга?

Усвојеним Законом о електронској управи очекује се да се начин на који се до сада водила бирократија у скоријој будућности потпуно замени, а да електронски и папирни документи буду потпуно равноправни. То треба да донесе брже, транспарентније и ефикасније функционисање јавне управе и пре свега већу интерактивну комуникацију између даваоца јавних услуга – јавне управе и примаоца јавних услуга – грађана. Поред тога, основана је и Национална академија за јавну управу (Канцеларија за информационе технологије и електронску управу Републике Србије), која, како је акутелни министар за државну управу и локалну самоуправу рекао, има задатак да у потпуности трансформише јавну управу у сваком месту у Републици Србији (Министарство државне управе и локалне самоуправе Републике Србије 2019).

Може се рећи да је обавезна размена података из службене евиденције у Републици Србији и започета усвајањем новог Закона о општем управном поступку (ЗУП) у фебруару 2016. године (Закон о општем управном поступку: 2016), а потпуно „законски" дигитализована усвајањем Закона о електронској управи у априлу 2018. године (Закон о електронској управи 2018). Она је првобитно подразумевала размену (поштом, куриром, лично …) података, информација или докумената које управа већ у својим базама поседује, а до тада је њих у виду извода, уверења или потврда тражила од грађана. Паралелно са применом новог закона, Министарство је радило на апликацији еЗУП путем које би се ти исти подаци размењивали електронским путем (Портал еУправе 2019). Данас на еЗУП-у овлашћени службеници имају могућност размене података из неколико база, 8 великих јавних институција: матичних књига, Министарства унутрашњих послова, Пореске управе, Фонда пензијско-инвалидског осигурања, Националне службе за запошљавање, Централног регистра обавезног социјалног осигурања, Републичког геодетског завода, Министарства правде...

Нови еЗУП предвидео је изградњу и функционисање Портала еУправе. Портал еУправе, рад органа и овлашћена лица прописани су одредбама чл. 17-19. Закона о електронској управи („Сл. гласник РС", бр. 27/2018). Према наведеним одредбама: Портал еУправа налази се на Јединственој информационо-комуникационој мрежи органа. Државни орган подноси захтев ради успостављања услуга електронске управе на Порталу еУправа.

Државни орган преко Портала еУправа (Портал еУправе 2019):

– објављује услуге електронске управе;

– управља правима приступа овлашћених службених лица објављеним услугама електронске управе;

– поучава корисника услуга електронске управе о начину остваривања права;

– прима електронске поднеске за признавање права или друго поступање о управној ствари;

– обавештава корисника о предузетим радњама и донетим правним актима, односно о статусу предмета у поступку;

– омогућава плаћање такси, накнада и других трошкова;

– прибавља, односно уступа и доставља податке преко Сервисне магистрале органа;

– прати статистику коришћења услуга електронске управе;

– пријављује сваку неправилност у раду на Порталу еУправа надлежном органу.

У овом тренутку апликацији могу да приступе 129 општина и градова и 16 градских општина главног града Београда. Од почетка размене података

преко е-ЗУП-а администрације у градовима и општинама одговориле на више од 200.000 упита грађана/странака (мај 2018. године), односно више од 3.500.000 пута (септембар 2019. године). „Систем електронске размене података између институција је међу најважнијим ефектима нашег рада, што поткрепљује податак да смо до сад 3,5 милиона пута разменили податке о грађанима без да смо исте тражили од њих" рекао је министар државне управе и локалне самоуправе (Министарство државне управе и локалне самоуправе Републике Србије 2019). Занимљиво је и да се тренутно у 54 породилишта у Републици Србији користи пројекат е-Беба. Преко 160.000 беба регистровано је преко е-сервиса „Бебо, добродошла на свет", а преко 90% родитеља је искористило ову прилику", а дигитализоване су потпуно или делимично и друге еУслуге попут еУписа у школе и на факултете, еРецепт и еСуд. Пилот пројекат е-Инспектор ће следеће године прерасти у платформу која ће обухватити све инспекцијске службе у Републици Србији што ће олакшати пословање многим фирмама (Министарство државне управе и локалне самоуправе Републике Србије 2019).

Министар државне управе и локалне самоуправе Републике Србије такође стално истиче да је право свих грађана да траже да по новом Закону податке из ових осам база службеници јавне управе сами прибаве за потребе завршавања процедура и истовремено то је и обавеза запослених у државној управи да примењују Закон о општем управном поступку и спроводе дигитализацију у корист грађана Србије. Нови закон и нова апликација донели су не само уштеде за грађане, већ ће и олакшати рад и државној управи. То је важно с аспекта оптимизације управе којој Република Србија тежи, да са мање трошења новца, времена, енергије... постигне више. Пре неки дан министар државне управе и локалне самоуправе на међународној конференцији о изазовима у јавној администрацији у земљама западног Балкана који се одражао у Љубљани, Република Словенија, најавио је нову Стратегију реформе јавне управе и Програм развоја еУправе 2019-2020. Нова Стратегија и Програм имају за циљ развој ефикасне управе окренуте корисницима у дигиталној средини, развој потребне инфраструктуре и омогућавање интероперабилности (Министарство државне управе и локалне самоуправе Републике Србије 2019).

Међутим, гледајући реално стање уочени су и одређени проблеми:

– недовољна информисаност грађана о могућностима и предностима дигитализације (предлог је путем масовних медија и путем одговарајућих предавања истаћи све могућности и предности дигитализације јавне управе и сервиса јавне управе који су грађанима расположиви);

– недовољна стимулација од стране државе привредних субјеката за употребу дигиталних сервиса, као и једна врста страха привредних субјеката од могућих злоупотреба преласком на дигитално коришћење јавних услуга

(јавни службеници из свих јавних сектора морају подстицати компаније за веће коришћење дигиталних јавних сервиса и добијање јавних услуга тим путем);

– пружање свих могућих видова отпора и одређена врста опструкција од стране запослених у јавном сектору за брже и ефикасније спровођење закона и увођење дигитализације (с тим у вези Координациона комисија ресорног министарства прави анализу стања на терену како би у следећој години обезбедила техничко-технолошка описмењеност и опремљеност свих инспектора у Републици Србији);

– делимично увођење дигитализације неких јавних услуга (то уноси забуну међу грађанима. Чак и они који би могли и хтели да користе електронске јавне услуге то не чине јер нису сигурни да ли могу путем истих да добију све оно што могу да добију папиролошким путем).

ЗАКЉУЧАК

Научницима и политичарима у многим земљама јасно је да је од суштинског значаја за економски раст, развој и просперитет друштва прелазак економије у иновативну фазу развоја. Иновативне привреде способне су да генеришу масовни проток иновација, али захтевају одговарајуће културно окружење, науку, образовање, услове за слободу стваралаштва, амбијент за развој предузетништва, као и интелигенцију и креативност, те способност да се иновације успешно инкорпорирају у привреду (Арсенијевић, Радосављевић 2017: 270). Ако је икада и било, више нема разлога ни за најмању сумњу да је улагање у дигитализацију апсолутно корисно и исплативо, не само за појединце (привредна друштва), него и за економију и државу у целини. Нови Закон о управном поступку Републике Србије усвојен фебруара 2016 године и Закон еУправи Републике Србије усвојен априла 2018. године створили су основе да државни службеници електронски комуницирају, а да се многе јавне услуге ставе у електронски облик. Са тог аспекта је учињен велики и значајан искорак. Суштински, нови Закон о управном поступку је донео кључну промену која се односи на обавезу службеника да размењују податке и документа из службених евиденција између себе, на било који начин. А нови Закон о еУправи да се јавне услуге дигитализују, односно да се размена података одвија електронски. Дигитализација се прожима кроз све области јавне управе, па је тако почела са радом и платформа еИнспектор која ће допринети промени инспекцијског надзора и обезбедити селекцију привредника на високо и ниско ризичне, усмеравајући надзор на високоризичне, а растерећујући оне који послују у складу са законом. Од септембра 2020. године ће се започети са радом на Централном регистру

становништва који ће објединити 13 евиденција и тиме још више убрзати и олакшати пружање јавних услуга. Републици Србији дигитализација је један од приоритета и друштвених и економских. С обзиром да је дигитализација важан сегмент укупне друштвене и привредне реформе, Влада Републике Србије обезбедила је и механизам за електронску размену података – платформу „е-ЗУП". Информациони систем еЗУП је софистициран алат за електронску размену података свих органа јавне управе, што је велики корак у аутоматизовању административних поступака и значајан искорак ка увођењу модерне електронске управе у Републици Србији. На овај начин држава се окреће ка грађанима кроз бржи и ефикаснији рад органа управе, како на централном, тако и на локалном нивоу. Откако је уведена могућност да се, дигитални систем јавне управе Републике Србије и даље напредује. Као генерални закључак овога рада намеће се утисак, поткрепљен свим релевантним параметрима, да Република Србија упркос одређеним уоченим проблемима: недовољна обученост и заинтересованост државних службеника, недовољна стимулација привредних субјекета, неинформисаност и незнање грађана... озбиљно схвата значај дигитализације са друштвеног и економског аспекта. Евидентно је да дигитализација јавне управе доприноси: већој ефикасности, транспарентности, смањењу административних трошкова, смањењу корупције, јачању поверења између грађана, привреде и државе, убрзању свих друштвених и привредних токова... и оно што је најбитније евидентно је да је процес дигитализације у служби економског развоја једном речју значајно доприноси економском расту, што је све у случају Републике Србије и практично потврђено.

ЛИТЕРАТУРА

Арсенијевић-Радосављевић 2017: Оља Арсенијевић-Милан Радосављевић. „Компаративна анализа социо-културних односа према иновацијама студената из Србије, Војводине и са Косова". *Гласник Баштина,* свеска 42, 269-294.

Билтен Управљање променама бр. 4. http://upravljanjepromenama.gov.rs/wp-content/uploads/2018/11/билтен-Управљамо-променама-бр.4.pdf>. [28.12.2019.].

Брацановић 2019: Слободан Брацановић. „Поједини аспекти економских кретања земаља у транзицији". *Гласник Баштина,* свеска 48,195-213.

Ђуретић-Красуља 2019: Гордана Ђуретић-Невена Красуља. „Могућности примене достигнућа у управљању променама из развијених земаља на Републику Србију". *Гласник Баштина,* свеска 49, 229-244.

Закон о електронској управи Републике Србије 2018.

Закон о општем управном поступку Републике Србије 2016.

Митровић 2017: Ђорђе Митровић. *„На путу ка благостању 4.0 – Дигитализација у Србији".* <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/belgrad/13415.pdf>. [15.11.2019.]

Palmer 2001: Adrian Palmer. *Principles of Services Marketing,* London: Mc Grow Hill Publishing Company.

Портал еУправе. <https://euprava.gov.rs/>. [25.12.2019.].
Портал Канцеларије за информационе технологије и електронску управу Републике Србије. <www.ite.gov.rs>. [11.12.2019.].
Портал Министарства државне управе и локалне самоуправе Републике Србије. <www.mduls.gov.rs>. [26.12.2019.].
Портал Министарства јавне управе државе Црне Горе. <www.mju.gov.me>. [18.12.2019.].
Портал часописа Блиц. <https://www.blic.rs/biznis/vesti/mi-smo-nacija-talentovanih-i-pametnih-brnabic-o-digitalizaciji-to-je-nasa-nafta-nase/4xmgmcw >. [19.12.2019.].
Портал часописа Нова економија. <https://novaekonomija.rs/vesti-iz-zemlje/svetska-banka-digitalizacija-%C5%A1ansa-za-rast >. [23.12.2019.].
Радновић 2013: Бранислав Радновић. *Маркетинг услуга*. Нови Сад – Сремска Каменица: Факултет пословне економије, Универзитет Едуконс.
Радновић 2014: Бранислав Радновић. *Маркетинг истраживање*. Нови Сад – Сремска Каменица: Факултет пословне економије, Универзитет Едуконс.

Branislav S. RADNOVIĆ

DIGITALIZATION SERVING PROCESS CITIZENS AS USERS OF PUBLIC SERVICES IN FUNCTION OF ECONOMIC DEVELOPMENT – ANALYSIS SITUATION IN REPUBLIC OF SERBIA

Summary

The Republic of Serbia has in recent years increased the number of public services that citizens electronically can receive from state institutions. The digitalisation of public administration is one of the priorities of the Republic of Serbia. Significant impacts of digitalisation are: increasing the transparency of the process, reduce corruption, reduce administrative costs, increase competitiveness and most importantly the process of digitization is in the function of economic development.

Key words: digitalization, public services, economic development, government, cirizens, communication, Republic of Serbia.

Рад је предат 1. јуна 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 94:61(497.11)
doi: 10.5937/bastina31-32838

Оригинални научни рад

*Марија С. ЛУГОЊИЋ**

*Оља М. АРСЕНИЈЕВИЋ***
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

КУЛТУРА ПАМЋЕЊА ЗАЧЕТАКА СРПСКЕ МЕДИЦИНЕ***

Апстракт: Изучавање историје медицине има развијена два приступа: традиционални и нови, који је свеобухватнији. Традиционални приступ подразумева изучавање значајних појединаца и идеја, унапређење медицине као науке. Овај приступ широко је прихваћен како у нашој, тако и у светској науци. Други, који је знатно свеобухватнији, иницирао је Хенри Сигерст својим радовима, а проширио се и заживео шездесетих и седамдесетих година 20. века. Аутори рада приступају изучавању и приказивању српске средњевековне медицине узрочно-последичним односом здравља и болести и других медицинско-историјских појава и анализирају их у друштвеном, културном и политичком контексту. Из овог угла посматрања аутори повезују наведене контесте са савремеим медицинским проблемима и приступима. Циљ рада је да истражи и прикаже развој српске медицине у средњем веку, услове под којима се формирала и развијала, као и утицај српске државе и цркве на њу.

Кључне речи: средњевековна медицина, развој српских болница, Хиландарски типик, Студенички типик, медицинска школа.

1. УВОД

После пропасти Римског царства и његове културе, која је била на високом нивоу, долази хиљадугодишњи период средњег века који је окарактерисан културним падом и променама које су оставеле дугорочан траг. У поређењу са врхунцем људске цивилизације, период средњег века оставља утисак културне атрофије, а за за многе је то најтужнији период у историји људске културе и медицине. (Пантовић, Раванић, Миловановић, Пантовић, Пантовић 2009:25; Удальцов 1950)

* Докторанд Факултета за пословне студије и право, marija.lugonjic@gmail.com
** Редовни професор, arsenijevicolja@gmail.com
*** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-9/2021-14/200020 од 5. фебруара 2021. године.

Иако мрачан, период средњег века доноео је и прве универзитете у оквиру којих су оснивани и медицински факултети, али и болнице. Овај дуги историјски период има велики значај за развој медицине.

Друга карактеристика Средњег века је развој нове вере, Хришћанства. Цар Константин је 326. године прогласио хришћанство као религију царства. Хришћанска вера заснива се на милосрђу и љубави према ближњим. Означила је пероид потпуно нове бриге и помоћи беспомоћним људима, што је до тада било непознато у Старој Грчкој. У Источном римском царству – Византији преовладава утицај обновљене грчке културе, тако да је Византија била центар светске културе. (Антић 2011) У Византијском царству проучавала се грчка медицина. А сам почетак византијке медицине био је везан за хришћанске цркве. Хришћанство је проповедало љубав, милост и саосећање. Црква се бринула о старима, инвалидима и болеснима. У мрачном Библија је била извор знања, тако да су дела многих филозофа, попут Аристотела, Хипократа и Галена била занемарена. Неговао се култ светаца, веровало се у чуда, лечење бајањем, реликвијама, додиром... Демони су проглашавани главним узрочницима многих болести. Веома се поштовала астрологија. Алхемичари су трагали за животним еликсиром. Под окриљем цркве, медицина је престала да се развија на основу старих доктрина, а једино емпиријско знање потиче од узгоја лековитог биља у манастирима.

У арапском свету задржане су вредности римске и грчке медицине. Надоградивши сопствено искуство на ове две значајне медицинске школе, Арапи су сачували корене савремене медицине и уткали у њих своје знање. Захваљујући њима Хипократови и Галенови рецепти су сачувани и „враћени“ у Европу.

У овом периоду европска култура живела је само у неким манастирима у којима су чувана класична Хипократова дела, као и дела Галена и Диоскорида.

Важно је напоменути да су у овом периоду у Салерну у Италији на медицинској школи, која је основана још у 9. веку, медицински истраживачи спроводили своја научна истраживања, држали предавања и преводили дела арапске медицине. Ово је био веома важан медицински центар у којем су се лечили многи пацијенти током крсташких ратова, образовали лекари, преводила значајна медицинска дела, постизала хируршка достигнућа, проучавала анатомија животиња, а касније и људи. Значај школе у Салерну је остао велики до данас (Рељин 2008).

Изван Медицинског факултета у Салерну, широм средњовековне Европе, доминирала је сколастичка медицина, утемељена на древним ауторитетима (Аристотел, Гален, Авицена ...), традицији и догми. Као таква, представљала је проширење манастирске медицине. Утицај цркве је био веома велики. Под њеним окриљем основани су бројни универзитети.

Најважнији универзитети били су у Болоњи (1088), Паризу (1200), Монпељеу (1220) и Падови (1222). У оквиру универзитета, у области медицине проучавани су древни класични текстови (Афоризми Хипократа, Арс Парва Галена, Канон Авицене итд.). Настава је углавном била теоријска. Из овог периода значајни су преводи са арапског језика де Вила Нове (Станојевић 1953).

Као највећа иновација федуалне медицине, сколастичка медицина пала је са трона заједно са падом феудалног друштвеног уређења.

Нови период развоја медицине почиње крајем 15. и почетком 16. века под утицајем Медицинског канона Парацелсуса. Медицинска едукација у први план поставља практичну медицину. Из штампе тада излази прва књига о анатомији човека (Максимивић 2001).

Након епидемије „црне смрти" и лепре почиње убрзан развој медициске науке. Расте број школованих лекара из свих области медицине.

Средњевековна европска и арапска медицина извршила је значајан утицај на српску медицину тога доба. Без обзира на то, када се говори о српској средњевековној медицини, може се са сигурношћу рећи да је она оригинална, препознатљива и јединствена.

Циљ рада је да истражи и прикаже развој српске медицине у средњем веку, услове под којима се формирала и развијала, као и утицај српске државе и цркве на њу.

2. СРПСКА СРЕДЊЕВЕКОВНА МЕДИЦИНА

2.1. УСЛОВИ ЗА ОСНИВАЊЕ БОЛНИЦА И РАЗВОЈ МЕДИЦИНЕ

Доласком на Балканско полуострво стари Словени су се асимиловали са староседеоцима. Јак утицај на њих имао је Антички Рим. Словени настањени у околини Котора, Будве и Домавиа воде рачуна о личној и комуналној хигијени, која представља један од основних елемената превенције ширења заразних болести. У наведеним областима били су установљени прописи о комуналној хигијени, уређењу кланица, водовода и одржавању чистоће у градовима.

Под утицајем Византије дошло је до великих промена код Срба крајем 11. века. Тада почиње прелазак из паганства у хришћанство. Овај период има велики значај за будући развој српског народа и државе, као и медицине. Византија је са својом културом представљала јединство врхунских античких вредности и хришћансва.

Иако један број историчара медицине сматра да су токови знања из медицине у Србију извирали са Запада, вероватније је да су медицинска знања преузета из Византије. Разлози за ову тврдњу леже у чињеници да су у западној Европи постојали медицински факултети и школе, док се у Византији

стицање медицинских знања спроводило социјализацијом (тацит у тацит)[1], тј. менторски, као код занатлија. Медицину су изучавали они који су се њоме и бавили као лекари или неговатељи болесника. У Константинопољу тог времена било је много болница и то је приметио велики ренесансни човек, српски кнез Растко Немањић, који је касније постао Свети Сава (Пантовић, Раванић, Миловановић, Пантовић, Пантовић 2009:27).

Када се говори о медицини из овог периода, важно је напоменути да је она била заснована на магијској, анимистичкој, теургијској и народној медицини.

Прекретница у развоју српске медицине је долазак династије Немањића на власт. До освајања српске државе од стране Османлијског царства, Србија је била просперитетна у многим областима, а самим тим и у области медицине. У овом периоду српска медицина развијала се веома брзо, имала значајно место у средњевековној Европи и упркос чињеници да је од ње стицала знања, Србија је развила оригиналну и јединствену медицину (Kazhdan 1991).

Стефан Немања поставља нове темеље државности у материјалном и духовном смислу. Не само због своје војне моћи, већ и због своје културе и просвећености, Србија је напредовала и у политичком и у верском погледу. Широм тадашње Србије подижу се нове цркве и манастири, у оквиру којих се оснивају и болнице и школе (Катић 1981).

Здравствена култура била је на завидном нивоу као и социјална брига. Услови средњевековне Србије, који су омогућавали оснивање првих српских болница били су уско повезани са развојем научне медицине и фармације. Током заточеништва Стефан Немања је био у могућности да несметано упознаје византијску културу и духовни свет Цариграда.

---

1 Тацитно знање као појам у свету науке појавило се 1985. године у делу Полањија *Personal Knowledge: towards a post-critical philosophy*. Значење овог појма представља знање које поседује појединац, али га тешко може описати – „we can more that we can tell". Тацитно знање обухвата широк спектар концептуалних и чулних информација, као и слика које могу да донесу намеру да се начини смисао нечега. Оно је спознајно (искуство) и техничко (компетенције). Дакле, тацитно знање се може окарактерисати као лично, базирано на искуству, контекстуализовани, специфично у оној мери у којој је специфичан посао који се обавља, кога је тешко у потпуности артикулисати, а преноси се путем конверзације и препричавања одређених поступака. Важно је напоменути да је Гурлеј (Gourlay, Wilson, Jackson 2010) идентификовао две особине тецитног знања: оно је индивидуално, али га је ту идивидуалност могуће поделити са другима и оно може бити успешно кодификовано, тј. преведено у експлицитни облик. Ова друга особина омоућава да се знање кодира и потом дистрибуира свима на коришћење.
Социјализација је процес креирања индивидуалних тацит знања дељењем искустава, кроз заједнички живот или рад. Један од примера је рад уз некога ко поседује одређене вештине, у овом случају медицинске, тзв. шегртовање, где није нагласак на вербалним или писаним инструкцијама, већ на заједничком раду, односно прихватасу начина на који се ради. До социјализације долази и разменом ставова и менталних модела присутних особа (Арсенијевић 2016).

О томе колики је значај Стефан Немања придавао образовању сведочи и Баранин у свом делу „Стеван Немања". Баранин пише о Немањином схватању значаја описмењавања и едукације жена: „Упркос њему (брату Тихомиру) одлучио сам да подигнем два манастира, јер бих хтео да ти тако добра (његова жена Ана), учена и племенита жена и мајка окупиш педесетак младих девојака како би се обучавале писмености и васпитању. То ћу исто урадити у мушком манастиру. Земља ако није духовно уздигнута, не може бити ни војнички снажна" (Баранин 1978:58-180). Тако је манастир Светог Николе у Топлици био и школа за младиће, Богородичин манастир у Топлици училиште за младе и сиромашне племићке девојке (Бојовић 2002:5-17). Синови Стефана Немање били су високо образовани, што указује на чињеницу да је у тадашњој Србији постојао образовни систем за племство по византијском узору (Лопандић 2004).

Држава Стефана Немање обезбеђивала је средства не само за изградњу манастира, него и за њихово одржавање. Постојао је и неки вид социјалне заштите, који се огледа у вођењу бриге о сиромашнима и болеснима. Српски владари и свештенство водили су бригу о убогим и сиромашним људима. Овакав вид социјалне заштите у држави свети Сава је регулисао и грађанским законима из Крмчије у којима се, између осталог, спомињу и прописи о оснивању „часних домова". У тој улози налазе се цркве и манастири, који су материјално обезбеђивали помоћ сиромашнима и болеснима. Придржавали су се законских одредби о заштитих старих, болесних и немоћних (Катић 1990). Часни домови имали су цркву, обитавалиште убогих и кухиње или болнице (Петровић 1990:15-18). Крмчијом је била регулисана и брига и заштита старих, немоћних и инвалидних лица. Значи, може се говорити о организованој државној медицинској и социјалној заштити.

2.2. ОСНИВАЊЕ БОЛНИЦА У СРЕДЊЕВЕКОВНОЈ СРБИЈИ

Свети Сава је провео десет година на Светој Гори, међу монасима. „Може се рећи да је Света Гора место његовог духовног рођења и кључ његове харизме и мита. Овај велики човек размишљао је, кроз исихазам, схватио суштину православне хришћанске и византијске филозофије, и ишао на ходочашћа подједнако важна за његов дух и тело, постајући тако први српски светски путник" (Пантовић, Раванић, Миловановић, Пантовић, Пантовић 2009:27). Може се рећи да је „златно доба" у свом развоју српска држава достигла са светим Савом. Писац његовог житија, Теодосије, назива га тринаестим апостолом. Доба у којем је живео и стварао назива се временом српске ренесансе, а извор православља, Света гора, место је оснивања прве српске болнице.

Свети Сава је био веома образован и имао је врло развијене организационе способности. Након посете Константинопољу 1198. године, пошто је

видео Порфирну палату са породилиштем и болницу при манастиру Свете Богородице Евергетиде, стекавши знања и искуство, по угледу на ову болницу основао је најстарију српску болницу у Хиландару. Била је намењена лечењу калуђера. У њој се нису лечила само акутна и хронична обољења монаха, већ и епилептичари, слепи и лепрозни болесници. Као стационар коришћена је за болеснике који су боловали од неизлечивих болести. Бројала је 8 постеља, да би је касније цар Душан проширио на 12 (Катић 1981).

Хиландарска болница је уједно и најстарија медицинска школа у којој су се стицала знања и вештине из медицине.

Реч болница потиче из 8. века. Словнеског је порекла и изведена је из корена који је у вези са старословенском речју *бол*. Забележено је да Сава први користи реч болница, и то приликом писања манастирских типика за Хиландар на Светој гори и Студенички типик у Србији.

Први лекари у Хиландарској болници били су врачи и видари, који су од оца или деде научили како се намештају ишчашени зглобови, поломљене кости, али и како се лече ране задобијене у бољу од мача, стреле или копља.

Касније су у средњевековним болницама лечење обављали лекари емпирици. Они су своје знање преносили својим следбеницима. Тако су се лекари, поред лечења, бавили и обучавањем *лекарских вештина*. Медицинско знање тадашњих српских здравствених радника није се ни по чему разликовало од њихових колега са запада. Стицали су знање на исти начин, учећи од старијих, баш као што се учи занат.

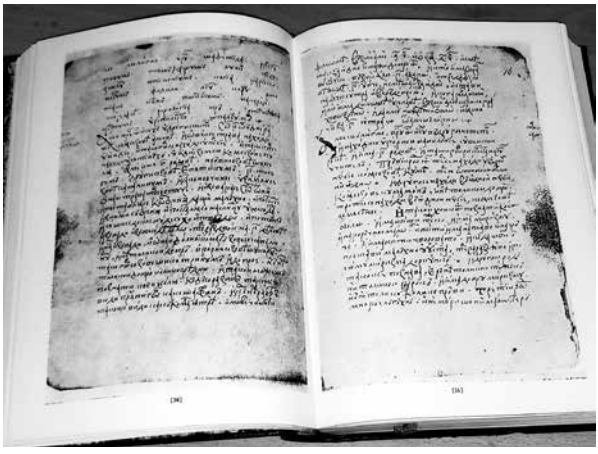
С обзиром на чињеницу да се медицинско знање стицало у самом болницама уз рад са старијим и искуснијим колегама, може се рећи да се и у Србији тога доба примењивала социјализација као примарни начин едукације у медицини. Лекари емпирици су обучавали своје млађе колеге радећи заједно и преносећи им начине на који се лече болесници. Контекст и место на којем је долазило до креирања знања тзв. *ба*[2] (Нонака, Такеучи 1995) је од великог значаја за знање. То је реални културни, социјални и историјски контекст, који сваком ученику омогућује разумевање одређене информације, односно, то је место (физичко, ментално) на којем инфомрација постаје знање. Разликују се контекст стварања, интеракције и примене. Организациони ресурси знања, који подржавају процес креирања знања су такође један од значајних елемената овог система. У контексту средњевековне медицинске едукације може се говорити о четири типа ресурса знања, а то су: искуствени, концептуални, системски и рутински. Искуствени се састоје од дељеног тацитног знања изграђеног заједничким искуством свих укључених у процес (монаха, лекара емпирика, ученика, пацијената). Ово су вештине (знати како), које су појединци прикупили и акумулирали

2 *Ба* је јапанска реч која означава место у одређеном тренутку (Арсенијевић 2016).

захваљујући искуству стеченом заједничким радом. Концептуални ресурси знања се састоје од експлицитног знања израженог сликама, симболима или језиком и засновани су на концептима које поседују сви укључени у процес рада у болници. Када је реч о болници у манастиру Хиландар, под концептуалним ресурсом знања подразумева се *Хиландарски медицински кодекс*, којег је 1952. године приредио Ђорђе Сп. Радојичић. „Највећи део *Хиландарског медицинског кодекса* заузимају списи из интерне медицине и фармакологије. Као целина, списи из интерне медицине обухватају потпуна знања из ове области којима је требало да располаже један средњевековни лекар, а фармаколошки списи представљају за то доба комплетну фармакопеју" (Грбић 2009:38). Терапијска упутства из овог кодекса, како сматрају истраживачи, имали су веома велики значај у настанку терапијских зборника српске средњевековне медицине. И лекари и ученици су из *Хиландарског медицинског кодекса* могли да сазнају о инфективним болестима, токсикологији, педијатрији и хирургији. Како наводи Грбић (2009:39): „ *Хиландарски медицински кодекс* трајно је сведочанство о стању српске средњевоковне медицине, која је ишла у корак са европском медицином до краја 15. века, када су српске земље пале под турску власт". Врло је важно напоменути да се у овом кодеску налази и *Списи о лекарској етици* у којем се, између осталог, говори и о обавези лекара да сузбија надрилекарство. Говори се, такође и о односу лекара према новцу. „Лекар не сме да буде лаком на новац и да га то руководи при лечењу болесника, него љубав према човеку коме је позван да помогне" (Бојанин 2017).

Српске лекаруше, такође спадају у концептуалне ресурсе знања, у којима су садржаји из разних традиција и система – од словенске традиције исцељења, хипократизма, римске, византијске и арапске медицине, па све до западне средњовековне медицине.

Слика 1. Хиландарски медицински кодекс

Извор: Хиландарски медицински кодекс, Н. 517.

Системски ресурси знања се састоје од систематизованог експлицитног знања, као што су јасно дефинисани поступци и упутства. Болница у манастиру Хиландар имала је свој кодекс, али и Хиландарски типик Светог Саве, који је представљао управо ове системске ресурсе знања. У њему је детаљно описано како је болница организована и како се мора опходити са болесницима, те ко, шта и на који начин може да ради у манастирској болници, као и ко може да се лечи. Угледавши се на Типик цариградске болнице, прилагођавајући га српским обичајима, свети Сава 1200. године пише Хиландарски типик. 40. глава Типика посвећена је болничким правилима „О болници и работајушћем болем" и у њој је детаљно регулисан рад болнице. Болница је редовно грејана, у њој је радила послуга, а за болесне је спремана боља храна.

Из Уредбе о оснивању хиландарске болнице

„Све је остављено иīумановој вољи, шīо се īиче њихове бриīе. Заīоведамо да се за болесне уреди ћелија која ће имаīи облик болнице и да се īоставе īостеље болесницима за лежање и одмор и да им се даје болничар да их двори у свему. За њих се īреба бринуīи, не једноīавно неīо īо моīућноīи за јело и īиће и друīе īоīребе. А иīуман сваīда, не реīко, нека долази у болницу и нека сведушно надīледава браīију и нека свакоме доноси све шīо је īоīребно".

Извор: http://www.hilandar.info/strana_sr.php?strana_id=265

„Лекови су справљани од лековитих биљака сакупљаних у околини манастира или гајених у манастирској башти од семена које је Сава донео са својих путовања по Блиском истоку" (Медицински академски форум 2016).

Слика 2. Хиландарски типик

Извор: https://starateljstvo.rs/sveti-sava-zacetnik-milosrdne-sekcije/hilandarski-tipik-svetog-save/

Како наводи Бојанин: „Иако по свом садржају и концепту јединствена књига, *Хиландарски медицински кодекс* не би требало сматрати изузетком у развоју српске, тиме и јужнословенске медицинске теорије и праксе. Али, отворено остаје питање домета знања садржаних у наведеној књизи. Извесне прескрипције унесене у овај Кодекс могле су наћи своје место у разним јужнословенским лекарушама. Поједина знања која се налазе у хиландарском зборнику, заједно са искуствима византијских јатрософија, постала су, у знатно скромнијем облику, део корпуса медицинских вештина које данас савремена наука обично означава термином „народна медицина". (Бојанин 2017:294)

Рутински ресурси се састоје од тацит знања уграђеног у активности и праксу болнице. Култура манастира и свакодневне рутине су примери ових ресурса. Од посебног значаја су поверење, улоге и рутине. Сви ови елементи дати су у Хиландарском типику.

Болница у манастиру Хиландар никада није престајала са радом. Дуго времена су своје прилоге и донације за рад хиландарске болнице давали српски владари цар Душан, кнез Лазар и други.

Важно је напоменути и чињеницу да је Хиландар у 13. и 14. веку имао значај универзитета (Катић 1967).

Слика 3. Фреска *Рођење Богородице*

Извор: *https://manastirstudenica.rs/*

Боравећи у манастиру Студеница у периоду од 1207. до 1216. године као архимандрит, свети Сава је основао болницу, прву на тлу Србије. Болницу је основао након што су у манастир донете мошти светог Симеона. Данас се претпоставља да се, с обзиром на чињеницу да нема трагова болнице, налазила у југозападном крилу манастира и да је имала неколико одељења. Осликана је и фрескама са медицинским мотивима, попут *Рођења Богородице, светог Козме, Распећа Христа*, које индиректно откривају ниво развоја медицине и медицинске културе тога доба у Србији (Пантовић, Раванић, Миловановић, Пантовић, Пантовић 2009:28).

Фреска *Рођење Богородице* приказује каду са топлом водом која се користи за купање новорођечета, дадиљу или медицинску сестру акушерку, која држи чист пешкир (стерилан материјал), тестира топлу воду (нега и хигијена болесника) (Слика 5). На другој страни фреске је дете у високој колевци које дадиља хлади лепозом и штити од мува (данас имамо инкубаторе са оптималном температуром, стерилним ваздухом за новорођенчад) за очување здравља новорођечета (Слика 4).

Слике 4. и 5. Детаљи фреске *Рођење Богородице*

Извор: *https://manastirstudenica.rs/*

И мајка је под надзором и негом. Дадиља је хлади лепезом, док ој друга приноси освежавајуће пиће (пандан данашњој инфузији). Данас се у операционим салама и хируршким блоковима за интензивну негу непрестано регулише температура и влажност ваздуха.

Фреска доказује да је болница имала више одељења, међу којима и породилиште.

Ако се зна да УНЕСКО промовише сторителинг као један од начина очувања културне баштине народа, онда је веома важно да се и фреске искористе као део наратива, у овом случају о српској средњевековној медицини. На овај начин ће се преносити знање о културном наслеђу српског народа

и креирати нова научна дисциплина – управљање знањем у културној баштини (Bratiu, Bejinaru 2019).

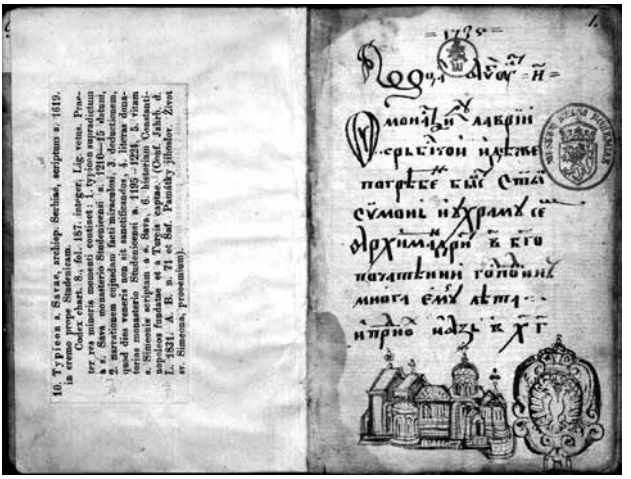
Оснивање болнице у манастиру Студеница није важно само за српску медицинску историју која казује о томе да је Србија пре осамсто година ушла у заједницу европске научне медицине, већ и за укупну српску културу, имајући у виду чињеницу да је медицина део културе једног народа.

Студеничка болница била је уређена по угледу на хиландарску. Разликовала се по томе што су се у њој лечили само монаси и то од акутних болести, као и радници који су градили манастирске цркве и конак, док је хиландарска имала стационар за болеснике од хроничних и неизлечивих болести (Мијушковић, Ковијанић 1964:32-33).

Болница се састојала од једне, а по потреби и од 2 собе у конацима. Њоме је руководио управник, који је биран из реда искусних и отреситијих монаха (неке од лидерских особина). Он је био и емпирик и обавезно писмен, са добрим познавањем лековитих трава и, пожељно, грчког језика (Мијушковић, Ковијанић 1964:32-33). Јасно је, дакле, да је у средњевековним српским болницама знању придаван велики значај. Стога не чуди чињеница да се медицинско знање, односно упућеност у лечење болничара и лекара емпирика студеничке болнице није много разликовало од лечења у Византији.

Као и у Хиландару, и у студеничкој болници налазимо исте врсте и трансфере знања – тацит и експлицит и социјализацију и екстернализацију, као и ресурсе који чине основу процеса креирања знања: искуствени, концептуални, системски и рутински.

О наведеном сведочи 40. глава Студеничког типика, која садржи детаљна обавештења о манастирској болници, која се налазила у склопу манастирских зграда.

Слика 6. Студенички типик

Извор: https://hramsvetogsave.rs/O-Svetom-Savi/Dela-Svetog-Save/Studenichki-tipik

Систематизовано експлицитно знање којим су јасно дефинисани поступци и упутства веома су налик Хиландарском типику. Дакле, детаљно су дата упутства о томе како треба организовати рад у болници, какви услови морају бити испоштовани, како поставити лежајеве за болеснике, како одредити болничара. Кућни ред је предвиђао дужности болничара, који је припремао лекове, бринуо о чистоћи и загрејаности просторија.

Студенички типик захтева радника – особу која је задужена за припрему лекова и негу и лечење болесника. У биографији Стефана Дечанског налазимо и једно потпуно ново звање, а то је *директор болнице*.

У глави 40 о самом раду болнице је написано:

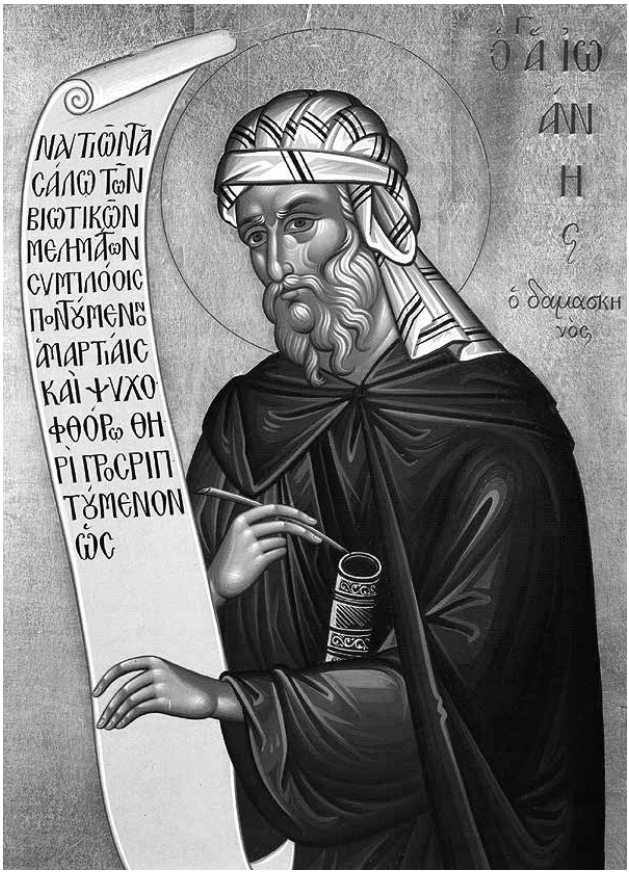
„... Заповедамо, да се за болницу изабере ћелија која има облик болнице и да се болни поставе за лечење и одмор и да им се даде болничар да их послужује у свему. Ако не дао Бог мојим гресима, многи од њих падну у болест, даду два болничара и једна велика урула, то јест огњиште од бакра сковано и покретно на коме би се болеснику топио мелем и друго што њима за утеху, и по могућности нешто за јело или пиће и за остале потребе болесника... Игуман свагда, не ретко, у болницу нека долази, и свесрдно посећује братију, и свакоме доноси потребно. А братија наша болесна, да се, уздајући се у ово, не распусте тржећи сувишно нешто што икада нису ни чули, и ни видели ни окусили, већ да се уздрже и смерни буду, задовољи оним само чему је време и што је могуће у манастиру донети, то да им се донесе. Ако ли им и служите, заповести ради коју заповедамо, ипак не дозвољавамо да извољевају. А да живе особито смерно, као што приличи монасима, да и они за трпљење приме награду – уздржавање од похота и од болова туга, заступник да им буде од Бога ради насладе. Нека вам буде ово!“ (Студенички типик)

Из овог систематизованог експлицитног знања Студеничког типика види се да је студеничка болница коришћена само за лечење, што је реткост у осталим деловима Европе тога времена.

Постојале су и користиле се медицинске књиге преведене са латинског језика, које су се звале Лекаруше. У средњевековној Србији већ се знало за Хипократова и Дисхоридова дела. 13. век представља историјски почетак научне медицине и фармације (Пантовић, Раванић, Миловановић, Пантовић, Пантовић 2009: 28).

Свети Сава је био у посети султану у Александрији, при повратку из Јерусалима, када му даје знатну количину злата за арапске лекове: балсамовано уље, алоје, канфор и друге лекове са ароматским својствима. Ови лекови су имали врло широку примену, али њихова терапијска вредност не може се негирати ни са гледишта савремене медицине. Сведочанство о овим чињеницама налази се у *Житију светоī Саве,* које је написао Теодосије (Житије Светог Саве).

Делови житија светог Саве и Симеона, у којима се говори о изградњи и уређењу болница, те о познавању медицине и лекова, одличан су пример сторителинга и ширења позитивних прича о српским владарима и просветитељима. Спис *Јован Дамаскин о човеку и ономе што је човек* је једини сачуван медицински картон из студеничке болнице. У њему се описује дистрибуција сокова у људском организму. Овај спис је пример концептуалних ресурса знања у болници манастира Студеница.

Слика 7. Јован Дамаскин

Извор: https://podviznickaslova.wordpress.com/2015/11/13/sv-jovan-damaskin-o-devstvenosti/

У раду светог Саве проналазимо и прве знаке фандрејзинга. На пример, Јован III Витац и његов син Теодор II Ласкарис боловали су од епилепсије. Свети Сава их је на својим пропутовањима посећивао и лечио. Они су га за то богато даривали златом. То је чинила и царица Ирина Лакарис, још из периода када је Сава посећивао њеног оца цара Теодора I Лакариса. Даривала га је, нешто њему лично ценећи и поштујући њихово дугогодишње пријатељство, а нешто за помоћ манасима на Хиландару и у Студеници.

Претпоставља се да је ово било од пресудног значаја за настанак нових српских болница (Коларић 1995).

Краљ Милутин је још један српски владар, који ће остати записан у српској историји као веома значајан за развој медицине. Он је у Јерусалиму 1315. године подигао манастир и у оквиру њега болницу, да би је након пожара преселио у Цариград. У оквиру *Краљевске болнице* постојала је и медицинска школа *Училиште*, што је посебно важно за развој медицинског образовања. Могло би се рећи да је то језгро из којег се развио Медицински факултет у Србији (Пантовић, Раванић, Миловановић, Пантовић, Пантовић 2009: 30).

Оно што је важно напоменути јесте чињеница да је српска медицина предњачила у томе што су постајала посебна болничка одељења у манастиру Хиланадар за лечење пацијената од епилепсије и душевних болести. Овој групи болница припадају и Дечанска болница, болница светог Наума на Охридском језеру, као и болница манастира Св. Роман код Ражња. Најпознатије манастирске болнице средњевековне Србије биле су: болница манастира Милешеве коју је саградио свети Сава, болница манастира Светог Георгија у Дабру коју је саградио краљ Милутин (1282 -1321), затим болница манастира Дечани коју је саградио краљ Стефан Урош III Немањић – Стефан Дечански (1321 -13319), болница у манастиру Светог Архангела код Призрена, коју је саградио цар Душан (1321–1355). Кнез Лазар Хребљановић саградио је болницу манастира Раваница (1372–1389), а болницу манастира Манасује саградио је деспот Стефан Лазаревић (кнез 1392–1402, деспот 1402–1427).

Стефан Дечански основао је болницу у манастиру Дечани који је био грађен у периоду 1327–1330. године. Ова болница подсећала је на византијску болницу подигниту у манастиру Пантократор у Цариграду из 13. века. За болеснике су били обезбеђени удобни кревети, мирисна уља за расхлађивање (данашњи антипиретици) за фебрилне пацијенте. Старешина (начелник болнице) био је задужен да болесницима угађа и помаже. Једно одељење болнице манастира Дечани служило је за лечење епилепсије код калуђера и световних лица, због чега се ова болница у медицинском смислу издвајала од осталих болница тог врема, јер су болнице тога времена служиле немоћнима као склоните. У Дечанима су били лечени од такозване свештене болести, епилепсије. Свештеници су уз религијску терапију – веровање у божанске моћи Ескулапа, примењивали и рационалну терапију – лековито биље, чајеве, облоге, лековита топла врела за купање, дијетални начин исхране за поједине болести дигестивног тракта уз мироточива уља светих моштију, које се овде користило за лечење многих болести, па тако и за за лечење епилепсије. Из наведеног се може закључити да се очекивало излечење и од најтежих болести (Пантовић, Раванић, Миловановић, Пантовић, Пантовић 2009: 30).

У манастиру Дечани су забележена бројна чудотворна исцељења, по зидовима манастира осликана су бројна исцељења које је учинио Исус Христ. Положај манастира, којег је окруживала шума, богата водом и пријатно струјање ветра је доприносило бољем лечењу и опоравку болесника. Ови подаци говоре о томе да се за изградњу болница у средњевековној Србији пажљиво бирало место, које ће већ само по себи бити благотворно за болеснике.

Успон средњовековне медицине у српским земљама доживљава крах са најездом Турака.

ЗАКЉУЧАК

Прве болнице су основане под заштитом хришћанских манастира Истока, али и Запада. Поред првих болница, рађају се и идеје социјалне медицине у средњем веку, под утицајем хришћанске мисли. Све ово је значајан допринос европској медицини, основа без које не би био могућ даљи развој медицинске науке у ренесанси.

Прве праве болнице као установе за лечење у средњевековној Србији настале су у периоду од 13. до 17. века. Прикупљена историјска грађа указује на чињеницу да их је било деветнаест. Болнице су биле грађене и уређиване по узору на већ постојеће болнице изграђене на тлу Византије. Манастирске болнице имају значајну историјску улогу, јер су увеле српску медицину у породицу тадашње европске медицине. Посебно треба нагласити да је Србија тога времена предњачила у медицини, због тога што је имала посебна (засебна) одељења за лечење оболелих од епилепсије и душевних болести. Посебно место заузимају манастирска болница Хиландар на Светој гори и манастирска болница у Студеници.

Уз оснивање болница упоредо се ради и на медицинској едукацији, у почетку више по менторском принципу, да би од периода владавине краља Милутина дошло и до оснивања прве медицинске школе.

У организационом смислу српске манастирске болнице поставиле су темеље данашњој болничкој организацији, почев од места за градњу, опреме и услова рада, преко избора директора, лекара, медицинског и немедицинског особља, до етичких норми.

ЛИТЕРАТУРА

Антић 2011: Радиша Антић. „Удео хришћанства у развоју европске и српске медицине средњег века.“ У: Историја медицине. Пројекат *Растко*. https://www.rastko.rs/rastko/delo/14014

Арсенијевић 2016: Оља Арсенијевић. *Управљање знањем.* Београд: Факултет за пословне студије и право.

Баранин 1952: Душан Баранин. *Стеван Немања*. Београд. Слово љубве.

Бојанин 2017: Станоје Бојанин. „Хиландарски медицински кодекс и научна медицина на средњовековном Балкану“ *Studia Balcanica*. Бр. 32. Софија: Институт за балканистика с Център по тракология Българска академия на науките Издателска къща „Тендрил“. стр. 277-297.

Бојовић 2002: Драгиша Бојовић. „Стефан Немања – свети Симеон Мироточиви“. У: *Црква светоī Панūелејмона у Нишу*. Ниш: Црква светог великомученика Пантелејмона. Центар за црквене студије. стр. 5-17

Bratinau, Bejinaru 2019: Constantin Bratinau, Ruxandra Bejinaru. „Intelektual capital of the cultural heritage ecosystems: a cnowledge dynamics approach“. *Knowledge management, arts, and humanities. Interdisciplinary approaches and the benefits of collaboration*, Cham: Springer Nature Switzerland. pp. 215-240.

Грбић 2009: Драгана Грбић. „Хиландарски медицински кодекс“. *Гласник лекарске коморе Србије*. https://www.lkv.org.rs/Documents/glasnik/2-3_GlasnikLKS.pdf.

Gurley, Wilson, Jackson 2010: K. Gurley, D. Wilson, P. Jacson. „Developing leadership skills in a virtual simulation“. *Journal of Business and Educational Leadership*. 2(1). pp. 106-115.

Катић 1958: Рељa В. Катић. *Медицина код Срба у средњем веку*. Београд: Српска академија наука и уметности.

Катић 1967: Рељa В. Катић. *Срūска медицина од 9. до 19. века*. Београд: Научно дело.

Катић 1980: Рељa В. Катић. *Хиландарски медицински кодекс Но 517*. Фототипско издање. Београд: Народна библиотека Србије.

Катић 1981: Рељa В. Катић. *Порекло срūске средњевековне медицине*. Београд: Српска академија наука и уметности.

Катић 1990: Рељa В. Катић. *Срūска средњовековна медицина*. Горњи Милановац: Дечје новине.

Коларић 1995: Иван Коларић. *Свеūи Сава срūски – харизма и миū*. Ниш: Просвета.

Kazhdan 1991: Alexander Petrovich Kazhdan. *The Oxford Dictionary of Byzantium*. New York: Oxford University Press 2.

Лопандић 2004: Душко Лопандић. *Леūойис великих жуūана. Исūоријска хроника Србије у веку Сūефана Немање*. Београд: Народна књига Алфа.

Lugonjić, Arsenijević 2021: Марија Лугоњић, Оља Арсенијевић „Attitudes of medical students about e-learning“. *International journal of economics and law*. Vol. 11, No. 31. Belgrade: Faculty of business studies and law. https://economicsandlaw.org/

Максимовић 2001: Јован Максимовић. *Увод у медицину са ūеоријом медицине*. Нови Сад: Просвета.

Мијушковић, Ковијанић 1964: Славко Мијушковић, Ристо Ковијанић. „Грађа за историју српске медицине“. *Документи коūорскоī архива*, књ. I (XIV и XV век), Београд. стр. 32–33.

Pantović, Ravanić, Milovanović, Pantović, Panotović 2009: Mihailo Pantović, Dragan Ravanić, Dragan Milovanović, Vesna Pantović, Maja Pantović. „Serbian medieval medicine – heritage but also an arrow pointed into the future“. *PONS, Medical Journal*. Vol. 6. Issue 20. Ćuprija: Zavod za javno zdravlje Ćuprija „Pomoravlje“, Podružnica Srpskog lekarskog društva Ćuprija, Društvo za neuronauke „Sozercanje iz Šumadije“, 24-34.

Петровић 1990: Миодраг Петровић. *Крмчија Светоī Саве о заūиūи обесūрављених и социјално уīрожених*. Београд: Драгомир Антонић.

Поповић 1912: Јевсевије Поповић. *Опūūа црквена исūорија*. Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија.

Рељин 2008: Игњат Рељин. *Преīлед исūорије средњевековне медицине*. Нови Сад: Литостудио.

Станојевић 1962: Владимир Станојевић. *Исūорија медицине*. 2. издање. Београд – Загреб: Медицинска књига.

Теодосије 2019. *Живоūије Светоī Саве*. Београд: Српска књижевна задруга

http://med-forum.rs/2016/05/11/istorija-srpske-medicine/
http://www.hilandar.info/strana_sr.php?strana_id=265
https://podviznickaslova.wordpress.com/2015/11/13/sv-jovan-damaskin-o-devstvenosti/
https://hramsvetogsave.rs/O-Svetom-Savi/Dela-Svetog-Save/Studenichki-tipik
https://starateljstvo.rs/sveti-sava-zacetnik-milosrdne-sekcije/hilandarski-tipik-svetog-save/
https://manastirstudenica.rs/

Marija S. LUGONJIĆ
Olja M. ARSENIJEVIĆ

CULTURE OF MEMORY OF THE BEGINNING OF SERBIAN MEDICINE

Summary

The study of the history of medicine has developed two approaches: traditional and new, which is more comprehensive. The traditional approach implies the study of important individuals and ideas, the advancement of medicine as a science. This approach is widely accepted in both our and world science. The second, which is much more comprehensive, was initiated by Henry Sigerst with his works, and expanded and came to life in the 1960s and 1970s. The authors of the paper approach the study and presentation of Serbian medieval medicine with the cause-and-effect relationship of health and disease and other medical-historical phenomena and analyze them in a social, cultural and political context. From this point of view, the authors connect the mentioned contests with modern medical problems and approaches. The aim of this paper is to investigate and present the development of Serbian medicine in the Middle Ages, the conditions under which it was formed and developed, as well as the influence of the Serbian state and church on it.

The first hospitals were established under the protection of Christian monasteries in the East, but also in the West. In addition to the first hospitals, the ideas of social medicine were born in the Middle Ages, under the influence of Christian thought. All this is a significant contribution to European medicine, the basis without which further development of medical science in the Renaissance would not be possible.

The first real hospitals as treatment institutions in medieval Serbia were established in the period from the 13th to the 17th century. The collected historical material indicates the fact that there were nineteen of them. Hospitals were built and arranged on the model of already existing hospitals built on the soil of Byzantium. The monastery hospitals have a significant historical role, because they introduced Serbian medicine into the family of the then European medicine. It should be especially emphasized that Serbia was at the forefront of medicine at that time, because it had special (separate) departments for the treatment of patients with epilepsy and mental illness. A special place is occupied by the monastery hospital Hilandar on the Holy Mountain and the monastery hospital in Studenica.

Along with the establishment of hospitals, they are also working on medical education, in the beginning more according to the mentoring principle, so that from the period of King Milutin's rule, the first medical school was established.

In the organizational sense, the Serbian monastery hospitals laid the foundations of today's hospital organization, starting from the place for construction, equipment and working conditions, through the election of directors, doctors, medical and non-medical staff, to ethical norms.

Key words: medieval medicine, development of Serbian hospitals, Hilandarski tipik, Studenički tipik, medical school.

Рад је предат 11. јуна 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

UDK 340.137(497.11:4-672EU)
341.217(497.11:4-672EU)
doi: 10.5937/bastina31-31133

Pregledni rad

*Dragana A. BARJAKTAREVIĆ**
Faculty of Business Studies and Law, University "Union – Nikola Tesla"

ACCESSION TO THE EU – ADVANTAGES AND POTENTIAL RISKS

Abstract: By signing the Stabilization and Association Agreement with the European Union on April 29, 2008, Serbia committed itself to harmonize its legislation with the *aquis communautaire* of the European Union. Perception of the basic characteristics of the European Union legal system and its understanding is important in the context of harmonization, i.e. in the context of the measures for the establishment of a common and internal market, as well as of a pre-accession strategy of a third country for the accession to this organization. Therefore, a candidate country is expected to create a favourable legal environment for the operation of local economic entities in the internal market. In order to succeed in that, it needs to harmonize its legislation with the *acquis communautaire* gradually, and first of all, it is necessary to be well familiar and have full understanding of the EU regulations which are expected to be transposed by a candidate country.

Key words: European Union, *acquis communautaire*, EU membership, experience of other countries - Slovakia, Croatia, Slovenia.

1. INTRODUCTION

Great efforts are expected from a European Union candidate country. First of all, a candidate is expected to perceive and implement the European Union regulations as well as international regulations which are considered as an integral part of the European legal framework. In line with this, the harmonisation of the local legal framework with the relevant EU regulations should be perceived in this wider context. The harmonisation of the legislation and the integration into the European environment requires great efforts from the Republic of Serbia, bearing in mind that, among other things, expected changes also imply investments into the relevant sectors of economy and society. For sure, the harmonisation with the given regulations is not an objective itself

* Assistant Professor, dragbarja@gmail.com

but the creation of a modern society functioning in line with European and international standards which is open for cooperation and competition and which is able to overcome potential problems and challenges successfully in all areas of social work and operation.

The analysis of existing rules and principles of international law and of the European Union law in relevant areas enables one to recognise the advantages of the implementation of communitaire regulations for a candidate country as well as potential risks which should be avoided on that path. Therefore, the increase of country's standards and a better quality of life of citizens are reasons which justify the accession to this organisation.

2. THE TERM OF ACCESSION – PRESENT, FUTURE AND EXPECTED OBLIGATIONS

Bearing in mind that a candidate country should harmonise its legislation with very extensive European Union regulations, European integrations represent a challenge which should be faced with a serious approach.

Stipulated obligations, either implemented immediately or with implementation delayed until a certain date represent present obligations. For example, the obligations stipulated by the Treaty establishing the Energy Community from the standpoint of the signatories of the Treaty, i.e. of the European Union, its members and other signatory states which are not members of this organization are considered as such.

In contrast to present obligations, future obligations have a future binding effect and these obligations have to be fulfilled until a prescribed deadline. By signing the Stabilisation and Association Agreement, Serbia committed to harmonise its legislation with the European Union *acquis communautaire* bearing in mind that the accession will be introduced gradually (Lilić, Drenovak Ivanović 2014: 13).

Analysing present and future obligations, one notices interdependence since, for example, a ruling European Union regulation can envisage certain technical standards and their development in line with a procedure which is prescribed in advance. Therefore, one can expect that standards which should be implemented will be developed, i.e. changed in the future.

In addition, one could suppose that certain obligations are yet to arise as a consequence of further European integration process in parallel with attaining a relevant position during the accession process. One can notice independence here as well since the accomplishment of future, i.e. expected obligations may depend on the manner how present and future obligations are met. It is possible to become aware of possible changes related to future obligations as well

as of the introduction of new obligations in advance since work plans within certain segments of the EU legal framework are familiar in advance. In such a manner, it is possible to envisage when certain legal acts will be adopted, enter into force and be applicable regularly. The process of establishment of relevant EU regulations and harmonization among member states and relevant EU bodies is a formal process with its schedule which means that the work on the development and update of the legal framework is performed in a regulated and planned manner (Knežević, Predić 2009: 105-115).

Therefore, in the European Union accession process, present, future and expected obligations intertwine as well as possible modifications of these obligations depending on available technical and economic possibilities. Relevant EU bodies perceive cross effect of present, future and expected obligations and their modifications which is why the most important modifications in practice are expected from their interaction. Envisaging modifications is extremely important for planning in certain areas such as e.g. energy sector, the more so since the modifications in this area cannot be implemented without important and long-lasting preparation.

From the standpoint of the current position of the Republic of Serbia as a country which applied for the EU candidate country status, each possible modification of already existing obligations arising from the above mentioned Treaty establishing the Energy Community creates a binding obligation for Serbia automatically. In this case, we face the situation where an obligation modified or upgraded in such a manner should be implemented.

Entering into different relations with other international organisations, such as e.g. the United Nations organization, the European Union agrees on relevant international obligations referring to member states as well. In addition, member states assume contractual obligations independently from the EU. The given processes not only affect the regulations within the European Union but they may affect planning in countries which are still not the EU members (Lepotić, Kovačević, Kovačević 2010: 22). All this indicates mutual intersection of international law, the European Union law and the national law of member states as well as the impact of these legal systems on national law of the states which are not the European Union members but they enter different relations with international and European organisations (Witte 2008).

The main question related to the European integration which is being asked is what are the benefits of implemented reforms for Serbia? In order to access the EU, all rights and obligations which create the grounds for this organization including the institutional and legal framework it is based on must be accepted. The assumption of the European *aquis communautaire* into the national legal system improves the national legislation which represents a chance for the improvement of competitiveness of a candidate country and a precondition for unhindered assumption of obligations and exercise of rights arising from the EU membership.

As of 2008, new regulations have been adopted in Serbia with accelerated tempo. The National Program for Integration of the Republic of Serbia into the EU from 2008 until 2012 as well as numerous sectoral strategic documents were adopted. Given activities created additional pressure to administration related to the accomplishment of normative tasks. It is undisputable that the process of harmonization of the national legal system with the EU legislation is a multilayer process which requires the interaction of state bodies with the EU institutions, the interaction between the very state bodies, the interaction with the ruling national legislation with the new one which is being adopted during the harmonization process as well as the interaction between national regulations and international obligations of the Republic of Serbia. Therefore, the quantity and quality of the adopted legislation depend to a great extent on the institutional framework, i.e. on the jurisdiction and the method of functioning of the institutions managing this process. (Falke 2012: 247).

3. BASIC CHARACTERISTICS OF THE LEGAL SYSTEM OF THE EUROPEAN UNION

The signing of the Stabilisation and Accession Agreement, which represents a new level of relations between Serbia and the European Union in terms of quality, represents the beginning of the phase where relations are regulated by a comprehensive agreement. Its purpose is to guarantee the perspective for the European Union membership for the state which signed it bearing in mind that almost all aspects of mutual relations are regulated by it, above all, mutual economic relations (Međak-Todorović i dr. 2008). Briefly, it regulates rights and obligations of a country which has initiated the accession process. The two most important obligatioins which the Republic of Serbia assumed by this Agreement are the creation of the free trade zone and the alighnment of the legislation of the Republic of Serbia with the European Union law.

In contrast to the traditional conception of law as of exclusively internal law which regulates legal relations between natural and legal persons wihtin the borders of a state and of international law as of a system of legal rules regulating legal position and relations between international law entitites, the establishment of the European Union law which regulates legal relations between natural persons, legal persons and the state within a common regional market lead to the coexistance of the three legal systems (Vukadinović 2006: 66-82).

As far as the legal nature of the *communautaire* law is concerned, one can say that it is autonomous to a certain degree since it has its own mechanisms, i.e. bodies, sources, procedure for its establishment and the procedure for the implementation of the rules. Based on the given elements, one can conclude

that it is internal law. However, it is international law at the same time as well since it is established beyond the borders of a state (Košutić, Rakić et al. 2013: 145-147). Having a look at it as a whole, it is impossible to give a single answer both to this question as well as to the question of the legal nature of the European communities, i.e. of the European Union as of the creator of the given system of rules. In this sense, there are different standpoints on this, some of them implying that this is a community of sovereign states and some of them implying that this is a federation as a more solid form of connection between member states (Ćeranić 2012: 303-314). One can say for sure that this is a legal system under construction which aligns with modifications imposed by economic processes, climate changes and other developments, thereby having reverse impact on the establishment of international regulations in certain areas.

The European Union law is the law created by the European Communities bodies, i.e. the law which was created within the framework of the European Community, European Coal and Steel Community and the European Atomic Energy Community and this is why one can refer to the legal order of the Union as to the sum of legal systems of these three Communities in the process of creation of the legal system of the Union (Wessel 2003). This is a system which is not complete and brushed up such as state law systems are (Starović 1992: 48), which is why certain authors list openness, indefiniteness and alterability as the basic characteristics of the *communautaire* legal system (Schwarze 1999: 227).

In terms of classifying which regulations are included under the term *communautaire* law, there is no single perception on this in theory. Therefore, starting from a more narrow perception, the given term includes only those regulations adopted by the bodies of Communities based on jurisdiction given by the member states and they include: founding treaties, agreements signed between the Community and third states as well as with international organisations and bylaws. In line with a more broad perception, this term also includes, among the above mentioned sources, the rules of internal law of member states which were adopted by them in order to implement the regulations adopted by the Community bodies (Schmitthoff 1987: 143-157).

With reference to the above mentioned legal nature of *communautaire* regulations, in theory, there is also no single position on this issue. One of them implies that it is international law established based on international agreements and, as such, it is a segment of modern international law (Colins 1990: 2-7). Despite the given perception, more people advocate the theory which implies that the *communautaire* law differs from the international law since, from the standpoint of its content, it resembles more a common internal law in member states rather than the law between them (Kapteyn-Themaat, et al. 1998: 77), while from the standpoint of its sources is is also specific since it includes regulations adopted by Community bodies, general legal rules and basic rights

in contrast to international law whose sources are founded in international treaties and in practice acknowledged as law. Along with the above mentioned perceptions which are completely different, there is also a perception implying that *communautaire* law is at the same time international and internal law, public and private law, material and procedural law, consisting of laws and precedents (Lasok, Bridge 1987: 71). The position on supranational theory of the legal nature of the Community was supported by the Court of Justice in Van Gend en Loos case advocating that, by joining the Community, the member states transferred certain jurisdiction to the Community and simultaneously limited their sovereign rights in these areas. In line with this, as the Court indicated, the right created in such a manner cannot be equalled neither by internal law nor by the international law. It can neither be subsumed under familiar law classification, but it represents an autonomous *sui generis* system with supranational characteristics (Case 26/26, Van Gend en Loos v Nederlandse Administratie der Belastingen, [1963] ECR 1).

Starting from the presented perceptions in the legal theory, one can identify basic characteristics of the *communautaire* law, i.e. that the Treaty establishing the European Economic Community created its own legal order and original law system and, thanks to the rules of direct implementation and direct effect, this normative system was integrated into the legal systems of all member states. Upon this, in line with the superiority rule, *communautaire* law binds national court bodies to implement it fully and efficiently while member states are obliged to secure the exercise of the law of European Communities and to protect it within their competence (Vukadinović 2006: 74-75).

The cohesion between the European Communities law and the European Union law is an issue that split authors (Weatherill 1992: 40-46) into those who think that the Union and the Community form a single social and legal system starting from Articles 3 and 5 of the Treaty on European Union referring to a single institutional framework. Another group of authors opposes to this view by advocating that the institutional unity does not have to imply a single legal system which requires the existence of a single legal instance equipped with competences in terms of adoption of final decisions and coordination of different areas of law. The latter view is supported by the fact that the Court of Justice has a limited jurisdiction in terms of judicial review of the Treaty on European Union.

In any case, although one cannot draw a conclusion on the existence of a single legal system of the European Communities and the European Union, one cannot dispute their correlation and mutual impact. The above given is deduced from Art. 28 and 41 of the Treaty on European Union that directly refer to the implementation of certain provisions of the Treaty on European Union. In the end, bearing in mind the solutions from the proposed constitution of the European Union, one can conclude that the given legal systems will be joined into a single legal system of the European Union (Vukadinović 2006: 78-79).

With reference to the sources of the European Union law, the most important of them include international treaties by which the European Communities were established and by which the new legal system was created at the same time and they include: Treaty establishing the European Community, Treaty establishing the European Atomic Energy Community and Treaty on European Union (Knežević Predić, Radivojević 2011: 295-302). These are formal sources of *communautaire* law which served as the basis for the adoption of bylaws. In addition to founding treaties, formal sources also include the agreements between member states, international agreements between Communities and third states, verdicts of the Court of Justice, general rules of the law and basic human rights based on constitutions of the member states, recommendations adopted based on the Treaty on EC if they serve for the interpretation of national regulations and certain non-binding acts such as joint Commission and Council declarations which can be used for the interpretation of national and *communautaire* law (Wyatt & Dashwood 1987: 60).

4. EXPERIENCE OF COUNTRIES WHICH COMPLETED THE ACCESSION PROCESS

The experience of countries which completed the accession process is of great help to the states which are going through this process. Since a whole society joins the European Union, it is important to establish mechanisms which will contribute to the provision of support to citizens and to the greater information-flow as well as to the achievement of the general cause, i.e. to the better understanding of the very process.

The most intensive enlargement of the European Union occurred on May 1, 2004 by the accession of ten new members following successfully concluded accession negotiations during the Copenhagen Summit on December 13, 2002. The enlargement process has gone through several different phases which reflected policial and economic circumstances in candidate countries and in the EU member states. On one hand, the EU provided significant financial and political assistance to candidate countries and, on the other hand, it intensified the process of its transformation by the adoption of the Treaty of Nice and of the European Constitution. Financial assistance was intended for infrastructure, regional development, subsidies in agriculture, public administration, border protection and improvement of nuclear safety. In contrast to the expectations, newly-admitted member states experieced a set of positive effects of the accession such as: consumption growth, foreign direct investments, follow-up of initiated economic reforms, further development of market economy. With reference to this, enlargment should be seen as a process which has helped many European countries to implement economic, political and legislative reforms (Siriški 2005: 529-549).

4.1. EXPERIENCE OF THE SLOVAK REPUBLIC

In order to manage pre-accession funds efficiently and thereby prepare themselves for the use of the EU Structural Funds, it is important for the countries accessing the EU to create adequate administrative capacities. Practical experience of the EU member states which were admitted during the fifth enlargement (in 2004 and 2007), particularly the experience of the Slovak Republic in the EU funds management indicates that this preparation phase is extremely important precisely for the fact that the greatest challenges were identified in the public sector, especially in terms of professional and qualified staff, as well as in the coordination between ministries and delays in the preparation of projects and strategies. Serbia faced similar challenges. In other words, institutions and human resources that should address EU funds management, programming and implementation in a country represent a key indicator of absorbtion capacity of the country which enables it to use the EU funds efficiently. In line with this, beneficiary countries which use the EU funds adequately have a fairly good opportunity to implement necessary reforms and improve their own economic development and social cohesion.

Since it gained independence on January 1, 1993 up until the compliance with all necessary conditions for the EU membership in May 2004, the Slovak Republic went through the process of transition and insitutional reforms. One can say that this member state was fully involved in the development of strategic and legislative environment. Therefore, its experience as a full EU member state can indicate certain priorities and stress the need to eliminate possible risks.

Apart from the importance of EU pre-accession instruments which played an important role in the process of European integration of the Slovak Republic, one should also mention the importance of Twinning Projects which proved to be successful in many priority areas and assisted the Slovak Republic to get prepared for the implementation of the EU policy and laws (Commission staff working document Annexes to 2004 report on PHARE). One of the problems which were recognised in this country was the fact that the Slovak administration was not prepared adequately in the field of drafting programme documents and, for this reason, those were drafted by foreign consultants in most cases. In addition, the public sector faced big problems in keeping highly qualified and motivated staff capable to manage the EU Structural Funds in an effective and efficient manner. In this area, the Slovak Republic had the poorest results while the best results in terms of available staff equipped to manage the EU funds were recorded with Hungary and Estonia. There was also a problem in terms of administration and human resources both in regional and local administration as well as delays in the process of legislation harmonisation. This is why the Slovak Republic continued using both the pre-accession assistance and the assistance meant for the EU member states even during the first year of its EU membership

in order to comply with the remaining conditions related to the institution building and implementation of the EU aquis communautaire. (Knežević 2010).

4.2. EXPERIENCE OF THE REPUBLIC OF CROATIA

One of the challenges Croatia faced in the accession process was the constant distrust expressed by the citizens towards the EU. In the first place, there was an issue of the position Croatia holds in Europe, comparing the data on its politics and institutions with the situation in the EU member states, other candidates and the countries in the western Balkans. The problem was the lack of reliable statistical data which is why the results which were metered were unreliable and ranged from high positions to fully opposing ones. In addition, comparing the tempo by which Croatia urged to enter the EU, a conclusion was drawn that if an accelerated agenda in terms of preparation of reforms was to be followed without compromises, it may result in low quality legislation, policies which would not have been well prepared, overburden of the state institutions and counterproductive results. Another problem which was noticed in Croatia was the role the state had in the ownership structure and in the management of economy which was too extensive, slow privatization process, poor progress in restructuring big state-owned enterprises (especially in the fields of shipbuilding, railway and energy), strengthening financial discipline of state-owned enterprises, inadequate education of staff and insufficient competence of public administration. For sure, the weakest point was the inability of institutions to adjust to the requirements of modern and open societies. The implementation of reforms, i.e. harmonization with the EU requirements was not efficient since the public administration was not competent enough to implement the laws (there was an issue of independence), legal uncertainty and weakness of sectoral ministries (Budak 2004: 518-525).

In this state, regulatory reform was implemented under the title "*Hitrorez*/ Rapid Cut" and it included 1,500 regulations and 9,000 norms in the field of operation. *Hitrorez*, a separate unit of the Croatian Government was established in order to offer recommendations to the Government based on which useless and unefficient regulations would be simplified or revoked. The task was to reduce the scope of impact that the extensive and long-lasting administration has on operations. Divided into several phases, the given reform was initiated on September 28, 2006 and the final recommendations were given to the Government on July 1, 2007. In the first phase, all national regulations were listed. Upon this, they were reviewed in terms of their usefullness for operations and necessity to harmonise them with the EU regulations. In the second phase, working groups were established and they engaged representatives of the chamber of economy, employers' association and importers' association (general public was particularly involved whereby citizens had access to the single register of ruling regulations, i.e. to the

e-register). There were 1,071 comments and suggestions made either by enterpreneurs or by citizens and 5,264 forms were completed (forms were used in order to provide an opportunity to citizens and companies to submit information on individual regulations which represent an obstacle for operations with concrete suggestions for their simplification or with justification for their revoke). In the third phase, the Government decided on the recommendations of *Hitrorez* and forwarded them to the Parliament. A detailed analysis of regulations provided answers to questions whether all regulations were necessary and adequate for operations. The result proved that it was necessary to simplify or revoke 55% of reviewed regulations (Juričić 2007). Croatia addressed recognized weaknesses and problems successfully and became a full EU member state on July 1, 2013.

4.3. EXPERIENCE OF THE REPUBLIC OF SLOVENIA

In contrast to Croatia, Slovenia joined this organisation much earlier. As early as in 1997, the European Commission considered that the state administration structure contributes to a more efficient performance of duties (there were 15 ministries that year) but that the communication between ministries should be improved so as Slovenia could have adequate resources for efficient implementation of the *aquis* upon the completion of accession negotiations. During the first years of negotiations, a need to have detailed regulation of jurisdiction and responsibilities of administrative bodies was mentioned in reports as well as the need to adopt a Law on Government, Law on Civil Servants, Law on Public Sector Salaries and Law on Public Agencies and a need to make these agencies the least prone to political impact possible. Until 2002, the number of ministries and of Government offices was reduced. In addition, it was necessary to implement the e-administration project successfully in order to make the administrative procedure serve to the citizens to the greatest possible extent and enable them to exercise their rights in due time and with as little administrative burden as possible. In the end, one should mention that Slovenia accepted a special legal regime for civil servants which is different from the general job-related legislation despite strong resistance to it and they did that in the last phase of negotiations. In 2003, Slovenia even established a Faculty of Adminstation (Herak 2011: 793/816).

5. CURRENT PROBLEMS RELATED TO THE PROCESS OF ACCESSION TO THE EUROPEAN UNION

When it comes to the Western Balkans countries, one may conclude that the basic problems in the accession process are the overambitious goals of the EU for this region as well as the criteria which have been changing continuously.

On the other hand, the countries of the region do not have clearly defined goals which is why reforms are not implemented with satisfactory dynamics.

Facing specific transition circumstances, the given countries have strived to adjust as much as possible gradually and to comply as much as possible with numerous conditions which have been set in order to come closer to the membership of this organization. At the moment, the European Union is facing internal crisis which led to priority change which is why the main focus is no more on the implementation of the reforms in candidate countries (Radić, Milosavljević 2019: 5).

One of the methods for the accession to the European Union in the energy field for the Republic of Serbia was via its membership in the Energy Community since, via this process, our country became a part of a common EU energy market considerably sooner than formally accessing the EU. With reference to this, our country has been harmonising its legislation with the EU legislation in the field continuously which is not an easy task since it is a complex system which is constantly growing. Harmonising with the given legislation in the field, our country adopted the Energy Law in 2011 which enabled the full implementation of the Second EU Energy Package and segments of the Third EU Energy Package. On December 29, 2014, the National Assembly of the Republic of Serbia adopted the Energy Law („Official Gazette of RS", No. 145/14) so as to enable the full implementation of the set of the EU energy regulations titled the Third Energy Package. Finally, the Fourth Legislation Package titled „Clean Energy for All Europeans" addresses climate and energy framework for 2030 by amending electricity market rules in order to enable a higher share of renewable energy sources within the total energy mix, first of all, to the detriment of fossil fuels. This legislation package which intertwines the energy and environment sectors strives to make Europe climate-neutral until 2050. However, the objectives which are set also require the involvement of other sectors such as transport, industry and housebuilding. Therefore, the new concept requires decarbonisation of the energy sector even via the reduction of 90% of emissions in the transport sector until 2050 which will affect all types of transport (water, air, railway and road traffic) and transport prices which have to include the emission-related damage caused to environment and human health.

In addition, the European Union energy policy represents a process which is constantly developing and being changed on one hand, but it also reflects arduous and slow harmonisation and resistance by national policies on the other hand. It is evident how complex and extensive this field is from the fact that it encompasses energy supply, infrastructure, internal energy market, customers, renewable energy sources, energy efficiency, nuclear energy, nuclear safety and protection from radiation. The 2016 European Commission Progress Report for the Republic of Serbia which was forwarded to the European Parliament, Council, European Economic and Social Committee acknowledged that Serbia

is to a great extent prepared in the energy field since certain progress was made in the field of internal energy market. It was also stated that there is a high level of harmonisation in terms of security of electricity supply. In February 2016, so as to develop electricity market with neighbours, Serbia established South Eastern Europe Power Exchange (SEEPEX) which represents an important step in the creation of a regional trading platform.

The European Union legislation regulating energy activities and the use of energy in a manner which provides for the reduction of pollution, increased use of renewable energy sources and a higher level of energy efficiency became an obligatory part of the legal framework of the Republic of Serbia via provisions of the Treaty establishing the Energy Community.

Measures related to the increase of energy efficiency and switch to renewable energy sources are taken since energy crisis is an ever more present problem worldwide and assumptions say that it will grow bigger as years go by. (Coyle, Simmons: 2014). Therefore, this field becomes ever more important.

In 2020, since the beginning of accession negotiations which were initiated in Brussels on January 21, 2014 by the first inter-governamental conference between Serbia and the EU, not one negotiation chapter was opened. This was for sure influenced by the situation caused by Covid-19 virus which affected the whole world. The Council of the European Union concluded that further activities should be taken in the field of the rule of law, freedom of speech and media in order to open new chapters. On the other hand, according to the research of the Belgrade Centre for Security Policy from 2020, more than half of respondents consider that Serbia should base its foreign policy on deeper relations with China and Russia which is a big drop in comparison to 2009 when most citizens in Serbia believed in the prosperity caused by the Serbia's accession to the European Union (Srbija, Evropska unija i pregovori: Tapkanje u mestu na kraju godine pandemije).

In any case, if we perceive the accession process from the very beginning till today, we may say that it has not yielded expected results for the Western Balkans countries. On the contrary, there has been a delay in the accession. Therefore, 2025 is the year cited as possible for the next round of accession when one of these countries could become a member.

6. CONCLUSION

Our country also faces all the challenges accompanying the accession to the European Union, in terms of improvement of the state administration performance, restructuring of big public enterprises, recruitment of adequate staff for relevant job positions, adoption of relevant regulations in order to have efficient implementation of the *aquis*, introduction of the e-administration and numerous other challenges. Generally speaking, transition has assigned civil servants

with tasks they were neither prepared for nor accustomed to perform them in a newly-established manner. Some of them were not educated and skilled for them, too. Since this moment and in the future, the performance of public duties has to be efficient and administrative procedures have to be transparent.

On the other hand, the challenges that the European Union is facing represent an additional problem. Namely, due to the crisis, especially the financial one, but also due to the experience following the latest enlargement processes, the scepticism among citizens of member states in terms of new enlargement grew. The growth of Euroscepticism can be also understood in the light of tough economic circumstances felt throughout the continent. These are serious problems and long-term, systematic solutions have not been found to address them in the very European Union yet. Tough economic circumstances in the EU member states and the response of European institutions in solving these problems may impact the general position of the public on the European Union. At the same time, the Republic of Serbia could not escape negative economic trends which are present in all societies going through transition.

REGULATIONS

Zakon o ratifikaciji Sporazuma o saradnji, *„Službeni list SFRJ – Međunarodni ugovori“,* br. 2/1983, 15-81.

BIBLIOGRAPHY

Budak 2004: Jelena Budak, „Pridruživanje Hrvatske Europskoj uniji, izazovi ekonomske i pravne prilagodbe“, *Institut za javne finansije Zagreb,* Ekonomski pregled, 55/2004, 518-525.

Wyatt, Dashwood 1987: Derrick Wyatt, Alan Dashwood, *The substantive law of the EEC*, London: Sweet & Maxwell, 1987, 60.

Wessel 2003: Ramses A.Wessel, The Constitutional Relationship between the European Union and the European Community: Consequences for the Relationship with the Member States, *Max Planck Institute for Comparative Public Law and International Law,* Jean Monnet Working Paper 9/03, Heidelberg, 24-27 February 2003.

Weatherill 1992: Stephen Weatherill, *Cases & Materials on EU Law,* London 1992, 40-46.

Witte 2008: Bruno de Witte, *European Union Law: A Unified Academic Discipline?* Florence 2008.

Vukadinović 2006: Radovan D. Vukadinović, *Pravo Evropske unije,* Kragujevac 2006.

Juričić 2007: Domagoj Juričić, „Hrvatski slučaj regulatorne giljotine“, Zajednički projekat Svetske banke, Vlade Republike Srbije i SIDA o reformi propisa i AEP u Srbiji, Beograd, 17. decembar 2007.

Knežević Predić 2009: Vesna Knežević Predić, „Međunarodni ugovor kao izvor prava Evropske unije“, *Izazovi evropskih integracija,* 2009/3, 105-115.

Knežević 2010: Ivan Knežević, „Apsorpcioni kapaciteti Srbije za korišćenje EU fondova – praktična iskustva iz Slovačke“, *Evropski pokret u Srbiji,* Beograd juli 2010.

Knežević Predić - Radivojević 2011: Vesna Knežević Predić, Zoran Radivojević, „Pravni akti Evropske unije i postupak njihovog donošenja“, *Pravni život, časopis za pravnu teoriju i praksu,* 12/2011, 295-302.

Colins 1990: Louis Colins, *European Community Law in the United Kingdom,* London 1990, 2-7.
Kapteyn-Themaat, et al. 1998: Paul Joan George Kapteyn- Verloren van Themaat Pieter-Gormley Laurence William, *Introduction to the Law of the European Communities,* Ed. L. W. Gormley, Kluwer 1998, 77.
Coyle, Simmons: 2014, Eugene D. Coyle, Simmons, Richard A, *Understanding the Global Energy Crisis,* 2014
Ćulum 2021: Nebojša Ćulum, *„Virus promena",* Nacionalni naftni komitet Srbije – Svetskog naftnog saveta, broj 38, januar 2021.
Košutić, Rakić i dr. 2013: Budimir Košutić, Branko Rakić, Bojan Milisavljević, *Uvod u pravo evropskih integracija*, Beograd 2013.
Lepotić Kovačević, Kovačević 2010: Branislava Lepotić Kovačević, Aleksandar Kovačević, *Vodič kroz evropske politike – Energetika*; Evropski pokret u Srbiji, Beograd 2010.
Lasok-Bridge 1987: Dominik.Lasok- John William Bridge, *Law and Institutions of the European Communities,* Lexis Law Publishing, London 1987, 71.
Lilić, Drenovak Ivanović 2014: Stevan Lilić, Mirjana Drenovak Ivanović, *Ekološko pravo,* Beograd 2014, 13.
Međak – Todorović i dr. 2008: Vladimir Međak, Bojana Todorović, Milanka Davidović, Zoran Sretić, *Ekonomsko-privredni vodič kroz Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju,* Beograd 2008.
Radić-Milosavljević 2019: Ivana Radić-Milosavljević, Problemi odnosa Evropske unije i država kandidata za članstvo i fleksibilno pristupanje kao moguć način oživljavanja politike proširenja", *Međunarodni problemi, 1/2019,* 5-25.
Radojčić 2009: Dragana Radojčić, „Harmonizacija propisa u oblasti slobode vršenja usluga i Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju", *Izazovi evropskih integracija,* 2009/3, 59-60.
Siriški 2005: Sofija Siriški, „Evropa na raskršću: ustav, proširenje i budućnost Evropske unije", *Evropsko zakonodavstvo,* br. 4/2005, 529-549.
Starović 1992: Borivoj Starović, „Pogled na pravo i ostvarivanje prava Evropskih zajednica", *Pravo, teorija i praksa,* 8-10/1992,48.
Ćeranić 2012: Jelena Ćeranić, „Pravna priroda EU na osnovu Ugovora iz Lisabona", *Zbornik radova sa savetovanja pravnika,* Budva 2012, 303-314.
Falke 2012: Mike Falke, *Studija o unapređenju zakonodavnog procesa u Republici Srbiji,* Beograd 2012, 247.
Commission staff working document Annexes to 2004 report on PHARE {com(2005)701 final} Brussels, 2005.
Herak 2011: Veronika Herak, „Madridski kriterij za pristupanje Europskoj uniji", *Hrvatska i komparativna javna uprava, Časopis za teoriju i praksu javne uprave* 11/2011, 793-816.
Schwarze 1999: Jürgen Schwarze, „Concept and Perspectives of European Community Law", *European Public Law,* Volume 5, Issue 2, Kluwer Law International 1999, 227.
Schmitthoff 1987: Clive M. Schmitthoff, „Arbitration and EEC Law"(1987), *Common Market Law Review*, Issue 2, Volume 24, 143-157.

INTERNET SOURCES

Србија, Европска унија и преговори: Тапкање у месту на крају године пандемије, *https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-55171343*, 10.03.2021. године
Ministry of European Integration, Government of the Republic of Serbia, *https://www.mei.gov.rs/srp/srbija-i-eu/istorijat-odnosa-srbije-i-eu/*, 10.03.2021.

Драгана А. БАРЈАКТАРЕВИЋ

ПРИСТУПАЊЕ ЕВРОПСКОЈ УНИЈИ – ПРЕДНОСТИ И ПОТЕНЦИЈАЛНИ РИЗИЦИ

Резиме

Потписивањем Споразума о стабилизацији и придруживању са Европском унијом 29. априла 2008. године, Србија се обавезала на усклађивање свог законодавства са правним тековинама Европске уније. Сагледавање основних карактеристика правног система Европске уније и његово разумевање важно је у контексту хармонизације, односно мера за успостављање заједничког и унутрашњег тржишта, као и предприступне стратегије треће државе за пријем у чланство у ову организацију. Стога се од државе кандидата за чланство очекује да створи повољно правно окружење за пословање домаћих привредних субјеката на унутрашњем тржишту. Да би она у томе успела, потребно је да постепено усаглашава своје законодавство са acquis communautaire, а пре свега неопходно је добро познавање и разумевање прописа Европске уније чије се преношење од земље кандидата за чланство очекује.

Кључне речи: Европска унија, комунитарни прописи, чланство у ЕУ, искуства других земаља – Словачке, Хрватске, Словеније.

Рад је предат 25. фебруара 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 343.541-053.2(497.11)
doi: 10.5937/bastina31-32589

Прегледни рад

*Марко М. МИЛОВИЋ**
Правни факултет Универзитета Мегатренд у Београду

НАВОЂЕЊЕ ДЕТЕТА НА ПРИСУСТВОВАЊЕ ПОЛНИМ РАДЊАМА – НАМЕТНУТА И НЕПРИМЕТНА ИНКРИМИНАЦИЈА

Апстракт: Навођење детета на присуствовање полним радњама је кривично дело које у нашем Кривичном законику егзистира непуних дванаест година. Досадашња пракса је показала да готово нема никакву практичну примену, али обавезе које произилазе из потписаних и ратификованих конвенција је да ова инкриминација буде део важећег кривичног законодавства. Основни разлог инкриминисања оваквог понашања је заштита менталног развоја детета од штетних последица које могу да настану од присуствовања сексуалним радњама, а нарочито када је реч о силовању. Посебно је указано на недефинисаност „других" полних радњи, како је то наведено у законском тексту, и које би то евентуално радње могле да обухватају, обзиром на постојеће специфичности.

Кључне речи: навођење, принуда, дете, полне радње, силовање.

Ово кривично дело постоји у српском кривичном законодавству од 2009 године,[1] а разлог за његово увођење произилази из Конвенције Савета Европе о заштити деце од сексуалног искоришћавања и сексуалног злостављања.[2] Поменутом Конвенцијом је предвиђено да се инкриминише навођење на присуствовање полним радњама само за лица која по одредбама права држава потписница нису достигле старосну доб испод којег је

* доцент, mmilovic@megatrend.edu.rs

1 Тада се ово кривично дело односило на малолетна лица и готово је било истоветно са садашњим кривичним делом, с том разликом што је било инкриминисано навођење малолетника на присуствовање силовању, обљуби, или са њом изједначеним чином или другој полној радњи и запрећена казна је била одређена алтернативно, казна затвора – од шест месеци до пет година, или новчана казна. У ставу 2, као тежем облику, радња извршења је била прописана алтернативно и то ако је дело, из става 1. учињено путем принуде, или ако је учињено према детету, а сходно томе и запрећена казна затвора је била већа – од једне до осам година (ЗИД КЗ, Службени гласник Републике Србије, бр. 72/2009 од 03.09.2009. године) – напомена М.М.

2 „Службени гласник РС – Међународни уговори", број 1/10

сексуални однос са њима инкриминисан. Конкретно, у члану 22. под називом „корумпирање деце"[3] је земљама које су га потписале и ратификовале наложено да предузму „све неопходне законодавне или друге мере да би криминализовала намерно навођење, у сексуалне сврхе, детета које још није у узрасту наведеном у смислу примене члана 18. став 2, да буде сведок сексуалног злостављања или сексуалних активности, чак и уколико оно само не мора да учествује у томе". У поменутој одредби се каже „ ...свака страна одредиће старосни узраст испод кога је забрањено бављење сексуалним активностима са дететом". Но, приликом доношења овог кривичног дела законодавац је направио пропусте у законском тексту јер су занемарене поједине одредбе поменуте Конвенције, па је из тог разлога седам година касније ЗИД КЗ из 2016. године[4] отклоњен тај пропуст и законски текст овог кривичног дела усаглашен са њеним одредбама. Ratio legis инкриминисања навођења детета на присуствовање полним радњама темељи се на начелном ставу да присуствовање детета, као лица које је недовољно зрело, сексуалним радњама, што би се, пре свега, фактички свело на посматрање таквих радњи, може имати одређене штетне последице по даљи ментални развој детета, односно оставити одређене последице у односу на психички статус детета, које због своје зрелости и недовољног животног искуства не може да на правилан начин схвати природу сексуалних радњи (Шкулић 2019: 459).

Ово кривично дело које је прописано у члану 185а КЗ гласи:

> *(1) Ко наведе дете да присуствује силовању, обљуби, или са њом изједначеним чином или другој полној радњи,*
>
> *казниће се затвором од једне до осам година.*
>
> *(2) Ако је дело из става 1. овог члана учињено употребом силе или претње, учинилац ће се казнити затвором од две до десет година.*

Сврха овог кривичног дела је заштита деце у сфери њихове сексуалности, а пре свега заштите њиховог нормалног (психичког) развоја. Као што се може приметити „одступа" од већег броја кривичних дела из главе осамнаесте Кривичног законика, која су власторучне природе јер се остварују непосредним и личним деловањем обзиром да учинилац на тај начин задовољава или настоји да задовољи полни нагон у смислу одредби члана 178. до 182. КЗ. Специфичност у овом делу је да учинилац не учествује непосредно у вршењу силовања, нити било које друге недозвољене или дозвољене полне радње,

3 Сам назив корумпирање деце је свакако неадекватан у терминологији српског језика. Изворно, реч „корумпирање" у нашем језику значи, између осталог, покварити, изопачити, те би евентуално у том смислу могло некако да се прихвати да навођење детета на присуствовање полним радњама може да значи њихово „кварење" односно „изопачавање" у преносном значењу – напомена М.М.

4 Службени гласник Републике Србије, бр. 94/2016 из 01.06.2017. године

нити одговара лице (у смислу овог члана) који врши те полне радње. Кривично одговорно је лице које наводи дете на њихово присуствовање. Дакле, уместо физичког контакта овде се ради о психичком контакту који се своди фактички на ситуацију да је дете посматрач полних радњи, а у ту позицију је дошло „захваљујући" учиниоцу који га је на то навео. Иначе у вези тога треба истаћи да се код сексуалних деликата временом одустало да се штите норме сексуалног морала, као последица промена у савременом схватању сексуалности, али сексуални морал и даље има значајно место у нашем кривичном законодавству јер се и кроз ово кривично дело показује да и без физичког контакта са другом особом може доћи до повређивања истог, а самим тим то је разлог за инкриминисање.

У послератној теорији се сматрало да таква понашања у ситуацији када нема физичког контакта са жртвом би представљале кривично дело блудне радње (под ранијим називом), а садашње недозвољене полне радње, па је тако нпр. Таховић (1956: 404) је сматрао да „изузетно блудна радња може се учинити и без додира тела другог лица на пример, принуђавање неког лица да се разголити." У том смислу треба посматрати и ово кривично дело, у којем ће бити кажњиве све полне радње које се не могу подвести под неко од кривичних дела из члана 178-182 КЗ, а које могу бити психички погубне за развој деце уопште, а нарочито у сексуалном погледу. "Сексуалне радње пред дјететом могу за његов сексуални развој бити много погубније од оних које се врше на њему" (Хирјан-Сингер, 1978: 85). Стога је најпре ЗИД КЗ 2009. године извршена корекција у том смислу, а 2016. године изменама и допунама КЗ у потпуности, сходно наведеној Конвенцији заокружена ова инкриминација.

У основном облику навођење би подразумевало наговарање, убеђивање па и наређивање пасивном субјекту. Наређивање мора бити таквог карактера да се не би могло сматрати претњом, односно да код детета не ствара страх од евентуалног неизвршавања тог наређења. Само навођење детета на присуствовање свим наведеним полним радњама из основног облика се своди на стварање или учвршћивање воље код пасивног субјекта да присуствује одређеној конкретизованој сексуалној радњи. Фактичко питање је како се то постиже, а у обзир долазе сви начини на које се врши и подстрекавање, што значи убеђивање на разноврсне начине, стављање у изглед некакве користи, истицање добрих страна таквог присуства, нуђење награде итд. (Шкулић 2019: 461). Полазећи од намера законодавца, не би се могло односити и на уцену, обзиром да је то одређен вид претње, присиљавања и сл. Но, постоје одређене дилеме и то може ли ово дело егзистирати ако је дете присуствовало полним радњама (наведеним у основном облику) или је пак само навођење на те радње довољно!? Ако је дете „само" наведено, а није присустовало, поставља се питање да ли се ради о покушају

овог кривичног дела или је дело извршено? Ratio legis у овом случају је да законодавац (по мишљењу аутора) сматрао да дете треба да и присуствује тим полним радњама.

Из законског текста се такође не може „наслутити" да ли је нужна и једино могућа вербална комуникација са дететом, као начин навођења!? Ово је из разлога, што се не помиње, али тиме и не искључује и невербални начин наговарања. Конкретно, да ли би се могло под ово кривично дело подвести и невербалне односно конкулдентне радње као навођење? Под тим би могли подразумевати мимику лица, мимику очију, показивање руком, главом и слично, а које би евентуално учинилац могао користити у смислу да се на тај начин дете наведе на присуство полним радњама. До сада нису забележене овакве ситуације, па у наредном периоду остаје да судска пракса у погледу овог питања разреши ову дилему и одреди се да ли невербална комуникација (ма која да је у питању) или неке конкретне, одређене невербалне радње могу се сматрати навођењем детета у смислу овог кривичног дела.

Дилема је присутна и када је реч о самим полним радњама. Полазећи од радње извршења којом се дете наводи на присуствовање силовању, обљуби или са њом изједначеним чином или другој полној радњи, можемо закључити да једино није спорно навођење детета на посматрање самог чина силовања. Но, да ли је оправдано и навођење на присуствовање другим полним радњама ближе описане у основном облику!? Налазимо, да су могуће две ситуације. У првој, само присуствовање било којој врсти обљубе или неке друге полне радње би се односиле на оне полне радње које су инкриминисане у кривичним делима против полне слободе (осим силовања које је изричито поменуто). У другој ситуацији се ради о навођењу детета да присуствује и сексуалним радњама које нису инкриминисане.

Дакле, овај сексуални деликт може да има своје место и значај у нашем кривичном законодавству под условом да се дете, поред навођења на присуствовање силовању, наводи да присуствује и другим полним радњама – ако се јављају у виду неког кривичног дела. Према томе, неопходно је да се ради о таквом навођењу које треба по свом карактеру да буде недозвољено и кажњиво као што је посебно истакнуто код силовања. У теорији налазимо став да би се радило о систематском тумачењу у оквиру норме, као и тумачењу ejusdem generis у којем би из навођења на присуствовање првог наведеног чина (силовања) узело да се код навођења на присуствовање осталих сексуалних активности мора радити о активностима које су исте врсте макар у погледу њихове недозвољености (Стојановић 2012: 555)

Осим силовања, обљубе или са њом изједначеног чина у законском тексту се говори и о другим полним радњама. Законодавац није дао ближе тумачење нити је прецизирао на шта би се те друге полне радње односиле. Извесно је да није реч о недозвољеним полним радњама, јер би очекивано

биле наведене у самом члану 185а КЗ, те би могли закључити да се ради о таквим радњама код којих нема физичког контакта, али имају сексуалну конотацију. У том смислу може се јавити недоумица могу ли и неки облици ексхибиционизма се подвести под ово кривично дело. Ексхибиционизам представља „облик сексуалног понашања у коме, код мушкараца, долази до сексуалног задовољења показивањем полних органа. Код жена се исти ефекти постижу показивањем других делова тела, што је обично мање упадљиво него код мушкараца" (Хајдуковић 1981: 189). Код нас, како у теорији тако и у судској пракси, је преовладало схватање по којем ексхибиционизам не би могао да представља радњу извршења било којег сексуалног деликта (без обзира да ли је учињен према деци или старијим лицима) јер је нужно да таква радња буде извршена на телу или на додиром тела друге особе. Полазећи од наведене дефиниције ексхибиционизма, који постоји показивањем полних органа или неких других делова тела у циљу сексуалног задовољења, налазимо да се не може поистоветити са радњама извршења навођења детета на присуство полним радњама.

Сумирајући анализу става 1. овог кривичног дела, можемо да уочимо велику нелогичност, а уједно и да упутимо озбиљну замерку у погледу „третирања" наведених сексуалних радњи. Наиме, у „исти ранг" се стављају сексуалне радње насилног карактера какво је силовање, са сексуалним радњама попут обљубе над немоћним лицем, обљубе са дететом (која у зависности од ситуације по својој тежини може бити у истом рангу са силовањем). Осим тога, законодавац инкриминишући навођење детета на присуствовање и „другој полној радњи" (поред кажњивих), а полазећи од језичког и логичког значења норме из овог става, наводи нас на закључак да се поред кажњивих сексуалних радњи и нормални, добровољни сексуални односи, који нису кривично дело, третирају на исти начин. Сам чин силовања, општепознато је веома мучан и језив догађај, не само за жртву, већ и за сваког ко таквом чину присуствује. У тој ситуацији, последице настају и за оног које тај чин силовања посматрао и то је траума како за одраслу, зрелу особу, а можемо да претпоставимо (а можда и не можемо) како је то тек погубно за децу и њихову психу која су навођена да присуствују силовању. Дакле, није спорно да навођење детета на посматрање, гледање самог чина силовања оставља озбиљне, дубоке, па чак и доживотне психолошке последице. Стога је чудно да је у законском тексту навођење детета на присуствовање силовању и навођење детета на присуствовање добровољним сексуалним односима (двоје одраслих људи), а које произилази из термина друга полна радња, предвиђена иста затворска казна. Иако је распон запрећене казне релативно велики, та би чињеница, у постојећем решењу, могла бити евентуално значајна код одмеравања казне. Но, и поред тога то не би било прихватљиво решење, већ би навођење детета на присуствовање силовању требало третирати

као опасније понашање, те самим тим прописати га у квалификованом облику, и сходно томе предвидети тежу казну.

Од значаја може бити и ситуација када учинилац наводи дете на присуствовање полним радњама, па потом предузме радњу извршења обљубе или са обљубом изједначеног чина над тим дететом (у смислу члана 180. КЗ). Ради се о привидном идеалном стицају, по основу специјалитета, у којем ће постојати само теже кривично дело, а то је обљуба са дететом. Исто важи и у ситуацији ако би учинилац наводио дете на присуствовање полним радњама, а потом над тим дететом извршио кривично дело недозвољене полне радње, постојаће само ово друго дело, такође по основу специјалитета. Чак и ако је реч о добровољним сексуалним односима, то неће имати утицаја, јер и такви односи остављају трајне физичке и психичке последице, а може се говорити и моралном утицају. У вези добровољних сексуалних односа са децом, теорија и судска пракса одавно имају исти став по којем сам пристанак лица које нема четрнаест година је без утицаја на постојање кривичног дела (Врховни суд Србије је такво становиште још давно изнео у својој одлуци – Кж. 2614/57) (Симић, Петровић 1998: 112).

Законодавац приликом инкриминације овог понашања није одредио да ли је од значаја ако је у питању присуствовање полним радњама лица оба пола, или је реч само о мушким лицима или само о женским лицима или евентуално о навођењу на присуствовање полним радњама у којима учествују три или више лица или пак само довољно и једно лице које предузима неку полну радњу на себи. Из самог члана 185а КЗ би могли закључити да су све ове ситуације обухваћене, те да су сва ова понашања кажњива, на које учинилац наводи дете.

Тежи облик овог кривичног дела је предвиђен у ставу 2. обзиром да се врши уз примену принуде, па сходно томе, и запрећена казна је очекивано већа, јер се за навођење детета на присуствовање наведеним полним радњама користи сила или претња. У вези са овим ставом можемо закључити да се под навођењем детета на присуствовање полним радњама не може подвести и употреба силе или претње. Ово с разлога што навођење у изворном значењу подразумева врбовање, мамљење, наговарање, вабљење, надахњивање (Ћосић 2008) или стварање или учвршћивање воље да присуствује таквим радњама као што смо већ истакли, а не принуђавање односно приморавање силом или претњом. Посебно упадљиво је ако је у питању апсолутна сила, јер она практично и искључује вољни елемент код детета, а када се ради о компулзивној сили или претњи, тада је услед тога, односно примене тог облика силе или претње, воља детета изнуђена односно модификована, тако да због такве силе или претње дете пристаје да присуствује полним радњама (Шкулић 2019: 462).

Ово кривично дело (иако то нигде није наведено) неће постојати ако је реч о детету, које због свог узраста нема свест нити зрелост да схвати значај

тих полних радњи. Јасно је да тек рођено дете или дете старо неколико месеци, па и старости до 2-3 године не схвата полне радње које се пред њим дешавају. Самим тим није ни могуће било какво навођење деце тог узраста, па би било какав покушај у том правцу био бесмислен. Дилема може да постоји – шта у ситуацији када се наводи старије дете, које је душевно оболело или заостало у душевном развоју (у смислу члана 179. КЗ) које не може да схвати значај полних радњи. У том случају питање кривичне одговорности лица које га наводи обзиром на специфичности које постоје, надлежни суд би морао да решава у сваком конкретном случају. При томе би свакако била кључна улога дечијег психолога (и не само њега) који би морао у налазу и мишљењу да се изјасни у којој мери је такво дете било способно да схвати значај присуства на полне радње и колико је то могло утицати на њега. Ипак, налазимо да би ово кривично дело требало постојати, уколико се те радње врше у присуству старијег детета које услед наведеног заосталог душевног развоја или душевног обољења није у стању да схвати значај сексуалних радњи употребом силе или подобне претње.[5] Сама принуда (из става 2.) код оваквих лица може генерално и иначе да остави последице по њихово здравље, укључујући и ситуацију да присуствује полним радњама иако нису у стању да разумеју значај истих (или не у потпуности).

Као и код свих сексуалних деликата и код овог деликта је неопходан умишљај. При томе тај умишљај извршиоца мора да обухвата свест или сазнање да лице које се наводи да присуствује полној радњи без обзира која је у питању и била она инкриминисана или на добровољној основи, нема још четрнаест година. Врховни касациони суд је по овом питању заузео становиште да нема места примени института in dubio pro reo ако је током поступка утврђено да је умишљај окривљеног био усмерен на поступање које одговара законском опису кривичног дела навођења малолетног лица на присуствовање полним радњама.(како се звало до ЗИД КЗ из 2016. године – напомена М.М.)[6]

---

5 Подобна претња, у конкретној ситуацији, би могла да буде она претња која је упућена на тај начин да дете и поред своје (психичке) немоћи може у извесној мери да схвати њен смисао односно да му се ставља у изглед неко зло. – напомена М.М.

6 У пресуди се наводи да бранилац окривљеног у захтеву за заштиту законитости истиче да се евентуално може радити о извршеном кривичном делу „вербалне или реалне" увреде којим бранилац указује на повреду закона из члана 439. тачка 2. ЗКП. У вези са истакнутом повредом бранилац окривљеног наводи да током поступка није доказан умишљај окривљеног који би обухватао свест окривљеног да полну радњу врши према детету, те да првостепени суд у том смислу није ценио одбрану окривљеног из које произлази да је у критично време имао свест да полну радњу врши према лицу старом осамнаест или више година, што је поткрепљено чињеницом да окривљени пре критичног догађаја уопште није лично познавао оштећену и није могао да зна колико година је имала оштећена, при чему суд није утврдио ни на који начин је окривљени критичном приликом навео оштећену да присуствује полним радњама.

ЗАКЉУЧАК

Навођење детета на присуствовање полним радњама уведено је у наше кривично законодавство као обавеза произашла из Конвенције Савета Европе о заштити деце од сексуалног искоришћавања и сексуалног злостављања нема готово никакав практични значај у судској пракси. То потврђује и протекло време од дванаест година, од када егзистира у Кривичном законику и иако би према свим параметрима обзиром на „непостојање" овог кривичног дела у судској пракси требало извршити његову декриминализацију, обавезе преузете из поменуте Конвенције нам то не дозвољавају. Но, и да апстрахујемо ову чињеницу, ипак сматрамо да постоје замерке на које смо указали у раду, а на које законодавац није обратио пажњу, и оне су у ставу 1. овог кривичног дела суштинске природе, док су у ставу 2. терминолошке природе. Дакле, у ставу 1, замерка је што се у равноправан положај стављају навођење на присуствовање сексуалним радњама криминалног карактера као што је силовање с једне стране, остале кажњиве сексуалне радње (обљуба са дететом и остале инкриминисане обљубе) с друге стране, и нарочито као треће, добровољни сексуални односи. Ове условно речено три врсте полних радњи, не могу се ни на који начин заједнички третирати нити могу да имају исти распон запрећене казне (ма колики тај распон казне био). Приликом измена и допуна КЗ у неком наредном периоду, ову „аномалију" би требало исправити, тако што би навођење детета на присуствовање полним радњама као што је силовање требало инкриминисати као тежи облик и сходно томе предвидети већу казну од постојеће. Разлог је више него јасан и логичан, јер присуство детета самом чину силовања, неминовно ствара опасне и дуготрајне последице по његово психичко (ментално) здравље. У вези става 2. терминолошки је тешко подвести под појам навођења принуду детета на присуствовање полним радњама. У том смислу би требало извршити корекције које би могле бити и у наслову самог кривичног дела, и та корекција би могла да буде – навођење и принуђавање детета на присуствовање полним радњама. Имајући у виду наведене замерке, сматрамо да кориговањем постојеће инкриминације (у оба става) би дошли до прихватљивијег законског решења.

Бранилац сматра да како у конкретном случају нема доказа који указује да је окривљени имао свест и да је хтео извршење дела према детету, то су нижестепени судови требали да примене институт in dubio pro reo и да закључе да умишљај окривљеног није био да полне радње чини пред дететом већ пред одраслом пунолетном особом. Међутим како изрека побијане првостепене пресуде, која је у свему потврђена побијаном другостепеном пресудом садржи све субјективне и објективне елементе кривичног дела навођење малолетног лица на присуствовање полним радњама из члана 185а став 2. у вези става 1. КЗ то су по оцени овог суда неосновани наводи браниоца окривљеног да се у конкретном случају ради о кривичном делу увреде (Кзз бр. 1155/2015 од 04.02.2016. године) – електронска база Параграф Лекса, преузето 12.03.2021. године.

ЛИТЕРАТУРА

ЗИД КЗ, Службени гласник Републике Србије, број 72/2009 од 03.09.2009. године
ЗИД КЗ, Службени гласник Републике Србије, број 94/2016 од 01.06.2017. године
Параграф Лекс – електронска база
Симић, Петровић, 1998: Илија Симић, Милић Петровић. Кривични закон Републике Србије, Практична примена, Београд.
Службени гласник РС – Међународни уговори, бр. 1/2010
Стојановић 2012: Зоран Стојановић. *Коментар Кривичног законика*, Београд.
Таховић 1956: Јанко Таховић. *Коментар кривичног законика*, Београд.
Ћосић 2008: Павле Ћосић. *Речник синонима*, Београд.
Хајдуковић 1981: Чедомир Хајдуковић. *Судска психијатрија*, Београд.
Хирјан, Сингер 1978: Фрањо Хијран, Младен Сингер. *Сполне злоупотребе дјеце и омладине,* Судско медицинске и правне актуалности, Загреб.
Шкулић 2019: Милан Шкулић. *Кривична дела против полне слободе*, Београд.

Marko M. MILOVIĆ

INCITING A CHILD TO ATTEND SEX ACTS – IMPOSED AND SEAMLESS INCRIMINATION

Summary

This crime, introduced in our KZ as an obligation a resulting from the provisions of the Council of Europe Convention on the Protection of Children from Sexual Exploitation and Sexual Abuse, has almost no practical significance in judicial practice. This confirms the past 12 years, since it has existed in the Criminal Code, and although by all parameters, given the „non-existence" of this crime in judicial practice, its decriminalization should be performed, obligations undertailing from the aforementioned Convention do not allow us to do so. But even if we abstrate this fact, we still believe that there are objections that we have pointed to in the work, which the lawmaker has not addressed, and they are in paragraph 1 of this law offence of an essential nature, while in paragraph 2 of this Article, terminological nature. Therefore, in paragraph 1, it is a complaint that allegations of witnessing sexual acts of a criminal character such as rape on the one hand of other punishable sexual acts (adultery with a child, adultery against a powerless person, adultery by abuse of office and illicit sexual activity) on the other hand and especially as a third voluntary sexual relationship. These tentatively stated three types of sex acts cannot be treated in any way together nor can they have the same range of threatened punishment (no matter how much of that range of punishment is). In some future amendments to the KZ, this „anomaly" should be corrected by iciting the child to attend sexual acts such as rape should be incrimination as a more severe form and therefore foresee greater punishment than the existing one. The reason is more than clear and logical, because the presence of a child in the act of rape inevitably creates dangerous and long-lasting consequences for his mental (mental) health. Regarding paragraph 2 of this Constitution, terminologically difficult to subjugation under the notion of forcing a child to attend sex acts. In this sense, corrections should be made that could be in the title of the crime itself, and that correction could be – bringing and forcing the child to attend sex acts.

Key words: guidance, child, sexual acts, rape.

Рад је предат 10. јуна 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

UDK 343.8(497.115)
613.86-053.6(497.115)
doi: 10.5937/bastina33030

Pregledni rad

Gordana S. JOVANOVIC[*]

Nikola Z. PAVLOVIC[**]
Kosovo and Metohija Academy of Applied Studies

HEALTHY POPULATION AS A STRATEGIC RESOURCE IN THE ECONOMY OF KOSOVO AND METOHIJA

Abstract: One of the central issues of the modern age is related to the prevention of excessive use of narcotics, but also the Internet and electronic devices in the everyday life of young people. This leads them to loneliness, distance from society, family, people, nature … In order to prevent these problems of the modern age, it is necessary to continuously look for solutions. Some of them are related to youth engagement programs through sports activities outside the regular curriculum. The aim of this paper is to alert the public, especially the intellectual ones, to the necessity of including this type of extracurricular activities in the development of young people's personalities. The results of the research provide an overview of sports activities that should first be introduced into the plan of extracurricular activities, and which will introduce young people to a healthy growing up, and contribute to their physical and intellectual progress. The paper seeks to point once again to the population as a significant driving force in the development of economies, sports as a significant export branch, a powerful weapon against addiction, and a means of combating crime.

Key words: youth, population, economic resources, extracurricular activities, sports.

INTRODUCTION

The situation with COVID-19, which shook the world economy over the year, confirmed once again that a healthy and intellectually strong population is a generator of economic growth of national economies. Recognizing this indisputable fact, national governments must pursue clearly defined demographic policies. Special attention should be paid to young people who are just entering maturity, and are facing great life temptations and challenges of youth.

* Professor of Applied Studies, gordana.jovanovic@akademijakm.edu.rs
** Professor of Applied Studies, nikola.pavlovic@akademijakm.edu.rs

Globalization has affected the whole world, and the lives of everyone. Although many are of the opinion that they are isolated from its influence, that children can be protected, unfortunately, life assures that this is not the case. The vices that enter their lives through a small door are never more accessible to young people. Innocent "playing tickets", drinking low-alcohol drinks, or just smoking a cigarette, are just a ticket into the world of adults and creating an addiction to the strongest vices.

However, these are not the only challenges for young people, perhaps the biggest addiction, which begins in early puberty, occurs through the Internet and all that it provides. Too much information constantly available to young people "24/7" disturbs their realistic perception of life and creates an unrealistic picture of true values but also life goals and ways to achieve them. Such a perception of "values" in young people causes negative psychological states. If we add to that games that are mostly based on "shooting", a sedentary lifestyle, then it is not surprising that young people are encouraged to aggression, which is replaced by a high level of displeasure.

The goal of the research is to provide answers to today's challenges, so as to offer sports and sports activities as the best solution that brings numerous benefits. The paper seeks to explore which sports activities within the extracurricular engagement of children are the most interesting for children and parents. The research results point out the most interesting sports. Guided by the research goal, the paper uses the following hypotheses: Hypothesis I, Extracurricular activities animate children and improve personal satisfaction, providing a higher quality of life, better and more meaningful use of free time, thus reducing health care expenditures. II Sports activities, on the other hand, create a realistic base for the growth of basic economic quantities.

1. LITERATURE REVIEW

Drug use and addiction to this opiate addiction have accompanied the human race since ancient times. Numerous pieces of evidence testify to that. The ancient Sumerians, are still around 5000 BC (Zdravi grad Poreč 2015), took opium about which there are written traces. Addiction is a global problem today. There is a huge availability of numerous opiates, legal but also illegal. It is in human nature to succumb easily to anything that increases pleasure and mood, often ignoring the dangers that may arise from it. Modern time brings with it a modern way of pleasure. The development of Western civilization creates a new way of life, fun, new pleasures, primacy is on material things, which require superiority in the rhythmic life that seeks to achieve them (Zdravi grad Poreč 2015). Hedonism is no doubt, an imperative of today, the ultimate goal

is pleasure, no matter how much it costs. If we look at all of the above, there is no doubt that adolescents will succumb to pressures and reach for some opiate during their growth and development. The National Commission for the Prevention of Addiction 2005 (5), clearly indicates the existence of processes in the emergence of addiction to psychoactive substances and the importance of social processes and changes in social customs, which accompany the transition of our society. Sakoman (Sakoman, quoted Kovačić (2013: 18) believes that the protection and improvement of health within the primary prevention of addiction contribute to a better and longer life of each individual, and drug use is considered today as the most common and influential cause of physical and mental health disorders, behavioral disorders in humans, which also leads to an increase in crime. Thus there is a need to strengthen and develop healthy lifestyles of young people in order to reduce the impact of risk factors and external pressures. Based on numerous research studies, Dimitrijević (2007) regards school programs that include young people prior to the establishment of subordinate forms of behavior as prevention of drug addiction and a framework for the promotion and preservation of the health of young people. Since risky behaviour does not exist as an isolated, individual form, but most often, there is a connection between several forms; programs for healthy lifestyles of young people should start from kindergarten continuing through primary to secondary schools.

Just as opiate consumption creates a number of negative consequences for consumers, so the new scourge of the modern age, the Internet and social networks, cause new psychological states in young people, but also in the elderly. Social networks provide an entrance into an "imaginary world" that may be fun and relaxing, but at the same time it represents an escape from reality and facing one's own life (Prpić2016). Stanimirović S. 2019 starts from the fact that social networks, which were originally created to make people's lives easier and encourage communication, have now grown into their opposite. People try to present themselves in the best possible light. However, when young girls review over 100 posts of girls who are perfectly made up, dressed, with magnificent natural and built objects in the background of the photos, they will probably feel bad. This is how a complex of lower value is created, which is not uncommon nowadays. This leads us to the conclusion that social networks have a high level of risk for the development of deviant behavior. Nikolčić 2020, points out that addiction to social networks looks almost like any other addiction disorder caused by illicit substances, including mood swings, cognitive and emotional preoccupations, greater use of social media over time, withdrawal symptoms (causing unpleasant physical and emotional symptoms in conditions of limited or discontinued use of social media), conflict and relapse (after a period of abstinence, "addicts" quickly return to excessive use of social networks).

Unfortunately, "going to social networks" in addition to the above, causes a number of other negative connotations: headaches, neck pain, poor concentration, laziness, unconscious consumption of food and drink, loss of useful time, identity theft, creating a "poor" image of oneself because of the opinion that others lead a more fun life"

If we look from the angle of the organism, all addictions, regardless of the matter (drugs, alcohol, gambling, video games, social networks) cause the same brain changes. Receptors in the brain react in the same way, regardless of the stimuli in question (Zdravi grad Poreč 2015). Addiction causes anything that can briefly evoke a mood. However, any addiction diminishes the degree of freedom and personal control of the addict. Stimulus addicts, in the end, have much bigger problems than the ones they wanted to avoid.

Stimulants can be used by people of all ages, but the most at-risk group are adolescents. The motives of young people to reach stimuli, especially drugs, are more numerous and different (UNICEF u Srbiji i Crnoj Gori2004):

- curiosity,
- inferiority and low level of self-esteem,
- lack of parental attention and love,
- poor property card
- striving to present oneself as an important person, etc.

In young people, the use of stimulants causes withdrawal. They spend most of their free time alone, and only a little in the company of friends and family. They become insecure, listless, unhappy. These psychological problems of young people, later have their repercussion on indecision in choosing a school / faculty, poor information about the labor market, insufficient knowledge of their own abilities, interests, competencies and values.

Suppression of addiction is the dominant problem of today, in the following, the authors point out the best ways to solve the disease of addiction.

1.1. HOW TO PREVENT ADDICTION DISEASES

As we have already stated, young people today face numerous challenges. The responsibility for their maturation and development into innocent personalities is for the most part the responsibility of parents, i.e. the family, but also of the social community, especially educational institutions.

The family is the basic cell of society, and as such it is a pillar of strong states, not young people. Family support, love they receive from all members, monitoring, upbringing, respect for children as equals, attention and time for each individual child, listening to children, their feelings, support in each segment, meeting their friends, are the essence of parental support for growing up

(Zdravi grad Poreč 2015). Soković G. 2016, summarized empirical research with regard parental influence on children's behavior in sports and confirmed their undeniable and huge influence. Parents are the ones who are crucial in deciding on the choice of their children's first sports activities. Anderson and Wold (Mileva Radović, Ljubica Bačanac, Ana Vesković) (1992) find that sports engagement of parents is not itself a sufficient incentive for their children to get involved in sports. On the contrary, the support of children by parents and other members of the immediate and extended family is much more important from the role of a sports prototype. It is wrong for parents to have a tolerant attitude even for the smallest vices, because the path to any addiction to hard drugs is paved by experimenting with nicotine and alcohol. The best examples for children are their own, i.e. examples of parents. When there is no smoking in the family, or drinking in a controlled way, children judge vices in the right way (Zdravi grad Poreč 2015).

Respect for the law - The law clearly defined the sale of alcohol to minors, so there is a ban on selling to persons under 18 years of age. The law is binding on everyone, all citizens, parents are obliged to respect the law and make sure that all members of the community abide by it, in order to protect their own and other children. In order for the law to be fully complied with, the work of the repressive police body is also important (Zdravi grad Poreč 2015).

Prevention programs - Guided by our own, but the common sense of the authors whose views we have stated, we believe that national policies of certain countries must be involved in the process of preventing behavioral problems. The task of experts in this field is to acquaint "key people" with potential problems, while emphasizing the importance of prevention that could prevent these problems. Guided by the old "better to prevent than to cure", it is necessary to "employ" young people and occupy their attention completely. The best form of such support is the education system. Here there is the most space for organizing extracurricular activities in which young people should be involved. Playing sports through physical education classes is not enough, so children should be encouraged to use their free time in physical activities that are not part of regular classes. Sports activities are the best way to engage children and provide numerous benefits, such as (UNICEF u Srbiji i Crnoj Gori 2004):

- through sports, children and youth are trained to think critically while looking for solutions to a problem;
- friendships spread,
- symptoms of stress and depression are reduced,
- young people learn fair competition,
- the importance of teamwork is recognized,
- self-discipline,

• respect for competition;

• creates leaders, future leaders who will possess problem-solving skills, creates responsible young people, creates a responsible nation. Through sports, young people learn not to give up;

• sports activities are a great place to promote a healthy lifestyle. Sport is a powerful weapon against vices such as drugs, alcohol, tobacco, fast food, gambling, crime;

• a healthy and educated nation is a powerful mechanism for the growth and development of national economies.

In order for high schools to build their own image, to be better than the better ones, they must constantly innovate, in the areas of the teaching process, professional development of staff, designing new profiles and occupations. Schools, too, must pay a lot of attention to sports and other non-teaching activities, in order to make better use of students' free time. There must be various types of youth animation in schools: engaging young people in professional development in the field for which they are studying; development of creative ideas and preparation for various types of competitions. However, there is still enough free time of young people to be used in the right way. Sports and sports activities appear as key activities that can animate young people and distract them from the "street".

2. MATERIALS AND METHODS

There are many optional sports that can be of interest to children in extracurricular activities. The research of the authors was conducted in order to provide the right choices, and full engagement of school resources, but also society, which must be a systematic and financial support to this form of prevention. The research was conducted for the needs of the secondary school "Nikola Tesla" within the second phase of the development of the T2P case study Engaging children through sports and other activities in order to make better use of their working time. The research was conducted in the period from 10 March to 20 March 2020 on a sample of 60 respondents aged 15-45, by survey method. The largest number of respondents included students of the mentioned school aged 15-19, 43 of them (71.7%), while the remaining number, 17 of them (28.3%) were aged 19-45. The survey also included a number of parents, 11 of them or 18.33%.

The questionnaire has been structured so that it optionally offered 10 sports, which in the opinion of proven experts in this field are the best choice for children's psychophysical health, their physical and intellectual development, and at the same time very interesting for children to perform. Respondents had

to choose five of the ten sports offered. They could choose: outdoor activities, judo, karate, modern dances, ballet, gymnastics, fitness, artificial rock, endurance exercises and darts. Please note, not all sports covered by the survey are randomly selected, each of them develops traits that are neglected by the modern way of life.

Respondents had the space to comment on this idea and give their own judgment.

The collected quantitative statistical data were analyzed using descriptive statistics in order calculate, present and describe the basic characteristics of statistical series obtained by research activities.

3. RESULTS AND DISCUSSIONS

The results of the conducted research are presented in Table 1. The overview of the five most attractive sports based on the opinion the respondents is presented in the mentioned table, while the sports for which the smallest number of respondents opted are classified under the others.

Table 1. The most attractive sports for extracurricular activities

Serial number	Types of sports	Percentage share of sports in relation to other surveyed sports
1.	outdoor activities	27%
2.	judo	19%
3.	modern dances	19%
4.	fitness	15%
5.	artificial rock	12%
6.	other	8%

The research, which included young people, but also their parents, showed that the largest number of respondents, 27% of them, believe that young people should be offered outdoor activities, such as hiking, camping, camping, nature trips. This figure is not surprising, because young people lead a sedentary lifestyle, and the most attractive way out of the room is through socializing with peers in nature. In this way, young people move away from everyday life and get to know themselves better, but also each other. Friendships gained in this way are more sincere and lasting than those through social networks.

Judo as a form of sports activity, and a popular martial art, in addition to other sports of this type provides prevention of violence among young people,

contributes to the application of ethical principles in sports, while the opponent is highly respected. Namely, the goal is to defeat the opponent so that he remains unharmed. 19% of respondents believe that judo should be introduced in extracurricular activities of young people (Radenović, Mijatov 2019).

Modern dance such as Salsa, Bacata, Kizomba, Tango, Belly Dance or Ballet (19% of respondents voted for this form of extracurricular activities). It is generally known that dance has a very positive effect on the body, spirit and mind. First of all, it ensures that the body is better physically built, better coordination of movements, as well as more correct posture, while intellectually dancing increases the ability to remember, encourages creativity and the desire to master something new.

Fitness is a very attractive sports activity. Exercise is accompanied by music, through imaginary choreographies through which all the muscles in the body are engaged, they develop motor, fitness and coordination abilities in girls, and it also contributes to the harmonious development of the whole body.

An artificial rock, which would be placed along the wall, would provide students with the basic elements of free climbing. It is an extremely demanding physical activity, where students have to overcome rocks without aids, only with the strength of their body, while at the same time having a correct perception of space and their own possibilities.

The mentioned initiative for the introduction of sports in children's extracurricular activities is justified and supported by the public as shown in the comments of the respondents, who justify such moves only with words of praise.

In addition to the listed ways of disease prevention of the modern age, it is necessary to provide organized support to young people and their families through various counseling, education and recommendations. The teaching staff should be included in the process, which through the education system is trained for early recognition of young people with addiction.

3.1. OTHER BENEFITS OF SPORTS

In order to economically justify the motive for introducing extracurricular activities in school curricula and to provide financial support from competent authorities, the intention of the authors was to present other benefits of sports.

Sport as an integral part of the educational system starts from the first year of school and last until going to study. In this way, a large number of countries offer a considerable number of years of sports education to some individuals. Hence, it is not surprising that sport is also treated as an economic activity. Sports in the field of sports, all countries pay great attention, however, Denmark,

Estonia and Lithuania are the countries leading in this field. They have a very high share of sports in the related gross value added of sports.

Sustainable economic development and sustainable economic policy must be based on high growth rates, which result in relatively high gross domestic product and relatively high GDP per capita. The question that arises from that logically arises, and it refers to whether sport and to what extent can contribute to sustainable development. Back in 1946, Rottenberg pointed out that there are actually no significant differences between sports and other activities: they participate equally in income, the level of earnings is huge, distribution is provided with maximum amounts of salaries and market franchises, etc. The economic impact of sporting events can be defined as the net change in the economy caused by a sporting event (Sloane 2006)

In recent decades, sport has transformed as an economic sector. There was an interaction between business and sports. Its multiplied effect on the achieved level of income is visible through repercussion on other sectors of the economy. Organization of sports events, rights of their transmission, various forms of sponsorship of sports events, public-private cooperation in building sports infrastructure, results in large investments in sports, which transcends the sports scene. The economic effects are especially visible in the field of tourist services. With the organization of sports events, the number of realized overnight stays, the utilization of catering and transport capacities, the tour of cultural and historical facilities and tourist attractions is growing.

Sport, as a continuum of motor and physical activity, is linked to a wide range of policies, products and services concerning different value chains and influences on them. Overall, the sports sector accounts for 2% of the EU's global GDP, while the total employment generated by sports activities is 7.3 million, corresponding to 3.5% of total employment in the EU. Despite these impressive figures, the economic performance of sports industries is often underestimated. Sport is a lever for innovation, industrial competitiveness and employment.

Sport is an activity that opens wide doors for employment, so the data for the EU as a whole is 2.12%, which is a total of 4.46 million employees. Germany has the largest number of sports jobs, somewhere around 1.15 million or about 27% of all sports-related jobs in the EU. Until recently, the United Kingdom has about 610,000 EU members, while France has more than 410,000 jobs in sports. It should be added that with the development of sports, the health care system is growing, which also opens up space for employment (source: www.gbe-bund.de).

Investing in sports is not an expense. Investing in sports is an investment. And it is certainly the best investment to invest in young people.

Table 2: Contribution of GDP in the top 10 sports sectors

Rang	CPA	Goods and services	GDP in mil. euros	Share of total GDP
1.	P	Sports services	51,237	0.39%
2.	R93_1	Sports services	43,075	0.33%
3.	O	Public administration and defense services; compulsory social security services	32,244	0.24%
4.	I	Accommodation and catering services	23,217	0.18%
5.	G47	Retail trade services, except motor vehicles and motorcycles	19,868	0.15%
6.	G46	Wholesale trade services except of motor vehicles and motorcycles	16,352	0.12%
7.	F	Buildings and construction works	9,932	0.08%
8.	R90-92	Creative, artistic, entertainment, library, archive, museum and other cultural services; gambling and betting services	9,493	0.07%
9.	Q86	Health services	8,230	0,06%
10.	H49	Land transport and transport services via pipelines	6,645	0.05%

1. *Source:* SpEA, 2018, cited in Miličević, E,(2019), Ekonomski aspekti tržišta sporta i njihova važnost u nacionalnim ekonomijama-primjer EU, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli Fakultet ekonomije i turizma: 15 [online]. Available at: https://repozitorij.unipu.hr/islandora/object/unipu%3A3295/datastream/PDF/view (Accessed: 21st July 2020)

Table 2 shows the top 10 sports sectors (out of 42) in terms of GDP. "CPA" is a categorization of goods and services used in the system of national accounts (SNA) and are shown as an abbreviation for the middle column. The GDP of a particular category is shown in millions of Euros, as well as the share of total EU GDP.

From the table we see that 51 billion Euros, or 0.39% of EU GDP, are brought by sports education services, which is almost the same as all forestry and wood products, except furniture (55 billion Euros). "Sports Services", the second largest sector, is the only largest sector in sports in the SNA. It includes work on sports facilities, sports clubs, fitness and other sports services (e.g. sports promotion or athletes). Generating more than 43 billion GDP or 0.33% of total EU GDP, it is clearly exceeding. "Human health services" are twofold, including the treatment of sports injuries and sports as a treatment (SpEA, 2018).

Sport can be treated as a significant export branch. There are numerous examples of state revenues based on the employment of athletes abroad. For example, Iceland and Montenegro are the countries with the largest number of

international footballers in relation to the number of inhabitants.[1] Montenegro is especially interesting, which according to the representative and club competition for all ages, at the bottom of the scale in terms of success, but is therefore in the second segment at the very top of the world, namely, according to the report of "CIES", a Swiss observatory that analyzes and According to football statistics, Montenegro ranks second in the world in the number of top football players in relation to the number of inhabitants. All the others are far below, with the proviso that Montenegro is the only country with less than a million inhabitants that has over 100 players abroad.

Unfortunately, football players from Montenegro usually leave without much compensation, because they start in a weak league, what's more, they leave as teenagers, and they only mature when they try out in a stronger rank. Based on that, we conclude that football is the largest export branch of Montenegro, which, paradoxically, does not bring too much money, which is not in line with the image of this "most important sideline" in the world.

CONCLUSION

The intention of this research was to draw attention to some of the basic challenges that young people constantly face today. The paper identifies and explains ways to include children in sports and other activities. Another dimension of sport is given, as a means to be applied in order to prevent the challenges of the modern age that young people are constantly facing. Analysis of the literature and attitudes of experts in the field of medicine confirmed the initial hypothesis. Thus investing in sports through extracurricular activities "produces" a healthy and energetic population, which has a predisposition to education and professional development. Extracurricular activities animate children and improve personal pleasures (selected sports contribute to the development of harmonious body figures) providing a higher quality of life (direct contact and socializing with peers in dance, in nature, provide emotional development, and better mood due to closeness and direct contacts) and more purposeful use of free time. As sports activities fully include motor and bodily functions, there is no doubt that sports and sports activities improve health and contribute to the adoption of healthy living habits.

The paper points out the importance of sports through economic parameters. It has been observed that sport and all the industry it entails (inclusive or sports tourism, technology, health, trade, construction and infrastructure) directly and indirectly contribute to the creation of added value. Based on this, we conclude that sport is not a marginal activity, but a priority area in terms

1 Icelanders have an international football player per 5,200 inhabitants and Montenegro per 6,000.

of investment. In this way, the second hypothesis was confirmed that sports activities create a realistic basis for the growth of basic economic variables.

Sport in the modern economy brings significant advantages for local and regional authorities in terms of: the sectors affected by sport, competitiveness, employment. As sport increasingly serves as a means to achieve social and economic goals, the sports sector needs to be further improved and made more productive and effective, not only in terms of planned goals but also in terms of sport as an essential and strategic goal itself.

REFERENCES

Joković-Miletić-Rajković 2019: Jovana Joković-Jovana Miletić-Tatjana Rajković. „Uloga vančasovnih nastavnih aktivnosti na suzbijanju prevencije siptomatičnog ponašanjau osnovnim i srednjim školama", *Aktuelnosti u teoriji i praksi sporta, fizičkog vaspitanja i rekreacije*. Zbornik radova. Ur. Darko Mitrović, Vladimir Miletić, Tatjana Rajkovic. Beograd: Fakultet sporta i fizičkog vaspitanja Univerziteta u Beogradu, 90-97.

Dimitrijević 2007: Bojana Dimitrijević. *Narkomanija kod mladih*. <https://www.stetoskop.info/zdravlje-mladih/narkomanija-kod-mladih≥[03.12.2020].

Kovačić 2013: Nikola Kovačić. *Uključi kreativnost isključi drogu - priručnik za rad*.<(PDF) Uključi kreativnost isključi drogu - priručnik za rad | Nikola Kovacic - Academia.edu> [03.12.2020.]

Mandarić, Labudović 2019: Sanja Mandarinić, Dragana Labudović. „Aktuelni trendovi svetske federacije sportskog plesa", *Aktuelnosti u teoriji i praksi sporta, fizičkog vaspitanja i rekreacije*. Zbornik radova. Ur. Darko Mitrović, Vladimir Miletić, Tatjana Rajković. Beograd: Fakultet sporta i fizičkog vaspitanja Univerziteta u Beogradu, 128-133

Miličević 2019: Ena Miličević. Ekonomski aspekti tržišta sporta i njihova važnost u nacionalnim ekonomijama-primjer EU, Pula: Sveučilište Jurja Dobrile u Puli Fakultet ekonomije i turizma <https://repozitorij.unipu.hr/islandora/object/unipu%3A3295/datastream/PDF/view>. [21.07.2020.].

Mitrović 2019: „Primena nacionalne strategije Republike Srbije na suzbijanju nasilja i nedoličnog ponašanja na sportskim borilištima", *"Aktuelnosti u teoriji i praksi sporta, fizičkog vaspitanja i rekreacije*. Zbornik radova. Ur. Darko Mitrović, Vladimir Miletić, Tatjana Rajković. Beograd: Fakultet sporta i fizičkog vaspitanja Univerziteta u Beogradu,15-23

Nikolčić 2020: Tamara Nikolčić. *Zavisnost od društvenih mreža, kako utiče na mozak* <http://www.radiocool.rs/2020/02/zavisnost-od-drustvenih-mreza-kako-utice-na-mozak/>. [13.12.2020.].

Prpić 2016: Tomislav Prpić. *Izazovi i mogućnosti prevencije prekomjernog korištenja društvenih mreža,* Sveučilište u Zagrebu, Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet <https://repozitorij.erf.unizg.hr/islandora/object/erf%3A161/datastream/PDF/view> [23.07.2020.]

Radenović, Mijatov 2019: SandraRadenović, Nikola Mijatov. „Mogućnost implementacije džudoa u skolski sport kao mera prevencije nasilja u skolama"*Aktuelnosti u teoriji i praksi sporta, fizičkog vaspitanja i rekreacije*. Zbornik radova. Ur. Darko Mitrović, Vladimir Miletić, Tatjana Rajković. Beograd: Fakultet sporta i fizičkog vaspitanja Univerziteta u Beogradu,59-63

Radović, Bačanac, Veskovic2005: Mileva Radović, Ljubica Bačanac, Ana Vesković. Uloga porodice u sportskoj aktivnosti dece. Belgrade, Serbia July 13-16. 10th Annual Congress European College of Sport Science, 9-16

Stanimirović 2019: StrahinjaStanimirović. *Koliko društvene mreže stvaraju zavisnost* <https://youthvibes.rs/koliko-drustvene-mreze-stvaraju-zavisnost>. [12.02.2020.].

Soković 2015: Goran Soković. „Uloga porodice u skolskom sportu", *Sport i zdravlje*, X2, 94-100.

Živaljević 2020: Slaviša Živaljević. Vjerovali ili ne - fudbal je najveća izvozna grana Crne Gore, a donosi malo novca, *Vijesti online,* 24 April,<https://www.vijesti.me/amp/431755/vjerovali-ili-ne-fudbal-je-najveca-izvozna-grana-crne-gore-a-donosi-malo-novca>. [26.08.2020.].

Zdravi grad Poreč 2015: Ovisnosti-problem i izazov modernog doba< https://www.zdravi-grad-porec.hr/o-nama/sto-je-zdravi-grad/>. [26.08.2020.].

UNICEF u Srbiji i Crnoj Gori 2004: Sport, rekreacija i igra <http://www.unicef.rs/files/SPORT,%20REKREACIJA%20I%20IGRA.pdf>.[12.01.2021.].

United Nations Office for Drug Control and Crime Prevention 2002: SPORT using sport for drug abuse prevention<https://www.unodc.org/pdf/youthnet/handbook_sport_english.pdf>.[12.01.2021.].

Гордана С. ЈОВАНОВИЋ
Никола З. ПАВЛОВИЋ

ЗДРАВО СТАНОВНИШТВО СТРАТЕШКИ РЕСУРС КОСОВА И МЕТОХИЈЕ

Резиме

Једно од централних питања модерног доба веже се за превенцију прекомерне употребе опојних средстава, али и интернета и електронских уређаја у свакодневном животу младих. То их одвлачи у самоћу, дистанцираност од друштва, породице, људи, природе... Како би предупредили ове проблеме савременог доба неопходно је континуирано тражити решења. Нека од њих везана су за програме ангажовања младих кроз спортске активности изван редовног плана наставе. Циљ рада усмерен је на алармирање јавности, посебно интелектуална на неопходност укључивања овог вида ваннаставних активности у развој личности младих. Резултати истраживања дају преглед спортских активности које најпре треба да истраже у плану ненаставних активности, а које ће младе увести у једно здраво одрастање, и допринети њиховом физичком и интелектуалном напретку. Рад настоји да још једном укаже на становништво као значајну покретачку снагу развоја економија, спорт као значајну извозну грану, моћно оружје против болести зависности и средство за сузбијање криминала.

Кључне речи: млади, становништво, економски ресурси, ваннаставне активности, спорт.

Рад је предат 1. јула 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине* одобрен за штампу.

УДК 341.231.14:343.121(4)
doi: 10.5937/bastina31-33193

Оригинални научни рад

*Јован М. ГОРДИЋ**
Правни факултет Ниш

БИТНИ ЧИНИОЦИ ПРАВА НА ОДБРАНУ ОКРИВЉЕНОГ У МЕЂУНАРОДНОМ ПРАВУ

Апстракт: У међународној и националној правној теорији, због универзалног и индивидуалног значаја дефинисана су основна људска права. Право на одбрану окривљеног је једно од њих.

С обзиром на то у правној, политичкој, безбедносној теорији, предметни садржај је садржајно и прецизно разрађен у готово свим битним документима међународног карактера. Процесне гаранције окривљеног прокламоване су међународним документима, како универзалног тако и регионалног карактера. Правом на одбрану (као комплексним скупом права и дужности) може се дефинисати процесни положај окривљене стране. У раду ће бити обрађени само неки битни чиниоци међународних стандарда права на одбрану.

Кључне речи: људска права, окривљени, право на одбрану.

УВОД

Приликом обраде предметног садржаја, неопходно је појмовно одредити два битна категоријална појма, и то: појам окривљеног и право на одбрану окривљеног.

Законик о кривичном поступку (члан 2. став 2) даје појам окривљеног: „Окривљени, у ужем смислу, је лице против кога је донето решење о спровођењу истраге или против кога је поднета оптужница, оптужни предлог или приватна тужба“ (Законик о кривичном поступку 2021.). У научном фонду из области правних наука, не постоји општеприхватљива дефиниција појма „право на одбрану“, те се аутор из тих разлога определио за дефиницију права на одбрану проф. др Саше Кнежевића, коју исти дефинише као тековину „борбе за поштовање људских права окривљеног у кривичном поступку. Окривљени, штити свој интегритет и људско достојанство остваривањем одбране. Право на одбрану чини саставни део каталога основних

* Мастер, jovangordic@gmail.com

људских права, и представља основно право окривљеног у поступку" (Кнежевић 1996: 2), односно, можемо да формулишемо и да „Право на одбрану подразумева комплексан скуп права и дужности, којима се дефинише процесни положај окривљеног" (Гордић 2020: 1).

Основни циљ овог рада је да преглед битних чинилаца појма окривљеног и појма права на одбрану у међународном праву.

ПОЈАМ ОКРИВЉЕНОГ

Члан 2. став 2 Законика о кривичном поступку указује на податак да је окривљени лице против кога су покренуте одређене процесне радње попут „оптужнице, оптужног предлога или приватне тужбе" (ЗКП 2021.), на тај начин то лице постаје странка у кривичном поступку. Оно што је од изузетног значаја за заштиту процесног положаја окривљеног, је претпоставка невиности. На међународној сцени, у Декларацији о правима човека и грађанина, у члану 9, дата је формулација: „Сваки човек се сматра невиним док не буде оглашен кривим" (Декларацији о правима човека и грађанина 1789: члан 9). Слично је предвиђено и у члану 11, став 1. Универзалне декларације о правима човека УН где се прецизира: „да свако оптужен за кривично дело има право да се сматра невиним док се кривица не докаже на основу закона на јавном претресу у коме има потребне гаранције за своју одбрану" (Универзална декларација о правима човека УН 1948: члан 11, став 1).

ПРАВО НА ПРАВИЧНО СУЂЕЊЕ

„Са покретањем кривичног поступка активира се механизам заштите друштвених вредности а самим тим се и ограничавају људска права окривљеног" (Гордић 2020: 15).

Суштину овог права представља то да пресуда која се изриче окривљеном, а којом се ограничавају одређена људска права, може бити донета само уколико је омогућено суочавање окривљеног и тужиоца пред надлежним судом. Окривљеном се мора омогућити да износи своју одбрану на законом прописан начин.

У већем броју међународних докумената, која се односе на предметну област, су прописани садржаји права на правично суђење, од којих у овом раду издвајамо два и то: Универзалну декларацију о правима човека (у даљем тексту Универзална декларација) и Међународни пакт о грађанским и политичким правима.

У Универзалној декларацији из 1948. године у чл. 10 наглашено је „свако има потпуно једнако право на правично и јавно суђење пред

независним и непристрасним судом, који ће одлучити о његовим правима и обавезама, и основаности сваке кривичне оптужбе против њега". Овакве одреднице Декларације гарантују право на правично суђење, као и процесни положај окривљеног (Универзална декларација о правима човека УН 1948: члан 10).

Међународним пактом о грађанским и политичким правима (чл. 14) предвиђено је да оптужени има право да му буде суђено по одређеним, стриктно дефинисаним правилима. Прво и основно, суд који спроводи суђење мора да буде надлежан суд, који је истовремено независан од било које врсте утицаја и притисака на усмеравање тока суђења (Међународним пактом о грађанским и политичким правима 1966: члан 14). У истом документу предвиђа се „право на употребу матерњег језика пред судом, право на бесплатне адвокатске услуге уколико није у могућности да плати те услуге, могућност да испитује и издејствује испитивање сведока оптужбе. Исто тако, окривљени се не може приморати на сведочење против себе, нити на признање кривице. Такође предвиђено је да нико не може бити кривично одговоран и кажњен због дела за које је већ ослобођен или осуђен "(Исто).

МИНИМАЛНА ПРАВА КОЈА СЕ ГАРАНТУЈУ КАО ПРАВА НА ПРАВИЧНО СУЂЕЊЕ

„Право на суђење пред компетентним, независним, непристрасним и законом установљеним судом" (Гордић 2020: 16).

„У Извештају Комитета за људска права је децидно наведено да је то „апсолутно право које не сме да трпи било какве изузетке" (Извештај Комитета за људска права 1993: 20).

Како би се право на правично суђење остварило, неопходно је да суд пред којим се поступак води буде компетентан. Компетентност суда у основи има две битне претпоставке и то пре свега: да суд мора бити надлежан у конкретном случају, када су у питању странке и кад је у питању предмет одлучивања.

Такође, неопходна је независност суда, пре свега због стварања претпоставки за правичну одбрану. Независност има обавезујући карактер. У различитим правним и политичким системима сусрећу се специфична решења. Као једна од могућности обезбеђења независности суда у теорији и пракси јесте систем поделе власти. Познато је да у демократским правним и политичким структуираним државама, подела власти представља механизам заштите независности суда, и то пре свега са становишта одбране и заштите од могућег политичког утицања и утицаја на суд.

1. ЈЕДНАКОСТ ПРЕД СУДОВИМА

Ово право је гаранција сваком и свима равноправан приступ и третман пред судом. Овим правом искључује се било која врста дискриминације.

У Међународном пакту (члан 14. став 1) дефинисано је да: „свако има право да његова ствар буде правично и јавно саслушана од стране надлежног, независног и непристрасног суда" (Међународни пакт 1966. члан 14. став 1).

2. ЈАВНА РАСПРАВА

Право на јавну расправу једно је од основних права без којих је веома тешко остварити функционисање саме претпоставке невиности. Без начела јавности, не може се остварити право на правично суђење. Колики је значај овог права говори и чињеница да се овог начела само изузетно не мора придржавати.

„У Међународном пакту о грађанским и политичким правима (чл. 14. став 1) предвиђено је да је могуће искључење јавности изузетно ако би то било у интересу морала, јавног поретка или националне безбедности у демократском друштву, било када интереси приватног живота страна у спору то захтевају, или пак ако суд то сматра апсолутно неопходним, када би због посебних околности случаја јавност шкодила интересима правде. Међутим, свака пресуда донета у кривичним или грађанским стварима биће јавна, сем ако интерес малолетника захтева да буде другачије, или ако се поступак тиче брачних спорова или старатељства деце" (Гордић 2020: 17).

3. ПРАВИЧНА РАСПРАВА

Окривљени у поступку је често страна која не поседује довољно правничког знања, као ни довољно информација о правима која му припадају. Да би расправа била правична, потребно је указати и обавестити окривљеног о његовим правима, која се односе на одбрану, а затим му омогућити приступ комплетном систему и механизму вршења одбране. Уколико се окривљеном омогући наведено, у том случају се поштује право на правичну расправу. Као пример непоштовања овога права, навешћемо случај када се окривљеном не би омогућило довољно времена како услов за припрему адекватне одбране. На овај начин би било повређено поменуто право.

4. СУЂЕЊЕ У РАЗУМНОМ РОКУ

Задатак суда јесте да се постара да се поступак спроведе у разумном року, односно у адекватном временском периоду. Битна чињеница везана за ово право јесте и та, што се окривљеном гарантује ово право за време комплетног поступка, а не само за неке његове фазе. И ово право регулисано је међународним актима.

У једном од њих, Међународном пакту (члан 9. став 3) прописано је: „да ухапшено или затворено лице мора у што краћем року да буде изведено пред судију, као и да ће се поступак суђења обавити у разумном року" (Међународни пакт 1966 члан 9. став 3).

Европска конвенција о заштити људских права и основних слобода у члану 5. став 3. предвиђа да свако лице против кога је покренут поступак „мора одмах бити изведено пред судију", како би се испоштовао разумни рок за суђење (Европска конвенција о заштити људских права и основних слобода 1950; ЗКП члан 68. став 8: 18).

„Уколико се кривични поступак неосновано отеже и не заврши у разумном року, долази до кршења основних људских права. Напомињемо да је ситуација још озбиљнија са становишта кршења људских права уколико је окривљеном одређен и притвор, а суђење траје предуго. На основу наведеног сматрамо да је неопходно што прецизније дати дефиницију појма разумни рок. Становиште је Европског суда за људска права да се разумни карактер трајања кривичног поступка процењује на основу следећих критеријума: сложеност случаја, понашање тужиоца и став надлежних власти" (Гордић 2020: 19).

5. САСЛУШАВАЊЕ СВЕДОКА

„Право окривљеног да присуствује извођењу појединих доказних радњи произилази из одредаба међународних правних аката. Тако према одредбама члана 14. став 3. (тачка д и е) Међународног пакта о грађанским и политичким правима, окривљеном је загарантовано право да буде присутан суђењу као и да испитује или да издејствује испитивање сведока оптужбе. Слично је и предвиђено и одредбом члана 6. став 2. тачка д. Конвенције о заштити људских права и основних слобода, којим је прописано да окривљени има право да сам испитује или захтева испитивање сведока оптужбе. Одредбом Европске конвенције чл. 6. ст. 3. тач. 6. одређује постојање права окривљеног да захтева позивање сведока, као и обезбеђивање истих услова за саслушање сведока оптужбе и одбране." (Ибид).

У правној пракси Европског суда за људска права закључено је, да у случајевима у којима одбрани није омогућено саслушање сведока, односно када је онемогућено довођење у сумњу веродостојности сведока, сматра се да нису остварени предуслови за правично суђење.

6. ОДШТЕТА ЗБОГ ГРЕШКЕ СУДА

Савет Европе, у свом Извештају о тумачењу Протокола бр. 7 Европске конвенције, 1985, износи следећи став: „Наше мишљење је да се принцип правичности не поштује у случају „ако је учињен озбиљан пропуст у судском

поступку који је био на штету осуђеног“ (Извештај Савета Европе, о тумачењу Протокола бр. 7 Европске конвенције 1985.).

У овом случају, осуђени је оштећена страна и као таква има право да поднесе захтев за накнаду штете. Значај овог права видимо и у чињеници да је оно дефинисано и регулисано многим међународним прописима који се баве заштитом основних људских права. Према одредби Међународног пакта о грађанским и политичким правима из 1966. године: „Свако ко је незаконито ухапшен или притворен има право на накнаду штете“ (чл. 9. ст. 4), а у случају „Када се коначна кривична пресуда доцније поништи или када је дато помиловање због тога што нове или новооткривене чињенице показују да је дошло судске заблуде, лице које је издржало казну на основу те пресуде биће обештећено у складу са законом, ако се не докаже да се неоткривање на време непознате чињенице у целини, или делимично, има њему приписати“ (чл. 14. ст.4).

Одбрана окривљеног

Међународни пакт о грађанским и политичким правима и Европска конвенција о људским правима и основним слободама, као и акти регионалног карактера баве се правом окривљеног у кривичном поступку и ово право дефинишу као „основно право окривљеног у кривичном поступку, право на одбрану чини саставни део каталога елементарних људских права садржаног у најзначајнијим међународноправним документима о правима човека“ (Гордић 2020: 20).

„Право на одбрану уздигнуто је на ранг уставног права чланом 24 Устава Републике Србије“ (Кнежевић 1996: 2).

Посебно је значајна претпоставка невиности, приликом остваривања права на одбрану. Наведена претпоставка се у пракси веома често занемарује, посебно код правно неуређених држава, иако је претпоставка невиности била предвиђена још Декларацијом о правима човека и грађанина из 1789: „Сваки човек се сматра невиним док не буде оглашен кривим” (Декларација о правима човека и грађанина 1978: члан 9).

Такође и Универзална декларација о правима човека прописује да: „свако оптужен за кривично дело има право да се сматра невиним док се кривица не докаже на основу закона на јавном претресу у коме има потребне гаранције за своју одбрану“ (Декларација о правима човека УН 1948: члан 9).

Универзална декларација о правима човека из 1948. години

„Универзална декларација о правима човека из 1948 године, има посебан значај због тога што овај међународни документ настао под окриљем ОУН, тежи гарантовању права на одбрану. Значај ове декларације огледа се у томе да се њоме тежи гарантовању права која се односе не само

на све државе, већ и на све људе. Универзалност декларације о људским правима УН из 1948. у ствари обухвата три области:

1) односи се на сваког човека;

2) предвиђа моралну обавезу сваке државе да поштује стандарде људских права постављене у Универзалној декларацији о људским правима УН, независно од тога да ли је држава независно од тога да ли је држава чланица УН;

3) представља минимални обим људских права које би државе требало да поштују.

Због правне природе међународних декларација, оне остављају могућност појединцу да се позове на исте, и тиме оствари своја гарантована права. Негативна страна јесте то, што је примена недовољно обезбеђена, јер не постоји императив примене већ само препорука.

Декларација је служила као основа за два обавезујућа споразума УН о људским правима: Међународни пакт о грађанским и политичким правима и Међународни пакт о економским, социјалним и културним правима. Принципи декларације су разрађени у међународним уговорима као што су Међународна конвенција о елиминацији свих облика расне дискриминације, Конвенција о елиминацији свих облика дискриминације жена, Конвенција о правима детета, Конвенција ОУН против тортуре.

Универзална декларација о правима човека предвиђа да је свима гарантовано „једнако право на правичност суђења, на јавност и непристрасност суђења" (Универзална декларација о правима човека УН 1948. чл. 10). Осим тога оптужени, према одредбама Декларације, „се сматра невиним док се кривица не докаже" (Исто чл. 11).

Такође, оно што је од изузетног значаја за кривични поступак, Универзална декларација поставља темељ онемогућавања „произвољности хапшења, притварања или протеривања" (Исто чл. 9), као и одлагања „извођења на суд ухапшеног или притвореног лица, у најкраћем могућем року" (Исто).

Међународни пакт о грађанским и политичким правима

Пакт се примењује од 23. марта 1976. године. За разлику од Универзалне декларације, Међународни пакт о грађанским и политичким правима доноси се у форми уговора са међународним дејством. Ратификацијом Пакта настаје обавезност примене, која се константно надзире.

Пактом се гарантује „правичност и независност судова; јавност се може искључити у интересу морала, јавног поретка или националне безбедности; установљена је претпоставка невиности; гарантује се и право да окривљени буде у најкраћем року обавештен о разлозима оптужбе против њега, на језику који разуме, као и да добије довољно времена да припреми одбрану, да му буде суђено у разумном року, да му се омогући да се брани сам или да ангажује браниоца, да испитује сведоке, гарантује се и право на бесплатну

правну помоћ тумачења уколико му је непознат језик на коме се води поступак као и да не мора да сведочи против себе или призна кривицу. Обезбеђена је и другостепеност у кривичном поступку као и право на обештећење и гарантује се поштовање начела nebisinidem" (Међународни пакт о грађанским и политичким правима 1966, члан 14).

Европска конвенција о људским правима

Европска конвенција о људским правима примењује се од 1953. године. Овај међународни документ обрађује материју кривичног поступка базирану на начелима Универзалне декларације о људским правима. У члану 6. Конвенције разрађују се идентична начела која су установљена Декларацијом о људским правима.

Оно што представља најзначајнији напредак који је постигнут у области међународне регулативе кривичног поступка, је увођење заштите пред Европским судом за људска права.

Повеља Европске уније о основним правима

„Повеља Европске уније о темељним правима донета је 2000. године. Повеља је највиши хијерархијски акт ЕУ.

Повеља се базира на начелима која могу да се дефинишу као „недељиве, универзалне вредности које обезбеђују људско достојанство, слободу, једнакост и солидарност на начелима демократије и владавине права" (Повеља Европске уније о основним правима 2000: 24).

„Гарантовано је право на делотворно правно средство пред судом, као и на правично суђење. Прописано је да свакоме треба омогућити право на саветовање, одбрану и заступање. У интересу делотворног приступа правди, странама који немају довољно новца биће омогућена неопходна правна помоћ. Такође и овде је гарантована претпоставка невиности, као и гарантовано право на одбрану. Начелом законитости, гарантовано је да се нико не може сматрати кривим за кривично дело извршено чињењем или нечињењем које у време када је извршено није представљало кривично дело, по унутрашњем или међународном праву. Исто тако, не може се изрећи строжа казна од оне која се могла изрећи у време када је кривично дело извршено. Уколико се након извршења дела казна законски умањи, примениће се блажа казна ка учиниоцу" (Кнежевић 2007:30).

ЗАКЉУЧАК

Поред осталих прописаних основних људских права са међународног и националног (државног) становишта, одбрана окривљеног такође спада у ту категорију и има изузетну важност.

С обзиром на глобални значај, који се рефлектује и на индивидуални, групни, заједницу, народе и државе донет је велики број аката у међународној заједници, који се односе на предметни садржај. Ми смо у раду определили за обрађене, не умањујући значај других.

Обрадом предметног садржаја, дошли смо до сазнања да је у међународној правној регулативи право на одбрану адекватно прописано, као и гаранције права и обавезе окривљеног.

Наше истраживање је показало да је један од битних проблема неадекватна контрола у формалном и материјалном смислу.

Такође се из теорије и посебно праксе, из прошлости и актуелних дешавања уочава не постојање система контроле.

У циљу практичног остваривања права на одбрану окривљеног, битна претпоставка је изградња ефикасног и ефективног система контроле практичне примене докумената међународне заједнице у националне правне подсистеме држава.

Резултати истраживања су показали да је у том циљу било потребно формирати радни организациони облик (тело), чији састав би чинили стручњаци из појединачних држава, као чланови највишег тела за предметну област. То тело би по прописаним процедурама вршило контролу, уз предвиђене могућности предузимања санкција за не придржавање и неадвекватну примену прописаних међународних норми у овој области.

Успостављање оваквог система би допринело остваривању битног основног људског права за сваког појединца у пракси, без обзира на националну припадност, расу, пол, порекло, идеолошку, политичку, економску, припадност међународним организацијама, итд.

Предвиђени модел би омогућио практично остваривање појединачних држава, односно сваког њеног грађанина, примену прописаних међународних норми права на одбрану, а тиме и на нивоу међународне заједнице.

ЛИТЕРАТУРА

Гордић 2020: Јован Гордић. „Право на одбрану окривљеног –међународни стандарди и унутрашње право". *Мастер рад*, Правни факултет Ниш

Кнежевић 1996: Саша Кнежевић. „Међународноправни стандарди права на одбрану". Зборник радова Правног факултета у Нишу. Правни факултет Ниш.

Кнежевић 2007: Саша Кнежевић. „Монографија Заштита људских права окривљеног у кривичном поступку". Центар за публикације Правног факултета у Нишу, Ниш.

ДОКУМЕНТА

Декларација о правима човека и грађанина из 1789. године.

Европска конвенција о заштити људских права и основних слобода од 1950. године.

Законик о кривичном поступку („Сл. гласник“, бр. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/2013, 45/2013, 55/2014 і 35/2019) члан 68, став 8.
Законик о кривичном поступку („Сл. гласник РС“, бр. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/2013, 45/2013, 55/2014, 35/2019, 27/2021 – одлука УС и 62/2021 – одлука УС),
Извештај Савета Европе, о тумачењу Протокола бр. 7 Европске конвенције, 1985
Комитет за људска права (Гонзалес дел Рио против Перуа, (263/1987), 28. октобар 1992,
Извештај Комитета за људска права, ІІТом, (А/48/40), 1993, стр. 20.)
Међународни пакт о грађанским и политичким правима од 1966. године.
Повеља Европске уније о основним правима од 2000. године.
Универзална декларација о правима човека УН од 1948. године.

Jovan M. GORDIĆ

SIGNIFICANT FACTORS OF THE RIGHT TO DEFEND THE DEFENDANT IN INTERNATIONAL LAW

Summary

In international and national legal theory, basic human rights are defined due to their universal and individual significance. The right to defend the accused is one of them. Given that in legal, political, security theory, the content in question is substantively and precisely elaborated in almost all important documents of international character. The defendant's procedural guarantees were proclaimed in international documents, both of a universal and regional character. The right to defense (as a complex set of rights and duties) can define the procedural position of the defendant. The paper will deal with only some important factors of international standards of the right to defense.

Key words: human rights, defendant, right to defense.

Рад је предат 27. маја 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 316.644-057.874:159.922.63
doi: 10.5937/bastina31-29577

Оригинални научни рад

*Јелица Б. МАТОВИЋ**
Универзитет у Новом Саду

ИЗАЗОВИ КУЛТУРЕ СТАРЕЊА ИЗ РОДНО-ГЕНЕРАЦИЈСКЕ ПЕРСПЕКТИВЕ: СТАВОВИ МЛАДИХ ПРЕМА СТАРИМ ОСОБАМА

Апстракт: Култура старења се позиционира као неодвојив домен и аспект културе живљења савременог човека и постаје фундаментално полазиште у пројекцијама политике одрживог развоја и мерило за вредновање квалитета међуљудских односа и хуманог потенцијала инклузивног друштва. Као међународна перспектива за ублажавање старосне неједнакости, јавља се потреба за редефинисањем политичких, економских и социјалних претпоставки културе старења у глобалном контексту.

Проблем нашег истраживања је ситуиран у подручје испитивања родних и узрасних сличности и разлика у перцепцији неких од аспеката културе старења мушкараца и жена код генерација младих средњошколског и високошколског узраста, конкретније на њихов општи однос према групацији старих особа и да ли постоје родно-узрасни ефекти код младих у вредновању личних особина старих у односу на особине младих (својих вршњака), а затим, у вредновању личних особина када се пореде стари мушкараци и старе жене.

Кључне речи: старење, ејџизам, ставови младих о старима, родно-генерацијски стереотипи.

УВОД

Број старих у свету се повећава и предвиђа се да ће у већини земаља процентуално убрзо достићи 25% у односу на укупно становништво. За неке државе и регионе на европском простору који убрзано старе прогнозе су поразније – стари чине чак трећину у односу на проценат осталих старосних стратума. Посебно забрињава тренд изједначавања процента старих са процентом младих у укупној популацији.

Старење и старост као интегрални део човековог животног века универзално је својство и нужан пратилац људског постојања оличеног у историјском току смењивања генерација, култура и цивилизација.

* докторанд, flor@t-com.me

Феномен глобалног старења људског рода (Mudrovčić 1997: 193-205) најављен је крајем 20. века као почетак „експлозије старости" (Матић 2012) када је наталитетно најбројнија послератна генерација „беби бумера" закорачила у доба старости као „беби ејџери" (Milanović Dobrota 2017: 125-144). Данас је због устаљивања тренда очекиваног продужавања животног века савременог човека, процентуалног пораста надолазећих „конвоја" старих особа и промена у структури и облику демографске пирамиде (све више ће да подсећа на коцку), као и тренда опадања фертилитета у развијеним земљама и транзиционим друштвима (Milošević, Medić 2015; Савићевић 2004; Šobot 2013), нови, 21. век прозван „ером старости", а европски регион који је носио епитет „старе даме", понео је нови –„смежурана Европа" (Девеџић, Стојилковић Гњатовић 2015).

Феномен глобалног старења постаје вишеструки изазов за сва савремена друштва, како се испоставља, и за државе благостања и за земље у развоју, а нарочито за земље у транзицији имајући у виду несигурне токове економских процеса на светском тржишту капитала и последица економске кризе на привредни раст, опадање животног стандарда, пораст незапослености.

ФЕНОМЕН СТАРОСТИ И ЕЏИЗМИ

Уочено је из историјске ретроспективе да се кроз историјске епохе мењао поглед на старост и старење и положај старих у друштву, као и који су друштвени чиниоци кључни у обликовању доминантних стилова живљења и образаца понашања који се очекују од појединаца који припадају различитим групацијама на основу добне стратификације становништва.

Данас се феномен старости у најопштијем смислу сагледава двојако. Једна група научника старост сматра цивилизацијским искораком човечанства и потврдом да колективни напори науке воде општем друштвеном прогресу и да је могуће ослобађање човека од болести и старења. Непобитан доказ за то су актуелне генерације старих особа које су у односу на старе из претходних епоха дуговечније, бољег психофизичког здравља, образованије, већином су професионално, породично и лично остварени, исказују позитиван доживљај старости и задовољство животом (Milošević, Medić 2015: 155-176). То значи да улагање у квалитет живота коинцидира са максимизовањем потенцијала за преживљавање и продужавање животног века хумане врсте. Насупрот томе, код друге групе научника, који се оријентишу на импликације феномена „експлозије старости", све доминантнији су приступи старењу који га сврставају у сам врх на агенди глобалних проблема (глобално загревање, смањивање ресурса енергената, пијаће воде) и квалификују као озбиљну претњу одрживом развоју човечанства

и ситуацијом која није самерљива ни са једном до сада познатом у историји (Девецић, Стојилковић Гњатовић 2015).

Схватање старости у људским заједницама се у различитим историјским периодима и околностима мењало од геронтократије до лапота, од геронтофилије до геронтофобије (Савићевић 2004). Данас у ери модерности, савремена друштва се суочавају са негативним уверењима о старењу, односно предрасудним ставовима о старости, дискриминацијом и стереотипизацијом старих као хомогене непродуктивне старосне друштвене групације. Тај феномен је широко распрострањен и укорењен, јер га подржава узрасна/старосна институционална организација друштава због чега је присутан на свим организационим нивоима (од макро нивоа, преко мезо до индивидуалног нивоа, као и у појави аутостереотиповања појединца), у свим културама (доминантно индивидуалистичким и/или колективистичким), међу свим старосним/узрасним групацијама (деца, млади, одрасли, стари) током свих транзиција у животном курсу, код мушкараца и жена, као и у оквиру раса/етноса или у односу на религијску припадност, сексуалну оријентацију (ур. Nelson 2002; North, Fiske 2012). У основи негативних ставова према старењу и негативних стереотипа према старим особама код деце и младих је најчешће повезивање старости са губицима, болешћу, немоћи, затим, страха од смрти, нелагодност (анксиозност) у присуству или друштву старих (Adorić Ćubela 2006: 65-95).

Ејџизми као негативни предрасудни ставови и понашања подједнако погађају све узрасте, оба пола/рода. Негативни ставови према старости код младих формирају стереотипе о сопственом старењу и потенцијално су, као интројектовани предрасудни ставови о старењу у младости узрок аутостереотиповања у периоду старости (Nelson 2005: 207-221). Од недавно су све актуелнија истраживања ејџизама према младима, јувенизми (инфантизми) који оспоравају потенцијале актуелног узраста наниже или их убрзавају у очекивањима навише тако да одговарају нормама на млађем или старијем узрасту у односу на актуелни узраст конкретне особе или узрасне групе (Westman 1991: 237-256). Предрасудни ставови и негативни стереотипи се у науци данас квалификују као „претећи медијатор" који значајно утиче на квалитет међугенерацијских односа између младих и одраслих, младих и старих, одраслих и старих. У контексту водећих међународних организација и њихових политика, феномен ејџизама постаје зато подручје интензивне интердисциплинарне сарадње, превасходно на креирању стратешких докумената и интернационалних агенди активности за њихово сузбијање на глобалном нивоу. Светска здравствена организација издаје у Женеви публикацију посвећену представљању различитих групација митова о старењу (WHO 1999), 1. октобар је проглашен, и дужи период се обележава, као међународни дан старих, док је 2012. година

била посвећена промоцији одрживог старења, активној партиципацији старих у друштву и међугенерацијској солидарности.

Један од начина за разумевање извора ејџистичке културе савременог света се налази у општим трендовима развоја и глобалним процесима који су отпочели половином прошлог века обликујући систем вредновања и представе о прогресу, иновацијама, променама и дисконтинуитету коју носи ера модерности у односу на претходни, спорији и стабилнији период промена. У том, не тако давном периоду, друштвене заједнице је хомогенизовао начин живота усмерен на доживљај постојаности, континуитета, улагања у извесну будућност и колективне циљеве и активности вођене етиком бриге, сигурности, заједништва и одговорности које препознајемо у вредностима традиционалне културе (Milutinović Bojanić 2016: 9-18).

Аутори Таунзенд и Вокер (Townsend 2006; Walker 2005) афирмишу дилему или потенцијалне тачке у оријентацији политичке економије старења: да ли је то правац ка још израженијем социјалном структурисању зависности, сиромаштву, вишеструкој дискриминацији, маргинализацији већине старосних стратума становништва и нарочито групације старих, и/или правац ка актуализацији универзалних људских права. Вилсон (Wilson 2002: 647-663) наглашава значај проучавања глобалног контекста старења, или још прецизније, које ефекте има старење на глобални маркет и каква је прогноза професионалног демографског старења на убрзавање динамике и масовност миграција на светском тржишту рада. Вилијамсон и Вотс-Рој (Williamson, Watts, Roy 2008) доводе у однос питање социјалне сигурности генерације „беби ејџера" са питањем генерацијске равноправности младих, односно могуће изворе социјалних тензија и незадовољства животном перспективом код припадника млађих генерација. Бинсток (Binstock 2010: 574-585) је експлицитнији и из историјске перспективе смењивања генерација и одржавања континуитета у трансгенерацијским обрасцима односа између генерација отвара питање да ли ће и даље преовладавати саосећајни ејџизам према старима или ће он да прераста у међугенерацијски конфликт.

Европска конференција посвећена ејџизмима 2018. године је поред генерисања и систематизовања интердисциплинарног знања са овог научног проблемског подручја идентификовала и промовисала низ теоријско истраживачких перспектива и практичних модела за развијање културе старења као претпоставке за успешно сузбијање извора и последица ејџизама у савременом свету (Ayalon, Tesch, Römer 2018).

Све наведено указује на широк дијапазон питања која се отварају за академску заједницу, планирање тема пројеката у наредном циклусу који би допринели интердисциплинарном приступу на националном нивоу и понудили ефикасније практичне моделе међугенерацијске интеракције и дијалога

између полетне младости и животне мудрости. Поред тога, треба имати у виду и да је изучавање овог феномена у нашој земљи недовољно заступљено и када јесте присутно, обично остаје без одјека у широј јавности.

Проблем овог рада је ситуиран у подручје испитивања родних и узрасних сличности и разлика у перцепцији аспеката старења мушкараца и жена код генерација младих средњошколског и високошколског узраста на њихов општи однос према групацији старих особа и да ли постоје родно-узрасни ефекти код младих у вредновању личних особина старих у односу на особине младих (својих вршњака), затим у вредновању личних особина када се пореде стари мушкарци и старе жене, као и који чиниоци друштвеног и породичног контекста младих доприносе обликовању представа и ставова о старењу и старим особама.

ЦИЉ ИСТРАЖИВАЊА

Општи циљ истраживања је био да се испита улога интеракције рода и узраста код младих на њихову перцепцију младости и старости из родне перспективе.

Општи циљ истраживања је био операционализован на следеће задатке:

1. испитати ефекате родних и узрасних разлика младих на њихове процене личних особина код своје генерације (млади) у односу на процене особина код генерације старих (компарација на основу сличности и разлика у структури и профилу префериpаних особина) и

2. испитати ефекте родних и узрасних разлика младих на њихове процене личних особина код генерације старих мушкараца у односу на процене особина код генерације старих жена (компарација на основу сличности и разлика у структури и профилу префериpаних особина).

ПРЕТПОСТАВКЕ ИСТРАЖИВАЊА

Општа хипотеза је била да ће се у проценама код оба узраста – млађих средњошколског узраста и студената испољити генерално узрасно фаворизовање особина младости у односу на особине старости као и родно фаворизовање/подржавање сопственог пола/рода у старости, односно да ће се у проценама младих идентификовати ефекат интеракције рода и узраста.

Претпоставило се да ће у компаративним проценама особина генерације младих у односу на генерацију старих (као мета процене) разлике бити хомогене у односу на особине које припадају факторима *инструменталности и социјалне прихватљивости* у корист младих, док ће на особинама

које окупљају фактори *аутономије и интегритета* процене за обе мете бити подједнаких вредности или да ће бити у корист старих за особине аутономије. Претпоставило се да ће оба рода бити хомогена у проценама, али да ће се појавити разлике код млађих (средњошколци) и генерално младића који ће бити строжији према својој генерацији и старијим мушкарцима, док ће девојке у својим проценама особина генерално давати више скорове обема генерацијама као и свим метама процене у односу на младиће.

Претпоставило се да ће компаративне процене фактора особина личности за обе родно/старосне мете процене (генерацију старих мушкараца у односу на генерацију старих жена) бити за сва четири фактора (инструменталности, социјалне прихватљивости, аутономије и интегритета) углавном уједначене или са просечним скоровима, а да ће се разликовати једино по свом рангу највише вредноване особине за обе мете. Најексплицитније исказано, претпоставило се да род код генерације старих особа (када су родно таргетиране као старији мушкарци и старије жене) не утиче на веће разлике у процени њихових особина већ да је при томе кључни критеријум њихова животна доб.

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Општи метод организације истраживања био је неексперименталан, с обзиром на експлоративно-дескриптивни циљ истраживања. Истраживање је по обиму било мало, примењено, истраживање, а према начину мерења варијабли представља корелационо истраживање.

У складу са методом за потребе истраживања је конструисан упитник са питањима у вези социодемографских варијабли испитаника: образовни ниво испитаника: средња школа (разред, одељење); факултет/студијска група (година студија); пол/род; године живота; образовни ниво оба родитеља; радни статус оба родитеља; процењени материјални статус породице; место становања (село, град); да ли живе у проширеној породици са бабом/дедом/обоје или само са родитељима; процењени квалитет односа са бабом/дедом. Пошто је емпиријско истраживање обухватило неколико аспеката испитивања културе старења код младих, примењени инструмент је садржао још три скале Ликертовог типа које су одговарале потребама трима студија. У овом раду представљамо опште резултате истраживања из треће студије.

За ову студију је припремљена листа од 37 парова особина личности које су груписане у четири фактора који су именовани: Ф1 – *инструменталност* (болесни/здрави; старомодни/модерни; са укупно једанаест парова атрибута); Ф2 – *аутономија* (зависни/самостални; неодговорни/одговорни,

са укупно десет парова особина); Ф3 – *социјална прихватљивост* (себични/великодушни; непривлачни/привлачни, са укупно девет парова атрибута); и Ф4 – *интегритет* (неспособни/компетентни; забринути/безбрижни; тужни/весели, са седам парова особина). Сваки пар особина је процењиван на седмостепеној скали од 1 до 7. Примењена је модификована скала семантичног диференцијала старења, немачка верзија (*Gluth-Ebner* и др. 2010: 147-158), али су били консултовани и извори наших ауторки (Ćirović-Pavlović 2013: 119-120), код којих је листа од 20 парова особина примењена на узрасту ученика четвртог и осмог разреда основне школе. У нашем истраживању је била намера да се испита ефекат рода и пола на процену сва четири фактора особина, за сваку од четири мете процене у две серије. Матрица односа варијабли је за прву серију (а) 2x2x2 (4 фактора) или пол 2x, узраст 2x, и 2 мете: генерација младих/генерација старих (37 парова особина груписаних у 4 фактора). Матрица односа за другу серију (б) се понавља али су мете процене: генерација старијих мушкараца и генерација старијих жена. Начин вредновања сва четири фактора парова особина на седмостепеној скали, укупно 37 парова атрибута је био такав да више бројчане вредности иду ка позитивном атрибуту, при чему вредност (4) представља централну (уствари просечну вредност у распону скалних вредности). Да би се спречио утицај искуства процењивања особина из прве серије на другу серију, припремљене су две форме упитника које су биле наизменично додељиване испитаницима у сваком одељењу, студијској групи, тако да је половина испитаника процењивала те особине само из једне серије и две мете у свакој од две серије. У том делу испитивања подузорци су обухватили око 210 испитаника у свакој серији.

Учесници истраживања су били информисани у вези сврхе и циља истраживања, трајања истраживања, етичких принципа и права (добровољност, право на заштиту приватности, поверљивост података, право одустајања у било ком тренутку истраживања и друго).

ПОПУЛАЦИЈА, УЗОРАК И УЗОРКОВАЊЕ

Узорак истраживања био је намеран у односу на дефинисане циљеве и хипотезе. Због тога је примарни критеријум био избор млађих и старијих младих који би чинили укупан узорак младих као и њихова уједначена родна припадност. Избор средњих стручних школа са подручја Новог Сада је то омогућио избором оних школа за које је познато да доминантно похађају девојке, затим, оне школе за које се традиционално опредељују младићи и школе које подједнако преферирају и похађају девојке и младићи. У истраживање су били укључени ученици/це од првог до четвртог разреда.

Исти принцип био је примењен у избору факултета и студијских група Универзитета у Новом Саду у прикупљању одговора студената и студенткиња, на свих пет година студија (основне и мастер студије). У истраживању је учествовало 414 испитаника. Величина узорка била је оптимална да омогући поређење резултата према узрасту и полу, што чини четири подгрупе са по око 110 испитаника: укупно средњошколаца 187 са 95 девојака и 92 младића и укупно студената 227, са 119 студенткиња и 108 студената (Табела 1). Нема значајних полних разлика у односу на старосну групу. Старост средњошколаца се кретала 16-19 година, а студената 18-27 година.

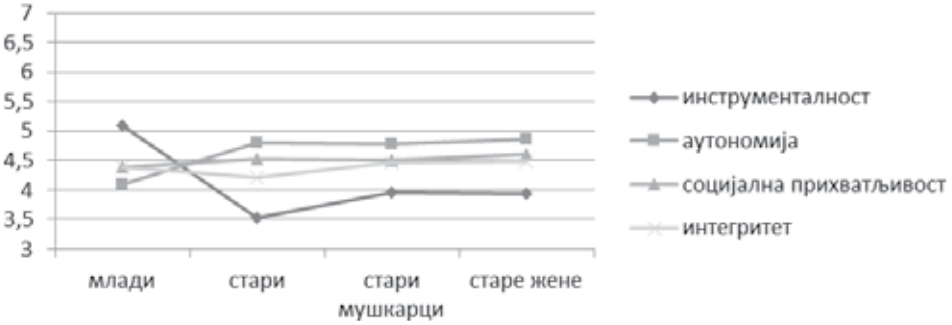
Табела 1. Опис узорка

		Старосна група		Укупно
		средњошколци	студенти	
Пол:	Мушки	92	108	200
	Женски	95	119	214
Укупно:		187	227	414

АНАЛИЗА ПОДАТАКА

Примењене технике за обраду података су пратиле поменуто пилот истраживање за проверу метријских карактеристика примењеног инструмента модификоване Скале семантичког диференцијала са понављањем листе од 37 личних особина груписаних према структури око четири фактора личних особина које су процењиване на седмостепеној скали, нпр.: спори (1) – брзи (7). За израчунавање параметара релевантних за проверу конструктне ваљаности скале примењена је мултиваријантна факторска анализа, ајтем анализа дискриминативности ставки, израчунаван *Cronbach's alpha* (Кронбахова алфа) коефицијент поузданости. Дескрипција узорка независних, интервенишућих и контекстуалних варијабли је исказана путем фрекфенција, процената табеларно. Пошто је истраживање корелационо биле су примењене процедуре дескриптивне статистике за представљање резултата мерења зависне варијабле: аритметичких средина, стандардних девијација, затим, за односе између варијабли. У испитивању ефеката интеракције пола и узраста израчунат је Пирсонов коефицијент, примењене су двосмерна анлиза варијансе и друге процедуре за идентификацију унутар групних и међугрупних разлика мерења свих дефинисаних аспеката зависне варијабле. Резултати ових односа су даље представљени путем табела и графикона. Статистичка обрада је реализована путем статистичког пакета *IBM SPSS Statistic for Windows v.23.*

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Графикон 1. Ставови младих према старима и старости. Значај родних и узрасних сличности и разлика у компаративној процени особина: а) за генерацију младих особа у односу на генерацију старих особа, и б) за генерацију старих мушкараца у односу на генерацију старих жена.

На Графикону 1 приказани су резултати ставова младих према старима и старости добијени анализом родних и узрасних сличности и разлика у компаративној процени личних особина, где су информанти, процењивачи, били средњошколци и студенти оба пола/рода. Резултати су добијени анализом 37 парова личности груписаних у четири фактора: инструменталност, аутономија, социјална прихватљивост и интегритет. Сваки пар особина је процењиван на седмостепеној скали од 1 до 7.

На основу Графикона 1 види се да су општи ставови младих доминантно позитивни на фактору инструменталности према својој генерацији (младих) као мети процене, док је код старих као компаративне мете процене фактор аутономије најпозитивније оцењен, а негативније фактор инструменталности. Затим, на Графикону 1 се може уочити да на социјалну прихватљивост значајан ефекат остварује старосна категорија у смеру у којем студенти дају више скорове у односу на средњошколце. У даљој анализи компаративних процена фактора особина за све мете процене следе резултати статистичке обраде и констатације:

а) приликом испитивања ефеката пола и старости/узраста младих на њихове преференције особина личности када су мета процене биле генерације старих особа, остварен је значајан ефекат само на Фактору *интегритета*, и то као ефекат узраста, односно припадност старосној подгрупи испитаника. Добијени ефекат указује на то да студенти (старији млади) више вреднују особине интегритета код генерације старих као мета процене (AS = 4,35, SD = 0,92) у односу на средњошколце као млађих младих (AS = 4,09, SD = 0,87). За особине окупљене око фактора инструменталности, аутономије и социјалне прхватљивости нису добијени значајни ефекти;

б) *ефекти пола и старости на факторску структуру особина личности када су мета процене генерација старих мушкараца* - у случају ставова према *старим* мушкарцима на Фактор инструменталности ефекат остварује само пол, у смеру у којем младићи дају више скорове (*AS* = 4,20, *SD* = 1,26) у односу на девојке (*AS* = 3,74, *SD* = 0,72). На социјалну прихватљивост ефекат остварује старосна категорија, у смеру у којем студенти (*AS* = 7,73, *SD* = 1,02) дају више скорове у односу на средњошколце (*AS* = 4,24, *SD* = 1,05). На факторе аутономије и интегритета нису остварени значајни ефекти;

ц) *ефекти пола и старости на факторску структуру особина личности када су мета процене генерације старих жена* - на *инструменталност* као компоненту ставова према старим женама, значајне главне ефекте остварују пол и старост. У случају ефекта пола добијено је да девојке дају више скорове (*AS* = 4,20, *SD* = 0,87) у односу на младиће (*AS* = 3,65, *SD* = 1,16). У случају ефекта припадности подузорку узраста младих, добијено је да студенти дају више скорове (*AS* = 4,07, *SD* = 0,99) у односу на средњошколце (*AS* = 3,77, *SD* = 1,11). На *аутономију* значајне ефекте остварују пол и старост/узраст младих, при чему девојке дају више скорове (*AS* = 5,08, *SD* = 0,76) у односу на младиће (*AS* = 4,63, *SD* = 1,25) као што и студенти дају више скорове (*AS* = 5,00, *SD* = 0,93) у односу на средњошколце (*AS* = 4,69, *SD* = 1,15). На *социјалну прихватљивост* значајан ефекат остварује узрасна припадност младих, у смеру у коме студенти (*AS* = 4,79, *SD* = 1,09) дају више скорове у односу на средњошколце (*AS* = 4,37, *SD* = 1,31). У односу на *интегритет* нису добијени значајни ефекти.

ИМПЛИКАЦИЈЕ КУЛТУРЕ СТАРЕЊА ИЗ РОДНО-ГЕНЕРАЦИЈСКЕ ПЕРСПЕКТИВЕ

Демографска слика становништва Србије постала је више него алармантна, што је уочено у трендовима опадања наталитета и порасту морталитета у анализама резултата пописа становништва још од 2002. године и потврђено је пописом становништва из 2011. године (Девеџић-Стојилковић Гњатовић 2015). Објављен је низ социјално-демографских студија које нам дају детаљан портрет старости (Девеџић, Стојилковић Гњатовић 2015) и младости у Србији на почетку новог миленијума (Бубало Живковић, Лукић 2015). Посебно су значајни компаративно-временски трендови у представљању социјално-демографских карактеристика жена и мушкараца.

Проучавање односа према старости и старењу се огледа пре свега у интегрисању парцијализованих дисциплинарних знања у истраживању родних и старосних стереотипа који се смештају у развојно социјални психолошки оквир, затим, социолошки модел животног курса и андрагошку парадигму

доживотног учења и целоживотног професионалног развоја каријере. То је повратно утицало на иницирање кростемпоралних, интергенерацијских, родно психолошких, социјално геронтолошких, феминистичких, кроскултуралних истраживања промена и стабилности у социјалној перцепцији група на различитим нивоима општости (Fiske, Cuddy et al. 2002; Cuddy-Fiske 2004; Cuddy, Norton et al. 2005; Abrams 2010).

Савремене метаанализе родних разлика, показују да су данас оба пола/рода одраслих много сличнији с обзиром на притиске савременог живота и нужности адаптације традиционалних и/или савремених родних улога на нове глобалне околности савременог живота и захтеве у професионалној сфери као и осталим социјалним улогама које оба рода остварују у породици и свакодневном животу (Burgess, Borgida 1999; Diekman, Eagly 2000; Zell, Krizan и др. 2015; Prentice, Carranza 2002). Све се више увиђа да се диверсификују и да су присутна нова, специфичнија и латентнија подручја родних неједнакости (Jyrkinen 2013; Jyrkinen, McKie 2012).

Резултати нашег истраживања заједно са литературним подацима показују посебно значајан налаз да су старије (традиционалне) жене повољније вредноване од старијих мушкараца генерално, у свим културама и код представника свих узраста, док су мушкарци свих узраста строжи према старим и успешним, компетентним мушкарцима и женама, јер се доживљавају као ривалске групе или зато што се у унутаргрупним односима постављају високи захтеви у очувању групног идентита и групног учинка, па се углавном стари мушкарци доживљавају као претња успешности или терет у међугрупној компетицији (Glick, Fiske 2001; Kite, Deaux et al. 1991; Fiske et al. 2002).

Жене су као информанти толерантније генерално и позитивније вреднују припаднике свих узраста и оба пола, иако су под већим притиском старења и губитка атрактивности, фертилитета, усклађивања личних каријерних, брачних и родитељских аспирација у односу на друштвена очекивања. Ови налази су у високој сагласности са ранијим истраживањима родних и узрасних разлика према старењу или сексизама у различитим доменима старења и подручјима живота (каријера, породица). То потврђују и резултати међугенерацијских процена личних особина применом скале семантичког диференцијала, када су информанти из више узастопних узраста, рода/пола процењивали особине у којима су мете биле: младост/старост, стари/млади, мушкарци и жене.

Иако је високо вредновање младости углавном најизраженије код младих, код групације одраслих се запажа да са порастом броја година расте негативан однос према старости јер се приближава овај животни период, док је код старих из трећег животног доба негативнији став према старости усмерен на период касне старости. То је све даље омогућило да се резултати могу тумачити с обзиром на перципиране разлике међу старим особама

у односу на њихов друштвени статус и да се објасне разлике у вредновању мушкараца који друге мушкарце процењују из ривалске или подржавајуће позиције, тј. у односу на успешне и мање успешне мушкараце, што је такође присутно, али не толико изражено и у међусобним проценама жена.

Сличности и разлике међу половима и индивидуалне разлике појединаца у односу на универзалност био-социо-психолошког процеса старења су од значаја за проучавање утицаја социјалне перцепције старења и притисака којима су изложене жене и мушкарци и које последице остављају на њихов квалитет живота у старости, субјективни доживљај и дуговечност. Интегрисањем сазнања о сексизмима као превалентно негативног стереотиповања жена, затим последица беневолентног сексизма и женског старења као основе за опште негативне стереотипе према старењу и старима уопште, феминистичка парадигма је отворила простор за интерсекционалну перспективу и методологију проучавања међузависности у односима између феномена и концепата сексизама и ејџизмима (Kornadt, Voss et al. 2013: 335-344).

Прве типологије стереотипа старих мушкараца и жена садрже и подтипове изведене према социјалним улогама у породици, а у новијим категоризацијама се изводе на основу нетрадиционалних маскулиних и фемининих особина личности где се вреднују оне особине које за оба рода чине компетенције за успешне каријере, привилеговани друштвени статус у периоду одраслости и социјалнопсихолошке особине које обезбеђују личне квалитете у очувању психолошког благостања, самоефикасности, аутономије, личног задовољства, социјални активитет и партиципацију у друштву у периоду старости (Bugental, Hehman 2007, према Baltes, Smith 1990; Baltes, Staudinger 1993).

Процес стереотипизације као базични механизам социјалне когниције у перцепцији других људи, а и самоперцепцији, имају улогу усмеравања понашања других људи, група кроз имплицитне или експлицитне манифестације које препознајемо као различите видове дискредитације личних квалитета особе, омаловажавања, дискриминације, и који најчешће доводе до социјалне екслузије појединаца или група (Townsend 2006; Kitchin, Wilton 2003).

Савремени приступи у проучавању социјалне перцепције препознају потребу концептуалне анализе значења ејџизама, ставова према старењу, старости, старим особама, стереотипима и стереотипизацији, природи и структури ових концепата, условима и врстама њиховог испољавања, сличностима и разликама између ових феномена, изворима, улози и последицама које имају на индивидуалном, међугрупном/унутаргрупном и међуљудском нивоу у социјалној интеракцији и социјалној перцепцији (Mihić 2015).

Кроз афирмацију интердисциплинарних напора социјалне геронтологије, социологије животног курса, психологије животног века, андрагогије и социјалне психологије родних разлика увиђа се да природа родних и узрасних стереотипа има последице на вишеструку маргинализацију и дискриминацију оба пола/рода и да су присутне током свих животних транзиција у оквиру макроструктуре животног курса. Бројне метаанализе стереотиповања и/или евалуације пожељних, маскулиних/ фемининих особина постају инструмент идентификације сексизама током старења и ејџистичких представа старих особа уопште и старих мушкараца и старих жена. Код оба рода су то сексизми особени за сваки пол/род у периоду младости: недовољно стар/а, у одраслом добу: недоволно млад/а; у старости: престар/а за нешто. Ови комплексни социјални стереотипи су названи урођени старосни стереотипи (Krekula, Nikander et al. 2018: 38-50), јер је у њиховој основи урођена перцепција старења у хронотопу животног курса и родно је особена за процес старења код жена и код мушкараца (Barret, Fon Rohr 2008: 359-386).

Истраживања су потврдила да беневолентни и амбивалентни сексисзми и ејџизми као имплицитни стереотипи обично прерастају у хостилни, агресивни сексизам, дискриминацију и злостављање/занемаривање/искоришћавање старих особа (Glick et al. 2000; Jelenec, Steffens 2002).

Поред уочених разлика у популацији старих као хетерономне социјалне групације услед био-социо-психолошких индивидуалних различитости и разлика у трајекторијама старења (динамике и интеракције у димензијама и доменима старења, вишесмерности у процесима и ефектима) нарочито присутним у искуству старења код мушкараца и жена (Mudrovčić 1997: 13-205) у резултатима истраживања општих ставова према старости и старим особама су и даље присутни различити облици предрасудних уверења, негативна осећања и дискриминативна понашања у оквиру друштвеног деловања институција из подручја социјалне и здравствене заштите, али и код чланова породица старијих особа (Миланков-Опачић 2012; Milutinović Bojanić 2016; Angel, Angel R. 2006; Kosberg, Lowenstein et al. 2002).

Инвестирање у имиџ младости и здраве стилове живота постаје суптилан ејџистички тренд који глобално прераста у опсесију младошћу и одбијање да се остари. Истраживања концепта субјективног старења (процена личног доживљаја старости/узраста уз евиденцију календарског узраста) у односу на доживљене године показују да млади своје старосно доба виде као старије, зрелије у односу на године живота, док се код одраслих са приближавањем доживљених година старијем добу, као и код особа у трећем животном добу, запажа процентуални пораст подмлађивања. Тај проценат је и до 20% у односу на проживљене године живота.

Аутори Фулертон и Диксон (2010: 643-673) у метаанализи истраживања међугенерацијских ставова у САД-у за период 1984-2008. године, постављају питање: да ли су међугенерацијске тензије објективан емпиријски налаз, и ако јесу, да ли представљају довољан разлог за предвиђање конфликта или је реч о методолошком артефакту примењених истраживачких дизајна и матрице односа између одабраних варијабли истраживања. Зато препоручују да се у тумачењу резултата истраживања морају узети у обзир чиниоци социјализације у савременом друштву и промена до којих је дошло у генерацијским активностима (образовање као преокупација у одрастању, рад у одраслом добу и слободно време које преовладава у периоду старости). Сматра се да су те активности данас присутне у сваком узрасту, али се структуирају на различит начин, јер имају особене функције у развоју особе у сваком узрасном периоду. Као такве могу и треба да чине полазну основу у међусобном поређењу узрасних група у оквиру животног курса или, пак, праћење онтогенезе појединца, или генерација током животних периода, али у контексту динамике промена у историјском и културном развоју друштава. Таква оријентација у истраживању социјалне интеракције која се базира на заједничким, међусобним животним искуствима припадника различитих узрасних периода, треба да препознаје потенцијал истраживања позитивних ефеката у међугенерацијској (емотивној) размени, афирмише потребу креирања услова за конструктивни међугенерацијски дијалог, разумевање другачијих животних перспектива, промовише друштвене напоре на успостављању заједничких вредности кроз пројекте међугенерацијског, искуственог, информалног и међукултуралног учења (Litvinović 2001; Riley, Riley 2000; Milošević, Medić et al. 2013; Милошевић Радуловић 2014).

Истраживања која су уводила интервенишући фактор након иницијалног мерења ставова према старима (најчешће реализација програма са научним садржајима о старењу, особинама и потребама старих особа, последица стереотипа на старе; волонтирање или стручну праксу у центрима за старе; и програме заједничких активности и дружења са старим особама) имала су значајан позитиван ефекат на промену негативних (имплицитних и експлицитних) стереотипа, предрасудних уверења, и дискриминаторског понашања код испитаника оба рода који су били потврђени поређењем резултата иницијалних мерења са резултатима финалног мерења (Pavlović 2015). Због таквих налаза евалуационих истраживања развија се интернационално подручје које је усмерено на креирање различитих програма образовања за успешно старење и обухвата све узрасте јер се препознаје улога знања на усвајању позитивних вредности о старости, старењу, старим особама и потенцијал различитих друштвених прилика за димензионирање међугенерацијских контаката и заједничких активности, генерацијског дијалога и размене знања и животног искуства (Milošević, Medić et al. 2013; Milošević, Medić 2015).

ЗАКЉУЧАК

Као међународна перспектива за ублажавање старосне неједнакости, јавља се потреба редефинисања политичке економије старења у глобалном контексту. Намеће се питање које мере су ефикасне а које нису или не дају очекиване резултате, какав је ефекат и за кога до сада спроведених анти-ејџистичких кампања, као и кампања за осигуравање социјалне сигурности у старости, нарочито након економске кризе 2008. године.

У циљу смањења негативних ставова младе популације према старима неопходно је одржавање скупова посвећених социјално демографким питањима старења и последицама на општи национални развој и приоритетним практичним активностима у спровођењу краткорочних и дугорочних циљева дефинисаних у политикама и стратегијама националног развоја, затим улагање у инфраструктуру и ширење мреже институција, планско улагање у образовање кадрова и укључивање различитих профила занимања и професија у систем заштите популације старих као и устаљивање стандарда за унапређивање квалитета услуга.

Истраживања старосно-родних стереотипа морају да буду усмерена не само на идентификовање социјалне конструкције зависности (младих, старих, самохраних родитеља, деце, маргинализоваих група, социјално осетљивих група), већ и у функцији критике државних политика које утичу на реалне међугрупне односе и процесе у друштвеном структурисању зависне позиције, затим на културне процесе који указују како политичке представе утичу на обликовање искуства зависности у старости и како се путем културне размене одржавају и одражавају кроз рефлексију у представама и очекивањима на нивоу појединца, интерперсоналним односима између група, генерација и на макро нивоу друштва (Baars, Dannefer et al. 2006:3; Pierson 1993; McHugh 2003; Milutinović Bojanić 2016: 11; Миланков, Опачић 2012).

ЛИТЕРАТУРА

Jyrkinen 2013: Marjut Jyrkinen. „Women managers, careers and gendered ageism". *Scandinavian Journal of Management*, god. 2013, 30, 2, 175–185. Abrams 2010: Dominic Abrams. „Processes of prejudice: Theory, evidence and intervention". *Equality and Human Rights Commission, Research Report Series 56*. <http://www.equalityhumanrights.com/>. [децембар 2019].

Adorić Ćubela 2006: Vera Adorić Ćubela. „Neki aspekti i implikacije negativnih vjerovanja o starenju i starim osobama" u *Odabrane teme iz psihologije odraslih*. Ur. Katica Grgin Lacković i Vera Adorić Ćubela. Jastrebarsko: Naklada Slap, 65-95.

Ayalon-Tesch-Römer 2018: Liat Ayalon, Clemens Tesch-Römer (eds.). *Contemporary Perspectives on Ageism: International Perspectives on Aging*. Springer International Publishing.

Baltes, Smith 1990: Paul Baltes, Jacqui Smith. „Toward a psychology of wisdom and its ontogenesis". *Wisdom: Its nature, origins and development.* Ursula Sternberg (Ur.). Cambridge, UK: Cambridge University Press, 187-120.

Baltes, Staudinger 1993: Paul Baltes, Ursula Staudinger. „The search for a psychology of wisdom". *Current Directions in Psychological Science*, 2, 75–80.

Barret, Fon Rohr 2008: Anne Barrett, Carmen fon Rohr. „Gendered perception of aging: An examination of college students". *International journal of aging and human development*, 67, 4, 359-386.

Baars, Dannefer и др. 2006: Jan Baars, Dale Dannefer, Chris Phillipson, Alan Walker. *Aging, Globalization and Inequality: The New Critical Gerontology*. Baywood, Amityville: New York.

Binstock 2010: Robert Binstock. „From Compassionate Ageism to Intergenerational Conflict?" *The Gerontologist*, 50, 5, 574–585.

Бубало Живковић, Лукић 2015: Милка Бубало-Живковић, Тамара Лукић. „Попис становништва, домаћинстава и станова 2011. у Републици Србији почетком 21. века старог становништва Србије". Београд: Републички завод за статистику, 2015. <www.popis2011.stat.rs≥. [децембар 2019].

Bugental, Hehman 2007: Daphne Bugental, Jessica Hehman. „Ageism: A Review of Research and Policy Implications". *Social Issues and Policy Review*, 1, 1, 173-216.

Burgess, Borgida 1999: Diana Burgess, Eugene Borgida. „Who women are, who women should be: Descriptive and prescriptive gender stereotyping in sex discrimination". *Psychology, Public Policy, and Law*, 5, 3, 665-692.

Westman 1991: Jack Westman. „Juvenile ageism: Unrecognized prejudice and discrimination against the young". *Child Psychiatry and Human Development*, 21, 4, 237–256.

Williamson, Watts-Roy 2008: John Williamson and Dianr Watts-Roy. „Aging boomers, generational equity, and framing the debate over social security". *Boomer Bust: Economic and Political Issues of the Graying Society*. Ur. Robert Hudson. [Prvo izdanje]. Westport, Connecticut.

Wilson 2002: Gail Wilson. „Globalisation and older people: effects of markets and migration". *Ageing &* Society, 22, 5, 647–663.

Walker 2005: Alan Walker. „Towards an international political economy of ageing". *Ageing* Soc, 25, 815–839.

Glick et al. 2000: Peter Glick et al. „Beyond prejudice as simple antipathy: Hostile and benevolent sexism across cultures". *Journal of Personality and Social Psychology*, 79, 763–775.

Glick, Fiske 2001: Peter Glick, Susane Fiske. „An ambivalent alliance: Hostile and benevolent sexism as complementary justifications for gender inequality". *American Psychologist*, 56, 109–118.

Gluth, Ebner et al. 2010: Sebastian Gluth, Natalie Ebner, Florian Schmiedek. „Attitudes toward younger and older adults: The German Aging Semantic Differential". *International Journal of Behavioral Development*, 34, 147–158.

Девецић, Стојилковић Гњатовић 2015: Мирјана Девецић, Јелена Стојилковић Гњатовић. „Попис становништва, домаћинстава и станова 2011 у Републици Србији: Демографски профил старог становништва Србије". Београд: Републички завод за статистику. < www.popis2011.stat.rs>. [19.12.2019].

Diekman, Eagly 2000: Amanda Diekman, Alice Eagly. „Stereotypes as dynamic constructs: Women and men of the past, present, and future". *Personality and Social Psychology Bulletin*, 26, 1171-1188.

Angel, Angel 2006: Jacqueline Angel, Ronald Angel. „Minority group status and healthful aging: Social structure still matters". *American Journal of Public Health*, 96, 1152–1159.

Zell-Krizan et al. 2015: Ethan Zell, Zlatan Krizan, Sabrina Teeter. „Evaluating gender similarities and differences using metasynthesis". *American Psychologist*, 70, 1, 10-20.

Jelenec, Steffens 2002: Petra Jelenec, Melanie Steffens. „Implicit attitudes toward elderly men and women". *Current Research in Social Psychology*, 7, 275–293.

Jyrkinen, McKie 2012: Marjut Jyrkinen, Linda McKie. „Gender, age and ageism: Experiences of women managers in Finland and Scotland". *Work, Employment and Society*, 26, 1, 61–77.

Cuddy, Fiske 2004: Amy Cuddy, Susane Fiske. „Doddering but dear: Process, content, and function in stereotyping of older persons". *Ageism: Stereotyping and prejudice against older persons.* Ur. Todd Nelson. Cambridge, MA: The MIT Press, 3-26.

Cuddy, Norton et al. 2005: Amy Cuddy, Michael Norton, Susane Fiske. „This old stereotype: the pervasiveness and persistence of the elderly stereotype". *Journal of Social Issues*, 61, 267–285.

Kite, Deaux et al. 1991: Mary Kite, Kay Deaux, Margaret Miele. „Stereotypes of young and old: Does age outweigh gender?" *Psychology and Aging*, 6, 19–27.

Kitchin, Wilton 2003: Rob Kitchin, Robert Wilton. „Disability activism and the politics of scale". *Canadian Geographer*, 47, 2, 97–115.

Kornadt, Voss et al. 2013: Anna Kornadt, Peggy Voss, Klaus Rothermund. „Multiple standards of aging: Gender-specific age stereotypes in different life domains". *European Journal of Ageing*, 10, 335–344.

Kosberg, Lowenstein et al. 2002: Jordan Kosberg, Ariela Lowenstein, Juanita Garcia, Simon Biggs. „Challenges to the cross-cultural and cross-national study of elder abuse". *Journal of Social Work and Evaluation*, 3, 19–31.

Krekula, Nikander et al. 2018: Clary Krekula, Pirjo Nikander, Monika Wilińska. „Multiple Marginalizations Based on Age: Gendered Ageism and Beyond". *Contemporary Perspectives on Ageism: International Perspectives on Aging, 19*. Liat Ayalon, Clemens Tesch-Römer (Ur.). Berlin: Springer, 38-50.

Litvinović 2001: Gorjana Litvinović. *Čovek između ličnog i istorijskog vremena*. Beograd: Skripta internacional.

Матић 2012: В. Матић. *Социјално-образовни програм у функцији одрживог квалитета старења.* Докторска дисертација. Нови Сад: Универзитет у Новом Саду.

McHugh 2003: Kevin McHugh. „Three faces of ageism: society, image and place". *Ageing & Society*, 23, 2, 165–185.

Миланков, Опачић 2012: Миланков, М., Опачић, Б. *Култура старења и стари у култури: Културни живот и потребе у трећем добу*. Београд: Завод за проучавање културног развитка.

Milanović Dobrota 2017: Biljana Milanović Dobrota. „Poznavanje bioloških, psiholoških i socioloških aspekata starosti u populaciji odraslih osoba". *Andragoške studije*, jun 2017.< http://www.as.edu.rs/search?l=sr&n=2017-1>. [5.12.2019].

Milošević, Medić et al. 2013: Zorica Milošević, Snežana Medić, Katarina Popović. „Vrednosne razlike kao izazov u intergeneracijskom i interkulturnom učenju". *Andragoške studije*, br. 2, 35-60.

Milošević, Medić 2015: Zorica Milošević., Snežana Medić. „Integrisana obrazovna podrška starijima: ka novom kvalitetu obrazovanja starijih". *Istraživanja i razvoj kvaliteta obrazovanja u Srbiji-Stanje, izazovi i perspektive*. Zbonik radova. Ur.: E. Hebib, B. Bodroški Spariosu, A. Ilić Rajković. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Institut za pedagogiju i andragogiju. Beograd: JP Službeni glasnik,155-176.

Милошевић Радуловић 2014: Лела Милошевић Радуловић. „Ставови младих према старости и старима као детерминанта квалитета живота у старости и улога образовања у њиховом формирању". *Геронтологија*, 1, 75-103.

Mihić 2015: Vladimir Mihić. *Stereotipi i predrasude: od slike o svetu oko nas do sukoba i konflikata*. Filozofski fakultet: Novi Sad. < http://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2015/978-86-6065-320-0>. [децембар 2019].

Milutinović Bojanić 2016: Sanja Milutinović Bojanić. „Uvod-teorijska utemeljenost istraživanja: *Assisted society*". *Siromaštvo, ruralnost, rod: Istraživanje funkcionisanja sistema socijalne zaštite u ruralnim oblastima Srbije*. Ur. Sanja Milutinović Bojanić, Jelena Ćeriman, Verica Pavić Zentner. Beograd: Centar za etiku, pravo i primenjenu filozofiju: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Univerziteta u Beogradu, 9-18.

Mudrovčić 1997: Željka Mudrovčić. „Starost i starenje ljudskog roda: žensko-muški aspekti starenja." *Revija za sociologiju*, vol. 28, br. 3-4, str. 193-205. <https://hrcak.srce.hr/154472> [5.12.2019]

Nelson 2002: Todd Nelson (ur.). *Ageism: Stereotyping and Prejudice Against Older Persons.* Cambridge, MA: MIT Press.

Nelson 2005: Todd Nelson. „Ageism: Prejudice against our feared future self". *Journal of Social Issues,* 61, 2, 207-221.

North-Fiske 2012: Michael S. North, Susan T. Fiske. „An Inconvenienced Youth? Ageism and Its Potential Intergenerational Roots". *Psychological Bulletin*, 138, 5, 982–997.

Pavlović 2015: Pavlović, D. M. *Afekat kao moderator prediktivne validnosti implicitnih i eksplicitnih stavova*. Doktorski rad. Beograd: Filozofski fakultet.

Pierson 1993: Paul Pierson. „When effect becomes cause: policy feedback and political change". *World Politics*, 4, 4, 595–628.

Prentice, Carranza 2002: Deborah Prentice, Erica Carranza. „What women and men should be, shouldn't be, are allowed to be, and don't have to be: The contents of prescriptive gender stereotypes". *Psychology of Women Quarterly*, 26, 4, 269–281.

Riley, Riley 2000: Matilda Riley, John Riley Jr. „Age integration: Conceptual and historical background". *The Gerontologist*, 40, 266.

Савићевић 2004: Душан М. Савићевић. *Учење и старење*. Београд: Институт за педагогију и андрагогију.

Townsend 2006: Peter Townsend. „Policies for the aged in the 21st century: more 'structured dependency' or the realization of human rights?". *Ageing & Society*, 26, 2, 161–179.

Ćirović, Pavlović 2013: Ivana Ćirović, Maša Pavlović. „Intergeneracijski kontakt i predrasude prema starima kod dece". *XIX naučni skup Empirijska istraživanja u psihologiji*. Knjiga rezimea. Beograd: Filozofski fakultet u Beogradu: Institut za psihologiju i laboratorija za eksperimentalnu psihologiju.

Fiske et al. 2002: Susane Fiske, Amy Cuddy, Peter Glick, Jun Xu. „A model (often mixed) stereotype content: Competence and warmth respectively follow from perceived status and competition". *Journal of Personality and Social Psychology*, 82, 878–902.

Fiske, Cuddy et al 2002: Susan Fiske, Amy Cuddy, Peter Glick, Jun Xu. „A model of (often mixed) stereotype content: Competence and warmth respectively follow from perceived status and competition". *Journal of Personality and Social Psychology,* 82, 878–902.

Fullerton, Dixon 2010: Andrew Fullerton, Jeffrey Dixon. „Generational conflict or methodological artifact? Reconsidering the relationship between age and policy attitudes in the U.S.,1984-2008". *Public Opinion Quarterly*, 74, 4, 643-673.

WHO 1999: World Health Orgnization. *Ageing, Exploding the myts.* WHO: Geneve.

Šobot 2013: Ankica Šobot. „Pogled na održivi razvoj Srbije iz perspektive rodnih uloga i modela ponašanja". *Politička revija*, god. XXV, broj 1,117-143.

Jelica B. MATOVIĆ

CHALLENGES OF THE AGEING CULTURE FROM THE GENDER-GENERATIONAL PERSPECTIVE: YOUTH`S STANCE TOWARDS AGEING AND OLDER PEOPLE

Summary

The culture of aging is considered being an inseparable domain and aspect of modern concept of living. It has become foundation of sustainable development policy and a measure for evaluating the quality of social relations and human potential of an inclusive society. As an international perspective for alleviating age inequality, there is a need to redefine the social and political economy of aging in a global context.

Analyzing youth (secondary school and faculty students) impressions of gender and intergenerational similarities as well as their differences in concept of aging was the main problem of our research. We investigated youth's general attitudes towards old people in order to discover if there are age and gender presumptions in youngsters that influence evaluating elders' characters in contrast with their peers as well as personal qualities between old men and women.

Key words: ageism, aging and gender stereotypes, intergenerational gap.

Рад је предат 4. новембра 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ИСТОРИЈА

УДК 336.71(497.11)"1922/1946"(093.2)
doi: 10.5937/bastina31-33019

Оригинални научни рад

*Иван М. БЕЦИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

НИШКА ИНДУСТРИЈСКО-ПРИВРЕДНА БАНКА**

Апстракт: Потреба за привредним развојем утицала је да се крајем XIX века на простору Краљевине Србије оснује велики број новчаних завода. Њихов локални карактер и невелики капитал којим су располагали утицао је да у свакој вароши постоји већи број финансијских установа на акционарској основи. Овај тренд настављен је и стварањем Краљевине СХС/Југославије, а Ниш је као једно од привредних средишта југоисточног дела државе карактерисао и велики број локалних новчаних завода. У раду је представљено пословање и постојање *Нишке индустријско-трговачке банке*, основане после Великог рата, а која је постојала до забране рада финансијским установама у социјалистичкој Југославији. Рад је писан првенствено на основу архивске грађе, а стављање ове установе у шири контекст омогућено је коришћењем релевантне литературе.

Кључне речи: *Нишка индустријско-привредна банка*, дивиденда, велика економска криза, Други светски рат, ликвидација.

Са стицањем независности 1878. године Србија је показала знатну жељу да се и у привредном погледу сврста међу европске државе. Велику препреку у томе чиниило је то да је била упућена на сопствени капитал, а он је био изузетно скроман. Разлоге томе треба тражити у томе да је ова балканска држава била искључиво аграрна земља, са примитивним методама обрађивања земље, а тиме и са веома ниским ценама пољопривредних производа, са неразвијеном индустријом, спољнополитички и саобраћајно у лошем положају. У таквим околностима није се могао прибрати и ангажовати значајнији капитал, што је условило да банкарство буде бескрајно децентрализовано, без постојања филијала и чисто локалног карактера (Бајкић 1929: 549).

Слој који је у финансијском погледу одскакао од осталих занимања био је трговачки, а који је у последњих двадесет година XIX века доживео снажан успон.

* Виши научни сарадник, becic89@ gmail.com

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-9/2021-14/200020 од 5. фебруара 2021. године.

Посебно су предњачили крупни трговци (гросисти) који су са оснивањем банака и ширењем трговачких веза разгранатом мрежом агената и заступника постепено потискивали стране трговце са српског тржишта. Трговачки сталеж чинио је до 5% становништва, а према прегледу из 1900. године у Србији је било 6.713 трговаца и 8.053 слугу и помоћника (*Историја српског народа* 1994: 30).

Трговци су били покретачи оснивања акционарских друштава, међу којима су нарочито место за покретање привреде заузели новчани заводи. Број банака рапидно је растао из године у годину и већ до 1890. године у Србији су пословала 43 новчана завода, са укупним капиталом од 10.606.000 динара (Бецић 2016а: 38; *Историја српског народа* 1994: 18). Посебна етапа у оснивању новчаних завода била је током Царинског рата (1906–1911) када су основане чак 43 банке, чији се број 1913. године, после завршетка Балканских ратова, попео на 187, са уплаћеним капиталом од 51.193.000 динара (Вучо 1955: 243).

Најстарији новчани завод на југу Краљевине Србије основан је 1. октобра 1885. године и понео је назив *Нишка акционарска штедионица* (*Правила Нишке акционарске штедионице* 1923: 3). Већ пар година касније у Нишу су основана још два новчана завода: *Нишка задруга за међусобно помагање и штедњу* 1888. године и *Српско јеврејска трговачка задруга* 1889. године (Бецић 2016б: 750). Попут осталих финансијских установа у држави и ове банке настале су првенствено због недостатка капитала за обављање сопствених послова и удруживањем привредника требало је да, пре свега, обезбеде повољне кредите првенствено својим акционарима.

Развој привреде, а тиме и банкарства, прекинут је избијањем Првог светског рата. Ситуација је посебно постала тешка од јесени 1915. године када су се војска и део народа повукли из земље која је окупирана и подељена у три гувернмана. Током окупације непријатељ је предузимао разне мере против српских банака. Бугарске власти претиле су строгим казнама за све оне који не би пријавили своје вредности и ефективу у банци. Нестанак списа и документације отежао је, ако не и онемогућио поновно успостављање односа са клијентелом после рата. У првој години по ослобођењу било је тешко да се да чак и приближна процена штете која је причињена кредитним установама. Банка, чија управа није напустила земљу, или је престала са радом или га је свела на минимум (Јовановић 2018: 105).

Ниво пострадалости на подручју Краљевине СХС био је висок, а изузетно тешко стање било је на подручју предратне Краљевине Србије. Проценат жртава рата достигао је четвртину становништва, привредни субјекти били су девастирани и за дуже време онеспособљени за функционисање, сточни фонд је десеткован, а стање саобраћајне онемогућавало је развој привреде. Преко 60% прагова на српским пругама било је труло, па је максимална брзина композиција износила 25–30 км/ч. Најважнија саобраћајница Београд – Ниш – Скопље оспособљена је за коришћење тек крајем јула 1919. године.

Порушени Савски мост и недовољан број речних пловила онемогућавали су нормалну комуникацију са крајевима северно од Саве и Дунава, што је додатно оштерећивало иначе проблематичну циркулацију људи и робе у источном делу државе (Станић 1920: 242–243).

Свеукупно стање, али и мораторијум на отплату предратних дугова утицали су на то да се банкарство, као део привреде који је био њен финансијски покретач, нађе у тешком стању за пословање. За велике новчане потребе тржишта довољну количину новца за кредитрање имао је мали број банака, док су предратне главнице новчаних завода, услед инфлације и великих потреба, постале симболичне и нису могле да подмире ни мали део потраживања. Зато су банке биле принуђене да повећавају свој основни капитал (уколико су акционари били у могућности да то обезбеде), да се спајају са другим новчаним заводима и фузијом повећају свој капитал, а смање режију, или да прибегну ликвидацији.

Из свега наведеног, јасно је да је финансијска моћ новчаних завода у Србији била изузетно слаба и то не само у поређењу са снагом банака у другим државама већ и са онима на северозападу Краљевине СХС. Од целокупног финансијског капацитета банака новостворене државе у 1919. годиини, новчани заводи са простора предратне Србије учествовали су са свега 5,84%, а уколико би се томе додали и новчани заводи са подручја Војводине тај проценат би нарастао на, и даље скромних, 10,89% (Đurović 1986: 40).

Велике потребе државе и становништва за изградњом утицале су на инвестициону политику банака, тако да се знатан број њих упуштао у финансирање, оснивање и преузимање индустријских и трговачких предузећа. Последица ових кретања била је та да су се новчани заводи јавили као власници низа грађевинских предузећа, пивара, фирми и магацина који су трговали намирницама, итд. Овакво пословање готово свих банака намеће закључак да у Краљевини СХС, као и у Србији раније, није била извршена подела новчаних завода на пословне банке и на чисто банкарске установе, али и одговор банака на помањкање новца, нарочито у 1922. години. Послови изградње, али и спекулације, доносили су брзу и велику зараду, будући да се радило о трговини дефицитарном робом, што је изазвало подизање улога на штедњу и пласирање новца по знатно вишим, зеленашким каматама, тако да су новчани заводи остајали без средстава довољних за рад и морали су да реализују сопствени портфељ који није увек био ликвидан (Бецић 2015: 61).

Привредно стање на подручју Ниша у 1922. години није било повољно. Застој у пословима осећао се од августа месеца, и то у периоду када се очекивао његов раст услед јесење сезоне. Послови су стали и у чаршији и у унутрашњости, а привредници су тешко подносили тај застој. Динар је и даље падао и угрожавао пословање, а интервенције државе на новчаном тржишту продајом долара из Блеровог зајма на берзи довеле су до пада вредности

страних валута, тако да су многи сматрали да ће то довести до општег пада цена. Цене колонијалне робе јесу пале, али ове робе у земљи није било превише. Веровање да ће цене и даље падати утицало је да су се купци уздржавали од куповине што је довело до застоја у трговини.

Како је најзаступљенија грана привреде у Краљевини СХС била пољопривреда, јесен је означавала тренутак када су земљорадници наплаћивали своја улагања и рад и када се осећало обиље новца на тржишту. Међутим, услед страха владе од појаве глади у држави дошло је до забране извоза, тако да су цене пољопривредних производа пале, па сељак престао да доноси робу на пијацу. „Није имао вољу да производе прода будзашто, а није имао превеликих потреба. Није порески превише оптерећен, а ако држава поскупи шећер, он га мање купује. Гас много не троши јер рано леже, телефон не користи јер га и нема. Паланачкој привреди отпао је најважнији купац и застој је био неминован. Индустрију и занатство пагађала је велика новчана оскудице. Није било довољно новца да би се подигли кредити за набавку сировина на време, за повећање инвентара и друго. Млинови који су могли да самељу шест вагона дневно радили су капацитетом од вагон до два. Грађевински послови су се развлачили. Новоподигнуте фабрике готово да нису радиле јер нису имале обртног капитала и тешком муком су долазиле до њега. Држава је са великим кашњењем исплаћивала своје предузимаче, а они су дуговали својим добављачима. Ови услови говорили су о страховито лошој и финансијској и трговинској политици владе јер да долари нису продавани брзо и у великим количинама већ постепено, не би динар толико осцилирао и изазивао пертурбације у привреди. Да није било непотребне забране извоза, посао би био живљи, а држава би располагала са више девиза. Да није било константног буџетског дефицита и праведније распоређеног пореског оптерећења било би више новца у оптицају и била би избегнута новчана криза“ (*Политика* 9. децембар 1922: 6).

У оваквим привредним околностима 6. јула 1922. године Министарству трговине и индустрије молбу за одобрење правила о пословању поднео је оснивачки одбор *Нишке индустријско-привредне банке*.[1] Правила су одобрена већ наредног дана, а на повољно мишљење да се изда дозвола за оснивање овог завода утицало је и то да је после изградње пруге Прахово – Ниш омогућено јефтино снабдевање угљем из тимочких рудника и да је стога било потребно „да се поклони што више пажње оснивању индустријских предузећа у Нишу“.[2] Претходни збор акционара одржан је 10. децембра, а предвиђени капитал од милион динара, подељен је у 5.000 акција од по 200 динара.

1 Архив Југославије (=АЈ), фонд Министарства трговине и индустрије Краљевине Југославије (=65), фасцикла 1340, архивска јединица 2324 (у даљем тексту АЈ, 65-1340-2324), Оглас Нишке индустријско-привредне банке од 24. децембра 1922.

2 АЈ, 65-1340-2324, Мишљење инспектора Мил. Зебића од 15. јула 1922.

Услед потреба на финансијском тржишту, министарство је сматрало да главница треба да буде два милиона динара, а да се његова уплата у потпуности изврши у року од две године од оснивања.[3]

Оснивачи *Индустријско-привредне банке* били су: Јордан Ник. Цветковић, индустријалац; Стојан П. Живковић, кројач; Велимир Ђоћшић, трговац; Сава Митровић, лимар; Никола Миљковић, сарач; Миливоје П. Миленковић, трговац; Живко Ђокић, бравар; Владимир Ј. Динић, кожарски трговац; Танасије М. Јанковић, трговац и Драгутин А. Милосављевић, трговац (*Правила Нишке индустријско привредне банке* 1922: 18). Попут највећег броја банака на простору Србије и у овој установи су међу оснивачима предњачили трговци, док су остали акционари били из редова занатлија и невеликог броја индустријалаца.

Предвиђено је да *Индустријско-привредна банка* учествује у оснивању индустријских предузећа, врши: есконтовање и реесконтовање меница и бонова, давање зајмова и отварање кредита по текућим рачунима на залоге, робе, индустријске и пољопривредне израђевине и хартије од вредности, примање новца на штедњу како по уложним књижицама, тако и по текућим рачунима, али до висине уплаћеног капитала банке, куповање и продавање робе, наплате и исплате за туђ рачун, комисионе послове и издавање гарантних писама, набављање машина и справа за индустрију и пољопривреду уз давање истих на кредит инудстријалцима и пољопривредницима, давање зајмова на непокретна имања, као и давање зајмова на све ствари од вредности попут покућства, кирија итд (*Правила Нишке индустријско привредне банке* 1922: 3–4).

Управни одбор састојао се од пет чланова, а Надзорни одбор од три члава, при чему је мандат свих чланова управе био на пет година. Подела добити предвиђена је на тај начин што би се 5% издвајало у резервни фонд, 10% на име оснивања и дотације амортизационом фонду банчине фабрике и њеним машинама, 10% износила је тантијема члановима Управног и Надзорног одбора, као и банчиним чиновницима, док би се остатак од 75% стављао на располагање збору акционара (*Правила Нишке индустријско привредне банке* 1922: 5–14).

Чланови првог Управног одбора били су: Јордан Цветковић, Велимир Ђошић, Стојан Живковић, Никола Миљковић и Крста Јовановић, пензионер, док су чланови Надзорног одбора постали: Јордан Величковић, трговац, Миливоје Миленковић, хотелијер и Петар Држајић, трговац. Чланови оба одбора практично су изабрани једногласно, са по 920 гласова.[4]

---

3 АЈ, 65-1340-2324, Оглас Нишке индустријско-привредне банке од 24. децембра 1922; АЈ, 65-1340-2324, Мишљење инспектора Мил. Зебића од 15. јула 1922.

4 АЈ, 65-1340-2324, Записник са Претходног збора акционара Нишке индустријско-привредне банке од 10. децембра 1922.

Акционари су првенствено били из Ниша, али је било и неколико њих из Зајечара и Прокупља. Појединачно највише уписаних акција било је 100 и њих су уписали; Адам Олајих, Стојан Живковић, Крста Јовановић, Ружа Јовановић, Миливоје Миленковић, Јордан, Мара, Љубче, Никола и Миливоје Цветковић, Ђорђе, Лепосава, Параскева, Николија и Ставра Цветковић. Данило Ханди, Бињa М. Леви. Међу најкрупнијим акционарима налазила се и породица Миленковић, на чија имена је уписано или по 60 или по 40 акција.[5] Према националном саставу међу акционарима су доминирали Срби, али је приметан и одређени број Јевреја, што је било уобичајено за акционарска друштва на простору Ниша, па и највећег дела Србије.

Приметно је да је један од основних мотива за удруживање капитала и првих обавеза оснивача *Индустријско-привредне банке* било оснивање индустријског предузећа. Један од разлога за овакве планове оснивача био је тај да су они били из редова индустријалаца и трговаца и да су желели да се баве пословима које су најбоље познавали, али је други разлог свакако био тај да је инфлаторни период у Краљевини СХС, који је трајао до почетка 1923. године, био повољан за ову врсту делатности. Међутим, финансијске и привредне прилике су се по оснивању ову установе толико измениле да је било немогуће остварити зацртано, а да се то не одрази неповољно по ову установу. Динар је био у константном паду у односу на стране валуте које су биле неопходне за набавку машина, а са друге стране и сама цена машина константно је расла. Осим тога, од 1923. године приметна је тзв. криза кредита, која је онемогућила подизање зајмова који су били неопходни за остварење планираног подухвата. До кредита је било могуће доћи само у случају пристанка на високе камате, што се негативно односило на индустријску делатност, тако да управа није желела да срља улагањем у индустрију, мада се тога није одрицала. У првој години пословања *Индустријско-привредна банка* бавила се првенствено банкарским пословима и делом са робним. Како је банчин основни капитал уплаћиван током 1923. године тако је био и пласиран у меничне зајмове. Банка је тек крајем године отпочела са робним пословима и годину је завршила са поседовањем робе у вредности од око 156.000 динара.[6]

„Криза кредита" имала је више узрока. Један од њих била је редукција одобрених кредита код *Народне банке*. Емисиона установа је почевши од априла 1922. године умањила висину одобрених кредита за 10%, али је услед потребе финансирања пољопривредних радова и откупа производа убрзо обуставила ову меру. Међутим, од 1. јануара 1923. године новчанична

5 АЈ, 65-1340-2324, Списак акционара Нишке индустријско-привредне банке који су депоновали акције за Претходни збор акционара одржан дана 10. децембра 1922.

6 АЈ, 65-1340-2324, Извештај Управног одбора Нишке индустријско-привредне банке поднесен на I редовном збору акционара одржаном 9. марта 1924.

установа обуставила је давање нових зајмова по есконту, а све већ одобрене кредите умањила је за 10%, док је есконтовање меница по већ одобреним кредитима продужила у новим границама (*Народна банка* 1934: 152). Потрес изазван оскудицом кредита утицао је на то да су се многе банке нашле у ситуацији да обуставе своје пословање, или су се, за дуже време, уклониле са тржишта индустријских инвестиционих кредита и тако створиле услове за дубљи продор иностраног капитала, што је било супротно жељама политичке елите земље. Нови новчани заводи пак нису ни могли да помишљају на повољне кредите код већих новчаних завода јер је висина камате нагло скочила.

Недостатак новца на тржишту био је последица и 7% Инвестиционог зајма из 1921. године у висини од 500 милиона динара. Део „патриотског зајма" уписао је синдикат од 115 новчаних завода у суми од 162.991.900 динара, а обвезнице до предвиђене суме откупила је *Народна банка*.[7] Учествовање новчаних завода у овом зајму ослабило је новчано тржиште, као и могућност да централна банка кредитира индустријска предузећа и новчане заводе.

Када се притом дода да су почетком 1923. године иностране банке повукле су из југословенских банака велике суме које су биле пласиране под релативно повољним условима ради финансирања предстојећег извоза, јасно је да је тржиште капитала драстично осиромашило. Ситуација се није смиривала, тако да су размере кризе кредита изгубиле сваку контролу 1924. године, када је према једној анкети *Народне банке* констатовано да се „каматна стопа плаћа и наплаћује како стигне" (Поповић и Мишић 1929: 61).

Несташица новца на тржишту и отежани услови пословања утицали су да је прво коло акција *Индустријско-привредне банке* у износу од милион динара уплаћено до краја 1923. године, док је друго коло акција у вредности од још милион динара уписано тек крајем наредне године. Привредна ситуација утицала је и на рентабилност појединих банчиних клијената, тако да се ова установа нашла у проблему као жирант фирме „Браћа Станковић и Комп." и то за суму од 150.000 динара, која није била мала, с обзиром на висину основног капитала са којим је ова установа располагала. Ради регулисања односа са овом фирмом Банка је ушла у ванстечајну нагодбу са њом и штета се огледала једино у разлици на камати која је по уговору била закључена, јер је пресудом стечајног суда одређено да *Индустријско-привредна банка* добија камату у висини од 6% на годишњем нивоу.[8]

---

7 Највише новца уложиле су хрватске банке (88.648.300), затим српске (26.667.000), словеначке (24.791.400), босанскохерцеговачке (10.018.400), војвођанске (8.896.200), те далматинске 3.970.600 динара. (*Izvještaj „Saveza novčanih i osiguravajućih zavoda Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca"* 1922: 33; Весић 2003: 170–172).

8 АЈ, 65-1340-2324, Извештај Управног одбора Нишке индустријско-привредне банке поднесен на II редовном збору акционара одржаном 8. марта 1925.

Од 1925. године на простору Краљевине СХС осећала се стагнација у пословима тако да је пласирање финансијских средстава у привреду смањивано и за разлику од претходних година уследиле су године обиља новца на новчаном тржишту. Банчина главница од два милиона динара уплаћена је до краја године, али су средства за изједначавање резервних фондова првог и другог кола у потпуности изједначена тек крајем наредне године тако да је дивиденда акционарима оба кола дељена тек за 1927. годину, док је до тог тренутка дивиденда исплаћивана само власницима акција првог кола.

Главни клијенти многих банака од 1925. године постали су земљорадници, а новчани заводи су за разлику од индустријалаца, трговаца и занатлија наставили да профитабилно послују. Да би увек имала довољно расположивих средстава за подмиривање потреба клијената, *Индустријско-привредна банка* ступила је у пословне односе са *Београдском извозном банком* која им је одобрила кредит од 500.000 динара, коју је нишки новчани завод користио према потреби јер се управа трудила да опрезно даје кредите.[9]

Привредна криза свела је послове у 1926. години на најмању могућу меру, али проблем на који су новчани заводи указивали годинама уназад остао је исти. Потребе државе за финансијским средствима значиле су велико захватање из привреде, посебно преимењивана реално превисока пореска стопа према новчаним заводима. Висина пореза представљала је проблем новчаним заводима одмах по њиховој обнови пословања након Првог светског рата јер су у првим послератним годинама били оптерећени са једанаест врста пореза (*Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, Almanah (1921–1922)* 1923: 123). И сами непосредни државни порески захвати били су превисоки, тако да је, примера ради, *Српска штедионица* у Дарувару, која је 1923. године остварила приказану чисту добит од 63.000 динара, требало да плати порез држави у износу од 30.000 динара, што је представљало 47,6% добити, док је *Лесковачка централна банка* на 200.000 динара добити требало да плати 116.103 динара, односно 58%. Самоуправни порези често су били још виши, тако да су у случају *Српске штедионице* предвиђали порез од 100.000 динара, односно преко 150% од чисте добити (*Стеногрaфске белешке Народне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца* 1927: 5).[10]

За зараду из 1924. године која је износила 100.000 динара *Нишка индустријско-привредна банка* опорезована је са готово 70%, а у 1926. години пореска стопа износила је 78,5%.[11] На прописани порез за 1926. годину

9 AJ, 65-1340-2324, Извештај Управног одбора Нишке индустријско-привредне банке поднесен на IV редовном збору акционара одржаном 6. марта 1927.

10 AJ, 65–1320–2304, Жалба Лесковачке централне банке министру трговине и индустрије од 22. јуна 1924. године.

11 AJ, 65-1340-2324, Извештај Управног одбора Нишке индустријско-привредне банке поднесен на III редовном збору акционара одржаном 21. марта 1926;

требало је додати још двадесет и нешто хиљада динара у виду пореза на тантијеме, дневнице и плате особљу, тако да је стопа опорезивања износила 100%. Банчина управа сматрала је да је пореска политика према новчаним заводима основни узрок високе каматне стопе у земљи и да из тих разлога није било могућности за већа кредитирања индустрије и трговине.[12]

У 1927. години дошло је до промене банчиних правила у погледу поделе добити. Нова правила прописала су да се од чисте добити одваја: 5% на име дотације резервном фонду, 10% на име дотације амортизационом фонду, 8% за тантијеме члановима Управног одбора, 2% за тантијеме члановима Надзорног одбора, 4% за тантијеме банчиним службеницима.[13] На овај начин извршена је конкретнија класификација значаја чланова управе, али и смањен степен добити о којој је одлучивао збор акционара са 75% на 71%.

На привредне прилике у Краљевини СХС 1927. године негативно је утицала веома неродна година. Земљорадник, као највећи потрошач свих трговачких артикала није био у могућности да подмири ни основне потребе и зато се и трговина нашла „у дремежу и чека да је ова наступајућа година својим родом пробуди".[14] *Индустријско-привредна банка* у овом периоду давала је кредите трговцима, занатлијама, чиновницима и радницима. Стагнација у привредним пословима повећала је улоге на штедњу код готово свих новчаних завода, али је у том погледу ова нишка установа остала ускраћена већих прилива новца јер је приликом потврђивања правила од министра висина штедних улога била ограничена до износа основног банчиног капитала. Зато је *Индустријско-привредна банка* била принуђена да отказује поједине улоге или да новим улагачима одбија пријем. Из тих разлога дошло је до промене банчиних правила у том смислу тако да висина укупних штедних улога није више била лимитирана.[15]

Неповољне привредне прилике обележиле су и 1928. годину, а у погледу новчаних завода односиле су се на велику рискантност у пласирању капитала. Управа *Индустријско-привредне банке* није била задовољна постигнутим резултатима. Иако је Банка располагала капиталом преко целе године, сигурност пословања довођена је у питање. Управа је била у ситуацији да повуче и пласира кредите, али је то радила у малом броју случајева, ради обазривости. Примала је резервисане улоге на штедњу и оне са отказима. Обиље новца

АЈ, 65-1340-2324, Извештај Управног одбора Нишке индустријско-привредне банке поднесен на IV редовном збору акционара одржаном 6. марта 1927.

12 АЈ, 65-1340-2324, Извештај Управног одбора Нишке индустријско-привредне банке поднесен на IV редовном збору акционара одржаном 6. марта 1927.

13 АЈ, 65-1340-2324, Предлог Управног одбора Нишке индустријско-привредне банке поднесен на IV редовном збору акционара одржаном 6. марта 1927.

14 АЈ, 65-1340-2324, Извештај Управног одбора Нишке индустријско-привредне банке поднесен на V редовном збору акционара одржаном 18. марта 1928.

15 АЈ, 65-1340-2324, Извештај Управног одбора Нишке индустријско-привредне банке поднесен на V редовном збору акционара одржаном 18. марта 1928.

утицало је да ова установа смањи пасивну каматну стопу крајем 1928. и почетком 1929. године. То је уједно значило и смањење активне каматне стопе оним лицима и фирмама које је управа означила као „сигурним".[16]

Привредна криза утицала је да су улагања у индустрију, занатство и трговину била веома скромна тако да је новца на тржишту било у изобиљу, што је утицало на снижавање каматних стопа тако да банке нису могле да повећају своје зараде већ су оне остајале исте, без обзира на и даље високе потребе становништва за кредитима. То је утицало да су дивиденде акционара банака у 1929. години углавном износиле као и претходне године, али је то учињено са доста труда.

У Београду и већим центрима није било падова новчаних завода под стечај, али то није био случај у провинцији. Током 1929. године пале су под стечај или обуставиле рад: *Нишка банка А. Д*, *Великоīрадишīански кредиīни завод*, *Занаīска кредиīна банка* из Зајечара, *Лозничка īривредна банка*, *Љишка банка*, *Варваринска земљорадничка банка*, *Рачанска шīедионица* и *Паланачка кредиīна банка* (*Економисī* 1930: 200–202).

Табела 1. Главне позиције *Нишке индусīријско-īривредне банке*[17]

Година	Основни капитал	Есконт меница	Улози на штедњу	Резервни фондови
1923.	1.000.000	951.181	435.961,50	8.663,80
1924.	2.000.000	2.879.482	1.051.982,80	26.311,80
1925.	2.000.000	1.839.290	1.215.686,70	48.836,80
1926.	2.000.000	3.547.690	1.986.944,00	69.538,80
1927.	2.000.000	4.596.483	2.198.377,00	136.059,73
1928.	2.000.000	4.306.912	2.285.528,00	189.393,00
1929.	2.000.000	3.457.992	2.178.150,00	234.102,00
1930.	2.000.000	3.268.851	2.378.863,00	267.460,00
1944.	2.000.000	2.035.862	2.094.439,00	381.677,00

Према важећем закону о акционарским друштвима, који је био протегнути закон Краљевине Србије на нову државу, сваке три акције доносиле су право на један глас, а акционар је могао да оствари право на највише десет гласова

16 АЈ, 65-1340-2324, Извештај Управног одбора Нишке индустријско-привредне банке поднесен на VI редовном збору акционара одржаном 17. марта 1929.

17 АЈ, 65-1340-2324, Рачуни изравнања Нишке индустријско-привредне банке од 1923. до 1929. године: *Compass, Finanzielles Jahrbuch 1926, Jugoslavien* 1926: 235; *Compass, Finanzielles Jahrbuch 1930, Jugoslavien* 1930: 314; *Compass, Finanzielles Jahrbuch 1931, Jugoslavien* 1931, 339; *Compass, Finanzielles Jahrbuch 1932, Jugoslavien* 1932, 336–337; АЈ, фонд Министарства финансија ФНРЈ, 12-587-136, Рачун изравнања Нишке индустријско-привредне банке на дан 31. децембра 1944.

(*Трговачки законик и стечајни поступак Краљевине Србије* 1914: CCXXII). Овај вид остваривања интереса акционара на зборовима акционарских друштава донет је у тренуцима када је држава желела да стимулише акционарски систем удруживања и заштити мале акционаре од мајоризације. У реалности, акционари су уписивали акције на своје и имена чланова својих породица, пријатеља и рођака који су гласали по жељи истинских власника акција и на тај начин подизали број остварених гласова према количини акција коју су поседовали.

Из тих разлога постало је јасно да се ограничавањем права крупних акционара ништа није добијало, па је почетком 1930. године дошло је до промене члана 65. (тачке 1. и тачке 3.) „Закона о акционарским друштвима од 10. децембра 1896. године" који је ограничавао право акционара максимизирањем броја гласова. Законом од 31. јануара 1930. године акционари су добили могућност да на зборовима гласају не само лично већ и преко пуномоћеника и да свака акција носи право на један глас. Део акционарских друштава искористио је ову могућност, а део је и даље задржао стари начин рада (*Службене новине* 7. фебруар 1930: 105). *Нишка индустријско-привредна банка* прихватила је предложену измену и променила банчина правила у смислу да је свака акција давала право на један глас.[18]

Жеље државе да прецизира пословања новчаних установа довеле су до објављивања „Закона о радњама" од 5. новембра 1931. године. На основу дотадашњег рада банкама је скраћен делокруг рада, а *Индустријско-привредна банка* добила је право да се бави: есконтом и реесконтом меница; давањем зајмова на: покривене текуће рачуне; на све покретне ствари од вредности и на хипотеку; примањем новца на штедњу по уложним књижицама и текућим рачунима; вршењем наплате и исплате за туђ рачун.[19]

Наведене измене у правилима за рад новчаних завода временски су се поклопиле са избијањем банкарске кризе на простору Краљевине Југославије. Велика економска криза отпочела је крахом Вол Стрита октобра 1929. године. Главни индекс њујоршке берзе, Дау Џонс, доживео је стрмоглави пад и већ у првој седмици кризе износио је свега једну трећину претходне вредности. У наредне три године индекс је са 382 поена пао на 41,2 што је изазвало несташицу робе, глад и незапосленост, али и повлачење кредита које су САД пласирале у иностранство, повећање царина на увозну робу из европских земаља за чак 60% што је проузроковало смањење протока робе за 66% и довело до опште економске кризе у свету (Rißе 2010: 71–81).

18 АЈ, 65-1340-2324, Предлог Управног одбора Нишке индустријско-привредне банке поднесен на VIII редовном збору акционара одржаном 22. фебруара 1931.

19 АЈ, 65-1340-2324, Дозвола за рад Нишке индустријско-трговачке банке од 6. фебруара 1933.

Новчана криза у Краљевини Југославији избила је потпуно неочекивано, почетком јесени 1931. године, када се домаћи привредни свет уљуљкао да га је она мимоишла. Иако је криза већ готово две године изазивала привредну пустош у Европи, југословенски новчани заводи, велики а и мали, дочекали су је потпуно неспремни. Банке су биле успаване сталним порастом штедних улога у 1930. години, што се код појединих примећивало и током првог полугођа 1931. године.

Осим збивања на светском монетарном тржишту и напуштања златног стандарда од стране енглеске централне банке, било је и других чинилаца који су изазвали кризу поверења код новчаних завода у Југославији. Повлачење иностраних кредита из југословенских банака схваћено је као неповерење иностраних поверилаца према њима, а сазнање да су *Народна банка*, *Државна хипотекарна банка* и *Поштанска штедионица* обуставиле давање кредита банкама и почеле да повлаче дате кредите, додатно су утицале на поверење према новчаним заводима. Јавност је показала неповерење у могућност сређивања државних финансија услед оронуле привреде, државне доплате за пшеницу и ниског курса државних папира, сумњала је у одрживост вредности динара, а већи одлив девиза од прилива утицали су да штедише подижу своје улоге и купују злато и девизе и несметано их износе у иностранство. Стабилност у банкарском сектору додатно је подривена вестима да ће држава узети принудни зајам на подлози штедних улога и увести општи мораторијум на отплату дугова (*Удружење банака Београд – Извештај Управног одбора о раду за 1931. годину* 1932: 20–22).

Своје мишљење о кризи банкарства у Југославији Удружење банака из Београда изнело је јавно: „Почев од августа 1931. године, десила се једна појава, веома значајна по новчане установе, како приватне тако и државне, у нашој земљи. Та је појава била у наглом и великом повлачењу улога и осталих потраживања од новчаних установа, каква се у нормалним приликама не дешава. Она је изазвала веома тежак положај наших новчаних установа, као и поремећај како у кредитним односима, који иначе нису били сређени, тако и нашој народној привреди, која је већ била оронула“ (*Правда* 28. мај 1932: 3).

Велике исплате штедних улога оставиле су банке на несигурној подлози, јер је повучени новац за дужи временски период постао недоступан. „Страх од несолвентности банака изазива навалу улагача на шалтере новчаних завода. Бојазан девалоризације изазива бекство од новчаница; купује се злато или стране девизе или реална добра. Ниједан страх нема тако велике очи као страх капитала од било каквих губитака. У извесним тренуцима он постаје тако велик и тако неразуман да баш убрзава оно што би се, тобож, желело да избегне. Услед тога страха и пролазне тешкоће кредитног и монетарног организма једне земље могу се лако претворити у озбиљне кризе“ (*Политика* 27. септембар 1931: 2).

Током тридесетих година XX века на простору Југославије активна и пасивна каматна стопа је падала, а услед привредне кризе и повлачења штедних улога новчани заводи нису били у могућности да сигурно пласирају скроман расположиви капитал. Камата на првокласне менице смањена је у извесној мери у 1934. години најпре на основу понуде и потражње, а потом и по одредбама Уредбе о максимирању камате од 15. августа 1934. године. Крајем године камата за потпуно сигурне и ликвидне менице кретала се између 9% и 11%, а есконтна стопа Народне банке снижавана је у два маха, 9. фебруара од 7½% на 7% и од 16. јула од 7% на 6½%. Истовремено је снижавана и ломбардна стопа Народне банке и то од 9% на 8%, а потом на 7½% (*Народна банка Краљевине Југославије 1934* 1935: XV).

Нишка индустријско-привредна банка успевала је да остане присутна на тржишту капитала, мада с обзиром на околности, са умањеним учешћем и зарадом. Скупштине акционара одржаване су редовно у периоду у коме су одржаване и претходних година, тако да је у 1935. години скупштина одржана 31. марта (*Službene novine Kraljevine Jugoslavije* 13. februar 1935: 16). Да овај новчани завод није имао проблем са својом активношћу заслужна је била структура његове клијентеле. Зајмопримци овог завода у највећој мери били су из редова градских привредника, који нису били заштићени Уредбом о заштити земљорадника од 19. априла 1932. године. Вредност „земљорадничких" меница била је скромна у односу на укупан капитал овог завода и закључно са 1940. годином износила је свега 40.325 динара.[20]

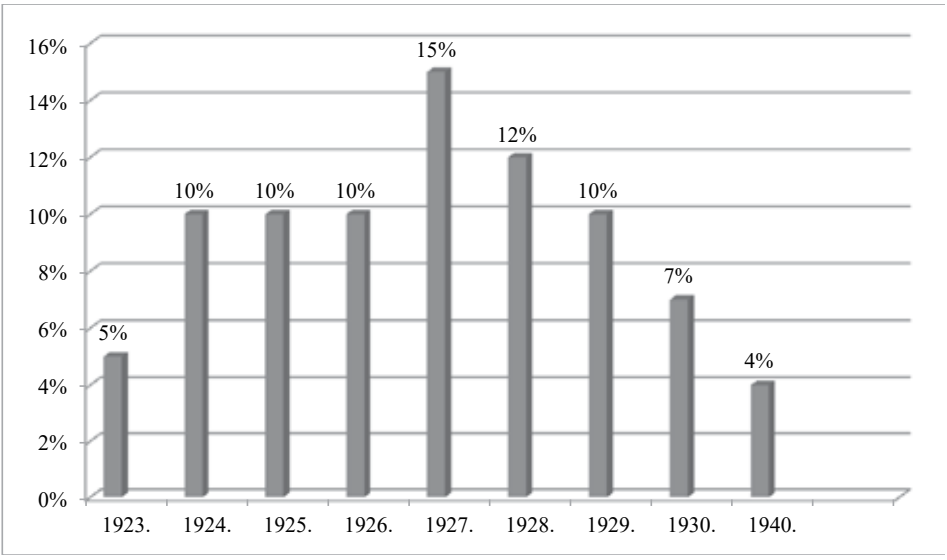
У овом периоду *Индустријско-привредна банка* ускладила је своја правила са уредбом министра финансија од 24. јуна 1938. године о образовању пословних резерви. Правила су промењена у смислу да је издвајање за редовни резервни фонд сада износило 10% од чисте добити, док је за амортизациони фонд издвајано 5%, што је до тог тренутка било обрнуто.[21]

Стабилизовање привредне ситуације у Краљевини Југославији од 1936. до 1938. године било је прекинуто политичким догађајима у Европи током 1939. године. Узнемиреност услед заоштравања међународних односа испољавала се у повећаном подизању улога код новчаних банака. Да би се спречио нагли одлив, посебно великих улога, услед чега би трпели мали улагачи, а и привреда, југословенска влада је у ноћи између 1. и 2. септембра 1939. године донела уредбу којом су 2, 4. и 5. септембар проглашени банкарским празницима. Оваква мера морала је бити предузета хитно јер је само тако могла да донесе жељени ефекат. Мере владе биле су подржане јер је привредна и финансијска ситуација у земљи била стабилна, динар је имао покриће и изнад законског минимума, а није постојала ни бојазан

20 АЈ, 12-587-136, Рачун изравнања на дан 31. децембра 1944.

21 АЈ, 65-1340-2324, Предлог Управног одбора Нишке индустријско-привредне банке поднесен на XVI редовном збору акционара одржаном 12. марта 1939.

од оскудице у животним намирницама и другим основним намирницама. Влада је планирала да пре доношења даљих одлука у вези са штедним улозима консултује све заинтересоване стране, а све усвојене мере биле би донете и објављене пре истека усвојених банкарских празника и кретале би се у смеру да се уваже све оправдане потребе улагача и привреде (*Време* 3. септембар 1939: 9).

Графикон 1. Дивиденда акционара *Нишке индустријско-привредне банке*[22]

Са избијањем рата на простору Краљевине Југославије највећи број новчаних завода прекинуо је све активности. *Нишка инудстријско-привредна банка* покушала је да обнови рад по ослобођењу 1944. године, али је тај покушај био онемогућеним новим друштвено-политичким околностима. Нова власт подржавила је сва привредна предузећа и забранила рад приватним новчаним заводима. У образложењу да се не дозволи рад *Индустријско-привредној банци* стајало је да је то установа са малим капиталом која је имала карактер породичне банке. Наиме, од 10.000 акција, породице Цветковић, Миљковић и Пешић поседовале су 4.864, 2.631 и 1.331 акцију, односно 8.826 акција укупно или готово 90% капитала.[23]

22 АЈ, 65-1340-2324, Рачуни изравнања Нишке индустријско-привредне банке од 1923. до 1929. године: *Compass, Finanzielles Jahrbuch 1926, Jugoslavien* 1926: 235; *Compass, Finanzielles Jahrbuch 1930, Jugoslavien* 1930: 314; *Compass, Finanzielles Jahrbuch 1931, Jugoslavien* 1831: 339; *Compass, Finanzielles Jahrbuch 1932, Jugoslavien* 1932: 336–337; АЈ, 12-587-136, Списак лица којима је исплаћена дивиденда 1940.

23 АЈ, 12-587-136, Предлог помоћника министра финансија НР Србије Миливоја Илића да се не изда дозвола за рад Индустријско-привредној банци из Ниша од 8. марта 1946.

Чланови последње банчине управе били су: Јордан Н. Цветковић, председник, индустријалац, Никола Миљковић, сарач, Миодраг Х. Пешић, трговац, Добривоје Миљковић, трговац, Миливоје Цветковић, чиновник. Надзорни одбор: Петар Држајић, трговац, председник, Драги Милосављевић, трговац, Никола Цветковић и магистар фармације.[24] Савезним решењем од 7. октобра 1946. године формиран је Ликвидациони одбор ове банке који је приступио радњама везаним за престанак рада овог новчаног завода. Чланови Ликвидационог одбора били су: Предраг Вучковић, директор комуналног предузећа, Бранислав Живковић, чиновник Хипотекарне банке, Александар Петровић, референт за утврђивање ратних злочина.[25]

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Архив Југославије, фонд Министарства трговине и индустрије Краљевине Југославије.
Архив Југославије, фонд Министарства финансија ФНРЈ.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Izvještaj „Saveza novčanih i osiguravajućih zavoda Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca" u Zagrebu za godinu 1921, Zagreb 1922.
Народна банка Краљевине Југославије 1934, Београд 1935.
Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, Almanah (1921–1922), I, Zagreb 1923.
Правила Нишке акционарске штедионице, донесена на XXXIII редовној скупштини акционара 25. марта 1923. год, Ниш 1923.
Правила Нишке индустријско привредне банке, Ниш 1922.
Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Редован сазив за 1926/27, књ. VI, Београд 1927.
Трговачки законик и стецишни поступак Краљевине Србије, Београд 1914,
Удружење банака Београд – Извештај Управног одбора о раду за 1931. годину, Београд 1932.
Compass, Finanzielles Jahrbuch 1926, Jugoslavien, Zagreb 1926.
Compass, Finanzielles Jahrbuch1930, Jugoslavien, Wien 1930.
Compass, Finanzielles Jahrbuch 1931, Jugoslavien, Wien 1931.
Compass, Finanzielles Jahrbuch 1932, Jugoslavien, Wien 1932.

ШТАМПА

Време, Београд 1939.
Политика, Београд 1922; 1931.
Правда, Београд 1932.
Службене новине Краљевине Југославије, Београд 1930.
Službene novine Kraljevine Jugoslavije, Beograd 1935.

24 АЈ, 12-587-136, Списак чланова Управног и Надзорног одбора Нишке индустријско привредне банке.
25 АЈ, 12-587-136, Лист за ревизију дозволе за рад.

ЛИТЕРАТУРА

Бајкић 1929: Велимир Бајкић. „Новчарство“, *Јубиларни зборник живота и рада Срба, Хрвата и Словенаца 1918–1928*, II, Београд: Матица живих и мртвих СХС, 522–553.

Becić 2003: Ivan M. Becić. *Finansijska politika Kraljevine SHS 1918–1923*, Beograd: Stubovi kulture.

Бецић 2015: Иван М. Бецић. „Чачанска обласна банка“, *Зборник радова Народног музеја*, XLV, 61–72.

Бецић 2016а: Иван М. Бецић. „Чачански кредитни завод“, *Зборник радова Народног музеја*, XLVI, 37–50.

Бецић 2016б: Иван М. Бецић, „Страдање приватних финансијских установа у јужној Србији 1915–1918“, у: *Велики рат 1914–1918: Узроци, последице, тумачења*, I, ур. Александар Растовић, Ниш: Филозофски факултет, 749–762.

Вучо 1955: Никола Вучо. *Привредна историја Србије до Првог светског рата*, Београд: Научна књига.

Đurović 1986: Smiljana Đurović. *Državna intervencija u industriji Jugoslavije (1918–1941)*, Beograd: Institut za savremenu istoriju.

Историја српског народа 1994: *Историја српског народа* VI-1. Београд: Српска књижевна задруга.

Народна банка 1934: Народна банка 1884–1934, Београд: Завод за израду новчаница.

Јовановић 2018: Драгољуб Јовановић. *Економске и друштвене последице рата у Србији*, Београд: Службени гласник.

Поповић и Мишић 1929: Новак Поповић и Душан Мишић. *Наша домаћа привреда*, Београд: Геца Кон.

Rißе 2010: Stefan Rißе. *Die inflation kommt! Die besten Strategien, sich davorzu schützen*, München: FinanzBuch Verlag.

Станић 1920: Андра Станић. „Наш железнички саобраћај“, *Нови живот*, 242–243.

„Стање новчаних завода у 1929.“, *Економист*, 3, Београд 1930, 200–203.

Ivan M. BECIĆ

INDUSTRIAL AND COMMERCIAL BANK OF NIŠ

Summary

The need to unite capital in order to meet the needs of primarily its own shareholders caused tne establishment of a large number of monetary institutes in the Kingdom of Serbia. These financial institutions were not divided into commercial banks and purely banking institutions. so money institutions often appered as owners of various industrial and commercial companies.

With the end of the Great War on the territory of Serbia, ther was a great need for reconstruction and construction, so thar the shortage of capital was chronic. In such circumastances, during 1922, the Industrial and Commercial Bank of Niš was founded, with at thet time, a modest million dinars of share capital. The composition of the shareholders directed the business policy of this bank, so that at first, in addition to banking, it also dealt with commodity affairs. However, the bank's management quickly realized thet working with short-term bill loans was the most profitable and this type of business became not only central bur also the only one.

By the end of 1924, the bank's capital was increased to two million dinars, and the success of its business was feflected in the fact that until the outbreak of the banking crises in Yugoslavia in 1931, this mometary institution regularly paid dividends to its shareholders. The severe economic crisis in Yugoslavia duging the 1930s almost completely paralyzed the work of banks, and many stopped working. Industrial and Commercial Bank of Niš a financially stable institution and at no time was its business questioned. This institution managed to provide earnings to its shareholders even in such circumstances. The reasons for htat can be found in the structure of Niš and did not put pressure on the new institution regarding the withdrawal of savings deposits.

The industrial and Commercial Bank was menaged by the Cvetković, Miljković and Pešić families, who owned almost 90% of the shares of this institution. The outbreak of the World Wor Two in the territory of the Kingdom of Yugoslavia hindered the further work of the Industrial and Commercial Bank, while the govermnment established in Yugoslavia after the 1945 elections shut down all private institutions, which made this institution cease to exist.

Kay words: Industrial and Commercial Bank of Niš dividend, great economic crisis, World War II, liquidation.

Рад је предат 5. јула 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу

УДК 351.74:929 Црњак Ц.(093.2)
329.15(497.11)"1939/1945"(093.2)
doi: 10.5937/bastina31-32588

Оригинални научни рад

*Ена С. МИРКОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ЦВЕТКО ЦРЊАК И ЊЕГОВИ САРАДНИЦИ – ПОЛИЦАЈЦИ У СЛУЖБИ ПАРТИЈЕ У ТОКУ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА**

Апстракт: У раду се анализирају активности Цветка Црњака и његових најближих сарадника, у току Другог светског рата. Цветко Црњак је био полицајац Управе града Београда, а у току рата радио је у Паробродској полицији у Земуну. Комунистичком покрету се приближио у међуратном периоду, а активно је сарађивао од 1941. године. Помагао је у набавци оружја и муниције, лажних пропусница за комунистичке илегалце, преношењу илегалног материјала, као и у пребацивању компромитованих илегалаца из Београда у Земун и обратно. Због поверења које је уживао међу комунистима био је одабран и да прати Благоја Нешковића, секретара ПК за Србију на путу до Лесковца. Са Комунистичким покретом је сарађивао све до 13. октобра 1943. године, када је откривен, а потом и стрељан у Маринковој бари 27. априла 1944. године. У раду смо настојали да објективно анализирамо његов и положај његових сарадника и њихов допринос илегалном покрету током рата из угла историјске науке.

Кључне речи: Цветко Црњак, полицајци, сарадници НОП-а, Земун, Други светски рат Комунистичка партија Југославије.

Априлско бомбардовање и окупација Југославије која је потом уследила, утицали су на нови начин деловања комунистичких илегалаца у Београду. Након подизања седмојулског устанка, илегалци су кренули у организованије акције, агитацију међу становништвом и ширењем илегалног покрета. За добро функционисање у илегали било је неопходно да постоје добре партијске везе између организације КПЈ и одреда. За то је било неминовно развити добар систем курирских веза у самом граду као и веза између града

* Научни сарадник, ena04111986@gmail.com

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-9/2021-14/200020 од 5. фебруара 2021. године.

и руководства у земљи (Мирковић 2018: 89). У том смислу за илегални комунистички покрет посебно важна била је веза између Београда и Земуна јер су преко ње слати сви извештаји, материјали и новац Покрајинском комитету. ПК је користио ову везу да би слао Среском комитету дописе и пребацивао компромитоване илегалце у партизанске одреде или на неку другу територију. Одржавање ове везе било је доста тешко и скопчано са бројним опасностима. С обзиром да је ту била граница „између две државе", коју је требало прећи са одговарајућим легитимацијама и често са разним компромитујућим материјалима.[1] Преко ове везе пребацивали су се на једну и на другу страну многи илегалци као и партијски функционери. Сви они морали су бити снабдевени пасошима или одговарајућим легитимацијама које су набављали илегалним путевима.[2] Партија није за тај задатак бирала своје чланове, већ оне који су били најмање сумњиви и били симпатизери НОП-а, а имали приступ органима колаборационистичке управе, као што је био случај са Цветком Црњаком и његовом групом.

Цветко Црњак је рођен 2. јула 1906. године у селу Мосоровићи, Фочански срез, од оца Јове и мајке Стане, рођене Елез.[3] Његов отац је пар година пред Први светски рат боравио у Америци, одакле се вратио, а потом учествовао у завери на престолонаследника Франца Фердинанда. Због тога је стрељан од стране Аустроугарских власти 1914. године, а Цветко Црњак је оставши без оца боравио код деде и ту је завршио четири разреда основе школе, пошто због лошег материјалних услова није имао могућности за даље школовање.[4] До своје деветнаесте године радио је као шумарски радник, а затим је служио војску у периоду од 4. априла 1928. године до 4. јануара 1929. године у Мостару, у 54 пешадијском пуку, у чину редова.[5] Након одслуженог војног рока дошао је у Београд, код стрица Симе Црњака и запослио се као радник поште.[6] У жандармерију у Београду је примљен 25. јула 1929. године. Службовао је у 2-ој жандармеријској чети до 5. августа 1930. године када је отпуштен из службе као „телесно неспособан". Убрзо је, 30. децембра 1930. године, примљен у службу полицијске државне страже при Управи града Београда и распоређен на дужност у представништво градске полиције у Панчеву, одакле је 10. фебруара 1931. године пребачен у Земуну у Централну полицијску школу.[7] Ту је од 3. фебруара до 3. августа 1931. године похађао течај полицијских стражара-приправника који је

1 ИАБ, 1800/МГ-XXII/238, Срески комитет Земун, 25.
2 Исто.
3 ИАБ, УГБ СП, IV-353/3, Лични досије Цветка Црњака, Картон са подацима,1.
4 ИАБ, 1886, 2842/МГ-ХЛ-404, Сећање Теодоре Иванишевић,1.
5 ИАБ, УГБ СП, IV-353/3, Лични досије Цветка Црњака, Персонални подаци о Цветку Црњаку.
6 ИАБ, 1886, 2939/К-123ђ, Изјава Марка Черанића о Цветку Црњаку, 1.
7 ИАБ, 1886, 3253/ Д-XXXI-1182, Саслушање Цветка Црњака, 1.

завршио са одличним успехом.[8] У том периоду је упознао и своју будућу супругу Теодору Иванишевић, са којом се оженио 1932. године.[9]

По завршетку школовања био је распоређен при полицији у Земуну, где је радио све до 1. априла 1935. године. У сећањима савременика је остао запамћен према својој бунтовној природи, због чега је често пута био отпуштан из службе, а затим поново враћан назад.[10] Тридесетих година је дошао први пут у контакт са напредним покретом, негде у том периоду се упознао са Бором Продановићем, тада затвореником (Поповски 1954: 106). Бора Продановић му је био и лични пријатељ, преко њега је упознао углавном рад и идеје комунистичке партије.[11]

Црњак је радио у Земуну до 31. марта 1935 године када је отпуштен због оптужбе полицијског стражара Владе Ковачевића, да је критиковао тадашњег управника града Београда Душана Филиповића.[12] Без посла је био до 31. децембра 1935. године када је поново примљен у полицијску стражу при Управи града Београда и распоређен на дужност стражара III класе у предстојништво градске полиције у Панчеву. Септембра месеца уследио је нови премештај, овог пута у саобраћајни одред државне полицијске страже у Београду, где је остао до 27. децембра 1938. године. Тада је поново отпуштен из службе, под оптужбом да је на изборима гласао за опозицију уместо за листу др Милана Стојадиновића. То гласање је према сећањима Саве Драговића, „страшно деловало на ондашње руководиоце Управе града и био је одмах отпуштен, али је после пар месеци био поново враћен у службу.“[13] Без службе је био наредних годину дана, а онда је 14. марта 1939. године поново примљен у полицијску стражу и распоређен на дужност код предстојника градске полиције у Панчеву на дужност стражара III класе, где је остао све до 29. маја 1940. године када је почео да ради као полицијски агент III класе у Управи града Београда, где ће остати у служби све до хапшења.[14]

За политичка дешавања актуелно је почео да се интересује након Марсејског атентата 1934. године. Тада је дошао у контакт са личностима из опозиције, др Миланом Костићем из Земуна, Секулом Дрљевићем, као и са Миланом Гролом, кога је упознао управо преко др Милана Костића. Године 1939-1940. одлазио је и код министра Лазе Марковића на чију је интервенцију

8 ИАБ, УГБ СП, IV-353/3, Лични досије Цветка Црњака, Напредовање у служби, 1.
9 ИАБ, 1886, 2842/МГ-ХЛ-404, Сећање Теодоре Иванишевић, 1.
10 Исто.
11 Исто.
12 ИАБ, УГБ, СП IV-353/3, Лични досије Цветка Црњака, Решење од 31. марта 1935. године.
13 ИАБ, 1885, 2931/К-123з, Сећања Саве Драговића, 1.
14 ИАБ, УГБ, СП IV-353/3, Лични досије Цветка Црњака, Ток целокупне грађанске службе, 1.

враћен у службу 14. марта 1939. године.[15] У том периоду је пратио и штрајкове студената и често био одсутан и по неколико дана када су били ти штрајкови.[16] Нема података у изворима шта је тачно радио у том тренутку и да ли је и на који начин учествовао у њима.

Почетак окупације породица Црњак је затекла у Земуну, где је наставила да ради и живи наредних неколико месеци, а потом се преселила у Београд на адресу Хаџи Милетијева 58. Цветко Црњак је наставио да ради као полицијски агент у Управи града Београда, али је убрзо пребачен у Паробродску полицију у Земуну, где је радио све до хапшења 1943. године.[17] Према сведочењу његове супруге разлог његовог пребацивања у Паробродску полицију је био што је сувише јавно говорио негативно о окупатору.[18] Према другом сведочењу, пребацивање у Паробродску полицију било је казна због тога што Цветко Црњак није желео да интервенише приликом убиства једног усташког војника. Наиме, како наводи Драгиша Јевтић, у јесен 1941. године када су се њих двојица враћали са посла наишли су на инцидент у Сарајевској улици. Том приликом неко је пуцао и убио једног војника у немачкој униформи и са знаком усташа, а двојица су побегла са места убиства. Иако су ово видели Црњак и Јевтић нису интервенисали, и по казни су због тога пребачени у Паробродску полицију.[19]

Црњак је дошавши у Паробродску полицију почео интензивније да помаже комунистичке илегалце. Будући да се налазио на таквом месту, имао је печате и давао је пропуснице за прелаз преко границе, које су некада служиле и за преласке два-три пута дневно из Београда за Земун[20]. На тај начин је почео да преводи илегалце за и из Београда. Ти илегалци су остајали у стану брачног пара Црњак све док не би ухватили везу и били пребачени даље у Срем. Према сећањима његове супруге Црњак је одржавао и блиске везе са организацијом „ТОТ".[21]

У комесаријату Паробродске полиције било је још агената који су били симпатизера НОП-а. Међу њима су били и Миливоје Марковић, Властимир Николајевић, а посебно близак контакт са Црњаком имао је Миодраг Седерландић, који је био и капетан брода „Авала". Он је у договору са њим, пребацивао илегални материјал, али и компромитоване комунистичке илегалце из Земуна у Београд и обрнуто.[22] Цветко Црњак и Миодраг Седерландић

15 Исто.
16 ИАБ, 2939 /К-123ђ Изјава Марка Чеканића о Цветку Црњаку, 1; ИАБ; 2937/К-123г, Сећања Славке Цветковић о Цветку Црњаку, 1.
17 ИАБ, УГБ, СП IV-353/3, Лични досије Цветка Црњака.
18 ИАБ, 2842/МГ-ХЛ-404, Сећање Теодоре Иванишевић, 3.
19 ИАБ, 2935/К-123б, Сећања Драгише Јевтића, 1.
20 ИАБ, УГБ, СП IV-353/3, Лични досије Цветка Црњака.
21 ИАБ, 1886, 2842/МГ-ХЛ-404, Сећања Теодоре Иванишевић, 4.
22 ИАБ, 2963/К-123, Сећања Миодрага Седерландића, 2.

су се често виђали, на недељном нивоу. У једном тренутку јавила се код њих идеја да се организују различите врсте саботажа на бродовима, укључујући ту и потапања истих. Саобраћај на Дунаву је био врло активан у том периоду, а нарочито снабдевање окупаторске војске које се одвијало и речним саобраћајем из Румуније. У ту сврху било је договорено да у току септембра 1942. године Миодраг Седерландић, са бродом „Кајмакчалан" који је саобраћао по Ђердапској клисури, испита терен и прикупи битне податке за даљу акцију. У међувремену Црњак је упознао своје надређене са овим планом, али је Комунистичка партија стопирала акцију, с обзиром да је такав план подразумевао велики ризик, јер је требало ангажовати већу групу комуниста као и обезбедити потребан експлозив и везе.[23]

Блиску везу Цветко Црњак је остварио и са Марком Чеканићем.[24] После напада Немаца на Совјетски Савез, он се преко њега, повезао са Иваном Хаугом, сином власника радње у којој је радио Чеканић, у Дечанској 13. Хауг је био запослен у Фелкоманди Београда. Цветко се њему представио као агент тадашње полиције и није откривао праве мотиве свог повезивања. Према сећању Марка Чеканића он је користио ову везу да му Хауг набави пиштоље које је касније давао илегалцима[25] По свему судећи Марко Чеканић је био упућен, у то да је ово оружје било намењено партизанима од друге половине 1942. године, када их је и сам једном приликом донео на везу коју раније није познавао. Од тада је наставио да служи као нека врста курира између Црњака и његових веза у случајевима када је Црњак био спречен да сам долази на везе. Чеканић је често давао новац Црњаку за набавку оружја, али и носио брашно одређеним породицама партизана за које му је било речено.[26] Био је симпатизер покрета, али никада његов члан и преживао је рат.[27] Помоћ при добијању бланко пропусница за прелазак у Земун, Цветко Црњак је имао и од Марковић Миливоја, који је пак био повезан са Милошем Мандарином и Новаковић Драгомиром.[28]

Што се тиче питања чланства Цветка Црњака у КПЈ, ту се подаци у историјским изворима не поклапају. Његова супруга је тврдила да је Црњак био члан од априла 1942. године.[29] Из извора знамо да је априла месеца

23 Исто.

24 Марко Чеканиће, рођен 27. децембра 1914. године у Улогу, срез Невесиње, од оца Ђока и мајке Милице рођене Сладојев. Завршио је четири разреда основе и четири разреда трговачке школе. У току Другог светског рата био је ожењен Катарином Шваб, а био је запослен у радњи који су држали руски Немци у Дечанској улици. (ИАБ, УГБ, СП IV-370/87, Персонални досије Марка Чеканића.)

25 ИАБ, 2939/К-123ђ, Изјава Марка Чеканића о Цветку Црњаку, 1.

26 Исто.

27 Исто, 3.

28 ИАБ, 2938/ К-123д, Сећања Миливоја Марковића, 2.

29 ИАБ, 1886, 2842/МГ-ХЛ-404, Сећање Теодоре Иванишевић, 3.

1942. године Црњак био у контакту са Видојем Смилевским и Јанком Лисијаком[30] и да су сва тројица заједно прорађивали Историју СКП-ба.[31] Видоје Смилевски је почетком јануара 1942. године почео да живи у Земуну, најпре заједно са Јанко Лисијаком, а потом у посебном стану. Преко Цветка Црњака је набавио пропусницу за прелазак из Земуна у Београд, у који је долазио свако јутро.[32] Он је у периоду, од јуна до децембра 1942, радио као инструктор у Среском комитету у Земуну. После мартовске провале боравио је у стану код Цветка Црњака, јер је то како каже у сећањима „био најмирнији стан".[33]

Благоје Нешковић, секретар Покрајинског комитета за Србију, је тврдио да Цветко Црњак никада није био званично примљен у чланство КПЈ, већ је био симпатизер НОП-а који је пуно тога урадио за саму Партију (Божовић 2014: 579). Цветко Црњак, у саслушању не наводи да је био члан Партије, али с обзиром на околности у којима је оно писано, не може се очекивати да је у њему открио све податке о себи. Утврђивање Црњаковог чланства у КПЈ отежава и чињеница да није сачуван ниједан званичан документ који би потврдио његово чланство у Партији, нити би околности под којима је деловао и радио то дозволиле. Највероватније је да Цветко Црњак јесте сарађивао врло блиско са КПЈ, могуће да је био кандидат за члана, што је тумачено у најужем кругу његових сарадника као да је и био члан.

На саслушању Црњак је изјавио како се са комунистичким покретом повезао септембра 1942. године, и то тако што је помогао брату супруге свог познаника Дане Хрњака, Влади Јовановићу да га спасе од усташа. Влада Јовановић је био члан КПЈ, а Цветко Црњак га је и лично познавао, и одлучио је да му помогне тако што ће га пребацити из Земуна у Београд.[34] Ипак сећања савременика, повезивање Црњака са комунистичким покретом датирају од раније. Врло је могуће да у Специјалној полицији није желео да призна од када тачно датира његова сарадња са комунистима.

Тако Чедомир Димитријевић наводи да његово познанство са Цветком Црњаком датира од септембра месеца 1941. године, када је Црњак затражио везу за рад у покрету отпора преко Владе Јовановића који се и њему обратио

30 Јанко Лисијак је био секретар Среског комитета КПЈ, од септембра 1941 године. Пореклом је био из Хрватског Загорја, где је изучио занат и неко време радио ка металски радник у Загребу. Тамо се укључио у напредни раднички и омладински покрет. Од 1935. године био је члан КПЈ и најпре је деловао у загребачкој партијској организацији. У Београд је дошао пред рат и ту је примљен у ПК СКОЈ-а за Србију, а одатле је упућен на рад у Срески комитет КПЈ Земуна, где је по одласку Милоша Мамића преузео дужност секретара. Ухапшен је 16. јануара 1943. године, а преминуо 22. јануара 1943. године у Притвореничком одељењу ОДБ у Београду након страшне тортруе коју је претпрео у Гестопу и Специјалној полицији (Атанацковић 1962: 75)

31 ИАБ, 2842/МГ-ХЛ-404, Сећање Теодоре Иванишевић, 3.

32 ИАБ, МГ-227, Сећања Видоје Смилевског, 8.

33 Исто, 18.

34 ИАБ, 3253/ Д-ХХХІ-1182, Саслушање Цветка Црњака, 2.

овим поводом. Он је ово саопштење пренео Јанку Лисијаку, који је сматрао да би рад такве особе могао да буде од велике користи за НОП, уколико су њене намере искрене.[35] Свакако да није било обичајно да се полицијски агенти повезују са НОП-ом, поготово у случају Цветка Црњака који је сам затражио везу. Из тог разлога опрез је био свакако оправдан, а према речима Димитријевића он је одмах Црњака упозорио да свако „ко изда ствари које му повери партија или ода остале илегалце, да ће се са њим партија најенергичније обрачунати и да може очекивати да неће проћи некажњено".[36]

Изјаву Чедомира Димитријевића такође потврђује и изјава Владе Јовановића који је описао свој први сусрет са Цветком Црњаком, истичући да се он догодио „једног летњег поподнева 1941 године". Влади Јовановићу који је тада радио у трговачкој радњи на везу је Црњака довео Жарко Маричић, симпатизер НОП-а, и пословни пријатељ. Први сусрет био је обојен неповерењем од стране Јовановића који је чак критиковао Жарка Маричића због његове неопрезности, и могућих опасности који је овај поступак могао да изазове у случају да је Црњак провокатор из полиције.[37]

О томе да је већ 1941. године Цветко Црњак био већ повезан са Партијом сведочи и сећање Васе Ковачевића, који је у Земуну боравио до 15. новембра 1941. године, када наводи да је више пута имао прилике да се сретне са Црњаком који је тада радио као службеник Паробродског комесаријата и вршио преглед личних легитимација на Савском пристаништу. „ Разговарали смо о НОП-у и исти помагали, новчано и материјално. Друг Црњак знао је такође да ја имам пиштољ-војно државни, знао је да сам био хапшен у Београду 1941. године и да ми је стан претресан, и знао је да сам помагао присталице НОП-а и узимао учешћа и сарадње."[38]

Изгледа да је Црњак је брзо задобио поверење земунске среске организације, па су се више пута чланови комитета састајали у његовој кући као и у канцеларији на Сави, а након преласка Јанка Лисијака, секретара Среског комитета за Земун, на партијски рад у Београду, он му је давао и личне директиве, што говори у прилог чињеници да је партија имала поверења у њега. И сећања Владе Јовановића потврђују да су се у савском Комесаријату паробродске полиције у његовој канцеларији састајали Јанко Лисијак, Чеда Димитријевић, Цветко Црњак, и да су ту добијали радне задатке и обавештења од тадашњег секретара Јанка Лисијака.[39]

35 ИАБ, 1886, 3437/ К-123м, Сећање Димитријевић Чедомира од 5. 5. 1964. године, 1.

36 О томе да се ПК врло оштро обрачунавао са свима онима које је сматрао провокаторима и наређивао ликвидације помиње и сам секретар ПК Благоје Нешковић (Мирковић 2018: 140).

37 Исто.

38 ИАБ, 1886, 2932/К-123ж, Сећање Васе Ковачевића од 25. априла 1963, 1.

39 ИАБ, 1886, 2943/К-123е, Сећања Владе Јовановића, од 15. јуна 1963, 1.

Владимир Генчић описује једну од акција која је могла коштати чак и живота Цветка Црњака. Једном приликом Цветко је пренео један велики коверат динамита преко моста, за једну скојевску организацију.[40] Ово се догодило, према сећањима Владмира Генчића, октобра месеца 1941. године. Тај динамит је требао да прими Владимир Генчић, који се налазио у диверзантској групи којом је руководио Иван Крајачић.[41] Експлозив је Црњаку предао Јанко Лисијак, и он га је склонио у кућу код Славке Цветковић из Земуна. Цветко Црњак је требало да преда тај динамит, међутим догодило се да га чланови те организације нису чекали на договореном месту. Будући да је био љут због тога он се на цео догађај, упркос правилима конспирације, пожалио Славки Цветковић. Верујући да је то можда намерна провокација са његове стране она је пренела својим саборцима Кости Драгићевићу и Бранку Пешићу, да Црњак зна за динамит и да скојевска организација није извршила свој задатак не знајући да је он сарадник НОП-а. С обзиром да су комунисти знали да је он био полицијски агент хтели су да га брзо ликвидирају, не знајући позадину његовог деловања. Срећом по њега, они су се мало распитали и сазнали да је добио партијски задатак што му је спасило живот.[42]

Цветко Црњак је по службеној дужности више пута ишао да врши претресе осумњичених, и у тим случајевима је настојао да пронађени илегални материјал склони или доносе својој кући где га је уништавао.[43] Такође је настојао да обавести појединце и да се склоне уколико би сазнао да је неко у затвору Специјалне полиције проговорио или да се спрема рација. Ипак највише је сарађивао са Јанком Лисијаком, секретаром Среског комитета за Земуну, коме је ова сарадња користила до хапшења, везу са њим није негирао ни на саслушању, тим пре што је Јанко Лисијак већ био стрељан.[44]

Јанко Лисијак је често одседао код Црњака и у Београду и у Земуну где је проводио и више времена. Он је такође сарађивао и са Цветковом супругом Теодором којој је давао задатке и доносио материјал. У питању је био различит пропагандни материјал КПЈ, плакати, леци, новине и историја СКП-ба. У кући у Земуну било је и илегално складиште динамита.[45]

---

40 Цветко Црњак је негде у том периоду помогао и у пребацивању Владмира Генчића из Београда у Земун. Генчић је успео да побегне из усташког камиона којим су вођени на стрељање и сакрио се у Земуну, тако да је Цветко Црњак отишао по њега и пребацио га за Београд, а после поново из Београда за Срем. Касније када је требало да се пребаци у партизанске одреде у Срему, Цветко Црњак му је још једном помогао набавивши му пропуснице за прелазак преко Савског моста из Београда у Земун. (ИАБ, 1886, 2936/К-123в, Сећања Владимира Генчића од 30. марта 1963, 2.)

41 Исто.

42 ИАБ, 1886, 2842/МГ-ХЛ-404, Сећање Теодоре Иванишевић,7; ИАБ, Сећања Славке Цветковић од 18. Марта 1963, 2.

43 Исто, 3.

44 ИАБ, 1886, 3253/ Д-XXXI-1182, Саслушање Цветка Црњака, 6.

45 ИАБ, 1886, 2842/МГ-ХЛ-404, Сећање Теодоре Иванишевић,12.

Хапшење Јанка Лисијака, било је јако тешка и непријатна вест за Цветка Црњака. Једним делом зато што га је поштовао као саборца и био са њим у добрим односима, другим делом што никада није могао бити сигуран ко ће под огромном тортуром у затвору проговорити. Непосредно пре него што ће бити ухапшен Јанко Лисијак је боравио у стану код Црњака и истог дана када је напустио ово склониште пао је у руке полицији. Чим је сазнао за ову вест Црњак се склонио из Београда у Земун, и вратио се онда када су му рекли да Јанко Лисијак ништа не говори у полицији.[46]

Јанко Лисијак је у затвору био брутално мучен, остало је забележено да су га после саслушања однели у једном ћебету у ћелију јер је до те мере био онеспособљен. Преминуо је у болници, али упркос огромној тортури коју је претрпео није ништа рекао и није поменуо Цветка Црњака. Након хапшења Јанка Лисијака, веза између Црњак и Партије постаје Василије Буха, кога је Црњак знао под илегалним именом „Мома". Буха је у пар наврата тражио Црњаку да му пренесе неки новац, очигледно коришћен за илегални покрет.[47]

Без обзира на новонасталу ситуацију, Цветко Црњак је и током рата наставио да се понаша бунтовно међу својим колегама. Наиме, 25. априла 1942. године Управи града Београда, упућен је допис у коме се наводи да је Цветко Црњак, у току једне истраге која се водила према извесном комунисти одбио да изврши наређење надлежног референта које се односило на спровођење истраге. У допису се даље наводи „с обзиром на то, да је Црњак још од раније, познат као неподесан и непоуздан за вршење службе јавне безбедности у престоници, а горе изнетим поступком се потпуно онемогућио за даље службовање у Управи града Београда, овим га стављам на расположење и молим да буде премештен из Управе града Београда."[48] Постојао је и предлог да се изврши ротација и да се Црњак пребаци у Предстојништво градске полиције у Крагујевцу, а на његово место доведе извесни Павле Николић, полицијски агент друге класе, али до тога ипак није дошло.[49] Своје бунтовништво Црњак је изразио и приликом сахране убијеног агента, Ђорђа Космајаца, када су сви из полиције добили задатак да иду на сахрану он одбио да то уради.[50]

У сећањима Миливоја Марковића, такође је остало записано да је постојао неки вид подозрења према Цветку Црњаку међу његовим колегама. Он је изјавио: „Једном приликом у Комесаријату су били Милутин Шпартаљ, чиновник и Зоран Јовић (сарађивали са Немцима) нешто су шаптали

46 ИАБ, 1886, 2939/К-123ђ, Изјава Марка Черанића о Цветку Црњаку, 3.
47 ИАБ, 3253/ Д-XXXI-1182, Саслушање Цветка Црњака, 5.
48 ИАБ, УГБ СП, К-2, ред. бр 265, Шефу збора полицијских агента, 1.
49 Исто.
50 ИАБ, 1886, 2842/МГ-ХЛ-404, Сећање Теодоре Иванишевић,12.

и писали машином. Ја сам био пролазио кроз ту собу, они ме погледаше и запиташе „Шта ти мислиш о Црњаку?“ „Ако мене питате“-одговорио сам-„жалио ми се да је са мајорем целу ноћ бацао коцку, ја мислим да он ради са њим.“ Они се погледаше, а затим поцепаше написано и рекоше да би се „само угрували.“[51] У својим сећањима Драгиша Јевтић, такође наводи да га је Цветко Црњак више пута отворено наговарао да би требало да почне да ради за Комунистичку партију и говорио му о скорој победи Совјетског Савеза.[52]

Колико је Партија имала поверење у Цветка Црњака најбоље сведочи податак да је био изабран да прати секретара Покрајинског комитета, Благоја Нешковића, на путу за Лесковац 1943. године.[53] Благоје Нешковић је био секретар Покрајинског комитета за Србију и један од његових задатака било је и одржавање веза са локалним партијским организацијама. У ту сврху је, према сачуваним изворима, путовао у Врање и Лесковац, где је имао везе са тамошњом партијском организацијом.[54] Везе са Лесковцем и Врањем биле су значајне јер је ПК за Србију преко њих одржавао сарадњу са партијским организацијама у Македонији и на Косову. Након саветовања на Букуљи, донета је и одлука да Благоје Нешковић као секретар ПК отпутује на југ где је требало створити руководећи центар НОП-а за читаву Србију (Глишић-Миљанић 1994: 163) Благоје Нешковић, је поступио у складу са овом одлуком и посетио је Лесковац 1943. године, а у тој посети га је пратио Цветко Црњак.[55]

Цветко Црњак није деловао сам у Земуну, како би могао да испуни партијске задатке био је повезан са групом полицајаца преко којих је набављао оружје. У том процесу су му помагале његове колеге полицајци: Симо Црњански, полицијски наредник при Комесаријату железничке полиције, Зоран Јовић, полицијски писар Комесаријата паробродске полиције, полицијски писар при Првом кварту Валић, Милан Вуловић, полицијски агент, Саво Драговић, полицијски поднаредник на служби при Министарству финансија; Љубиша Топаловић, полицијски агент; Милан Дамјанов, полицијски агент. Они нису подједнако били укључени, а ни сви нису били упознати са правом сврхом набављања овог оружја. Након хапшења Цветка Црњака, са сигурношћу је утврђено да су њих тројица: Саво Драговић, Љубиша Топаловић и Симо Црњански свесно помагали Цветку Црњаку. Они су представљали у истражном поступку део Црњакове групе.

51 ИАБ, 1886, 2938/К-123д, Сећања Миливоја Марковића, 2.
52 ИАБ, 1886, 935/К-123б, Сећања Драгише Јевтића, 2.
53 ИАБ, 1886, 3253/ Д-XXXI-1182, Саслушање Цветка Црњака, 7.
54 Архив Југославије (АЈ), Централни комитет (ЦК КПЈ), 1943/518, Саслушање Василије Бухе, стр. 75–78.
55 ИАБ, 3253/Д-XXXI-1182, Саслушање Цветка Црњака, стр. 7–8.

Сава Драговић је био полицијски поднаредник у Министарству финансија, рођен 4. јануара 1912. године, у Доњем Загарачу у Црној Гори, од оца Томаша и мајке Милосаве. Основну школу и три разреда гимназије завршио је у Даниловграду. Године 1934. ступио је у службу Управе полиције на Цетињу у звању стражара-приправника. Након тога је похађао Полицијску школу у Земуну и трајно се настанио у Београду.[56] Ту се упознао и са Цветком Црњаком 1935. године у Земуну, јер су заједно радили у полицијској стражи и похађали полицијску школу у Земуну у којој су почели да се друже.[57] То другарство се наставило и након школовања и продубило тако да како каже он „да му је Цветко поверавао поједине ствари као на пример мржњу према монархији и ондашњој влади, а што је такав став у оним временима био сувише рискантан, а нарочито у редовима службеника јавног реда и мира."[58] По завршетку школе био је распоређен на службу у Саобраћајни одред у Београду, где је остао у служби све до почетка рата. Након капитулације био је расподељен служби у Министарству финансија где је остао све до хапшења 2. новембра 1943. године. Био је ожењен, али није имао потомство.

Након напада на Совјетски Савез, контакти између Црњака и Драговића су се још више продубили а у том периоду га је Црњак јасно обавестио да је организован и да ради за НОП и „тражио је моје мишљење о томе, где сам одмах без двоумљења пристао да му помогнем колико сам год у могућности."[59] Црњак и Драговић су одржавали врло интензивне контакте, састајали су се два пута недељно у стану код Саве Драговића који му је том приликом је јављао новости о партизанском покрету, а често су дискутовали и кога би још могли укључити у сарадњу, а Сава је за Црњака набављао пиштоље и муницију, као и канцеларијски папир.[60] Црњак је у стану Саве Драговића, такође, остављао и пакете које је даље слао за Срем. Према сећањима Саве Драговића током 1943. године, њих двојица су почели да врше јачу агитацију међу својим колегама у служби како би их привукли за помагање НОП-у. Саво Драговић је би укључен и у периоду када је Црњак требало да отпрати Благоја Нешковића у Лесковац.[61]

Када је ухапшен Цветко Црњак, Сава Драговић је преко Божина Николе, агента Управе града, кога је од раније познавао као саобраћајца, сазнао о том хапшењу и почео распитивати о овом случају. При томе је о Цветки сазнао „како су га у Специјалној полицији на Обилићевом венцу толико тукли

56 ИАБ, УГБ, СП 353/6, Лични досије Саве Драговића.
57 ИАБ, 1886, 2931/К-123з, Сећања Саве Драговића о Цветку Црњаку, 2.
58 Исто, 2.
59 Исто.
60 ИАБ, 3251/Д-XXXI-1180, Записник о саслушању Саве Драговића, 3.
61 ИАБ, 1886, 2931/К-123з, Сећања Саве Драговића о Цветку Црњаку, 2.

и мучили, али да ништа није признао."[62] Драговић је наставио да се готово редовно виђа са Божином у намери да сазна какво је држање Црњаково у затвору, и да ли је нешто одао из његовог рада. Божин је негирао да Цветко било шта признаје полицији, што у почетку вероватно и јесте било тачно. Међутим, ситуација се променила када су га пребацили у Ђушину улицу, отприлике 10 дана потом ухапшен је и Сава Драговић.[63] Према сведочењу Саве Драговића, пре његовог саслушања видео је да су у вези случаја Црњак довели и Љубишу Топаловића и Медић Ђорђа, које су раздвојили у посебне ћелије.[64]

Из записника са саслушања види се да је сарадњу са Црњаком признао од 1943. године, очигледно намерно прећутавши да су и пре тога били у контакту. Видевши да су већ Топаловић Љубиша и Медић Ђорђе ухапшени, признао је да је био у контакту са њима, и да им је Цветко Црњак једном приликом када су се заједно нашли, тражио да им набави револвер. Тај револвер набавио је полицијски стражар Ђорђе Медић, и оставио код Драговића у стану за Црњака, тражећи од њега да му плати за револвер 8000 динара. Након тога и Љубиша Топловић је донео 150 комада револверских метака и остави их Драговићу да их преда Црњаку.[65] Из овога је лако закључити да су међусобно сарађивали и познавали један другога. Приликом саслушања није негирао своју кривицу, изјавио је да му је Црњак више пута говорио о борби против окупатора, о скорој победи Совјетског Савеза, и слично а истрагу су водили Божидар Бећаревић и Јован Витас. У његовом досијеу стоји:

> „Обухваћен радом комунисте Цветка Црњака, пол. агента, коме је за рачун комуниста набавио један револвер са муницијом. У свом стану читао је са Црњаком, пропагандни комунистички материјал и дао Црњаку начелни пристанак за учествовање у отвореним акцијама у корист комуниста. Поред тога дао је Црњаку за комунисте и више табака хартије за писање и упијајуће хартије. Кривицу признаје."[66]

Драговић је потом послат у логор на Бањици, 29. децембра, одакле га је Специјална полиција изручила Гестапоу 13. јануара 1944. године, на даље ислеђивање.[67] Резултати ове истраге нису сачувани, али није тешко претпоставити каквој је тортури морао бити тамо изложен. Седамнаестог априла враћен је поново у логор на Бањици где је боравио до 19. јула 1944. године

62 Исто.
63 Исто
64 Исто, 6.
65 ИАБ, 3251/Д-XXXI-1180, Записник о саслушању Саве Драговића, 3.
66 ИАБ, УГБ, СП IV-353/6, Лични досије Саве Драговића.
67 Исто.

и према сећањима савременика имао добро држање. Тада је од стране Гестапоа упућен на рад, највероватније у неки од радних логора у окупираној Француској (Божовић 2014: 293). Саво Драговић је преживео рат, после рата се вратио у Београд где је радио као саобраћајни милиционер, оставио је кратка сећања на свој рад са Цветком Црњаком.

Друго лице са којим је сарађивао Црњак био је Љубиша Топаловић, полицијски агент. Рођен је 20. јуна 1909. године у Брђанима, у љубићком срезу од оца Томе и мајке Милеве, рођене Јовановић.[68] Након што је одслужио војни рок 1932. године ступио је у полицијску стражу при Управи града Београда где је био распоређен у саобраћајну полицију. Он и Цветко Црњак су се познавали пре рата, и заједно су радили и у одељењу саобраћајне полиције града Београда. Иначе у полицији је имао дуг стаж, 11 година, и био му је кум Сава Драговић. Полицијски агент постао је 1942. године и тада је оцењен у извештај у УГБ оценом „добар".[69] Он је био 1943. године заврбован за рад са Црњаком.[70] У тренутку хапшења је био у пратњи министра унутрашњих послова у чину полицијског агента I класе.[71] Ухапшен је 3-ег, а записнички саслушан 25. новембра 1943. године, истрага над њим је поверена Бећаревићу и Сремчевић.

Према сведочењу Саве Драговића, Љубиша Топаловић се није добро држао у полицији, изведен на суочење са њим и са Цветом Црњаком. „ Када га је „Блихер" ударио оштримице једним мало зашиљеним штапом-батином у срце, одмах је пао, био је срчани болесник, када је дошао к свести казао је „све је тачно што је Црњак казао" за мене и њега и овим је било завршено саслушање."[72] Из сачуваног записника сазнајемо да је на саслушању Љубиша Топаловић изјавио да је Цветка Црњака упознао још пре почетка Другог светског рата, када су заједно радили у саобраћајној полицији. Тада је стекао о њему утисак као о увек критички настројеном према режиму, некоме ко је често због тога био отпуштан из службе и враћан поново.[73] Своју сарадњу са Цветком Црњаком признао је од септембра месеца 1943. године, када су се нашли заједно пред Председништвом владе, и када им је Црњак тражио да набаве један револвер, чиме је у потпуности потврдио изјаву Саве Драговића и Цветка Црњака.[74]

Љубиша Топаловић у свом саслушању не признаје да је он сам икада желео да оде у одред, већ наводи како му је то Цветко Црњак једном приликом

68 ИАБ, 1886, 3252/ Д-XXXI-1181, Записник о саслушању Љубише Топаловића, 1.
69 ИАБ, УГБ, ОПА, К-39, Топаловић Љубиша, Извештај о оцењивању.
70 Исто.
71 ИАБ, УГБ, ОПА, К-39, Топаловић Љубиша, Лични подаци.
72 ИАБ, 1886, К-123з, Сећања Саве Драговића, 7.
73 ИАБ, 3252/ Д-XXXI-1181, Саслушање Љубише Топаловића, 1.
74 Исто, 2.

предложило, што је он наводно одбио због своје породице и посла. Међутим, Топаловић је потврдио да је јасно знао да Цветко Црњак има везе са комунистичким покретом у Београду и да је био присутан када им је тражи (Сави Драговићу-прим. Е. М.) и њему да набаве револвере и муницију, коју би он платио. Саслушања Љубише Топаловића и Цветка Црњака се у овом делу у потпуности поклапају, у смислу да је Топаловић заиста набавио револвер и муницију за коју се касније испоставило да је неисправна.[75]

Иако је Топаловић на саслушању тврдио да Црњак никада није конкретно тражио од њега да учествује у било каквој акцији комуниста, нити да им чини било какве услуге, иследници су закључили да је њему јако добро био познат разлог набављања муниције за Црњака са којим је отворено причао о комунистичком покрету, и који се пред њим хвалио. Због тога је „знајући ово, Топаловић је био дужан да на надлежном месту пријави овај случај са Црњаком. Пошто је као полицијски орган ово пропустио, то одаје утисак непоузданог службеника које не заслужује да се даље задржи у служби."[76]

Званично је отпуштен из службе 25. јануара 1944. године, по наредби шефа четвртог одсека Божидара Бећаревића, као национално непоуздан и због утврђене кривице сарадње са комунистима.[77] Љубиша Топаловић не само што није остао у служби већ је прошао идентичан пут као његов кум Сава Драговић, од Специјалне полиције до Гестапоа и Логора на Бањици, где се прилично разболео „од болести срца и плућа". Према сећањима у логору на Бањици његово здравствено стање било је већ поприлично лоше, а клонуо је и духом. Топаловић је 19. јула од стране Гестапоа упућен на принудни рад у Немачку, заправо био је упућен у концентрациони логор Матхаузен где је и преминуо 28. јануара 1945. године, као логораш број 99.796 (Божовић 2014: 293). Према сећањима Саве Драговића он је у логору преминуо од последица туберкулозе.[78]

Треће лице које је ушло у предмет као сарадник Цветка Црњака био је Сима Црњански, наредник СДС. Он је рођен 15. фебруара 1910. године у Пивницама, у Оџаџком срезу, од оца Јована и мајке Александре, рођене Мишић.[79] Завршио је најпре четири разреда основне школе 1921. године у селу Пивнице, а потом три разреда државне мушке гимназије у Новом Саду 1925. године.[80] Војску је служио у I коњичком телеграфском ескадрону у Загребу као капалар у периоду од 22. априла 1931. до 12. октобра

75 Исто, 3.
76 ИАБ, УГБ, СП IV-353/5, Лични досије Топаловић Љубише, Примедба полиције о случају Топаловић Љубише.
77 ИАБ, УГБ, СП IV-353/5, Лични досије Топаловић Љубише, Збору полцијских агента УГБ, 1.
78 Исто.
79 ИАБ, УГБ СП, АО/ПО-СДС, инв. бр 13, Ц-1399, Црњански Ј. Симо.
80 Исто.

1932. године. Као полицајац почео је да ради најпре у Загребу 1933. године, као стражар приправник. Потом је 1937. године премештен у Београд, у Одељење саобраћајне полиције УГБ, а затим је од октобра 1942. године радио у Комесаријату железничке полиције.[81] У период од 15. септембра 1933. до 15. фебруара 1934. године похађао је течај полицијских стражара приправника и положио завршни испит са врло добрим успехом. Решењем од 19. августа 1936. године упућен је као питомац I саобраћајног течаја Централне школе за полицијске извршне службенике у Земуну и распоређен по потреби службе на дужност Управе града Београда.[82] У току школовања оцењен је као „добар" 1933, 1934, 1935, 1936, 1938, затим као „врло добар" 1937. и 1939. године.[83]

Из његовог досијеа сазнајемо да је једном приликом, 16. октобра 1936. године, био кажњен на 10 дана затвора у касарни јер је приликом проласка Дворског воза око 9 часова ујутру провео једну женску особу да пређе преко железничке пруге испред Дворског воза иако је добио наређење да никога не пусти.[84] Ипак осим ове ситне непослушности Сима Црњански је имао добре оцене у полицији. Тако је био и званично похваљен 27. јуна 1937. године због храбрости показане у акцији заустављања украденог скупоценог аутомобила на Теразијама. Наиме, берлинска криминална полиција је почетком марта месеца известила телеграмом, да је расписана потерница за крадљивцем Куртом Шлагелом, због крађе уврло луксузног аутомобила, са таблицама IA 107347, која је достављена и Управи града Београда и саобраћајној полицији (*Политика*, 17. 3. 1937: 6). Испоставило се да се 13. марта такав аутомобил појавио на београдским улицама, а крадљивац је ухапшен управо захваљујући одлучној акцији Црњанског (*Време*, 15. 3. 1937: 6). О овом подвигу извештавале су Београдске новине „Политика" и „Време", а Сима Црњански је похваљен од стране својих надређених.

Решењем Управе града Београда од 15. октобра 1940. године, постављен је за полицијског стражара II класе, а затим је од октобра 1942. године радио у Комесаријату железничке полиције.[85] Такође је био лице да дужом каријером у полицији, у којој је радио 10 година пре хапшења. У тренутку хапшења 4. новембра 1943. године, вршио је дужност наредника Српске државне страже Управе града Београда. Записник са његовог саслушања сачињен је 24. новембра 1943. године.

Цветко Црњак је теретио Црњанског да је такође учествовао у набављању оружја за комунистичке илегалце. Истрага која је спроведена против

81 Исто.
82 Исто, Решење од 19. августа 1936. године.
83 Исто, Оцене Симе Црњанског.
84 Исто.
85 Исто.

Црњанског, а коју су водили Божидар Бећаревић и Јован Витас, је закључила да је он оптужен за сарадњу са Цветком Црњаком, коме је продао два револвера иако му је било познато да су они били намењени за комунистичку организацију па „с обзиром на све ово, а нарочито као полицијском органу, била му је дужност да овај случај достави надлежним властима, што Црњански није учинио, већ је на тај начин уствари помагао комунистима."[86]

Сима Црњански је поделио судбину двојице својих колега Саве Драговића и Љубише Топаловића, заједно са њима је пребачен најпре у логор на Бањици 29. децембра, одакле је 13. јануара 1944. године, упућен у Гестапо, да би поново био враћен на Бањицу, одакле га је Гестапо преузео 19. јула и послао на принудни рад, после чега се губи сваки траг о њему у доступним изворима.[87] Оно што им је такође, заједничко је то да их је полиција сву тројицу обрађивала и третирала као групу полицајаца издајника који су радили у корист непријатеља, а досије је би уврштен као „Јанко Јанковић и други" иако они нису сарађивали са Јанком Јанковићем и њихов профил и облик сарадње је био другачији.

Цветко Црњак је откривен по хапшењу Василија Бухе, који је рекао све што је знао о комунистичкој организацији, и између осталог одао је и своју везу са Цветком Црњаком. У налогу за хапшење Цветка Црњака, који је датиран 12. октобара 1943. године, наведено је да је се терети да је „повезан са парт. функционером Јовановић Николом Брацом[88], који га је кандидовао за члана партије."[89]

Када је сазнао да је Буха ухапшен, Цветко Црњак је побегао у Земун на неколико дана, у стан код своје супруге.[90]Да је Цветко тих дана био видно забринут, али да је чврсто веровао да Василија Буха неће ништа рећи, сведочи и Саво Драговић у својим сећањима. Према његовим речима неколико дана пре него што ће бити ухапшен Цветко је навратио код Саве Драговића, и забринуто му се пожалио да су му ухапсили вишу везу, и на тај начин му онемогућили сваки даљи рад на неко време. Међутим, он је још једном изразио чврсто уверење да ће Буха „херојски погинути а да неће одати своје другове".[91]

Василије Буха је издржао тортуру у полицији шест дана колико је било неписано правило за илегалце јер су њихови сарадници које би одали претходно имали довољно времена да се склоне на безбедно место.[92]

86 ИАБ, УГБ, СІІ IV-353/4, Лични досије Симе Црњанског.
87 ИАБ, Уверење Историјског архива да су Сима Црњански, Сава Драговић и Љубиша Топаловић били заточеници на логора на Бањици.
88 Никола Јовановић Браца, је било лажна исправа на име Васлија Бухе.
89 ИАБ, УГБ, СІІ IV-353/3, Лични досије Цветка Црњака.
90 ИАБ, 2939/ К-123ђ, Изјава Марка Черанића о Цвеку Црњаку, 4.
91 ИАБ, 1885, 2931/ К-IV-123з, Сећања Саве Драговића, 4.
92 Разговор са сином др Благоја Нешковића, Небојшом Нешковићем. Београд, 14. април 2018.

Међутим, нико није на време упозорио њихове курире и тајне везе што је био пропуст Петра Стамболића који није склонио људе. Црњак је поново кренуо за Београд, иако је било неизвесно како ће проћи, али чим је стигао на мост 13. октобра 1943. године њега су сачекали и ухапсили припадници одељења Специјалне полиције.[93] Хапшење су извршила тројица агента, која су дежурала очекујући да ће се вратити за Београд.[94]

Према наводима који нису за сада потврђени у другим историјским изворима, око пола сата касније после одласка Цветка Црњка из Земуна у Београд, стигло је обавештење од Штаба партизанских одреда Војводине, у коме је писало да је Буха провалник и да би Цветко Црњак требало да дође у најближи одред (*Дуга*, 15. 2. 1972: 5). Приликом претреса стана у Хаџи Милентијевој улици након што је ухапшен Црњак, полиција је у њему пронашла доста ствари, много пропусница, печата махом из Паробродске полиције где је Црњак тада радио, а које су коришћене у кретању илегалца. Поред тога приликом претреса нађено је и доста пропагандног материјала, оружја и књига. Запленењено је 7 пиштоља, пушке и печати са пропусницама.[95] У стану у Земуну пак није пронађено ништа, пошто је породица то успела да склони на време.

Убрзо је ухапшена и његова супруга, Теодора Иванишевић, 16. октобра, и одведена у затвор у Ђушиној улици, где је и сазнала да јој је муж ухапшен.[96] Саслушавали су је агенти Јован Витас и Сремчевић, који су је том приликом испитивали о раду Цветка Црњака[97] Приликом боравка у затвору Теодора је била изведена на суочавање са Василијом Бухом, који је теретио за рад. Међутим, приликом тог сусрета Буха није био у стању ништа да каже, јер је од последица физичке тортуре био у полусвесном стању. Према Теодорином сећању „он је лежао у ходнику и само на образу је имао мало бело иначе је сав био црн. Иако је код нас у стану био месец дана као илегалац, ја га нисам познала. Био је претучен и стварно сам рекла да га не познајем кад су ме питали иследници да ли га познајем.“[98]

Ухапшени Цветко Црњак је био сурово претучен одмах у затвору, остало је забележено да га је иследник Витас тукао врећицама песка по бубрезима, и да су му била поломљена ребра (*Дуга*, 15. 2. 1972: 5) о чему сведочи и сећање његове супруге која је успела на кратко да га тамо види свог испребијаног. [99]

93 ИАБ, УГБ, СП IV-353/3, Лични досије Цветка Црњака, Збору полицијских агената Управе града Београда, 21. октобар 1943 године.

94 ИАБ, 1886, 2939/ К- IV-123Ђ, Изјава Марка Черанића о Цветку Црњаку, 5; ИАБ, 1886, 2963/ К-IV-123, Сећање Миодрага Седерландића, 30. март 1963. 4.

95 ИАБ, УГБ, СП IV-353/3, Лични досије Цветка Црњака.

96 ИАБ, 1886, 2842/МГ-ХЛ-404, Сећање Теодоре Иванишевић,15.

97 Исто.

98 Исто, 17.

99 ИАБ, 1886, 2842/МГ-ХЛ-404, Сећање Теодоре Иванишевић, 19.

У досијеу постоји прибелешка – мишљење Специјалне полиције о Цветку Црњаку:

> „Ухапшен 13. октобара 1943 године. Повезан са комунистичким покретом од прошле године. Као такав чинио комунистима разне услуге: набављао им пропуснице за Земун, оружје и муницију, скривао у своме стану високе партијске функционере. Прошле зиме био је у вези са ухапшени комунистом Лисијак Јанком, по чијем наговору је требао да унесе једну паклену машину у Управу града, односно у просторије IV отсека. У последње време био је повезан са једним ухапшеним чланом ПК КПЈ за Србију, који га је кандидовао за члана партије. Крајем месеца септембра ове године пратио је из Београда до Лесковца секретара Покрајинског комитета за Србију, коме је истовремено служио као лична безбедност. Поред рада у Београду био је повезан и са земунском комунистичком организацијом.
>
> Дана 13. Јануара 1944. преузет од стране Гестапоа.“[100]

Цветко Црњак је званично решењем изванредног комесара за Персоналне послове од 20. новембра 1943. године као национално неподобан отпуштен из државне службе са губитком свих стечених права.[101]

Специјална полиција је у вези случаја Цветка Црњака ухапсила и Марка Чеканића, на основу тога што је Црњак на саслушању изјавио да је са њиме био у вези и радио на пољу комунистичке пропаганде[102] Чеканића је лично саслушавао Божидар Бећаревић, иако је му је био додељен други иследник на почетку, што говори о томе да је полиција врло озбиљно схватила питање издајника у својим редовима.[103] Увидом у персонални досије Марка Чеканића, и његово саслушање види се да заиста и није било никаквих признања са његове стране, он је негирао било какву политичку везу са Цветком Црњаком. У затвору је био и брутално тучен, о чему сведочи да је непосредно пре пуштања био упућен на болничко лечење, у периоду од 2. до 7 децембра 1943. године.[104] Испоставило се да је Марка Чеканића из затвора спасило познанство са Иваном Хаугом[105], који је из страха да он не буде повезан са комунистима интервенисао у Специјалној полицији, изгледа да је он покушао да интервенише и за Црњака, али да та интервенција није уродила плодом.[106]

---

100 ИАБ, УГБ, СП IV-353/3, Лични досије Цветка Црњака.

101 Исто.

102 ИАБ, УГБ, СП IV-370/87, Лични досије Марка Чеканића.

103 ИАБ, 1886, 2939/К-IV-123ђ, Изјава Марка Чеканића о Цветку Црњаку, 5.

104 ИАБ, УГБ, СП IV-370/87, Лични досије Марка Чеканића.

105 Након ослобођења Београда, Иван Хауг се предао Совјетским војницима, који су га потом предали ОЗНИ. Тамо је саслушаван и Марко Чеканић је био позван за сведока. Међутим, пошто је био терећен од стране више других лица јер је радио у Гестапоу, у немачкој униформи у чину зондерфирера, стрељан је (ИАБ, 1886, 2939/К-IV-123ђ, Изјава Марка Чеканића о Цветку Црњаку, 6).

106 Исто, 5

Према сећањима Миливоја Марковића, Хауг и Цветко Црњак су се познавали још пре рата и неко време су становали заједно, а касније се у току рата продубио њихов контакт.[107]

Након ислеђивања у затвору у Ђушиној улици, затвореници оба члана брачног пара Црњак су пребачени у логор на Бањици. Теодора Иванишевић је делила ћелију на Бањици заједно са сестром Јанка Јанковића, Босом Ђорђевић и до тада ништа није знала о вези између Јанка Јанковића и Цветка Црњака. Од Босе је сазнала да је њен брат радио као службеник Управе града Београда и да је помогао многим комунистима које је спасао сигурне смрти. [108]

Цветко Црњак и Јанко Јанковић су истовремено пребачени у затвор Гестапоа где им се како је то касније приказивала комунистичка пропаганда указала прилика да заједно побегну (Поповски 1954: 106). Њих двојица су држани у посебни затворским ћелијама, у затвору Гестапоа који се налазио у згради некадашњег београдског Окружног суда, на данашњем тргу Николе Пашића. За време савезничког бомбардовања Београда, 14. априла 1944. године, једна од првих експлозија разрушила је зид затворске зграде. Према наводима касније штампе, која је имала и пропагандни тон, неколико затвореника је искористило прилику и истрчало из зграде. Стража је у том тренутку била у склоништима од ваздушног напада. У затворском дворишту се нашао и Цветко Црњак, који је бежећи приметио да је улаз у ћелију где се налазио Јанко Јанковић, делимично затрпан. У том тренутку са њим је био и Саво Драговић, који је испитиван у вези случаја Црњак. Њих двојица су почели да откопавају улаз, не желећи да побегну без Јанка Јанковића (*Дуга*, 15. 2. 1972: 5). Саво Драговић који је био и директан учесник ових догађаја је то доста реалистичније приказао.[109]

Судећи према овом исказу, Цветко Црњак и Саво Драговић јесу избавили Јанка Јанковића из његове ћелије, али није ни било прилике да заједнички побегну, нити су Цветко и Саво пре тога покушали бекство, јер су стражари и те како мотрили на излаз. Евидентно да је прича касније коришћена у сврху пропаганде попримила ове обрисе, но и поред тога она сведочи о другарском односу Црњака и Јанковића који је очигледно постојао.

Јанко Јанковић и Цветко Црњак су имали другачији начин рада, и деловали су независно један од другог. Иако је у литератури остало забележено да се њих двојица нису познавала пре хапшења, доступна сећања говоре да заправо јесу имали међусобни контакт. Тако је Марко Черанић у својим сећањима записао да му је Црњак причао да има једног друга у полицији који му даје обавештење о хапшењу, а да је касније сазнао да је то био

107 ИАБ, 1886, 2938/К-123д, Сећања Миливоја Марковића о Цветку Црњаку, 1.
108 ИАБ, 1886, 2842/МГ-ХЛ-404, Сећање Теодоре Иванишевић, 19.
109 ИАБ, 1885, 2931/К-IV-123з, Сећања Саве Драговића, 8-9.

Јанко Јанковић.[110] Још прецизнија у сећањима је Даница Илић Чале, која јасно каже „са другом Јанком Јанковићем сам се упознала 1942. године у стану код друга Црњака, који ми се такође много допао јер је заступао по свим задацима правилно мишљење."[111] Такође и бивши службеник код Јанка Јанковића, Петар Дегић наводи да је у просторијама Специјалне полиције, у једном ходнику постојала зидна карта целе Европе, на којој су била обележена сва бојишта и да је „скоро свако јутро могао видети Јанка са Душаном Думитровом (који је радио на чувању ствари и личних исправа притворених лица) и Црњаком, у униформи стражара СДС, где расправљају о напредовању Црвене армије и савезника на афричком фронту."[112] Може се закључити да се њих двојица јесу познавали и делили мишљење о комунистичком покрету, иако су имали различите везе и контакте са другим деловима комунистичке организације, мало је вероватно да нису знали за међусобан рад.

У прилог томе иде и чињеница да су и заједно су ислеђивани и боравили у Гестапоу и на Бањици. Јанко Јанковић је хвалио Црњака и његово храбро држање пред полицијом, упркос тортури коју је доживео. Према сећањима савременика Црњак је у логору на Бањици био добро прихваћен од стране осталих затвореника.[113] Дошавши у логор на Бањици Јанко Јанковић, Цветко Црњак, Љубиша Топаловић и Саво Драговић су делили исту собу и имали су прилике да се за то време испричају. Према сећањима његове супруге чим је видела Црњака на Бањици он је обавестио да је Василије Буха одао све полицији, и да је он одговоран за то што ће многи бити приведени и стрељани.[114] У историографији је важило да је Василије Буха био тај који је одао све о раду Црњак Цветка и да га је на тај начин ставио пред свршен чин. Међутим, у сећању Саве Драговића, помиње се први пут могућност да је Душан Јовановић Жућа био заправо тај који је испричао појединости. Ипак требало би са дозом резерве узети и ова сећања, чињеница је да су комунисти према Душану Јовановићу Жући били изузетно ненаклоњени. У писаним сачуваним документима односно изјавама Душана Јовановића која је дао пред Специјалном полицијом нема ни једног помена Цветка Црњака нити били ког другог лица из групе са којом је Цветко Црњак сарађивао.

У званичном саслушању Василија Бухе нисмо нашли податке о Цветку Црњаку и његовој групи, али у личном досијеу Цветка Црњака стоји да је ухапшен на основу повезаности са њим из чега јасно проистиче да је он

110 ИАБ, 1886, 2939/К-IV-123ђ, Изјава Марка Черанића о Цветку Црњаку, 4.
111 ИАБ, 1886, 2934/ К-IV-123а, Сећања Данице Илић Чале, 23. март 1963, 1.
112 ИАБ, 1886, 2942/ К-IV-124а, Сећања Петра Дегића, 13. јун 1963, 1.
113 Видети: ИАБ, 1886, К-IV/124е, Изјава о Стојановић Светомира о Јанку Јанковићу; ИАБ, К-IV/124г, Изјава Милоша Радосављевића о Јанку Јанковићу, 11. јуна 1964. године; ИАБ, К-IV/124п, Изјава Радоваса М. Беловуковића о Јанку Јанковићу, 7. маја 1968. године; ИАБ, 2848/МГ-XL-409, сећања Босе Ђорђевић.
114 ИАБ, 1886, 2842/МГ-ХЛ-404, Сећање Теодоре Иванишевић, 20.

поменуо свој рад са Цветком. Такође постоји могућност да је постојала још нека изјава пошто нисмо пронашли комплетан досије Василија Бухе. Са друге стране што се тиче ухапшених сарадника Цветка Црњака, Саве Драговића, Љубише Топаловића и Симе Црњанског, они се помињу једино у саслушању које је дао у Цветко Црњак, па не би требало искључити могућност да су касније саборци Цветка Црњака желели да верују да он ништа није одао у полицији и да на неки начин оправдају чињеницу да јесте поменуо своје везе, али само зато што је на то већ био приморан.

Цветко Црњак није дуго остао на Бањици, након 10 дана осуђен је на смрт стрељањем.[115] Стрељан је заједно са Јанком Јанковићем и Душаном Јовановићем Жућом, у Маринковој бари 27. априла 1944. години.

Теодора се присећала касније догађаја непосредно после стрељање: „Увече су другарице одавале пошту, као што је био обичај да дајемо пошту нашим друговима, и ја сам заједно са њима одала пошту на тај начин што смо певале Лењинов марш: „Ви падосте жртвом!“ и једним минутом ћутања.“[116]

Супруга Цветка Црњака Теодора Бела Иванишевић је пуштена из логора на Бањици непосредно пред ослобођење, после чега се склонила код Марка Чеканића и преживела је рат. Цветко Црњак није имао потомство, од савременика је остао упамћен као добродушан, али често и доста нагао и превише отворен човек. Комунистичка партија после рата није одала ни на један начин признање његовом раду, није постојало спомен обележје нити улица са његовим именом, такође није проглашен за народног хероја. Једини предлог овог типа који је потекао од Благоја Нешковића 1984. године био је одбијен, његове заслуге у историографији су остале заборављене.[117]

ИЗВОРИ

АЈ, Централни комитет (ЦК КПЈ), 1943/518, Саслушање Василије Бухе.
ИАБ, 2157, Легат Благоја Нешковића и Браниславе Бране Перовић, кутија 1.
ИАБ, УГБ СП, К-2, ред. бр 265, Шефу збора полицијских агента.
ИАБ, МГ-227, Сећања Видоје Смилевског.
ИАБ, 1800/МГ-XXII/238, Срески комитет Земун.
ИАБ, К-IV-124, Изјаве о Јанку Јанковићу.
ИАБ, К-IV-123, Изјаве о Цветку Црњаку.
ИАБ, 1886, 2842/МГ-ХЛ-404, Сећање Теодоре Иванишевић.
ИАБ, УГБ, СП IV-370/87, Лични досије Марка Чеканића.
ИАБ, УГБ, СП IV-353/3, Лични досије Цветка Црњака.
ИАБ, УГБ, СП IV-353/4, Лични досије Симе Црњанског.

115 ИАБ, 1885, 2931/К-IV-123з-7, Сећања Саве Драговића, 13.
116 ИАБ, 1886, 2842/МГ-ХЛ-404, Сећање Теодоре Иванишевић, 20.
117 ИАБ, фонд 2157, Легат Благоје Нешковића и Браниславе Бране Перовић, Мој рад и „нерад“ од 1948-1953 године, К-1, стр. 1-11.

ИАБ, УГБ, СП IV-353/6, Лични досије Саве Драговића.
ИАБ, УГБ, СП IV-353/5, Лични досије Топаловић Љубише.
ИАБ, УГБ, ОПА, К-39, Топаловић Љубиша.
ИАБ, УГБ СП, АО/ПО-СДС, инв. бр 13, Црњански Ј. Симо
ИАБ, 3252/ Д-XXXI-1181, Саслушање Љубише Топаловића.
ИАБ, 3253/Д-XXXI-1182, Саслушање Цветка Црњака.
ИАБ, Уверење Историјског архива да су Сима Црњански, Сава Драговић и Љубиша Топаловић били заточеници на логора на Бањици.
Разговор са сином др Благоја Нешковића, Небојшом Нешковићем. Београд, 14. април 2018.

ШТАМПА

Марић 1972: Михаило Марић, „Полицијски агент. Човек партије.“, *Дуга*, 15. фебруар, 12.
1937: „Опасна варалица и крадљивац аутомобила из Берлина ухапшен на сред Теразија“, *Политика*, 17. март, 6.
1937: „Луксузни аутомобил који је пре 10 дана украден ухваћен је прекјуче у Београду“, *Време*, 15. март, 6.

ЛИТЕРАТУРА

Атанацковић 1962: Жарко Атанацковић. *Земун и околина у рату и револуцији*. Београд: Нолит.
Божовић 2014: Бранислав Божовић. *Специјална полиција у Београду*. Београд: Завод за уџбенике.
Глишић, Миљанић 1994: Венцеслав Глишић, Гојко Миљанић. *Руковођење народноослободилачком борбом у Србији* 1941–1945, Београд: Институт за савремену историју.
Мирковић 2018: Ена Мирковић. *Благоје Нешковић*. Лепосавић: Институт за српску културу.
Поповски 1954: Тошо Поповски. *У осињаку*. Београд: Борба.

Ena S. MIRKOVIĆ

CVETKO CRNJAK AND HIS ASSOCIATES – POLICE OFFICERS IN THE SERVICE OF THE PARTY DURING THE SECOND WORLD WAR

Summary

During the Second World War, the connection between Belgrade and Zemun was very important for the illegal communist movement. In this way all reports, materials and money were sent to the Provincial Committee for Serbia. On the other hand, the Provincial Committee for Serbia used this connection to send letters to the District Committee of Zemun and to transfer compromised illegals to liberated territory. Maintaining this connection was quite difficult and dangerous because this was the border "between two states", which had to be crossed with appropriate IDs and often with various illegal materials. All illegals had to be provided with passports or appropriate IDs, which they procured illegally. In order to fulfill these tasks, the Communist Party recruited police officers who were sympathizers of the communist movement, as was the case with Cvetko Crnjak and his group.

Cvetko Crnjak was a policeman who worked in the ship's police in Zemun. He became a sympathizer of the movement even before the beginning of the Second World War, and from 1941 he began to actively cooperate with the movement. He did not work alone, but was assisted by his fellow police officers Simo Crnjanski, Ljubiša Topalović and Sava Dragović. Crnjak was involved in several party actions during the war: procuring weapons for the communist movement, spreading communist propaganda, transporting illegals, procuring false documents. In 1943, he was elected to provide the secretary of the Provincial Committee on the way to Leskovac. This whole group was discovered in October 1943. After that, Ljubiša Topalović, Sima Crnjanski and Sava Dragović were sent to camps abroad, and Cvetko Crnjak was shot in Marinkova bara on April 27, 1944. All of them were forgotten after the war, and the Communist Party did not in any way acknowledge their work.

Key words: Cvetko Crnjak, police officers, associates of the people's liberation movement, Zemun, Second World War, Communist Party of Yugoslavia.

Рад је предат 9. јуна 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баūūине*, одобрен за штампу.

УДК 355.425.2:929(497.115)"1942/1944"(093.2)
94(497.11)"1939/1945"(093.2)
doi: 10.5937/bastina31-32697

Оригинални научни рад

*Небојша В. СТАМБОЛИЈА**
Институт за савремену историју, Београд

СТРУКТУРА ОФИЦИРСКОГ КОРА СРПСКЕ ДРЖАВНЕ СТРАЖЕ У МИТРОВИЧКОМ ОКРУГУ 1942–1944.

Апстракт: Тема овог рада је анализа официрског кора Српске државне страже у Митровичком округу. У уводном делу су објашњене промене у формацији, старешинском кадру и субординацији ове колаборационистичке војне формације на наведеном простору. У главном делу рада, на основу 43 сачувана досијеа официра, који су у неком тренутку окупације служили на простору наведеног округа, представља се њихова структура по националности, вери, месту рођења, школовању, брачном и породичном стању. Такође, дате су и кратке службене биографије свих анализираних официра. Рад је написан на основу изворне и објављене грађе, првенствено из Војног архива, штампе из тог периода и литературе.

Кључне речи: Српска државна стража, Други светски рат, окупација, Бајазит Бољетини, Пашко Пренка, Митровички округ, официри, војска, жандармерија, окупирана Србија.

ТЕРИТОРИЈАЛНА И БЕЗБЕДНОСНА РЕОРГАНИЗАЦИЈА КОЛАБОРАЦИОНИСТИЧКЕ УПРАВЕ У ОКУПИРАНОЈ СРБИЈИ КРАЈЕМ 1941. И ПОЧЕТКОМ 1942. ГОДИНЕ

Почетком 1942. године, а због потребе ефикаснијег контролисања територије окупиране Србије, долази до реорганизације безбедносно-обавештајног апарата немачке окупаторске силе. Од Више команде за нарочиту употребу и Штаба војноуправног команданта створена је институција Командујућег генерала и војног заповедника, коју је функцију вршио генерал Паул Бадер (Kreso 1979: 179-180). Оперативна група полиције (Sicherheitspolizei – SiPo) и нацистичка обавештајна служба (Sicherheitsdienst – SD) спојене су, а на чело нове институције (Заповедник полиције сигурности и службе безбедности – Befehlshaber der Sicherheitspolizei

* Научни сарадник, nstambolija@gmail.com

und der Sicherheitsdienst – BDS) дошао је пуковник Емануел Шефер. Средином фебруара формирана је институција заповедника Полиције поретка (Befehlshaber der Ordnungspolizei – BdO), а за команданта је постављен потпуковник Андреас Мај. Ове две институције су подређене новопостављеном Вишем вођи СС-а и полиције генералу Аугусту Мајснеру, чиме се довршио процес реорганизације (Koljanin 2011: 151-152).

У складу са новонасталим променама указала се и потреба за реорганизацијом колаборационистичких оружаних снага. Почетна иницијатива је кренула од колаборационистичке владе. Кроз дневну штампу су се јављале информације о новој формацији већ почетком јануара, а организација се спроводи у фебруару 1942. Иако је било и других идеја (Српска државна полиција, Српска народна гарда) на састанцима код генерала Милана Недића договорено је да се нова формација назове Српска државна стража (Димитријевић 2011: 155-158; Стамболија 2020: 56-63).

Уредба о устројству је објављена 3. марта 1942. По тој уредби, СДС је била дефинисана као униформисана и оружана трупа која врши полицијску извршну и граничну службу. У њен састав укључени су припадници дотадашње жандармерије, полицијске страже, оружаних одреда и погранични органи финансијске контроле. Припадници СДС су били у служби Министарства унутрашњих послова. Српска државна стража се делила на: 1) градску државну стражу, која је вршила службу у Београду и другим градовима, 2) пољску државну стражу, која је вршила службу на целој територији земље осим на подручјима градских стража и 3) граничну стражу, која је вршила граничну службу. На територији града Београда је, као посебна јединица која је била директно подређена управнику града Београда, службу вршила Српска државна стража Управе града Београда. На челу СДС је био командант, који је са штабом сачињавао Команду СДС. Даље, територијалном поделом СДС је била подељена на окружне (градске), а ови на среске (квартне) одреде. Срески су се даље делили на потребан број станичних одељења. Припадници су морали испуњавати одређене услове што се тиче висине, старости, писмености и сл. (Службене новине 1942).

Уредбом од 26. децембра 1941. године Србија је подељена на 14 управних округа. Тада су и прецизиране дужности и обавезе окружних начелника, којима су дата широка овлашћења. У новоформирани Митровички округ, са седиштем у Косовској Митровици, ушло је шест срезова: Вучитрнски (Вучитрн), Дежевски (Нови Пазар), Лапски (Подујево), Митровички (Косовска Митровица) и Студенички (Рашка) (Службене новине 1941).[1]

1 Поред митровичког, формирани су још следећи окрузи: банатски, београдски, ваљевски, зајечарски, крагујевачки, краљевачки, лесковачки, крушевачки, моравски, нишки, пожаревачки, ужички и шабачки.

Карта Митровичког округа

СРПСКА ДРЖАВНА СТРАЖА У МИТРОВИЧКОМ ОКРУГУ

Убрзо по окупацији, на простору који је обухватао срезове са албанском и муслиманском већином (митровички, вучитрнски, дежевски и лапски), а који су остали у оквиру немачке окупационе зоне, организована је албанска жандармерија. Њоме је командовао Бајазит Бољетини, бивши капетан Југословенске војске, иначе син Исе Бољетинија, познатог албанског првака. Крајем 1941. године, бројно стање ове жандармерије је било 837 људи. Од тог броја је било 17 официра и 141 подофицир. У среским местима и у Звечану биле су команде чета. У Косовској Митровици је било 269 жандарма, Новом Пазару 153, Подујеву 151, Вучитрну 119 и Звечану 135.

У овој жандармерији је у почетку било Срба, али су они убрзо одстрањени (Божовић, Вавић 1991: 86-88).

Територијалном реорганизацијом Србије и стварањем Митровичког округа овај крај није административно укључен у састав „Недићеве Србије", а није прихваћена ни нова организација безбедносних снага у фебруару 1942, када је створена Српска државна стража. Тек крајем априла 1942, након доласка Харолда Турнера, Георга Кисла и Милана Ађимовића у Косовску Митровицу, Албанци су, након снажног немачког притиска, прихватили да на тај простор дође један број српских стражара и да њихова жандармерија уђе у састав Српске државне страже. За окружног команданта је постављен Бајазит Бољетини, који је тада унапређен у чин мајора (Божовић, Вавић 1991: 109-111).

Српски стражари су ушли у Косовску Митровицу 25. априла 1942, а дан касније у Подујево и Вучитрн. Њихов долазак је изазвао реакције албанског и муслиманског становништва, које су претиле да прерасту у немире и сукобе, али се ситуација смирила због енергичне реакције немачког крајскомандanта у Косовској Митровици. Албански стражари су носили другачије амблеме и службене знакове у односу на остале припаднике СДС. Униформе су биле исте, али су капе биле различите. Српски стражари су носили шајкаче са српским двоглавим орлом, а албански стражари албанске војничке капе са старим Скендербеговим амблемом у облику јарца. У новембру 1942. године бројно стање СДС у Митровичком округу износило је 36 официра и 939 подофицира и стражара (Пурић 2016: 188-189).

Свака од окружних команди у Српској државној стражи је била означавана римским, а среске команде арапским бројевима. Митровичка окружна команда је означавана римским бројем IX, а среске команде: Вучитрнска (IX/1), Дежевска (IX/2), Лапска (IX/3), Митровачка (IX/4) и Студеничка (IX/5).[2]

На месту окружног команданта сменила су се свега двојица официра. Од формирања до 16. јуна 1944. званично је на месту команданта био Бајазит Бољетини. Након што је унапређен у чин мајора по преузимању дужности, он је још једном ванредно унапређен, добивши чин потпуковника 18. фебруара 1943. године.[3] Након капитулације Италије септембра 1943. учествује у прогонима и разоружавањима српских стражара и уопште српског становништва. Одлази у Албанију и преузима команду над Добровољачким полицијским пуком „Косово" који су формирали Немци. Ова је јединица починила многе злочине над српским становништвом у Метохији.

2 Војни архив, Недићева архива, 144–1–23, Наредба бр. 14 Команданта СДС од 28. марта 1942.

3 ВА, НдА, 145–1–27, Наредба бр. 14 Команданта СДС од 18. фебруара 1943.

Након ослобођења је избегао у емиграцију (Живковић 2018: 405-406). Званично од 16. јуна 1944, а фактички већ од септембра 1943. године, дужност окружног команданта обављао је мајор Пашко Н. Пренка, који је истовремено био и на дужности предстојника градске полиције у Косовској Митровици. Он је био у непосредној вези са Гестапоом и један од најпоузданијих сарадника немачке полиције (Божовић-Вавић 1991: 166-167).

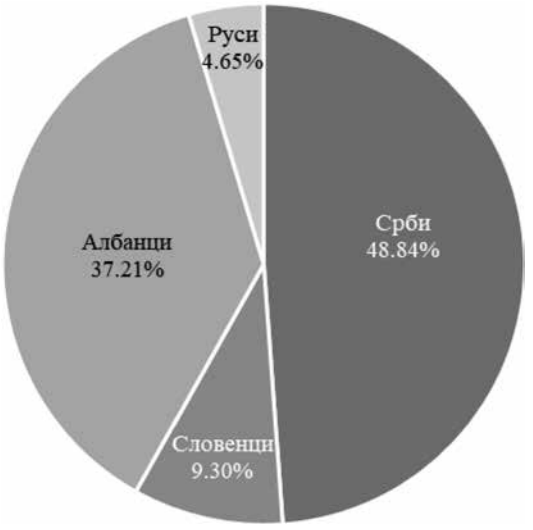
У јесен 1944. долази до распада организације СДС у овом округу. Српски припадници су делом дезертирали, а делом се прикључили партизанским јединицама, а албански су такође дезертирали или се прикључили балистичким и вулнетарским формацијама, које су наставиле да се боре против јединица НОВЈ (Стамболија 2020: 145-146).

СТРУКТУРА ОФИЦИРА СДС У МИТРОВИЧКОМ ОКРУГУ

Наведеном уредбом о устројству СДС кандидати за ступање у официрски кор морали су испуњавати неколико услова: да су српске народности и чисто аријевског порекла; да су навршили 18 и нису прекорачили 30 година живота; да су телесно и душевно здрави; да су неожењени, удовци без деце или законски разведени од жене без деце; да су беспрекорног владања; да имају најмање средњу школску спрему; да су високи најмање 168 цм (за пољску стражу), 169 цм (за градску стражу), односно 170 цм (за пријем у Српску државну стражу Управе града Београда). Међутим, у одређеним ситуацијама Министар унутрашњих послова је, на предлог команданта СДС, могао евентуалне кандидате за пријем ослободити свих услова осим да су душевно и телесно здрави и да имају чисто аријевско порекло. Уколико им није признат ранији чин односно положајна група, официри су почињали службу са чином потпоручника-приправника државне страже X или, ако је у питању лице са факултетском дипломом, IX положајне групе. У зависности од школованости трајала је и приправничка служба. Тако је она за кандидате са факултетском спремом трајала годину дана, са средњом школском спремом две и за све остале три године (Службене новине 1942).

Иако је СДС формирана 3. марта 1942. године, званично превођење официра у кор Српске државне страже десило се тек средином октобра 1942. године. Тада се скоро читав састав официрског кора нашао у дневним новинама *Ново време* и том приликом су им одређене положајне групе (Ново време 1942, Ново време 1942а). У исто време регулисан је и статус Српске граничне страже која је издвојена из СДС и од ње створена посебна војна формација која је потчињена Министарству финансија (Службене новине 1942а).

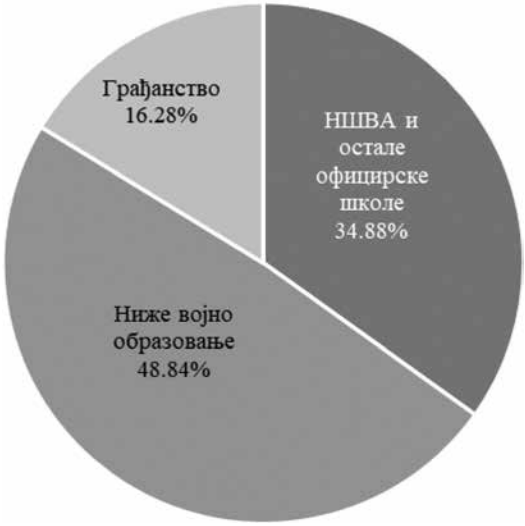
У Војном архиву у Београду, у фонду Недићева архива (кутије 141, 142 и 143) сачувана су 664 досијеа официра Српске државне страже. Од наведених, издвојили смо 43 официра који су, у неком тренутку рата, служили у Митровичком округу и извршили анализу.

Национална структура официра СДС
у Митровичком округу

Национална и верска структура анализираних припадника официрског кора није била потпуно у складу са структуром становништва у округу у коме је, према немачким подацима, живело 83.749 Срба (44,25%) од укупног броја од 189.252 становника (Божовић, Вавић 1991: 50). Нешто мање од половине анализираних официра је била српске националности (21 – 48,84%), док је Албанаца било 16 (37,21%). Четири официра су били пореклом Словенци (2,86%), а била су и два Руса (4,65%). Слична је била и верска структура. Официра са православном вероисповешћу је било 23 (53,49%), муслимана 15 (34,88%), а католика је било 5 (11,63%).

Према месту рођења, приметна је доминација кадрова рођених на подручју бивше Краљевине Србије, одакле је била велика већина анализираних официра (28 – 65,12%). Чак половина од њих (15) је била рођена управо на простору анализираног простора, односно Митровичког округа. Пореклом из бивше Аустро-Угарске, али са подручја која су припала југословенској краљевини, било је 5 официра, односно 11,63%. Из бивше Краљевине Црне Горе пореклом су била тројица официра, а исто колико је било рођено и на простору Албаније (6,98%). Двојица су рођена у Русији и по један у Италији и Немачкој.

Образовна структура официра СДС
у Митровичком округу

Будући да је велики број школованих официра завршио у заробљеништву, недостајући број неопходан за попуну формације примљен је у кор СДС из грађанства или унапређењем подофицирског кадра. Овај проблем је нарочито био изражен у Митровичком округу, у ком је школованих официра (са завршеном Нижом школом војне академије или сличном одговарајућом спремом) било свега нешто више од трећине (15 - 34,88%). Ипак, неки облик завршене ниже војне школе (подофицирске) имао је 21 официр (48,84%), док их је седморица (16,28%) унапређено у официрске чинове из грађанства.

Иако је новостворена формација била замишљена као наследник жандармерије, тек деветорица официра (20,93%) су раније служила у Југословенској жандармерији. Ово је ипак нешто више ако се упореди са целокупним официрским кором СДС, у којој је из жандармерије вукло порекло 15,66% (Stambolija 2011: 37-38).

Досијеа нам дају и информацију коју су од класа завршили они који су студирали на Нижој школи војне академије. Сви официри су се школовали у класама које су завршиле академију у периоду 1929–1939, тј. од 54. до 64. класе. То су особе које су углавном рођене у периоду од 1907–1920. и до почетка рата имале између 21–34 године, из чега закључујемо да је највећи број школованих официра био релативно млад.

Иако је један од услова за ступање у официрски кор био и да су кандидати неожењени, разведени или удовци без деце, стање ствари на терену је принудило колаборационистичке власти да тај услов не примењују.

Од анализираног броја официра, више од три четвртине су били ожењени (33 – 76,74%), а овај услов је испуњавало свега 10 (23,26%). Мада их је већина било ожењених, готово половина је било без деце – њих 21 (48,84%). Једно дете је имало њих 6 (13,95%), двоје 8 (18,60%), а троје и више деце такође осморица официра (18,60%). Велика је несразмера у броју деце између одређених националности. Док су официри српске националности у просеку имали 0,62, официри албанске националности су имали 2,56, а словеначке 1,5 деце. Рекордери су свакако били потпоручник Рагиб Потуровић са осморо и потпоручник Ходо Пљакић са седморо деце.

У наставку наводимо кратке службене биографије свих анализираних официра, уз напомену да је сасвим сигурно да знатан број досијеа официра није сачуван, укључујући и досије првог окружног команданта Бајазита Бољетинија. Поредећи Митровачки са неким другим окрузима који су имали једнак број срезова, сматрамо да недостаје између 30% и 40% досијеа, односно да је укупан број официра који је служио у округу био 60-70 (Стамболија 2019: 341-360).

БИОГРАФИЈЕ ОФИЦИРА СДС У МИТРОВИЧКОМ ОКРУГУ

АМИЦИЋ (ЈОСИП) ЈОСИП. Рођен у селу Брестовица (срез Комански, округ Сежански, Италија) 28. августа 1899. Вероисповест католичка, народност словеначка. Завршио коњичку подофицирску школу у 7. класи. Служио као активни официр у војсци, а рат га је затекао на месту ађутанта коњичке школе. Унапређен у чин: потпоручника 1.4.1927, поручника 3.4.1931, капетана 2. класе 6.9.1935. и капетана 1. класе 6.9.1938. Распоред у Митровичком округу: помоћник команданта Окружне команде СДС (6.5.1944-?)[4]

БОШКОВИЋ (ДОБРИВОЈЕ) БОЖИДАР. Рођен у Урошевцу 28. марта 1911. Вероисповест православна, народност српска. Завршио Нижу школу војне академије у 57. класи. Служио као активни официр у жандармерији, а рат га је затекао на месту водника Доњомилановачког жандармеријског вода. Унапређен у чин: потпоручника 1.10.1932, поручника 1.10.1936. и капетана 2. класе 11.10.1942. Распоред у Митровичком округу: командир одреда пољске страже среза Кос. Митровица (21.5.1942-29.10.1942); обавештајни официр Команде СДС Митровичког округа (30.10.1942-3.12.1942); на служби у одреду пољске страже среза Дежевског (4.12.1942-16.4.1943).[5]

БОЉЕТИНАЦ (ИСО) ФАИК. Рођен у Косовској Митровици 1. априла 1906. Вероисповест исламска, народност албанска. Завршио подофицирску школу. Служио као активни официр у војсци, а рат га је затекао

4 ВА, НдА, 141–1–23.
5 ВА, НдА, 141–2–3.

на служби у 3. коњичком пуку. Унапређен у чин: потпоручника 1.5.1941. и поручника 11.10.1942. Распоред у Митровичком округу: командир одреда пољске страже среза Митровичког (1.8.1941-?).[6]

БОЉЕТИНАЦ (ИСО) КАПЛАН. Рођен у Косовској Митровици 12. јуна 1912. Вероисповест исламска, народност албанска. Завршио пешадијску подофицирску школу у Загребу. Служио као активни официр у војсци, а рат га је затекао на служби у 22. пољској бази у Орловићу код Приштине. Унапређен у чин: потпоручника 1.5.1941. и поручника 25.4.1943. Распоред у Митровичком округу: на служби у одреду пољске страже среза Дежевског (22.8.1942-?); обавештајни официр Команде СДС округа Митровичког (?).[7]

БАЗОВИЋ (МИЛИЈА) МИЛОРАД. Рођен у Ужицу 12. септембра 1911. Вероисповест православна, народност српска. Завршио болничарску подофицирску школу. Служио као активни санитетски официр у војсци, а рат га је затекао на служби у унутрашњем одељењу Косовске сталне војне болнице. Унапређен у чин: потпоручника 1.4.1940. и поручника 16.4.1944. Распоред у Митровичком округу: на служби у одреду пољске страже среза Вучитрнског (23.4.1943-?).[8]

БРАНКОВИЋ (ДРАГОМИР) МИРОЉУБ. Рођен у селу Извор (Сврљиг) 14. априла 1914. Вероисповест православна, народност српска. Завршио Нижу школу војне академије у 62. класи. Служио као активни официр у војсци, а рат га је затекао на месту водника 7. чете 24. пешадијског пука. Унапређен у чин: потпоручника 1.10.1937. и поручника 11.10.1942. Распоред у Митровичком округу: на служби у одреду пољске страже среза Вучитрнског (7.7.1942-27.7.1942).[9]

БЕКТЕШ (Б.) ТЕФИК. Рођен у Косовској Митровици 14. фебруара 1914. Вероисповест исламска, народност албанска. Завршио резервну подофицирску школу. Пре рата служио као чиновник. Унапређен у чин: потпоручника 31.10.1943. Распоред у Митровичком округу: ађутант СДС округа Митровичког (8.11.1943-?).[10]

ВУЈИЧИЋ (БЛАГОЈЕ) ВУКАДИН. Рођен у селу Грошница (Гружа) 27. марта 1898. Вероисповест православна, народност српска. Завршио пешадијску подофицирску школу. Служио као активни официр у војсци, а рат га је затекао на месту руковаоца групе магацина експлозивног материјала у Крушедолу. Унапређен у чин: потпоручника 30.9.1924, поручника 1.9.1928, капетана 2. класе 1.12.1933. и капетана 1. класе 11.12.1936. Распоред у Митровичком округу: командир граничног одреда среза Дежевског (?).[11]

6 ВА, НдА, 141–2–13.
7 ВА, НдА, 141–2–14.
8 ВА, НдА, 141–2–15.
9 ВА, НдА, 141–2–16.
10 ВА, НдА, 141–2–22.
11 ВА, НдА, 141–3–2.

ВУЈОВИЋ (МИЛОЈКО) ДРАГУТИН. Рођен у селу Павлица (Рашка) 3. јуна 1908. Вероисповест православна, народност српска. Завршио пешадијску подофицирску школу у 36. класи. Служио као активни подофицир у војсци, а рат га је затекао на служби у 6. чети 24. пешадијског пука. Унапређен у чин: потпоручника 29.9.1943. Распоред у Митровичком округу: на служби у одреду пољске страже среза Студеничког (4.3.1942-5.11.1943; 27.1.1944-?).[12]

ДРАЖАНИН (РЕЏЕП) МЕХМЕД. Рођен у Новом Пазару 9. септембра 1912. Вероисповест исламска, народност албанска. Завршио школу за резервне пешадијске официре. Служио као активни официр у војсци, а рат га је затекао на месту водника 9. чете 24. пешадијског пука. Унапређен у чин: потпоручника 1.12.1939. Распоред у Митровичком округу: иследник окружне Команде СДС (8.11.1943-?).[13]

ДРАГОВИЋ (ИЛИЈА) ДУШАН. Рођен у селу Загарач (Даниловград) 1. фебруара 1897. Вероисповест православна, народност српска. Завршио 4 разреда гимназије. Служио као активни официр у војсци, а рат га је затекао на месту команданта 1. батаљона 24. пешадијског пука. Унапређен у чин: потпоручника 21.4.1920, поручника 28.6.1924, капетана 2. класе 15.8.1929, капетана 1. класе 6.9.1932, мајора 6.9.1937. и потпуковника 25.4.1943. Распоред у Митровичком округу: помоћник окружног команданта СДС (17.8.1942-8.3.1943).[14]

ЂОРЂЕВИЋ (ЂИРА) ДИМИТРИЈЕ. Рођен у Скопљу 9. августа 1916. Вероисповест православна, народност српска. Завршио Нижу школу интендантске академије у 12. класи. Служио као активни официр у војсци, а рат га је затекао на месту интенданта 7. коњичког пука. Унапређен у чин: потпоручника 1.10.1938. и поручника 11.10.1942. Распоред у Митровичком округу: руковалац интендантског слагалишта СДС округа Крагујевачког, одељак у Рашкој (3.6.1942-22.10.1942).[15]

ЗЕЈНУЛА (ХУСЕИН) АСАН. Рођен у Кочану (Штип) 27. јуна 1917. Вероисповест исламска, народност албанска. Завршио пешадијску подофицирску школу. Служио као активни подофицир у војсци, а рат га је затекао на служби у отсеку за утврђивање бр. 4. Унапређен у чин: потпоручника 11.10.1942. Распоред у Митровичком округу: референт за моторизацију Окружне команде СДС (24.12.1942-?).[16]

ИБРАХИМОВИЋ (РАИМ) ХУСЕИН. Рођен у селу Грдовац (Подујево) 15. марта 1915. Вероисповест исламска, народност албанска. Завршио пешадијску подофицирску школу. Пре рата служио као активни подофицир

12 ВА, НдА, 141–3–24.
13 ВА, НдА, 141–5–12.
14 ВА, НдА, 141–5–29.
15 ВА, НдА, 141–6–26.
16 ВА, НдА, 141–9–7.

у војсци. Унапређен у чин: потпоручника 31.12.1942. Распоред у Митровичком округу: на служби у Окружној команди СДС (6.1.1943-?).[17]

ЈУСУФИ (ОМЕР) МУХАРЕМ. Рођен у Вучитрну 28. маја 1902. Вероисповест исламска, народност албанска. Завршио Нижу школу турске војне академије. Служио као активни официр у војсци, а рат га је затекао на месту водника 48. пешадијског пука. Унапређен у чин: потпоручника 1.5.1918, поручника 1.12.1941. и капетана 2. класе 11.10.1942. Распоред у Митровичком округу: ађутант Окружне команде СДС (12.8.1942-8.11.1943); командир Митровичке чете СДС (9.11.1943-?).[18]

ЈУСУФ (АЉУШ) ХОЂАЈ. Рођен у месту Битић (Албанија) 10. октобра 1906. Вероисповест исламска, народност албанска. Завршио Официрску школу у Тирани. Пре рата служио као активни официр у Албанској војсци на месту командира митраљеске чете. Унапређен у чин: потпоручника 27.5.1927, поручника 28.11.1932, капетана 2. класе 29.11.1939. и капетана 1. класе 11.10.1942. Распоред у Митровичком округу: командир одреда пољске страже среза Вучитрнског (1.11.1941-?).[19]

КОНИЧАНИН (АРИФ) ЦЕМАИЛ. Рођен у селу Кониче (Пећ) 12. октобра 1911. Вероисповест исламска, народност албанска. Нема података о школовању. Служио као активни подофицир у војсци, а рат га је затекао на служби у 24. пешадијском пуку. Унапређен у чин: потпоручника 11.10.1942. Распоред у Митровичком округу: водник одреда пољске страже среза Дежевског (27.3.1944-4.5.1944); водник одреда пољске страже среза Вучитрнског (5.5.1944-?).[20]

КЕШЕ (АЛБИН) АЛБИН. Рођен у Хамбургу (Немачка) 6. јуна 1912. Вероисповест католичка, народност словеначка. Завршио пешадијску подофицирску школу. Служио као активни подофицир у војсци, а рат га је затекао на служби у пешадијском пуку Краљеве гарде. Унапређен у чин: потпоручника 22.5.1942. Распоред у Митровичком округу: на служби у одреду градске страже у К. Митровици (2.10.1942-?).[21]

КОРДА (БРАНКО) МИЛОШ. Рођен у Мирковцима (Винковци) 21. новембра 1900. Вероисповест православна, народност српска. Завршио инжињеријску подофицирску школу у 16. класи. Служио као активни официр у војсци, а рат га је затекао на месту руковаоца слагалишта 2. понтонирског пука. Унапређен у чин: потпоручника 1.10.1927, поручника 31.12.1931. и капетана 2. класе 24.2.1943. Распоред у Митровичком округу: референт за инжињерију Окружне команде СДС (3.11.1942-?).[22]

17 ВА, НдА, 141–10–11.
18 ВА, НдА, 142–1–23.
19 ВА, НдА, 142–1–41.
20 ВА, НдА, 142–2–13.
21 ВА, НдА, 142–2–33.
22 ВА, НдА, 142–2–39.

КРАСОЈЕВИЋ (МИЛАН) РАНКО. Рођен у селу Мислопоље (Рашка) 15. октобра 1896. Вероисповест православна, народност српска. Завршио ратарску школу. Служио као активни официр у жандармерији, а рат га је затекао на месту водника Новопазарског жандармеријског вода. Унапређен у чин: потпоручника 6.6.1922, поручника 17.12.1928. и капетана 2. класе 11.10.1942. Распоред у Митровичком округу: на служби у одреду пољске страже среза Студеничког (19.6.1942-11.3.1943).[23]

ЛАЛИЋ (НОВИЦА) ДУШАН. Рођен је у селу Цецуни (Андријевица) 3. децембра 1915. Вероисповест православна, народност српска. Завршио две године Правног факултета. Служио као активни официр у жандармерији, а рат га је затекао на месту водника Неготинског жандармеријског вода у оквиру Вардарског жандармеријског пука. Унапређен у чин: потпоручника 1.12.1938, поручника 16.1.1942. и капетана 2. класе 4.6.1944. Распоред у Митровичком округу: командир одреда пољске страже среза Студеничког (6.3.1942-31.5.1942); официр за безбедност и наставу Окружне команде СДС (1.6.1942-5.10.1942).[24]

ЛАПЧЕВИЋ (РАДЕ) БРАНКО. Рођен је у селу Славско Поље (Вргин Мост) 31. маја 1905. Вероисповест православна, народност српска. Завршио школу за резервне пешадијске официре. Служио као активни официр у војсци, а рат га је затекао на месту водника 27. чете граничне трупе. Унапређен у чин: потпоручника 17.12.1929, поручника 3.4.1935. и капетана 2. класе 11.10.1942. Распоред у Митровичком округу: на служби у одреду градске страже у К. Митровици (21.8.1942-1.10.1942).[25]

ЛИХАЧЕВ (АЛЕКСАНДАР) АНАТОЛИЈЕ. Рођен у месту Холм (Русија) 7. марта 1906. Вероисповест православна, народност руска. Завршио Нижу школу војне академије у 54. класи. Служио као активни официр у војсци, а рат га је затекао на служби у 13. посадном батаљону. Унапређен у чин: потпоручника 1.4.1929, поручника 1.4.1933. Распоред у Митровичком округу: водник Митровичке чете СДПС (20.3.1944-?).[26]

ЛИТКИН (ВЛАДИМИР) ЈУРАЈ. Рођен у месту Арханка (Русија) 2. маја 1888. Вероисповест православна, народност руска. Завршио руску Нижу школу војне академије. Служио као активни официр у војсци, а рат га је затекао на служби у команди Косовско Митровичког војног округа. Унапређен у чин: потпоручника 6.8.1908, поручника 6.8.1910. и капетана 2. класе 20.3.1944. Распоред у Митровичком округу: на служби у одреду пољске страже среза Дежевског (27.3.1944-?).[27]

23 ВА, НдА, 142–2–40.
24 ВА, НдА, 142–3–3.
25 ВА, НдА, 142–3–4.
26 ВА, НдА, 142–3–10.
27 ВА, НдА, 142–3–15.

МАРКОВИЋ (СТЕВАН) НИКОЛА. Рођен у Крушевцу 26. децембра 1906. Вероисповест православна, народност српска. Завршио војно санитетску школу у 2. класи. Служио као активни санитетски официр у војсци, а рат га је затекао на месту ађутанта Косовске сталне војне болнице. Унапређен у чин: потпоручника 17.12.1929, поручника 6.9.1934, капетана 2. класе 6.9.1938. и капетана 1. класе 11.10.1942. Распоред у Митровичком округу: ађутант граничног одреда Команде СДС округа Митровичког (8.3.1942-7.5.1942).[28]

МИХАИЛОВИЋ (МИХАИЛО) ДРАГОЉУБ. Рођен у Крагујевцу 11. децембра 1911. Вероисповест православна, народност српска. Завршио Нижу школу војне академије у 58. класи. Служио као активни официр у војсци, а рат га је затекао на месту водника 41. пешадијског пука. Унапређен у чин: потпоручника 1.10.1933, поручника 1.10.1937. и капетана 2. класе 29.3.1943. Распоред у Митровичком округу: командир одреда пољске страже среза Студеничког (19.2.1943-6.12.1943; 13.5.1944-?).[29]

МИТРОВИЋ (ПЕТРОНИЈЕ) ДРАГОСЛАВ. Рођен у Ужицу 8. децембра 1914. Вероисповест православна, народност српска. Завршио пешадијску подофицирску школу. Служио као активни подофицир у војсци, а рат га је затекао на служби у школи за резервне пешадијске официре. Унапређен у чин: потпоручника 31.12.1942. и поручника 4.6.1944. Распоред у Митровичком округу: на служби у одреду пољске страже среза Студеничког (16.1.1943-21.1.1944).[30]

МИШКОВИЋ (ЖИВАДИН) РАТОМИР. Рођен у селу Орашје (Варварин) 26. јула 1914. Вероисповест православна, народност српска. Завршио Нижу школу војне академије у 64. класи. Служио као активни официр у војсци, а рат га је затекао на месту водника 2. батерије 2. самосталног дивизиона тешке артиљерије. Унапређен у чин: потпоручника 1.10.1939. и поручника 1.11.1943. Распоред у Митровичком округу: на служби у одреду пољске страже среза Вучитрнског (1.5.1942-10.12.1942); на служби у одреду пољске страже среза Митровичког (11.12.1942-3.7.1943).[31]

МИШИЋ (АНДРЕЈ) АЛОЈЗ. Рођен у месту Церкница (Словенија) 19. маја 1897. Вероисповест католичка, народност словеначка. Завршио жандармеријску подофицирску школу. Служио као активни подофицир у жандармерији, а рат га је затекао на служби у жандармеријској станици Рожаје. Унапређен у чин: потпоручника 11.10.1942. Распоред у Митровичком округу: руковалац спреме и материјала Окружне команде СДС (22.11.1942-?).[32]

28 ВА, НдА, 142–5–3.
29 ВА, НдА, 142–5–17.
30 ВА, НдА, 142–5–25.
31 ВА, НдА, 142–5–27.
32 ВА, НдА, 142–5–55.

ПОТУРОВИЋ (РАГИБ) АБИД. Рођен у Новом Пазару 17. марта 1902. Вероисповест исламска, народност албанска. Завршио 1. пешадијску подофицирску школу у 28. класи. Служио као активни подофицир у војсци, а рат га је затекао на служби у штабу 22. возарског ескадрона. Унапређен у чин: потпоручника 11.10.1942. Распоред у Митровичком округу: иследник Окружне команде СДС (24.12.1942-26.3.1944); официр за безбедност и наставу Окружне команде СДС (27.3.1944-4.5.1944); водник одреда пољске страже среза Дежевског (5.5.1944-?).[33]

ПЉАКИЋ (МЕХМЕТ) ХОДО. Рођен у Новом Пазару 15. марта 1895. Вероисповест исламска, народност албанска. Завршио жандармеријску подофицирску школу. Служио као активни подофицир у жандармерији, а рат га је затекао на служби у жандармеријској станици Прилужје. Унапређен у чин: потпоручника 11.10.1942. Распоред у Митровичком округу: на служби у одреду пољске страже среза Вучитрнског (1.12.1942-4.5.1944); официр за безбедност и наставу Окружне команде СДС (5.5.1944-?).[34]

ПЕТРОВИЋ (ИЛИЈА) ВИДАК. Рођен у селу Биоче (Подгорица) 15. јуна 1915. Вероисповест православна, народност српска. Завршио артиљеријску подофицирску школу. Служио као активни подофицир у војсци, а рат га је затекао на месту наредника батерије 27. самосталног артиљеријског дивизиона. Унапређен у чин: потпоручника: 13.6.1943. Распоред у Митровичком округу: на служби у интендантском одељку Окружне команде СДС (1.11.1942-?).[35]

ПОПОВИЋ (СВЕТОЛИК) ПЕТРИСЛАВ. Рођен у селу Вучковица (Кнић) 18. јула 1903. Вероисповест православна, народност српска. Завршио 1. пешадијску подофицирску школу. Служио као активни официр у војсци, а рат га је затекао на месту руковаоца књижнице и осталог материјала Артиљеријско-техничког одељења Министарства војске и морнарице. Унапређен у чин: потпоручника 1.10.1938. и поручника 11.10.1942. Распоред у Митровичком округу: на служби у Окружној команди СДС (6.1.1943-14.8.1943).[36]

ПАРЛИЋ (САЗДА) ЈЕЗДИМИР. Рођен у Вучитрну 16. јула 1912. Вероисповест православна, народност српска. Завршио школу за резервне пешадијске официре. Служио као активни официр у војсци, а рат га је затекао на месту водника 6. чете 7. пешадијског пука. Унапређен у чин: потпоручника 30.5.1940. и поручника 4.6.1944. Распоред у Митровичком округу: обавештајни официр Окружне команде СДС (4.12.1942-26.7.1943); заступник командира одреда пољске страже среза Студеничког (17.11.1943-15.5.1944).[37]

33 ВА, НдА, 143–1–19.
34 ВА, НдА, 143–1–26.
35 ВА, НдА, 143–1–30.
36 ВА, НдА, 143–1–45.
37 ВА, НдА, 143–1–46.

ПРЕНКА (НИКОЛА) ПАШКО. Рођен у Скадру (Албанија) 30. априла 1893. Вероисповест католичка, народност албанска. Завршио 5 разреда гимназије и информативни курс за жандармеријске официре у Сремској Каменици. Служио као активни официр у жандармерији, а рат га је затекао на служби у коњичком ескадрону Београдског жандармеријског пука. Унапређен у чин: потпоручника 1.10.1917, поручника 14.10.1924, капетана 2. класе 17.12.1928, капетана 1. класе 1.4.1932. и мајора 11.10.1942. Распоред у Митровичком округу: на служби у штабу Окружне команде СДС (25.12.1942-24.7.1943); предстојник предстојништва градске полиције у К. Митровици (25.7.1943-15.6.1944); окружни командант СДС (16.6.1944-?).[38]

РИЗА (РИЗА) АЛИЈА. Рођен у селу Доњи Жабари (Косовска Митровица) 26. фебруара 1914. Вероисповест исламска, народност албанска. Завршио 4 разреда гимназије. Пре рата служио као активни подофицир у војсци. Унапређен у чин: потпоручника 11.10.1942. Распоред у Митровичком округу: референт привредне полиције Окружне команде СДС (4.11.1942-?).[39]

РАДОЈЧИЋ (ЈОВАН) ЂУРО. Рођен у селу Зденци (Славонски Брод) 20. августа 1904. Вероисповест православна, народност српска. Завршио пешадијску подофицирску школу. Служио као активни официр у војсци, а рат га је затекао на месту архивара штаба Осјечке дивизијске области. Унапређен у чин: потпоручника (војног писара 4. класе) 8.12.1934, поручника (војног писара 3. класе) 31.12.1938. и капетана 2. класе (25.4.1943). Распоред у Митровичком округу: благајник Окружне команде СДС (18.1.1943-13.4.1943).[40]

СТОЈАНОВИЋ (ЖИВОТА) НИЋИФОР. Рођен у селу Лозовик (Велико Орашје) 19. јула 1901. Вероисповест православна, народност српска. Завршио коњичку подофицирску школу у 8. класи. Служио као активни официр у војсци, а рат га је затекао на месту руководаоца слагалишта коњичке школе. Унапређен у чин: потпоручника 1.4.1941. и поручника 4.6.1944. Распоред у Митровичком округу: на служби у Ибарско-старо-колашинском одреду Рашка-Ушће (1.4.1942-24.12.1942).[41]

САВИЋ (СТЕВАН) БОРИВОЈЕ. Рођен у селу Кушиљево (Свилајнац) 15. децембра 1910. Вероисповест православна, народност српска. Завршио Нижу школу интендантске академије у 7. класи. Служио као активни интендантски официр у војсци, а рат га је затекао на месту благајника барутанског батаљона Завода „Обилићево". Унапређен у чин: потпоручника 1.4.1933, поручника 1.4.1937, капетана 2. класе 1.4.1941. и капетана 1. класе 16.4.1944.

38 ВА, НдА, 143–2–8.
39 ВА, НдА, 143–3–3.
40 ВА, НдА, 143–3–15.
41 ВА, НдА, 143–4–2.

Распоред у Митровичком округу: режисер Косовске области СДС (2.4.1942-31.5.1942); благајник Окружне команде СДС (1.6.1942-24.12.1942).[42]

СВЕТЛИЧ (МАТО) АРТУР. Рођен у месту Тржић (Словенија) 5. јануара 1905. Вероисповест католичка, народност словеначка. Завршио гимназију са матуром. Служио као активни официр у жандармерији, а рат га је затекао на служби у Штабу београдског жандармеријског пука. Унапређен у чин: потпоручника 17.12.1928, поручника 17.12.1932, капетана 2. класе 6.9.1937, капетана 1. класе 6.9.1940. и мајора 2.7.1943. Распоред у Митровичком округу: официр за безбедност и наставу Окружне команде СДС (22.5.1942-23.5.1942).[43]

ТАНЧИ (СЕЉИМ) ЕЛМАС. Рођен у месту Буљћис (Дебар, Македонија) 15. децембра 1901. Вероисповест исламска, народност албанска. Завршио Официрску школу у Тирани. Служио као активни официр у жандармерији пре рата. Унапређен у чин: потпоручника 15.4.1928, поручника 28.12.1932, капетана 2. класе 28.12.1937. и капетана 1. класе 11.10.1942. Распоред у Митровичком округу: командир одреда пољске страже среза Лабског (1.9.1942-?).[44]

ЋАМИЛИ (ЈУСУФ) МЕХМЕД. Рођен у К. Митровици 25. августа 1905. Вероисповест исламска, народност албанска. Завршио два разреда трговачке школе. Без података о његовој служби пре рата. Унапређен у чин: потпоручника 11.10.1942. Распоред у Митровичком округу: командир одреда градске страже у Косовској Митровици (24.12.1942-?).[45]

ЏЕВЏЕТ (БАЈРАМ) БАЈРАМ. Рођен у К. Митровици 15. августа 1907. Вероисповест исламска, народност албанска. Завршио пешадијску подофицирску школу и Официрску школу у Албанији. Пре рата служио као активни официр у Албанској војсци. Унапређен у чин: потпоручника 1.10.1928, поручника 28.11.1931, капетана 2. класе 28.11.1937. и капетана 1. класе 11.10.1942. Распоред у Митровичком округу: командир одреда пољске страже среза Дежевског (15.8.1942-?).[46]

АРХИВСКА ГРАЂА

Војни архив, Недићева архива, кутије 142-145.

ШТАМПА

Службене новине 1941: „Уредба о административној подели земље“. *Службене новине*, 26. децембар 1941.

42 ВА, НдА, 143–4–4.
43 ВА, НдА, 143–4–43.
44 ВА, НдА, 143–6–11.
45 ВА, НдА, 143–7–4.
46 ВА, НдА, 143–8–10.

Службене новине 1942: „Уредба о устројству Српске државне страже“. *Службене новине,* 3. март 1942.

Службене новине 1942а: „Уредба о Српској граничној стражи“. *Службене новине*, 20. октобар 1942.

Ново време 1942: „Превод официра у Српску државну стражу“. *Ново време*, 14. октобар 1942.

Ново време 1942а: „Превод официра у Српску државну стражу“. *Ново време*, 18. октобар 1942.

ЛИТЕРАТУРА

Божовић, Вавић 1991: Бранислав Божовић, Милорад Вавић. *Сурова времена на Косову и Метохији. Квислинзи и колаборација у Другом светском рату*. Институт за савремену историју: Београд.

Димитријевић 2011: Бојан Димитријевић. *Војска Недићеве Србије*. Институт за савремену историју: Београд.

Живковић 2018: Милутин Живковић. *Између „Велике Албаније“ и окупиране Србије. Нови Пазар, Тутин и Ибарски Колашин (1941-1944)*, Институт за српску културу: Приштина/Лепосавић.

Koljanin 2011: Milan Koljanin. „Struktura i delovanje policije nacističke Nemačke u okupiranoj Srbiji 1941-1944“. *Istorija 20. veka*, 3/2011, 143-156.

Kreso 1979: Muharem Kreso. *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941-1944*. Istorijski arhiv Beograda: Beograd.

Пурић 2016: Мирослав Р. Пурић. „Квислиншке и колаборационистичке снаге у немачкој окупационој зони на Косову и Метохији до капитулације Италије.“ *Косово и Метохија у Другом светском рату – седам деценија касније*. Зборник радова. Ур. Владан Виријевић, Далибор Елезовић. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини, 179-203.

Stambolija 2011: Nebojša Stambolija. „Oficirski kor Srpske državne straže“. *Istorija 20. veka*, 1/2015, 35-44.

Стамболија 2019: Небојша Стамболија. „Структура официрског кора Српске државне страже у Лесковачком округу 1942-1944“. *Лесковачки зборник*, LIX, 341-360.

Стамболија 2020: Небојша В. Стамболија. *Српска државна стража 1942-1945*. Докторска дисертација: Београд.

Nebojša V. STAMBOLIJA

STRUCTURE OF THE OFFICER'S CORPS OF SERBIAN STATE GUARD IN KOSOVSKA MITROVICA DISTRICT 1942-1944

Summary

The topic of this paper is the analysis of the officer's corps of the Serbian State Guard in Kosovska Mitrovica district. The introductory part explains the changes in formation, senior staff and the subordination of this collaborationist military formation in the mentioned area. In the main part of the work, based on the files of 43 officers, who served at some time in the occupation in aforementioned district, their structure is presented according to nationality, religion, place of birth, education, marital and family status. Also, short official biographies of all the officers examined were also given. The article is written on the basis of the original and published material, primarily from the Military Archive, the corresponding periodicals and literature.

Key words: Serbian State Guard, World War II, occupation, Bajazit Boljetini, Paško Prenka, Kosovska Mitrovica District, officers, army, gendarmerie, occupied Serbia.

Рад је предат 9. јуна 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 94:341.322.5(497.11)"1914/1918"(046)
726.823(497.11)"1912"(046)
doi: 10.5937/bastina31-31061

Прегледни рад

*Дејан Д. АНТИЋ**
Филозофски факултет
Универзитет у Нишу
Департман за историју

ИЗГРАДЊА СУРДУЛИЧКЕ СПОМЕН-КОСТУРНИЦЕ У ИЗВЕШТАЈИМА СРПСКЕ ШТАМПЕ 1922. ГОДИНЕ**

Апстракт: Одступањем српске војске према Албанији и Крфу, крајем 1915. године територију Краљевине Србије окупирале су снаге Централних сила. У подели окупационог плена области југоисточне Србије припале су Краљевини Бугарској. Током трогодишње управе над освојеним областима бугарске окупационе трупе извршиле су небројена злодела. Мала варош Сурдулица постала је симбол страдања окупираног југа Србије у Великом рату. У њој су почињени масовни злочини над цивилним становништвом. По ослобођењу Србије 1918. године грађани ове вароши покренули су иницијативу за подизање Спомен-костурнице у којој би били похрањени посмртни остаци страдалих цивила. Предмет интересовања нашег рада јесте извештавање домаћих штампаних медија о постављању камена темељца за изградњу сурдуличке Спомен-костурнице 1922. године. Упоредо са тим анализирали смо и приказали детаље новинских написа о страдању цивилног становништва у Сурдулици током Великог рата (1915–1918) и судбини посмртних остатака бројних жртава.

Кључне речи: Сурдулица, Спомен-костурница, освећење, Први светски рат, бугарска окупација.

Повлачењем српске војске према Албанији и Крфу, крајем 1915. године територију Краљевине Србије окупирале су удружене немачке, аустроугарске и бугарске војне формације. У подели ратног плена области југоисточне Србије припале су Краљевини Бугарској. Своју окупациону зону Бугари су поделили у две Војноинспекцијске области – Мораву и Македонију. За софијску политичку елиту и поједине националне мислиоце оног времена овде се није радило о окупираним већ „ослобођеним областима“ или „западним

* Доцент, dejan.antic@filfak.ni.ac.rs

** Ово истраживање подржало је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (Уговор бр. 451-03-9/2021-14/200165).

бугарским крајевима". Одбацивши сваку могућност повратка српске власти и обнове државе Србије на освојеним просторима, владајућа гарнитура из Софије започело је планско спровођење политике асимилације српског становништва и покушај његовог претварања у „западне Бугаре" (Антић 2020: 48).

Стратегија бугаризације била је конципирана тако да су се у првој фази окупационе трупе осим инструмента страха ослањале на интелектулну елиту доведену по задатку у освојене „западне" крајеве. Радило се о учитељима, свештеницима, лекарима, судијама, чиновницима пристиглим углавном из централне и источне Бугарске, који су по сили оружја преузели све важне полуге друштвеног и духовног живота међу српским становништвом. Како би им максимално олакшале посао, окупационе власти су локалном становништву забраниле коришћење српског језика, књига, имена, слова и других националних симбола попут шајкаче. Обраћање властима било је дозвољена искључиво на бугарском језику, као и богослужења у црквама, манастирима и разни други облици комуникације.[1]

Овако замишљен процес асимилације није пружио позитивне резултате. Нове власти су се брзо суочиле са пасивним отпором Срба. Становништво окупираних области одбацило је промену националног имена и идентитета. У неприхватању промена истицала су се сви социјални слојеви, а нарочито најобразованији, што је подстакло окупатора да методама насиља и присиле оствари свој циљ. Започело се тада са спровођењем драконских казни и извршењем масовних злочина над цивилима. Прва на удару нашла се је српска интелектуална елита, свештеници, просветни радници, правници, трговци. Ликвидирани су недужни људи, интернирани су, тучени, одвођени у логоре, док су жене силоване и понижаване (Трајковић 1981: 45–60).

Варош Сурдулица је постала тада једно од највећих стратишта српског народа у Војноинспекцијској области Морава. Под изговором да ухапшене Србе из лесковачког, врањског, нишког, косовског и кумановског краја воде у интернацију најближим путем који је водио преко Сурдулице до Софије, окупаторски војници вршили су над њима масовне егзекуције. Бројне дубодолине и јаруге подно Варденика и Чемерника послужили су бугарским официрима и комитама као полигон за пољчку заробљених цивила и извршење најстравичнијих злодела (Хаџи-Васиљевић 1922: 71).

По окончању ратних сукоба о дешавањима у окупираној Сурдулици (1915–1918) брзо се прочуло на међународном плану. Захваљујући теренским истраживањима које су спровели швајцарски криминолог др Арчибалда Рајса, и амерички новинар Вилијам Драјтон европска јавност је упозната о зверствима почињеним од стране бугарских оружаних формација током ратних година.

1 Извештај међусавезничке комисије одређене да констатује све повреде Хашке конференције и међународног права учињене од Бугара у заузетој Србији од 1915–1918. године, Београд 1919.

Рајс је документовао да је током бугарске окупације Сурдулице на ширем подручју ове вароши, свирепим методама, убијено око 3.000 цивила. Амерички новинар Драјтон Сурдулицу је назвао „српском кланицом" представивши резултате свог теренског рада који говоре да је над многим српским цивилима спровођена брутална физичка тортура након чега су жртве најчешће убијане хладним оружјем, а потом остављане несахрањене или полусахрањене (Трајковић 1981: 110, 116).

Да је Сурдулица била права касапница српског народа тврдио је и историчар Јован Хаџи-Васиљевић. Према његовим наводима у том месту су као последица бугарског терора животе губили многи старци, инвалиди, жене, деца, ратни заробљеници, болесници, официри, свештеници, професори, адвокати. На почетку су људи убијани из ватреног оружја, затим хладним оружјем, а касније кундацима и другим тешким оруђем. Злочине су најпре спроводили искусни и старији бугарски војници, потом млађи, а када је регуларна војска посустала у вршењу злодела, доведене су бугарске комите. Хаџи-Васиљевић износи податак да је у сурдуличком крају од 1915. до 1918. године ликвидирано више хиљада људи. (Хаџи-Васиљевић, 1922: 72–74) Ову тврдњу, осим страних истражитеља, поткрепљује и истакнути просветни радник Сретен Динић који наводи да је само од јесени 1915. до избијања устанка у Топлици и Јабланици 1917. године у Сурдулици убијено близу 3.000 људи. Уколико узмемо у обзир чињеницу да је бугарска одмазда након гушења устанка по свом обиму и бруталности била још већа, онда би се број пострадалих цивила само могао удвостручити (Динић 1921: 62–63).

У извштајима са Париске мировне конференције (1919–1920) налази се податак да су бугарске окупационе снаге у Сурдулици свирепо уморише 6.000 Срба. Подаци који се чувају у Архиву Југославије међу документима фонда Министарства вера Краљевине СХС говоре да је број невино пострадалих у сурдуличком крају од 1915. до 1918. године износио 8.000 душа (Ђорић 2016: 124). Упркос различитим статистичким подацима о броју убијених цивила, нема сумње да је ова варош била једно од највећих стратишта српског народа на окупираном српском југу током Великог рата.

ШТАМПА О ИЗГРАДЊИ СПОМЕН-КОСТУРНИЦЕ 1922. ГОДИНЕ И СТРАДАЊУ СРБА У СУРДУЛИЦИ

Убрзо после ослобођења Сурдулице, 6. октобра 1918. године[2], група Сурдуличана који су преживели страхоте рата покренула је иницијативу за подизање Спомен-костурнице у којој би били сахрањени посмртни остаци

2 Сурдулицу су 1918. године ослободиле јединице Дринске дивизије Прве армије српске војске. Више података о операцијама за ослобођење југа Србије види: (*Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца: 1914–1918 г.* књ. 29, 1918. година. Офанзива. Други период, Гоњење, Београд 1937).

жртава трогодишњег бугарског терора. Формиран је Одбор за подизање споменика мучки поубијаним Србима (1915–1918), који је радио како на ископавању костију и других остатака сурдуличких жртава, тако и на прикупљању финансијске помоћи широм Краљевине СХС за изградњу капеле. Првобитна замисао брзо је допуњена идејом да се у оквиру спомен обележја подигне и четвороразредна гимназија у славу пострадалих Срба, а ради образовања њихових потомака, што је државно руководство прихватило и помогло својим прилозима и субвенцијама. Припреме за почетак изградње Спомен комплекса привођене су крају током пролећа 1922. године, а камен темељац постављен је на Видовдан (Трајковић 1983: 161–163; Поповић 2016: 173–174). О том важном догађају за јужну Србију извештавали су локални, али и најтиражнији београдски дневни листови.

Тако су још уочи Видовдана, 27. јуна 1922. године новине *Време* текстом под насловом „Откривање споменика у Сурдулици" информисале јавност да је Сурдулица после Ћеле-куле у Нишу највећа српска костурница, те да су они који су остали у животу након несрећних ратних догађаја сматрали за своју свету дужност да пострадалим Србима „мученицима народне слободе" подигну споменик. По мишљењу редакције поменутог листа такав споменик ће служити и будућим поколењима Срба који неће крај њега само чинити свечани помен пострадалима него ће се из њиховог светлог примера напајати снагом за будуће велике животне борбе. Уз најаву да је 28. јуна 1922. године у Сурдулици планирана једна тужна али достојанствена свечаност, на којој ће министарски савет Краљевине СХС представљати неко од његових изасланика, новинар *Времена* износи опаску да би једном тако битном догађају по националну ствар требало да присуствују председник и сви чланови владе, али да је за господу министре изгледа тешко и заморно ићи чак до Сурдулице.[3] За разлику од редакције листа *Време*, лист *Правда* 27. јуна 1922. године врло кратко извештава јавност да ће председник Народне скупштине Краљевине СХС Иван Рибар[4] и секретар Радослав Агатоновић[5] увече отпутовати у Сурдулицу како би сутрадан присуствовали подизању споменика јунацима палим за ослобођење и уједињење. Најављено је и да ће са њима из Београда кренути неколико народних посланика.[6]

Већ сутрадан лист *Политика* доноси опширан текст у којем пише да Сурдулица као једна мала питома варош која се налази на путу између Врања и бугарске границе на Власини није ни слутила „црне дане које ће

3 *Време*, бр. 185, од 27. 06. 1922, стр. 1.

4 Иван Рибар (Вукманић, код Карловца, 1881 – Загреб, 1968) доктор правних наука, хрватски и југословенски политичар из времена Аустроугарске, Краљевине СХС/Југославије и ФНР Југославије.

5 Радослав Агатоновић (Брус, 1869 – Београд, 1928) национални радник, професор историје и народни посланик у Краљевини Србији и Краљевини СХС.

6 *Правда*, бр. 172, од 27. 06. 1922, стр. 1.

дочекати и тужну славу која ће до века остати везана за њено име. Али дошли су Бугари...“ У овом тексту читаоцима су представљени делови докумената и извештаја међусавезничке анкетне комисије чији су чланови одмах по ослобођењу обишли све крајеве у којима су вршени злочини од стране бугарског окупатора. У њима су изнети подаци да становници Сурдулице нису могли ни да преброје жртве које су поубијане у околини варошице, и да број пострадалих, према процени оних који су откопавали масовне гробнице, као што је она у Дубокој долини, износи од 3.000 до 10.000 убијених цивила. Истрагом чланова комисије утврђено је да су многе жртве затрпаване пре него што су издахнуле, или да су убијане камењем у јамама. Изнето је и сазнање да је током бугарске окупације приступ Дубокој долини као једном од највећих стратишта Срба у сурдуличком крају био строго забрањен. Ово место су на самом улазу у кланац обезбеђивали бугарски стражари са бајонетима на пушкама. Одмах по изласку Бугара из Дубоке долине, 1918. године чланови међусавезничке анкетне комисије наишли су у њој на бројне посмртне остатке разбацане у жбуњу.[7]

У вези са полагањем камена темељца за изградњу Спомен-костурнице *Политика* је информисала јавност да су возом на југ 27. јуна увече отпутовали др Иван Рибар, председник Народне скупштине Краљевине СХС, лидер Демократске странке Љубомир Давидовић[8], министри Марко Ђуричић, Никола Узуновић, Крста Милетић и Живојин Рафајловић као и двадесетак посланика. Према писању овог листа министар шума и рудника у влади Краљевин СХС Живојин Рафајловић[9] је 28. јуна боравио и у Лесковцу где су истог дана откривана два споменика жртвама бугарског терора. Један на Хисару, а други у Араповој Долини. Сви остали чланови делегације упутили су се директно на тужну видовданску свечаност у Сурдулици о којој је *Политика* извештавала на следећи начин: „Данас преподне у Сурдулици ће се осветити темељ капеле и костурнице у којој ће лежати прикупљене кости бар оних мученика које Врла Река није одвукла са собом и које су могле бити нађене по урвинама око Сурдулице. И та језовита костурница остаће као вечити споменик бугарских зверстава, као неизбледиви документ дивљаштва једног народа. И проћи ће опет стотине година, а још ће се са језом као да се гази по лешевима ићи кроз Дубоку долину, Калифер, Занкову Ливаду,

7 *Политика*, бр. 5091, од 28. 06. 1922, стр. 2.

8 Љубомир Давидовић (Влашка, код Младеновца, 1863 – Београд, 1940) српски и југословенски државник и политичар. Оснивач и председник Југословенске демократске странке (1919–1940).

9 Живојин Рафајловић (Мионица, 1871 – Београд, 1953) српски официр, политичар и национални радник и народни посланик. Министар народног здравља у кабинету Миленка Веснића био је 1920. године, док се на челу Министарства шума и рудника у коалиционој Пашићевој влади нашао 1922. године. Обављао је и функцију бана Вардарске бановине од 1940. до 1941. године.

Влашки Дол, Радичеву њиву, Романовачки поток, Дубраву, Јелашничку и Корбевачку реку од којих су Бугари начинили српску костурницу. Кроз три дуга, предуга месеца Сурдулица је била претворена у пакао. Није било ноћи да се кроз сурдулички кланац нису разлагали јауци и плотуни; није било јутра да нису освањивале нове могиле мученика. Досадило се чак и бугарским војницима да кољу и убијају, али се није било досадило њиховим старешинама да наређују све нова и нова мучења, убијања и клања и да доводе све нове и нове жртве... Три година је избезумљено становништво затварало уши да не чује писку оних које су Бугари масакрирали, крило очи да се не сретне са погледима оних којима нису могли дати ни спаса ни помоћи, а за које Бугари нису имали милости. Пет стотина година памтио је српски народ Косово и Видовдан; хиљаду година он неће моћи да заборави Сурдулицу. На Косову се сударила сила са силом, оружје је дигнуто против оружја. У Сурдулици су Бугари као на жртвеник свом Богу крволоштва доводили и убијали невино и голоруко српско становништво, не презајући да дигну своју џелатску руку и на тешке рањенике, и на нејаку децу, и на слабе жене и на немоћне старце. Сурдулица – то је поприште вандализама којих би се застидели и афрички дивљаци; Сурдулица – то је вечита срамота бугарског народа".[10]

За новински лист *Време* Видовдан је био Дан мученика. Управо под тим именом насловна страна овог дневног листа 28. јуна 1922. године доносила је податке о народној погибији током Првог светског рата уз оцену да су бугарски злочини по окупираној Србији били небројени, али да нигде нису тако масовно вршени и да нигде нису били грознији него у Сурдулици. „Дубока долина, Калифер, Занкова Ливада, Влашки Дол, Радичева њива, Романовачки поток, Дубрава, Јелашница, Корбевачка река – све су то места пошкрпљена крвљу невиних мученика, свугде су биле расејане лобање и костури побијених стараца. жена, деце, свештеника, инвалида свих оних који пред навалом нису могли да напусте своја огњишта већ су верујући у човечност дочекали долазак освајача. Месецима су после кише спирале земљу, брзо набацану, преко лешева, и одасвуд су ницала поломљена ребра и голенице, размрскане лобање и испрскани кичмени пршљени. Сваки дан бугарске окупације доносио је нова убиства, свака поворка заробљених и интернираних која је прошла кроз Сурдулицу, била је поворка на смрт осуђених, сваки пуцањ који су преплашени Сурдуличани чули у долинама и брдима оглашавао је нове жртве. Само за прва три месеца окупације, само у околини Сурдулице, побијено је преко 2.000 Срба разнога пола и узраста. Убијано је прво из пушака. Када се видело да се тако и сувише троши муниција, наређено је да се жртве убијају ножевима и кундацима. После свакога таквог клања видели су се бугарски војници како перу ножеве у потоку" писало је *Време*.[11]

10 *Политика*, бр. 5091, од 28. 06. 1922, стр. 2.
11 *Време*, бр. 186, од 28. 06. 1922, стр. 1.

У истом броју овог листа као објашњење чији ће све посмртни остаци бити сахрањени у Спомен-костурници којој се на Видовдан 1922. године поставља камен темељац представљене су само неке од епизода српског страдања у сурдуличком крају током Великог рата. Испод поднаслова „40 мученика" крио се је текст о четрдесет и три голобрада младића, припадника последње одбране, који су 14. октобра 1915. године кренули из Владичиног Хана ка Сурдулици. Са белим торбицама преко рамена и сељачком одећом, уплашеног и унезвереног лица јер нису знали ни да рукују оружјем, ови младићи нису ни стигли у строј, када су их бугарске трупе заробиле у близини села Житорађа. Исте вечери одведени су у место Калифер надомак Сурдулице и сво четрдесет троје су свирепо убијени.

Текст са поднасловом „Чупање језика свештеницима" говорио је о страдању групе лесковачких свештеника који су били приморани да уз највећа злостављања пешака стигну из Лесковца до Сурдулице. Преко река и потока бугарски војници су их јахали и тукли кундацима, да би им у Сурдулици на Никољдан 1915. године најпре ишчупали језике, а потом их ножевима искасапили. Међу страдалима је био и познати лесковачки прота Стева Комненовић.[12] Лист *Време* доноси и податак да је у Дубокој долини 7. децембра 1915. године поклано 86 Лесковчана, док је 12. јануара 1916. тамо страдало још 26 чиновника. Окупација је била дуга, а број жртава велики. Зато је према мишљењу редакције овог листа „Капела-костурница" која се освећује требала да буде општи спомен на све поменуте и непоменуте невине жртве „чији се расути костури још и данас проналазе и купе" по околини Сурдулице.[13]

О Видовдану у Сурдулици 1922. године писао је и локални *Лесковачки гласник.* Под рубриком *Вести* грађанство је обавештено да је на Видовдан (1922) у Сурдулици приређен помен мучки убијеним Србима од стране Бугара током окупације, и да је том приликом извршено освећење темеља спомен-зграде и костурнице. Осим података о званицама које су присуствовале постављању камена темељца, новинар *Лесковачког гласника* је саопштио да се сурдуличка костурница и гимназија подижу од добровољних прилога који се сакупљају још од ослобођења, и изнео податак да су међу приложницима и грађани Лесковца, Сотир, Милан и Влада К. Илић, индустријалци који су за спомен свог брата Благоја пострадалог од бугарског терора у Сурдулици, приложили 10.000 динара.[14]

12 Стева Комненовић (Дубровник, 2. фебруар 1862 – Сурдулица, 19. новембар 1915) дубровачки Србин који је по завршетку гимназије на позив архимандрита Нићифора Дучића дошао у Београд и завршио Богословију. Године 1890. рукоположен је за свештеника. Службовао је у Лесковцу где је стекао велики углед и добио чин протојереја. По окупацији Лесковца 1915. године бугарске власти га одводе за Сурдулицу и свирепо убијају на Никољдан исте године.

13 *Време*, бр. 186, од 28. 06. 1922, стр. 1.

14 *Лесковачки гласник*, бр. 26, од 2.07.1922. стр 3.

Већ у наредном броју од 9. јула 1922. *Лесковачки гласник* доноси исцрпан извештај учитеља Војислава Т. Симоновића са видовданског дешавања у Сурдулици у којем пише да је од раног јутра 28. јуна велики број грађана пристизао да присуствује свечаном чину „када живи мученици ударају темеље згради над костима палих мученика" која би требало да чува успомену на пострадале и показује новим нараштајима недела окупатора. Симоновић том приликом износи мишљење да су Народна скупштина и влада Краљевине СХС схватили значај подизања споменика, бол ожалошћених породица и претрпљену жртву југа јер су тога дана у Сурдулицу упутили високу државну делегацију са председником скупштине, појединим министрима и посланицима. Поред политичара ту се нашла и изасланица Кола српских сестара госпођа Тодоровић, као и представници лесковачке, врањске и нишке општине чији су најбољи грађани убијани у сурдуличким јаругама. Када је свечаност започела костурница је била опкољена масом света, свештенством, делегатима и мајкама, супругама и сестрама у црнини које су јецале за изгубљеним очевима, синовима, мужевима и браћом. У име Народне скупштине Краљевине СХС камен темељац је положио др Иван Рибар. После тога присутнима се обратио свештеник Сребрн Благојевић, а потом и сам др Рибар који је одржао патриотски говор стављајући акценат на неопходно јединство. Кратким беседама обратили су се и представници општина али су највише реакција и одобравања локалног становништва изазвале беседе посланика Радослава Агатоновића и попа Мите из Пирота. Агатоновић је у поздравном говору изговорио да је будуће братство са Бугарима могуће само уколико се покају за своје грехе и докажу да су се поправили, док се поп Мита који је успео да се „помрачином спасе" од сигуног страдања за време рата Сурдуличанима захвалио на топлом пријему признајући им доброчинства, претрпљену патњу и родољубље.[15]

И *Време* је 29. јуна дало краћи извештај са полагања камена темељца у Сурдулици. У њему је саопштено да је призор био тужан и потресан са пуно ожалошћеног света, да је др Рибар положио споменицу на пергаменту у темељ споменика и одржао сјајан патриотски говор. Још се наводи да су тога дана у Сурдулицу стигли телеграми патријарха Димитрија, епископа Варнаве, београдске општине и Удружења учитеља, и да су после подне гости обишли градилиште санаторијума који се зидао о трошку „Релиеф фонда".[16]

Ипак, редакције два најчитанија београдска листа *Политике* и *Времена* нису сакривале разочарење због слабог одзива највиших државних званичника и народних посланика да присуствују полагању камена темељца за Спомен-костурницу и зграду гимназије у Сурдулици. Сматрали су да је тужној свечаности у Судулици 28. јуна требало да присуствује већина чланова Министарског савета и много већи број народних посланика.

15 *Лесковачки гласник*, бр. 27, од 9.07.1922. стр 3.
16 *Време*, бр. 187, од 29. 06. 1922, стр. 3.

Посебну негативну реакцију изазвала је вест да се велики број народних посланика и државних представника пријавио да 1. јула 1922. године посети Загреб и тамошњу Трговачко-индустријску изложбу. Испровоцирана тим *Политика* је писала да је код народа присутно чуђење јер су се посланици који су у минималном броју посетили тужне народне свечаности у Сурдулици и Лесковцу приликом укопа жртава, сада у великом броју пријавили за одлазак у Загреб, па је због тога организован и посебан воз и закључила: „То је свакако због тога што је код наших народних отаца више развијена мисао за трговину и спекулације, него ли мисао за патриотизам и ствари које немају везе са џепом".[17] Критикама се придружио и новински лист *Време* који на насловној страни од 29. јуна доносио карикатуру на којој је представљена Спомен-костурница и народ који јој се поклања, док је негде са стране приказан делегат владе како свештенику говори: „Сви министри нису могли доћи. Отишли су на Блед да се одморе. Доћи ће пред изборе".[18]

Наредног дана исти дневни лист трећину своје насловне стране посвећује Сурдулици. У тексту „Костурница у Сурдулици – Видовдански помен над костима мученика" *Време* подсећа да у Краљевини СХС постоји још једно поље засејано костима и наквашено крвљу. Оно се налази југозападно од Сурдулице, поред самог пута који води ка Владичином Хану и зове се Дубока долина. У њој су Бугари током трогодишње окупације убијали Србе из врањског, лесковачког и нишког краја са циљем да их истребе и постану господари Јужне Мораве. Према подацима овог листа у Сурдулици је за време окупације убијено преко 4.000 цивила. А одмах после одласка Бугара Сурдуличани су формирали Одбор за подизање спомен гимназије и спомен костурнице погинулима. Одбор је широм краљевине одаслао молбе за давање добровољних прилога и до јуна 1922. године сакупио је укупно 250.000 динара, али ће наставити прикупљање до неопходне суме од 600.000 динара.[19]

Кости и лобање страдалника сакупљане неколико година по околини Сурдулице смештене су биле у привремену костурницу са дрвеним крстом на врху. „Кад погнете главу пред ниским вратима, чини вам се да улазите у неку старинску катакомбу где се скупљају гоњени хришћани. Две свећице горе, и ви приметите са ужасом два-три сандука пуна лобања, сувих ногу, отпалих прстију. Све то лежи набацано. Неколико жена у црнини прибрало се поред сандука, гледају у шупље очи где више нема сјаја, у лобање где нема више осмеха и уцвељено наричу" описивао је новинар *Времена* призор из једног краја Сурдулице тог 28. јуна 1922. године. На другом крају пак, народ се окупљао око темеља будуће гимназије и костурнице у којој ће бити сахрањене сакупљене кости и лобање страдалника. Иако је Сурдулица мало

17 *Политика*, бр. 5093, од 30. 06. 1922, стр. 2
18 *Време*, бр. 187, од 29. 06. 1922, стр. 1.
19 *Време*, бр. 188, од 30. 06. 1922, стр. 1.

место са раштрканим ниским кућама, тог Видовдана варош је била врло жива. Било је ту света из Београда, Лесковца, Ниша, Врања, Врањске бање. Дошли су министри, народни посланици, свештеници, породице пострадалих. После служења помена, др Иван Рибар је положио венац и у темељ будуће гимназије и спомен-костурнице спусти запечаћену боцу са пергаментом на којем је писало: „На Видову дне 1922. од рођења Христова положен је и освећен камен темељац за подизање споменика мучки погинулим Србима од крволочних Бугара у 1915-6-7-8. години. Овај се споменик диже добротворним приходима целе Југославије, за време владавине Њ. В. Краља Александра Карађорђевића а иницијативом друштва за подизање споменика горе поменутим мученицима основаног 1919. лета Господњег".[20]

После тужне свечаности за госте је приређен скроман ручак. Током ручка гостима је пришао један младић, син свештеника Јордана кога су Бугари заробили и повели на убијање заједно са оцем. Намеравали су да ликвидирају обојицу, али је момак полудео гледајући како ми Бугари ножем убијају оца. Од тог дана му се живот потпуно променио. Ка званицама га је довела једна жена како би замолила др Рибара и окупљене министре и посланике да се заузму за њега и обезеде му лечење у санаторијуму. Оваквих случајева на југу Србије није било мало. Рат и страдања оставили су дубоке последице. Није ни чудо што је новинар *Времена* записао: „Најлакше нам је било у Сурдулици, кад смо само дисали ваздух и кад смо заборавили на све што смо чули".[21]

Предвече је др Рибар са делегацијом владе и Народне скупштине кренуо из Сурдулице пут Владичиног Хана железницом за Београд. Судулички Одбор је и током наредне две године наставио да ради на прикупљању добровољних прилога, а Костурница је коначно завршена августа 1924. године (Трајковић, 1983: 166).

ЗАКЉУЧАК

Велики рат (1914–1918) је био један од најтежих периода у савременој историји српског народа. Србија је тада изгубила готово трећину свога становништва. Током четворогодишњег сукоба страдало се на фронту, и у окупираним крајевима земље који су у касну јесен 1915. године подељени између германских и бугарских снага. Бугарску окупацију југоисточне Србије током рата обележили су масовни злочини, тортура, интернација, пљачка и насилна асимилација становништва. Према броју пострадалих од бугарског терора посебно се издвајала Сурдулица, као место у чијој су околини вршена свирепа убиства. По ослобођењу Србије 1918, грађани Сурдулице

20 *Време*, бр. 188, од 30. 06. 1922, стр. 1.
21 *Време*, бр. 188, од 30. 06. 1922, стр. 1.

су покренули иницијативу за подизање Спомен-костурнице и четвроразредне гимназије у славу пострадалих. Одбор за подизање Спомен-костурнице предано је прикупљао добровољне прилоге па је тако на Видовдан 1922. године приређен помен и постављање камена темељца за изградњу планираног споменика. Том свечаном чину присуствовали су представници владе и Народне скупштине Краљевине СХС, а боцу са исписаним пергаментом у темељ Спомен-костурнице положио је др Иван Рибар.

Ова тужна видовданска свечаност била је предмет интересовања најтиражнијих београдских дневних листова *Политике, Правде и Времена.* Писао је о њој и локални недељник са југа Србије *Лесковачки гласник*. Сви до једног листа су у новинским чланцима, говорећи о догађају 28. јуна 1922. године, доносили обиље информација и података о броју страдалих Срба у сурдуличким дубодолинама током Првог светског рата. Описиване су тужне судбине људи који су своје животе изгубили само зато што су били припадници српског народа. Побројана су највећа стратишта подно Чемерника и Варденика, представљани су неки од података из Извештаја међусавезничке анкетне комисије која је истраживала ратне злочине почињене од стране бугарских окупационих трупа, писано је о судбини посмртних остатака страдалника и о изградњи Спомен-костурнице.

Имајући све наведено у виду, можемо рећи да су извештавањем о постављању камена темељца за изградњу Спомен-костурнице у Сурдулици, редакције дневних листова чији су текстови овде аналитички представљени, испуниле су своју новинарску мисију јер су јавност, ма колико Сурдулица била далеко од престонице, информисале о једном важном националном догађају. Осим новинарске мисије оне су показале и снажан степен патриотизма и одговорности према сопственом народу, што се нарочито уочавало у текстовима дневних листова *Време* и *Политика*, у којима је политичка елита ондашње државе отворено критикована због малог броја функционера који су се одазвали позиву и присустовали помену сурдуличким жртвама. И на послетку, иако тога нису биле ни свесне, редакције ових листова успешно су извршиле и своју историјску мисију јер су текстови њихових новина посвећени Сурдуличком страдању (1915–1918) и обележавању сећања на исто, данас, безмало сто година касније, значајан историјски извор за даље проучавање прошлости југа Србије.

ИЗВОРИ

Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца: 1914–1918 г. књ. 29, 1918. година. Офанзива. Други период, Гоњење, Београд 1937.

Извештај међусавезничке комисије, одређене да констатује све повреде, Хашке конференције, и међународног права, учињене од Бугара у заузетој Србији од 1915–1918. године, Београд 1919.

ШТАМПА

Време, Београд 1922..
Лесковачки гласник, Лесковац 1922.
Политика, Београд 1922.
Правда, Београд 1922.

ЛИТЕРАТУРА

Антић 2020: Дејан Антић, „Ниш под окупацијом у Првом светском рату – крај 1915. и почетак 1916. године“, *Токови историје*, бр. 1 (2020), 47–66.

Динић 1921: Сретен Динић, Бугарска зверства у Врањском округу, књига 1, Београд: Народ.

Ђорић 2016: Марија Ђорић, „Насиље бугарских окупатора у Сурдулици за време Првог светског рата“, Бугарска окупација југа Србије у Првом светском рату, Лесковац: Народни музеј.

Поповић 2016: Љубодраг Поповић, „Спомен-гимназија Сурдулица“, Бугарска окупација југа Србије у Првом светском рату, Лесковац: Народни музеј.

Трајковић 1981: Александар Трајковић, Време безумља. Документи о бугарским злоделима у Врањском крају 1915–1918, Београд: Борба.

Трајковић 1983: Александар Трајковић, Дубока Долина. Документи о бугарским злочинима у Сурдулици 1915–1918, Београд: Борба.

Хаџи-Васиљевић 1922: Јован Хаџи-Васиљевић, Бугарска зверства у Врању и околини (1915–1918), Нови Сад: Застава.

Dejan D. ANTIĆ

CONSTRUCTION OF THE SURDULICA MEMORIAL OSSUARY IN REPORTS OF SERBIAN NEWSPAPERS IN 1922

Summary

With the retreat of the Serbian army towards Albania and Corfu, at the end of 1915 the territory of the Kingdom of Serbia was occupied by the forces of the Central Powers. In the division of the occupation plunder, the areas of southeastern Serbia and Vardar Macedonia belonged to the Kingdom of Bulgaria. During the three-year reign over the conquered areas, the Bulgarian occupation troops committed countless crimes. The small town of Surdulica became a symbol of the suffering of the occupied south of Serbia in the Great War, the place where mass crimes had been committed against the civilian population. After the liberation of Serbia in 1918, the citizens of this town launched an initiative to build a memorial ossuary in which the remains of the killed civilians would be buried. The subject of interest of our work is the reporting of the print media on the laying of the foundation-stone for the construction of the Surdulica Memorial Ossuary in 1922. At the same time, we analyzed the details of the newspaper articles about the suffering of the civilian population in Surdulica during the Great War (1915-1918) and the fate of the remains of numerous victims.

Key words: Surdulica, Memorial Ossuary, media, World War I, Bulgarian occupation.

Рад је предат 24. фебруара 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 338.2(497.115)"1958/1965"(093.2)
37.014.5(497.115)"1958/1965"(093.2)
doi: 10.5937/bastina31-30520

Прегледни рад

*Игор Ђ. ВУКАДИНОВИЋ**
Балканолошки институт САНУ, Београд

ЕКОНОМСКИ И ПРОСВЕТНИ ПРЕОБРАЖАЈ АУТОНОМИЈЕ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ (1958–1965)

Апстракт: Одлука Савеза комуниста Југославије на Седмом партијском конгресу 1958. године да ојача положај националних мањина и посвети посебну пажњу економском развоју Аутономне косовско-метохијске области из корена је променила друштвену слику овог простора. Период између 1958. и 1965. године означава епоху најинтензивнијег привредног и просветног развоја аутономије Косова и Метохије. Област је забележила највећу стопу економског раста након Другог светског рата и отворила нове погоне текстлне, прехрамбене, хемијске и електроиндустрије. Број ученика основних школа је готово удвостручен, а оснивањем факултета у Приштини и виших школа у Косовској Митровици, Пећи и Призрену, овај простор је премрежен високошколским установама.

Кључне речи: Косово и Метохија, економија, просвета, Савез комуниста Југославије, Приштина, Едвард Кардељ, Фадиљ Хоџа.

УВОД – УКЉУЧИВАЊЕ ЈУГОСЛОВЕНСКОГ ПОЛИТИЧКОГ ВРХА У КУЛТУРНЕ И ЕКОНОМСКЕ ПРОБЛЕМЕ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

У другој половини педесетих година југословенски државни и партијски врх почео је да показује посебно интересовање за полажај Аутономне косовско-метохијске области у Србији (Гаталовић 2016). Ова промена је објашњавана идеолошким, економским и „реалполитичким" аргументима. Централни комитет Савеза комуниста Југославије је у децембру 1956. године формирао Комисију за националне мањине, која је почела са радом два месеца касније. Задатак Комисије био је да се бави проблематиком националних мањина у Југославији, културно-просветног и економског јачања њиховог положаја, али и питањем удела припадника мањинских заједница

* Истраживач сарадник, vukadinovicigor3@gmail.com

у државној управи, предузећима, администрацији и у партијским комитетима.[1] Комисија је на првом заседању 28. фебруара 1957. године закључила да албанска национална мањина „као најбројнија, има своје властите проблеме" и да је стога неопходно да се за њу доносе диференцијална решења у односу на остале мањинске заједнице.[2] Међутим, комисија је игнорисала чињеницу да Албанци чине већину у управљачкој структури Аутономне косовско-метохијске области (*Narodni odbor AKMO 1943–1953*: 937–953). Националну заједницу која је политички доминирала у овој аутономној јединици, Комисија је третирала као угрожену мањину чији је положај неопходно ојачати.[3] Комисија за националне мањине је на себе преузела и задатак да води бригу о економском и културном положају косовско-метохијске аутономије у Србији (Гаталовић 2016: 125-127). Један од првих закључака Комисије био је да су досадашња улагања у економију Косова и Метохије била „недовољна" и да економско и културно заостајање Косова и Метохије може да има и „негативне политичке последице".[4] Сличан закључак донела је и Комисија за националне мањине формирана при Социјалистичком савезу радног народа Југославије.[5]

Уплитање савезног нивоа власти у питање положаја аутономне области у Србији интензивирано је у наредном периоду. Овај приступ додатно је учвршћен у новом партијском програму, који је усвојен на Седмом конгресу СКЈ у Љубљани 1958. године. Осма глава програма односила се на међунационалне односе и у њој је засебна тачка била посвећена правима националних мањина. СКЈ је као позитивну тенденцију означио повећање удела националних мањина у „органима друштвеног самоуправљања" и истакао

1 Архив Југославије (АЈ), фонд 507, ЦКСКЈ, XVIII–К.1/1, Стенографске белешке и записник са састанка Комисије за националне мањине, 28. 2. 1957: 4–10.

2 АЈ, 507, ЦКСКЈ, XVIII–К.1/1, Стенографске белешке и записник са састанка Комисије за националне мањине, 28. 2. 1957: 1–2.

3 Средином педесетих година, Албанци су чинили преко 60% посланика у Народном одбору АКМО. Од једанаест чланова Извршног већа АКМО, шест су били Албанаци, укључујући и председника Фадиља Хоџу. Национални састави среских народних одборауглавном су се поклапали са националним саставом становништва срезова, што је Албанцима омогућило натополовичну већину одборника у свим срезовима, осим Звечанског. Видети: Архив Косова и Метохије (АКМ), Këshili popullor krahinor, 1953, кутија (к.) 8, Витина, Преглед Одржаних седница НО општина и НО среза на терену среза Горњоморавског; АК, Këshili popullor krahinor, 1953, к. 9, Срез Источки, Преглед одржаних седница среског већа, већа произвођача и заједничке седнице оба већа, 24. децембар 1953. Преглед одборника НО општина среза Ситничког за јануар 1953, 12. 2. 1953.

4 АЈ, 507, ЦК СКЈ, XVIII–К.11/2, Подаци о привредној ситуацији националних мањина, стр. 4.

5 АЈ, 142, ССРНЈ, фасцикла (ф.) 110, архивска јединица (а.ј.) 782, Извештај Комисије за националне мањине ССРНЈ: Актуелни проблеми националних мањина у Србији, 11. 4. 1959.

да однос Југославије према националним мањинама не зависи од спољнополитичких односа са суседнима земљама (*VII kongres Saveza komunista Jugoslavije* 1958: 199). У програму је истакнуто да је јединство Југославије могуће искључиво на бази националне равноправности, као и да је неопходан услов за то постојање „материјалне основе равноправности". Ову формулацију албански функционери у партији су искористили да покрену кампању за повећање удела Албанаца у структури запослених на Косову и Метохији, која се у пракси спроводила истискивањем Срба и осталих неалбанаца из косовскометохијских предузећа.[6] Повезивање националног и економског питања дошло је до изражаја у тачки „Стална брига за убрзавање привредног развитка неразвијених рејона". Партија се обавезала да ће додатно помагати економски развој три најнеразвијеније републике и Аутономне косовско-метохијске области (*VII kongres Saveza komunista Jugoslavije* 1958: 1055-1056).

Проширени састанак Извршног комитета ЦК СКЈ 2. марта 1959. године у целости је посвећен питању националних мањина у Југославији и економског развоја Аутономне косовско-метохијске области. Едвард Кардељ је на састанку био најгласнији поборник јачања положаја националнних мањина. Он је предложио да се националне мањине у Југославији почну сматрати „пуноправним народима", а њихови представници пуноправним члановима југословенског друштва (Pelikan 2011: 242). У Закључцима који су на седници усвојени, посебно је издвојено питање економског развоја заосталих подручја Југославије. Тада је изричито наведено да се СКЈ мора засебно бавити развојем подручја које је настањено „најбројнијом, албанском националном мањином". На тај начин, албанска национална мањина је била једина национална заједница експлицитно споменута у документу. Извршни комитет ЦК СКЈ је економски развој подручја настањеног Албанцима означио као кључ за решавање осталих питања у вези са овом националном мањином (Rajović 1985: 468-470).

Велика промена у односу СКЈ према аутономији Косова и Метохије и албанској националној мањини у Србији објашњавала се тиме да се југословенски врх водио „практичним интересима", те је проценио да економска и културна заосталост Косова и Метохије представљају „кочницу" за развој Југославије и потенцијални извор политичке нестабилности. Међутим, Савез комуниста Југославије овакав приступ није применио у случају

6 Идеју отпуштања Срба са посла и запошљавања Албанаца како би се „поправила национална структура запослених", албански функционери Фадиљ Хоџа и Џавид Нимани су први пут споменули на седници Извршног комитета ЦК Србије 27. јануара 1959. године. Видети: АС, Ђ-2, Извршни комитет ЦК СКС, к. 2, Стенографске белешке са проширене седнице Извршног комитета ЦК СК Србије одржане 27. 1. 1959. године, стр. 42, 98.

српских крајева у Хрватској, који су били готово у потпуности заобиђени индустријализацијом у овим републикама, а покретање овог питања било је строго забрањено у југословенском јавном дискурсу педесетих и шездесетих година (Bjelajac 2010: 130-131). Иницијатор укључивања савезног нивоа власти у питање економског положаја Косова и Метохије и отварања питања националних мањина био је Едвард Кардељ, заступник курса слабљења Југославије и јачања државности република (Ћосић 2009: 196-197). Због залагања за постепену разградњу југословенске државе, Кардељ и словеначко руководство су крајем педесетих година дошли у прикривени сукоб са српским руководиоцима, предвођеним Александром Ранковићем. Пошто је у руководству Србије препознао препреку за реализацију својих планова, Кардељ је одлучио да отварањем мањинског питања и јачањем аутономије Косова и Метохије постави темеље за дестабилизацију Србије и слабљење њеног положаја у Југославији. У наредном периоду, утицај Србије на Косову и Метохији постајао је све више ограничен савезним надгледањем економског развоја АКМО и савезном политиком према националним мањинама.

ЕКОНОМСКИ РАЗВОЈ

Средином педесетих година у Аутономној косовско-метохијској области је живело око 950.000 људи, од чега је свега 268.000 становника било економски активно, претежно у пољопривреди. У индустријској производњи било је запослено 31.000 радника.[7] Перспективни план Југославије од 1957. до 1961. године је као један од најважнијих циљева истакао развој неразвијених подручја у држави. У пракси су „подручја" поистовећивана са републикама и две аутономне јединице у Србији, тако да је брига за неразвијене крајеве у Југославији сведена на финансирање развоја Македоније, Црне Горе, Босне и Херцеговине и Аутономне косовско-метохијске области. Прва конкретна мера била је одлука да се из савезног буџета издвоји 80 милијарди динара за Македонију и 50 милијарди динара за инвестиције у Аутономној косовско-метохијској области. Највећи део донације, 22,7 милијарди динара, издвојено је за развој индустрије и рударства у области, 16,85 милијарди уложено је у пољопривреду, а остатак је намењен за саобраћај и финансирање Обласног инвестиционог фонда Косова и Метохије (*Društveni plan privrednog razvoja Autonomne kosovsko-metohijske oblasti* 1958: 19; ur. Ocić, Babić i dr. 1991: 44).

Народни одбор Аутономне косовско-метохијске области је 28. децембра 1957. године усвојио Друштвени план привредног развоја АКМО

7 АЈ, 142, ССРНЈ, ф. 110, а.ј. 782, Извештај Комисије за националне мањине ССРНЈ: Актуелни проблеми националних мањина у Србији, 11. 4. 1959.

од 1957. до 1961. године, који је означио преокрет у економском развоју области. Промена се огледала у великим инвестицијама, које су се заснивале на финансијској подршци из савезног буџета (*Društveni plan privrednog razvoja Autonomne kosovsko-metohijske oblasti* 1958: 15-21; Гаталовић 2016: 273-275).[8] Планирано је запошљавање 29.000 радника, чиме би укупан број радника на Косову и Метохији био готово удвостручен и износио би 60.000. Циљ плана био је раст индустријске производње од 97% у односу на 1956. годину и укупан раст БДП-а од 84,3% (*Društveni plan privrednog razvoja Autonomne kosovsko-metohijske oblasti* 1958: 19-21). Донација југословенског нивоа власти у износу од педесет милијарди динара представљала је окосницу петогодишњег плана 1957–1961. и привредног процвата области у наредном периоду (*VI обласна конференција Социјалистичког савеза радног народа Србије за Косово и Метохију* 1961: 21). Један од циљева инвестиција било је и повећање националног дохотка по глави становника, који је у Аутономној косовско-метохијској области 1957. године износио 41,6% од националног дохотка по глави становника у Југославији.[9]

Од 1956. до 1960. године укупан национални доходак на Косову и Метохији је порастао за 35,8%, а у истом периоду бројност радничке класе је повећана за 39%, пошто је запослено 14.000 нових радника. Већ 1959. године Комисија за националне мањине СКЈ је закључила да је се „може говорити о економском препороду Косова и Метохије".[10] Инвестиције Југославије у привреду АКМО постале су видљиве на терену 1961. године, пуштањем у производњу површинског копа лигнита „Косово" код Приштине, рудника олова и цинка „Кишница", ткачнице памука у Ђаковици, ткачнице свиле у Призрену, фабрике тила у Гњилану и фабрике лепенки у Липљану (*VI обласна конференција* 1961: 274; Вукадиновић 2019: 240; Гаталовић 2016: 274).[11]

Највећи пројекат који је завршен 1962. године била је термоелектрана „Косово I" у Обилићу, а исте године отворене су фабрика шећера у Пећи и фабрика суперфосфата у Косовској Митровици (Николић 1963: 24-25; Гаталовић 2016: 282). Извршене су реконструкције и проширивање капацитета фабрике уља у Урошевцу, предузећа „Мермер" у Пећи и фабрике за производњу дувана у Гњилану. Укупне инвестције у АКМО од 1956.

8 AKM, Lidhja e Komunistëve të Kosovës, к. 568, Девета покрајинска конференција Косова и Метохије 1965, Развој привреде Косова и Метохије у периоду од 1947. до 1963. године са освртом на проблеме развоја од Осме обласне конференције СКС до данас, стр. 4-5.

9 AJ, 507, ЦК СКЈ, XVIII–K.11/8, Реферат о економском стању у АКМО, 9. 6. 1959.

10 AJ, 507, ЦКСКЈ, XVIII–K.11/8, Досадашњи и будући развој АКМО, 18. 7. 1959: 6.

11 AKM, Lidhja e Komunistëve të Kosovës, к. 568, Девета покрајинска конференција Косова и Метохије 1965, Развој привреде Косова и Метохије у периоду од 1947. до 1963. године са освртом на проблеме развоја од Осме обласне конференције СКС до данас, стр. 4-7.

до 1960. године износиле су 65 милијарди динара, од чега је 77% представљало неповратну помоћ из федерације. Шездесетих година извршена је реконструкција саобраћајних путева и железничких пруга на Косову и Метохији, и дошло је до експанзије саобраћаја. Док је 1961. године у општини Урошевац шеснаест особа поседовало аутомобиле, девет година касније број власника аутомобила у општини износио је 560 (ур. Малетић, Стојић 1975: 236).

Инвестиције у привредне и непривредне делатности АКМО од 1956. до 1960. године биле су три пута веће него инвестиције у периоду 1952–1956. године. БДП на Косову и Метохији је од 1960. до 1964. године порастао за 58,6%. Отварање великих привредних објеката омогућило је да се у периоду 1960–1964. године запосли 23.933 нових радника. Савезна помоћ косовскометохијској привреди институционализована је 1961. године, кроз формирање „Фонда за развој недовољно развијених подручја". Након доношења Устава 1963. године фонд је постао уставна категорија, а 1965. године установљен је „Фонд Федерације за кредитирање бржег развоја привредно недовољно развијених република и аутономних покрајина", који је представљао један од кључних елемената југословенске и косовскометохијске привреде у наредне две деценије (ur. Ocić, Babić i dr. 1991: 45; Prifti, Verli 1993: 253).

Инвестиције у АКМО 1960–1964. године биле су два пут веће у односу на инвестиције у претходних пет година. Просечна годишња стопа економског раста на Косову и Метохији од 1957. до 1963. године износила је 7,9%, што није забележено ни у једном другом седмогодишњем периоду за време социјализма (Popović 2009: 30 - 32; ur. Hadžibuli, Bašota i dr. 1972). БДП по глави становника је од 1957. до 1964. године порастао за 41,7% (Gusja 1982: 15; Вукадиновић 2019: 240; Gatalović 2016a: 123) Кључни фактор поменутих екомонских показатеља била су финансијска средства југословенске федерације, која су у инвестицијама на Косову и Метохији у периоду 1957–1964. године учествовала са преко 70%.[12]

Изузетно амбициозни привредни планови у периоду од 1957. до 1964. године нису остварени у потпуности. Ипак, Покрајински комитет је у извештају који је поднет Деветој покрајинској конференцији СКС за Косово и Метохију 1965. године констатовао да је у протеклом периоду извршен „друштвено-економски преображај Косова и Метохије" (*Izveštaj Pokrajinskog komiteta o radu SKS na Kosovu i Metohiji od VIII oblasne do IX pokrajinske konferencije* 1965: 8-10).

Корените промене у привредној структури Косова и Метохије у периоду 1957–1965. године потврђују и статистички подаци. Примарни сектор,

12 АЈ, 837, КПР, II–1/130, Титова посета Косову и Метохији, 21. 3. 1967, Проблеми привредног развоја Косова и Метохије у протеклом периоду, стр. 6.

који обухвата пољопривреду и шумарство, је 1957. године чинио око 55% БДП-а на Косову и Метохије, а секундарни сектор, односно индустрија и занатство, 34,2%. Након осам година, 33,1% БДП-а на Косову и Метохији је долазило из примарног сектора, а удео секундарног сектора је порастао на 47,1%. У истом периоду је забележен раст терцијалног сектора (саобраћај, туризам, банкарство и остале непроизводне делатности) са 10,9% на 19,8% (Limani 1980: 57).

Табела 1. Промене у структури привреде Косова и Метохије у периоду између 1957. и 1965. године.

	Примарни сектор	Секундарни сектор	Терцијални сектор
1957. година	54,9%	34,2%	10,9%
1965. година	33,1%	47,1%	19,8%

До крупних промена је дошло и унутар секундарног сектора привреде. Индустрија Косова и Метохије је постала мање зависна од експлоатације рудних богатстава обојене металургије. Отварање фабрика текстилне индустрије, хемијске индустрије, електроиндустрије, индустрије коже и обуће и индустрије дувана довело је до смањивања удела тешке индустрије у укупној производњи (Mađaraj 1989: 45). Ипак, рудна богатства Покрајине имала су велики значај и на југословенском нивоу, о чему сведоче подаци о учешћу Косова и Метохије у укупној југословенској производњи одређених производа 1965. године.

Табела 2. Учешће Аутономне покрајине Косова и Метохије у укупној југословенској производњи одређених производа 1965. године.[13]

	Југославија	Косово и Метохија	учешће АП КиМ у производњи СФРЈ
електрична енергија	15.523 kWh	963 kWh	6,2%
угаљ	29.957.000 t	2.438.000 t	8,1%
олово-цинкане руде	2.358.000 t	1.987.000 t	84,2%
рафинисано олово	101.504 t	81.638 t	80,4%
каустично печени магнезит	28.163 t	21.529 t	76,4%
сребро	129 t	116 t	89,9%

Руднички комплекс Трепча представљао је један од највећих рудничких постројења у Југославији, захваљујући чему је град Косовска Митровица остварио брз економски и демографски успон (Симијановић 2018: 244-245). У привреди Косова и Метохије шездесетих година постојао је проблем

13 АЈ, 837, КПР, II–1/130, Посета председника Тита Косову и Метохији 25–28. марта 1967, Белешка у вези пута Тита на Косово и Метохију, Проблеми привредног развоја Косова и Метохије у протеклом периоду, стр. 10.

неуједначене развијености општина. Косовска Митровица је 1960. године остварила национални доходак по глави становника који је износио 136% од југословенског просека. С друге стране, општина Драгаш, као најсиромашнија у АКМО, остварила је доходак по глави становника у износу од свега 10% од југословенског просека.[14]

Заостајање Косова и Метохије у друштвеном развоју било је нарочито изражено у сфери здравства. Болести дигестивног тракта и инфективне болести су, услед ниског нивоа хигијене, на овом простору биле присутније него у остатку Југославије (Popović 2009: 35 - 36). Био је присутан и проблем недостатка квалификованог медицинског кадра (Трајковић 2009: 332-333). На целој територији АКМО је 1958. године радило укупно 68 лекара опште праксе и 7 стоматолога, што је било недовољно за расуће здравствене потребе становништва (*Narodni odbor Autonomne kosovsko-metohijske oblasti 1958 – 1959* 1962: 762). И на овом подручју остварен је напредак током шездесетих година, иако је и на крају те деценије број лекара у покрајини био недовољан (Живковић 2011: 141).

Подаци о економском процвату Косова и Метохије у периоду 1957–1964. године демантују распрострањену тезу о „угњетавању Албанаца" у времену док је Александар Ранковић заузимао високе државне функције у Југославији. Велике југословенске инвестиције у област спречиле су масовне економске миграције становника Косова и Метохије у остале крајеве Југославији. Повећање животног стандарда у овом периоду утицало је и на повећање наталитета, а Косово и Метохија је шездесетих година представљало једино подручје Југославије на којем се број живорођене деце повећавао. Економски процват АКМО крајем педесетих година поклопио се са првим извештајима о безбедносном притиску на неалбанско становништвом и појави политички мотивисаног исељавања Срба са Косова и Метохије (Јевтић 1990: 38) Процеси угрожавања Срба и њиховог исељавања додатно су интензивирани након Брионског пленума 1966. године (Ристановић 2018: 255-256).

РАЗВОЈ ОБРАЗОВАЊА

Подручје Косова и Метохије је након Другог светског рата имало око 70% неписменог становништва, због чега је питање школства на овом простору заузимало посебно место у политици Савеза комуниста Југославије (Islami 1982: 220). Поред организовања течајева за описмењавање, партијски функционери су предузимали мере развоја школске мреже,

14 АЈ, 507, ЦКСКЈ, XVIII–К.11/14, Неки основни подаци о досадашњем развоју АКМО, стр. 15-16.

а главни циљ био је повећање броја ученика и наставника у области. Војници и официри НОВЈ, који су поседовали учитељско образовање повучени су са фронта и укључени у наставу. Учитељи и наставници који су били ангажовани у просветном систему фашистичке Велике Албаније од 1941. до 1944. године, задржани су на послу. (*Narodni odbor Autonomne kosovsko-metohijske oblasti 1943–1953* 1953: 28).[15]

Највећи изазов основног и средњег образовања у области био је недостатак квалификованих просветних радника. Услед политике брзог ширења школске мреже овај проблем није могао бити решен у кратком року. Школске 1958/1959. године око 70% албанских учитеља и наставника у АКМО је било неквалификовано. На Косову и Метохији 1959. године није постојала ниједна школа у којој су сви просветни радници имали неопходне стручне квалификације.[16] Власти су овај проблем најпре решавале кроз стручне педагошке курсеве у Приштини и Призрену, а током педесетих година у учитељским школама отворена су додатна одељења за запослене неквалификоване учитеље и наставнике. Школске 1962/1963. године 493 учитеља на Косову и Метохији, од којих су 373 били Албанци, похађали су ова одељења у учитељским школама у Приштини, Призрену, Ђаковици, Урошевцу, Гњилану, Косовској Митровици и Вучитрну.[17] Неквалификовани учитељи запослени у настави су учитељске школе уместо за четири завршавали за две године. Поред тога, многи од њих су похађали и летње семинаре на којима су припремани за полагање предмета учитељске школе.[18]

Власти АКМО су 1957. године одлучиле да већу пажњу посвете и материјалном аспекту школства. Многе школе су биле смештене у неодговарајућим објектима и зградама које нису испуњавале педагошке и хигијенске услове. Дешавало се и да се школска настава принудно обавља у приватним кућама, џамијама и кафанама (*Narodni odbor Autonomne kosovsko-metohijske oblasti* 1953: 747; Славковић 2018: 467). Народни одбор Аутономне косовско-метохијске области је 1957. године донео Одлуку о условима за изградњу школских зграда и опреме, према којој је прописано да све школске граде убудуће морају испуњавати неопходне урбанистичко-педагошке критеријуме. Одлуком је предвиђено да сваки пројекат школске зграде претходно мора добити сагласност од комисије Савета за школство (*Narodni odbor Autonomne kosovsko-metohijske oblasti 1956–1957* 1961: 705-707).

15 АЈ, 315, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф. 3, а.ј. 883.

16 АЈ, 507, ЦКСКЈ, XVIII–К.9/22, Аматерске и професионалне културно-просветне установе; Културно-просветни проблеми национални мањина, стр. 5.

17 АЈ, 318, ф. 94, а.ј. 127, Проблем неписмености (1962–1967), Ваншколски облици образовања одраслих у АКМО, стр. 6–7.

18 АЈ, 507, ЦКСКЈ, XVIII–К.9/22, Аматерске и професионалне културно-просветне установе; Културно-просветни проблеми национални мањина, стр. 6

У складу са смерницама Министарства просвете из 1945. године, припадници националних мањина похађали су наставу на матерњем језику, а језик републике у којој су се налазиле похађали су у фонду од три часа недељно.[19] Албански ученици слушали су наставу на албанском језику, а 1951. године уведена је и настава на турском језику за припаднике турске националне мањине.[20] Број ученика на Косову и Метохији перманентно је растао педесетих и шездесетих година (*Privredni i društveni razvoj SAP Kosova 1947–1972* 1974: 125).[21]

Табела 3. Промене броја ученика основних школа на Косову и Метохији од 1956. до 1965. године, према наставном језику.

	укупно	српски	албански	турски
1956/1957.	122.091	40.224	78.395	2.472
1965/1966.	202.514	67.719	131.607	3.188

У другој половини педесетих година предузете су мере са циљем зближавања српских и албанских ученика. У првој послератној деценији школе за српске, албанске и турске ђаке биле су физички одвојене по националној припадности ученика, а од 1956/1957. године уведене су „мешовите школе", у којима се настава похађала на различитим језицима.[22]

Школске 1957/1958. године српски ђаци на Косову и Метохији добили су прилику да уче албански језик и књижевност као изборни школски предмет у фонду од три часа недељно. Практични разлози утицали су на то да се велики проценат српских ученика определио за учење албанског језика. Успех који је остварен на овом плану истакнут је и у извештају Покрајинског комитета СКС за Косово и Метохију на Деветој покрајинској партијској конференцији 1965. године (Бонџић 2008: 88/97; *Izveštaj Pokrajinskog komiteta o radu SKS na Kosovu i Metohiji od Osme oblasne do Devete pokrajinske konferencije* 1965: 51).[23] Други потез који је имао за циљ смањивање националне нетрпељивости у школству било је увођење јединственог програма историје за српске, албанске и турске ђаке. Од школске 1957/1958. године

19 АЈ, 507, ЦКСКЈ, XVIII–К.9/12, Основне карактеристике оствареног културно-просветног живота и рада националних мањина у НРС, 1958; Мањинско школство.

20 АЈ, 130, СИВ, ф. 993, Записник са седнице Одбора за унутрашњу политику Савезног извршног већа, одржане 19. децембра 1957. године, Проблем исељења Турака из Југославије.

21 АЈ, 319, ф. 31, Анализа друштвеног плана САП Косова 1965–1970. Други део: Остварени развој образовања и културе у САП Косову и основне пројекције развоја до 1975. године, стр. 7.

22 АЈ, 507, ЦКСКЈ, XVIII–К.9/16, Записник са састанка Савета за просвету о питању националних мањина, 1958.

23 АЈ, 507, ЦКСКЈ, XVIII–К.9/22, Аматерске и професионалне културно-просветне установе; Културно-просветни проблеми национални мањина, стр. 7.

деца на Косову и Метохији похађала су историју по истом програму, који је претежно био сачињен од српске и југословенске историје, али и лекција посвећених албанској и турској историји.[24] Под притиском албанских функционера у Покрајинском комитету, 1963. године извршена је промена програма историје у виду повећања броја лекција посвећених историји Албаније (Imami 2015: 212).

Деца и родитељи су се педесетих година ретко опредељивали за наставак образовања након завршетка осмогодишње основне школе, на шта указују и статистички подаци. Основне школе на Косову и Метохији је 1961. године похађало 167.301 ђака, док је у средње школе и гимназије ишло око дванаест пута мање деце, свега 13.332 ученика.[25] Успорени развој образовања другог степена на Косову и Метохији био је повезан са недовољним присуством наставе на албанском језику. Док је у основним школама настава за националне мањине извођена на матерњем језику, у школама другог степена, нарочито стручним школама, настава се углавном одвијала на српском језику, због чега су албанска деце ретко настављала школовање. Школске 1961/1962. године, број албанских ученика у косовскометохијским основним школама је био за 70% већи од броја деце која су наставу похађала на српском језику, док су у средњим школама српски ученици још увек чинили натполовичну већину.[26]

Савет за просвету Аутономне косовско-метохијске области и Одбор за просвету Народног собрања Македоније су 1959. године предложили Савезном секретаријату за образовање да се настава на матерњем језику за националне мањине у већој мери уведе у средње школе. Предлог је образложен потребом да се повећа број стручних кадрова у Области. Комисија ССРНЈ за националне мањине такође је подржала предлог за средњошколску наставу на језицима националних мањина.[27] Кампања за уписивање деце у средње школе и гимназије започета је 1959. године и резултирала је тиме да се број ђака у другом степену образовања од 1959. до 1964. године повећао два и по пута. У истом периоду, удвостручен је број просветних радника у школама другог степена (*Izveštaj Pokrajinskog komiteta o radu SKS na Kosovu i Metohiji od Osme oblasne do Devete pokrajinske konferencije* 1965: 24).

---

24 АЈ, 318, ф. 24, а.ј. 32, Програм наставе историје у основним школама са шиптарским и турским наставним језиком, стр. 1–6.

25 АЈ, 318, ф. 24, Извештај о раду Савета за просвету АКМО за 1961. годину, стр. 6-7.

26 АЈ, 318, ф. 43, а.ј. 58, Писмо председника Одбора за просвету Народног собрања НР Македоније Димче Мирева Савезном секретаријату за образовање и културу, 8. 1. 1959.

27 АЈ, 318, ф. 43, а.ј. 58, Мишљење и примедбе Савета за просвету АКМО на материјал Савезног секретаријата за образовање о школама националних мањина, 31. јануар 1959, стр. 4.

Језик је представљао баријеру и за развој високог школства код албанске националне мањине. Албанску интелигенцију у Југославији су педесетих година углавном чинила лица која су образовање стекла у међуратној Албанији и фашистичкој Италији. Зекерија Реџа (1910–1972), који је 1942. године од стране владе Мустафе Крује постављен за директора гимназије у окупираној Ђаковици, током педесетих година је био директор албанског књижевног часописа у Приштини „Нови живот". Пошто је Албанолошки институт у Приштини, у чијем раду је учествовао, затворен 1955. године због ширења национализма, Реџа је затражио да му се дозволи пресељење у Албанију, тако да се 1958. године настанио у Тирани (ur. Elsie 2004: 147; ур. Павловић, Гаталовић и др. 2012: 97, 100).[28] На катедри за албанологију Филозофског факултета у Београду радили су Антон Чета (1920–1995) и Идриз Ајети (1917–2019). Чета, који је међуратни период провео у Албанији, за време Другог светског рата вратио се на Косово и Метохију, радећи као професор у гимназији у Призрену. Ајети је након окупације Југославије 1941. године постао италијански стипендиста у Падови (Milanović 1990: 71-77). Марк Краснићи (1920–2015), који је током педесетих година радио на Ентографском институту САНУ, такође је за време рата студирао у Италији. Чета, Краснићи и Ајети су у извештајима Управе државне безбедности означени као носиоци албанског национализма.[29]

Извршни комитет ЦК СКС је 27. јануара 1959. године расправљао о питањима у вези са положајем националних мањина у Србији, а једна од тема била је и албанска интелигенција у Југославији. Председник Извршног већа АКМО Фадиљ Хоџа тада је стао у одбрану албанске интелигенције од оптужби за национализам, поручивши да је свака интелигенција склона национализму. Он је истакао значај који албанска интелигенција треба да има за развој Косова и Метохије и потребу обласних институција за образованим кадровима који су завршили факултете. Хоџа је закључио да је непријатељски став који су југословенске власти заузимале према албанској интелигенцији у претходном периоду само погоршао стање и продубио неразумевање.[30]

Косовскометохијски Албанци ретко су се опредељивали за студирање на југословенским факултетима педесетих година, што је било условљено културним, економским и политичким разлозима. Високообразовне

28 Архив Србије (АС), фонд Безбеносно-информативне агенције (БИА), III-121, Реферати о шиптарској националној мањини.

29 АС, БИА, III-136, Извештај о непријатељској делатности и антисоцијалистичким појавама у срединама просветних радника, средњошколске и студентске омладине на Космету, а.ј. 15–18.

30 АС, Ђ-2, Извршни комитет, к. 2, Стенографске белешке са проширене седнице Извршног комитета ЦК СК Србије одржане 27. јануара 1959. године, стр. 98.

институције које у похађали у највећем броју биле су Виша педагошка школа у Скопљу и Филозофски факултет у Београду.[31] Албански студенти у Београду и осталим универзитетским центрима у Југославији углавном су се међусобно повезивали, избегавајући друштвену асимилацију у југословенској средини. Због таквог држања и недовољне комуникације са осталим студентима, критиковани су од стране студентских удружења.[32] С друге стране, албански студенти су износили жалбе да имају неравноправан третман на југословенским факултетима и да у студентским организацијама наилазе на негативну дискриминацију.[33]

Оснивањем Више педагошке школе у Приштини 1958. године постављен је темељ за развој високог школства у Области (*VI обласна конференција* 1961: 38). Савезни секретаријат за образовање и културу је 1955. године утврдио да је у Аутономној косовско-метохијској области свега 2,8% наставника у основним школама имало завршену Вишу педагошку школу, док је на ниову Србије тај проценат износио 63%. То је утицало на одлуку да Приштина постане пети град у Србији са вишом педагошком школом. Развоју високошколске мреже на Косову и Метохији допринео је став СКЈ да треба повећати број високообразованих Албанаца у држави.[34]

Након отварања Више педагошке школе, мрежа виших и високих школа на Косову и Метохији почела је брзо да се шири. Наредне, 1959. године основана је Виша управна школа у Приштини и Виша економско-комерцијална школа у Пећи. Виша пољопривредна школа у Приштини основана је 1960. године. Филозофски факултет, основан 1960. године био је први факултет у Области и у почетку је садржао одсеке за језике и природно-математичке науке (*VI обласна конференција* 1961: 38; Вукадиновић 2008: 52). Следеће, 1961. године основан је Правно-економски факултет у Приштини, у чији састав је укључена и дотадашња Виша управна школа. У Приштини и Косовској Митровици су 1961. године основане две више техничке школе, а 1962. године Филозофски факултет је отворио одељења за историју, географију и педагогију. Следећи факултет у Приштини био је Технички факултет, формиран 1965. године. У Призрену је 1961. године основано

31 АЈ, 507, ЦКСКЈ, XVIII–К.11/18, Студенти држављани ФНРЈ по народности 1955/1956.

32 АС, Ђ-2, Извршни комитет, к. 2, Стенографске белешке са проширене седнице Извршног комитета ЦК СК Србије одржане 27. јануара 1959. године, стр. 93.

33 АС, БИА, III-136, Извештај о непријатељској делатности и антисоцијалистичким појавама у срединама просветних радника, средњошколске и студентске омладине на Космету, а.ј. 16.

34 Више педагошке школе у Србији су до тада постојале у Београду, Нишу, Зрењанину и Крагујевцу. Опширније видети: АЈ, 318, ф. 51, а.ј. 66, Школе за образовање настаника за обавезно школовање (Стање, проблеми, предлози), стр. 5-6.

одељење Више педагошке школе у Приштини, које је 1962. године постало одвојена високошколска институција.

Косово и Метохија је почетком шездесетих година имала четири града у којима су биле смештене високошколске институције. Ниједан регион у Србији јужно од Београда није имао толико градова са високошколским установама. За разлику од Пећи, Косовске Митровице и Призрена, градови сличне величине у Централној Србији Крушевац, Лесковац, Краљево и Врање почетком шездесетих година нису имали више школе. На вишим школама и факултетима у Аутономној косовско-метохијској области школске 1960/1961. године студирало је 1.707 студената. Наредне године број студената је већ износио 3.516. (Вукадиновић 2008: 52).[35] Настава на овим високошколским установама одвијала се на српском и албанском језику, а у другој половини 1963. године број студената албанске националности са Косова и Метохије први пут је престигао број студената српске националности из Покрајине. До 1965. године број студената на Косову и Метохији достигао је 6.000.[36] Високошколске установе на Косову и Метохији су до 1969. године формално биле део Универзитета у Београду, али су, у складу са југословенском праксом, имале изузетно широку аутономију и самостално су уређивале своју делатност (Вукадиновић 2008: 52).

Оснивање факултета и виших школа учврстило је положај Приштине као културног и економског регионалног центра, у који су почели да се досељавају становници из осталих крајева Југославије. Могућност стицања високог образовања на албанском језику довела је до тога да су у Приштину почели да долазе Албанци из Македоније, Црне Горе и општина у Централној Србији (Николић 1963: 47). Прелазак албанских научника, професора и студената из Београда у Приштину довео је до тога да је албанолошки смер на Филозофском факултету у Београду школске 1961/1962. године уписао само један студент. У формирање косовскометохијских факултета ушло се са недовољним бројем квалификованих предавача, а нису била регулисана ни бројна организациона питања. Током шездесетих година биле су присутне и међунационалне нетрпељивости међу наставницима, које су посебно долазиле до изражаја приликом избора нових предавача.[37]

35 АЈ, 318, ф. 24, Извештај о раду Савета за просвету АКМО за 1961. годину, стр. 8.

36 Према подацима Секретаријата Покрајинског комитета СКС за Косово и Метохију, у покрајини је 1965/1966. године студирало 4.000 редовних и 6.000 ванредних студената. Видети: АС, Савез комуниста Косова, к. 3, Седница Секретаријата Покрајинског комитета Савеза комуниста Србије за Косово и Метохију одржане 10. 1.1966. године. Информација о неким актуелним питањима на вишим школама и факултетима.

37 АС, БИА, III-136, Извештај о непријатељској делатности и антисоцијалистичким појавама у срединама просветних радника, средњошколске и студентске омладине на Космету, а.ј. 17-18.

ЗАКЉУЧАК

Током 1957. и 1958. године Савез комуниста Југославије предузео је мере са циљем економског и просветног јачања косовскометохијске аутономије. Савезна комисија за националне мањине надгледала је материјални и културни положај Албанаца у Србији, а Савезно извршно веће дотирало је економски развој Косова и Метохије. Привредни план 1957–1961. је из корена променио економску структуру Аутономне косовско-метохијске области, што се огледало у отварању нових погона електропривреде, хемијске, текстилне и прехрамбене индустрије. Економски развој Косова и Метохије од 1961. до 1965. године обележен је изузетно високим стопама привредног раста. Индустрија Косова и Метохије је у поменутом периоду отворила нове перспективе и постала мање зависна од експлоатације рудних богатстава, а покрајински руководиоци су 1965. године говорили о „друштвено-економском преображају Косова и Метохије". Поменуте промене омогућене су инвестицијама са савезног и републичког нивоа, које су у укупним инвестицијама на Косову и Метохији учествовале са преко 70%. Ипак, упркос великом расту бруто-друштвеног производа по глави становника, он је, услед високог природног прираштаја и брзог раста популације, остао на ниском нивоу у поређењу са остатком Југославије.

Повећање стручног ангажмана и материјалних улагања крајем педесетих година омогућили су да школске зграде у Аутономној косовско-метохијској области почну да испуњавају модерне урбанистичке, хигијенске и педагошке стандарде. У циљу побољшања међунационалних односа српски, албански и турски ученици из истих места почели су да похађују школе у истим објектима, а за српске ђаке је уведен албански језик као изборни предмет. Кампања за развој средњег образовања на Косову и Метохији покренута крајем педесетих година резултирала је увећавањем броја ученика средњих школа за два и по пута у периоду од 1959. до 1964. године. Формирање мреже факултета у Приштини и високошколских установа у Митровици, Пећи и Призрену, омогућило је да се, упркос почетном заостатку, Косово и Метохија шездесетих година нађе у привилегованом економском и просветном положају у односу на Централну Србију.

ИЗВОРИ

Архив Југославије

– фондови: Социјалистички савез радног народа Југославије (142); Савезни секретаријат за образовање и културу (318); Савезни савет за образовање и културу (319); Централни комитет Савез комуниста Југославије (507); Кабинет председника Републике (837).

Архив Србије

– фондови: Безбедносно-информативна агенција; Централни комитет Савеза комуниста Србије (Ђ-2); Савез комуниста Косова.

Архив Косова и Метохије, Приштина

– фондови: Савез комуниста Косова (Lidhja e Komunistëve të Kosovës); Обласни народни одбор (Këshili popullor krahinor).

ЛИТЕРАТУРА

Ћосић 2009: Добрица Ћосић. *Лична историја једног доба. Време искушења 1951–1968*. Београд: Службени гласник.

Hadžibulić, Bašota 1972: Muris Hadžibulić, Nuri Bašota i dr. ur. *Privredni sistem SFRJ. Prvi deo. Osnove privrednog sistema Jugoslavije*, Beograd: Institut za ekonomiku investicija.

VI обласна конференција Социјалистичког савеза радног народа Србије за Косово и Метохију. Приштина. Обласни одбор ССРНС за Косово и Метохију: 1961.

VII kongres Saveza komunista Jugoslavije. Ljubljana 22–26. aprila 1958. Stenografske beleške. Beograd. Kultura: 1958.

Bjelajac 2010: Mile Bjelajac. „Proizvođenje novih nacija, novih manjina i teritorijalna pitanja (Koncept konkurentske države na tlu Srbije)". *The shared history. Nations, states and diasporas of the former Yugoslavia*. Zbornik radova. Ur. Darko Gavrilović. Sremska Kamenica: Fakultet za evropske pravno-političke studije, 121-142.

Бонџић 2008: Драгомир Бонџић. „Један документ о двојезичном школству на Косову и Метохији 1961. године". *Архив*, год. IX, бр. 1-2, 88-97.

Вукадиновић 2008: Зоран Вукадиновић. „Приштински универзитет и његове библиотеке", *Савремена библиотека*, год. XX, бр. 25, 52-55.

Вукадиновић 2019: Игор Вукадиновић. „Југословенска социјална политика на Косову и Метохији (1945–1974)". *Социјална политика у Србији на раскршћу векова*. Зборник радова. Ур. Владимир Илић. Београд: Висока школа социјалног рада, 235-245.

Гаталовић 2016: Миомир Гаталовић. *Косово и Метохија у државној политици Југославије 1958–1965*. Београд: Институт за савремену историју.

Gatalović 2016 b. Miomir Gatalović. „Uticaj otvaranja nacionalnog pitanja u Jugoslaviji na kreiranje državne politike prema Kosovu i Metohiji 1964-1965". *Istorija 20. veka*, god. XXXVI, br. 2, 117-136.

Gusja 1982: Ismet Gusja. *Prirodni izvori i privredni razvoj SAP Kosova*. Priština: Jedinstvo.

Društveni plan privrednog razvoja Autonomne kosovsko-metohijske oblasti 1957–1961. Priština. Zavod za privredno planiranje Autonomne Kosovsko-metohiske oblasti: 1958.

Elsie 2004: Robert Elsie, ur. *Historical dictionary of Kosova*. Lanham: Scarecrow Press.

Живковић 2011: Милутин Живковић. „Посета Јосипа Броза Тита Косову и Метохији (25 – 28. марта 1967. године) у светлу постбрионских дешавања у покрајини". *Баштина*, св. 30, 135-151.

Imami 2015: Nailje Malja-Imami. „Školstvo na albanskom jeziku na Kosovu i jugu Srbije (1945–2015)". *Figura neprijatelja. Preosmišljavanje srpsko-albanskih odnosa*, Zbornik radova. Ur. Aleksandar Pavlović. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 211-227.

Islami 1982: Hivzi Islami. „Nepismenost u današnjem kosovskom selu". *Sociologija sela*, br. 20 (77/78), 219-232.

Izveštaj Pokrajinskog komiteta o radu SKS na Kosovu i Metohiji od Osme oblasne do Devete pokrajinske konferencije. Priština. Pokrajinski komitet Saveza komunista Srbije za Kosovo i Metohiju: 1965.

Јевтић 1990: Атанасије Јевтић. *Страдање Срба на Косову и Метохији од 1941. до 1990.* Приштина: Јединство.

Limani 1980: Musa Limani. *Investicije i privredni razvoj Socijalističke autonomne pokrajine Kosovo*, Priština: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva SAP Kosova.

Mađaraj 1989: Binak Mađaraj. *Ekonomska aktivnost stanovništva SAP Kosova (Ekonomsko – demografska studija)*. Priština: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Socijalističke autonomne pokrajine Kosovo, 1989.

Малетић, Стојић 1975: Михајло Малетић, Иван Стојнић. *Урошевац и околина*. Београд: Борба.

Narodni odbor Autonomne kosovsko-metohijske oblasti 1956–1957. Priština. Naordni odbor Autonomne kosovsko-metohijske oblasti: 1961.

Narodni odbor Autonomne kosovsko-metohijske oblasti 1958–1959. Priština. Narodni odbor Autonomne kosovsko-metohijske oblasti: 1962.

Николић 1963: Миодраг Николић. *Косово и Метохија. Преглед друштвено-економског развитка*. Београд: Седма сила.

Nuši 1977: Pajazit Nuši. *Saradnja Univerziteta u Prištini i Univerziteta u Tirani*. Priština: Pokrajinski centar za marksističko obrazovanje "Ideje i akcije".

Ocić, Babić 1991: Časlav Ocić, Stojan Babić i dr., ur. *Privredni razvoj Kosova i Metohije*. Beograd: Naučna knjiga.

Павловић, Гаталовић и др. 2012: Момчило Павловић, Миомир Гаталовић и др. ур. *Косово и Метохија: Век важних догађаја 1912–2012*. Београд: Институт за савремену историју.

Pelikan 2011: Jan Pelikan. „Pristup Titovog režima Kosovu krajem pedesetih godina". *Tito – Viđenja i tumačenja*. Zbornik radova. Ur. Olga Manojlović Pintar. Beograd: Institut za noviju istoriju, 235-246.

Popović 2009: Nenad Popović. *Economic history and perspectives of Kosovo and Metohija*. Belgrade: Fond „Srpski ekonomski centar".

Prifti, Verli 1993: Kristaq Prifti, Maranglen Verli, „Ascpetcs of the economic situation of Kosova (1980–1989)". *The truth on Kosova*. Zbornik radova. Ur. Kristaq Prifti. Tirana: Encyclopaedia Publishing House, 242-260.

Privredni i društveni razvoj SAP Kosova 1947–1972. Priština. Pokrajinski zavod za statistiku SAP Kosova: 1974.

Rajović 1985: Radošin Rajović. *Autonomija Kosova. Istorijsko-pravna studija*. Beograd: Ekonomika.

Ристановић 2018: Петар Ристановић. „Југословенски програм мера и активности за заустављање исељавања Срба и Црногораца са Косова и Метохије". *Баштина*, св. 46, 255-272.

Симијановић 2016: Јован Симијановић. „Прилог историји пословања „Трепче" (1944–1956) ", *Баштина*, св. 46, 241-254.

Славковић 2018: Божица Славковић: *Политичке, економске и културне прилике на Косову и Метохији 1919-1941*. Београд: Просвета–Принцип, 2018.

Трајковић 2009: Радомир Трајковић. *Каменица са околином (хроника)*.

Igor Đ. VUKADINOVIĆ

THE ECONOMIC AND EDUCATIONAL TRANSFORMATION OF THE AUTONOMY OF KOSOVO AND METOHIJA (1958–1965)

Summary

Decision of the League of Communists of Yugoslavia to pay special attention to the development of the Autonomous Region of Kosovo and Metohija has radically changed the economic structure of the region. This was reflected in the opening of new plants in the electrical, chemical, textile and food industries, which was followed by the high rates of economic growth. These changes were made possible by investments from the federal and republican levels, which accounted for over 70% of total investments in Kosovo and Metohija. Data on the economic boom of Kosovo and Metohija in the period 1957–1964. years deny the myth of the "oppression of Albanians" while Aleksandar Rankovic was in positions of power.

The increase in professional engagement and material investments at the end of the fifties enabled school buildings in Kosovo and Metohija to meet modern urban, hygienic and pedagogical standards. In order to improve interethnic relations, Serbian, Albanian and Turkish students from the same places started attending schools in the same facilities, and the Albanian language was introduced as an elective subject for Serbian students. During the 1950s, Kosovo Albanians rarely chose to study at Yugoslav universities, driven by cultural, economic and political considerations. The situation changed after 1958, with the establishment of the Higher Education School in Pristina. The faculty network expanded in the following years, so that in the early 1960s, Kosovo and Metohija had four towns that housed higher education institutions. Pristina has become the cultural, economic and educational center of this part of Yugoslavia.

Key words: Kosovo and Metohija, economy, culture, education, Fadil Hoxha, Edvard Kardelj, Socialist Yugoslavia

Рад је предат 14. децембра 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ЕТНОЛОГИЈА

УДК 314.15.045(=163.41)(497.115)"1999/..."(093.3)
316.728(=163.41)(497.115)"1999/...(093.3)
doi: 10.5937/bastina31-32616

Оригинални научни рад

*Невена С. ПЕТКОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

УСМЕНЕ ИСТОРИЈЕ СРБА РАСЕЉЕНИХ СА КОСОВА И МЕТОХИЈЕ: УТИЦАЈ ПРИСИЛНИХ МИГРАЦИЈА НА КОНЦЕПТ ДОМА**

Апстракт: У раду су анализиране усмене историје Срба расељених са Косова и Метохије и животне приче њихових потомака, са циљем разјашњења појединих структурних фактора, који се значајно одражавају на динамику изражавања идентитета. У том контексту, утицај присилних миграција на концепцију *дома* у свести расељених лица, као категорије повезане са доживљајем *личног ја*, одређен је за предмет рада. Према старосној доби у току које су доживели расељеништво, испитаници су подељени у три групе. Прву групу чине испитаници који су расељеништво доживели у средњој одраслој доби, другу групу особе које су у периоду расељеништва биле пунолетне, или у својим раним тридесетим годинама, док трећу групу чине потомци расељених лица. Приликом истраживања концепције дома, последњој групи испитаника дат је секундарни значај, али им је, са друге стране, примарни значај дат приликом појашњења утицаја друштвеног контекста на идентитет. Теме значаја очувања српског културног наслеђа на Косову и Метохији и повратка привремено расељених лица, такође су обухваћене су анализом.

Кључне речи: дом, усмене историје, интерно расељена лица, Срби, Косово и Метохија, идентитет.

Расељеништво Срба са Косова и Метохије, у контексту рада, потребно је посматрати као последицу оружаног конфликта паравојних формација Ослободилачке војске Косова[1], чији је циљ био отцепљење Косова

* Студент друге године докторских студија при Одељењу за етнологију и антропологију Филозофског факултета Универзитета у Београду, стипендиста Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, nevena5co9@gmail.com

** Истраживање је спроведено у оквиру научноистраживачког рада при Институту за српску културу Приштина – Лепосавић по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-9/2021-14/200020 од 5. фебруар 2021. године.

1 Паравојна организација ОВК првобитно је оформљена изван географског подручја Косова и Метохије, под окриљем албанских радикалних партија (Zdravković 2005: 68). Година оснивања ОВК не може се са сигурношћу утврдити, док се за прекретницу у организацији терористичких напада одређује 1997. година, када је деловање

и Метохије из састава Србије, и полиције Републике Србије и војске Савезне Републике Југославије. Затим, и као директан исход интернационализације српско-албанског конфликта, која је ескалирала НАТО агресијом, бомбардовањем Косова и Метохије, целе Србије и СРЈ од стране Северноатлантског савеза 1999. године.

Земље Запада, посредством медијске пропаганде, оптужиле су СРЈ за етничко чишћење Албанаца на територији Косова и Метохије, стварајући повод за војну интервенцију (Симић 2019: 25). У тој атмосфери НАТО агресија је, кршењем међународноправних оквира, спроведена без сагласности Савета безбедности УН (Hofbauer 2009). Број страдалих цивила, иако они званично нису били мете напада, износио је око 2.000 по окончању агресије, а број рањених процењује се оквирно на 6.000 (Дрецун 2007: 129). Бомбардовање је окончано потписивањем Кумановског споразума 9. јуна 1999. године. Следећег дана Савет безбедности УН донео је Резолуцију 1244, којом је гарантован територијални интегритет СРЈ, и успостављена међународна управа над територијом Косова и Метохије. Потписивање Кумановског споразума подразумевало је повлачење јединица српске полиције и војске СРЈ са територије Косова и Метохије, као и распоређивање међународних војних снага (КФОР) на тлу Покрајине. Повлачење није адекватно подржано од стране међународних војних снага, заштитом неалбанског становништва, већ је било пропраћено нападима и насиљем екстремистичких група, чиме је безбедност Срба и других неалбанаца директно доведена у питање (Крга 2019: 45; Милентијевић–Станковић 2017: 88). Према подацима Високог комесаријата Уједињених нација за избеглице (УНХЦР), број расељених Срба и других неалбанаца у јануару 2000. године досегао је 250.000 (Hofbauer 2009: 123). Број интерно расељених лица,[2] према подацима Комесаријата за избеглице и миграције Републике Србије, почетком 2000. године износио је 187.129 особа.[3]

Мартовски погром 2004. је још један у низу од догађаја током којег је, упркос присуству међународних снага, организованим нападом албанских

ОВК попримило знатно шире размере (Гускова 2014: 48). Од почетка месеца јануара до краја новембра 1998. године, забележено је 1.486 напада, током којих је од стране ОВК страдало 90, а рањено 96 цивила, док је евидентиран и нестанак 221 особе. Убијено је 105 припадника полиције Републике Србије, а 283 су рањена. Страдало је и 37 припадника Војске Југославије, а у њеним редовима било је преко 100 рањених лица (Мијалковски 1999: 52).

2 У контексту рада појам *интерно расељена лица* односи се на особе које су биле присиљене да своја пребивалишта напусте услед оружаног конфликта и ескалације насиља. Термин интерно у склопу појма, означава расељеништво лица унутар територије исте државе, односно одсуство преласка државне границе при измештању. Њихово право на повратак законски је регулисано и гарантовано (Медојевић 2010: 512).

3 Подаци су доступни на сајту Комесаријата за избеглице и миграције Републике Србије: https://kirs.gov.rs/cir/interno-raseljena-lica/interno-raseljena-lica [8. 3. 2021.].

екстремистичких група, покренут талас прогона Срба и других неалбанаца, којим је са Косова и Метохије протерано око 4.000 Срба (ур. Јокић 2004: 8). Током Мартовског погрома, било је и страдалих, а процењене су и велике штете нанете културној баштини. Према подацима Комесаријата за избеглице и миграције, 2005. године регистровано је 209.021 интерно расељено лице.[4]

Број повратника до 2009. године, о којем је тада евиденцију водило Министарство за Косово и Метохију Републике Србије, износио је „нешто више од пет посто расељених (око пет хиљада Срба и неалбанаца)" (Лађевац 2010: 42). Према подацима Организације за европску безбедност и сигурност (ОЕБС), око хиљаду Срба вратило се на подручје Косова и Метохије у периоду од 2015. до 2018. године (OEBS 2019). Општи утисак указује на то да број повратника представља негативни индикатор положаја Срба у Покрајини, док се тек као један од ретких позитивних примера издваја организовани повратак у село Осојане, које се налази у општини Исток (Лађевац 2010: 42).

Према подацима који се односе на 2010. годину, на подручју Косова и Метохије живи око 130.000 Срба (Гаљак 2010: 217). Међутим, чињеница је да тачан број није познат. Неизвесност и ризик, евидентно остају проблеми са којима су Срби на Косову и Метохији суочени, који као такви отежавају и организовани повратак расељених лица (Лађевац 2010: 39-39). Описан положај Срба продукт је дерегулације правног система, унутар којег је и једнострано проглашење независности Косова, могло бити формулисано, и подржано од значајног броја земаља, упркос чињеници да оно није у складу са Резолуцијом 1244 (Симић 2019). Такође, побољшање статуса Срба у Покрајини, гарантовањем могућности остваривања права и заступања интереса путем Заједнице српских општина, као интегралног тела привремених органа на територији Косова и Метохије, како је 2013. године предвиђено према Бриселском споразуму, још увек није остварено.[5]

Надовезујући се на представљену проблематику, анализа усмених историја расељених Срба и животних прича њихових потомака о породичном губитку дома, спроведена је са циљем расветљавања положаја расељених лица

4 Подаци су доступни на сајту Комесаријата за избеглице и миграције Републике Србије: https://kirs.gov.rs/cir/interno-raseljena-lica/interno-raseljena-lica [8. 3. 2021.].

5 Бриселски споразум потписан је 2013. године, од стране тадашњих председника Владе Републике Србије и самопроглашене „Републике Косово", са циљем доношења политичких решења српско-албанског сукоба, међутим, како Игор Јанев истиче, „Бриселски споразум није уговор са међународно правним квалитетом", с обзиром на то да овом врстом политичког уговора Србија не признаје бесправно и једнострано проглашену независност Покрајине, која није у складу са Резолуцијом 1244 (2013: 306). По питању заштите права и побољшања положаја Срба, Споразум се видно показао неделотворним, јер је етнички усмерено насиље према Србима и српској култури у значајној мери опстало (Радовановић–Обрадовић 2020: 360).

са Косова и Метохије.[6] Имајући у виду циљ рада, хипотеза од које полазим, и коју намеравам да испитам, укључује претпоставку да присилно напуштена места добијају посебан статус у усменим историјама расељених лица, обликујући начин изражавања идентитета и концептуализацију дома у свести расељених лица. Истраживачким оквирима, *дом* је дефинисан као флуидна и вишезначна категорија (Mallet 2004:63; Brujić 2020:27). Анализом се испитује да ли тако дефинисана категорија под утицајем присилног измештања бива доведена у везу са напуштеним местом. Затим и то, да ли значај категорије дома расељеништво додатно подстиче, смештањем дома у сферу друштвених односа реципроцитета путем којих се успоставља колективни и лични континуитет по присилном измештању (Parkin 1999: 303; Mauss 1970: 66). С тим у вези, значај рада огледа се у пружању појашњења концепта дома и ефеката процеса присилног расељеништва. Такође, антрополошка анализа усмених историја о расељеништву Срба са Косова и Метохије, важна је јер омогућава увид у структуралне факторе од значаја за друштвено уређење и етнографију свакодневице обликоване српско-албанским конфликтом, истовремено приказујући и појединачне добросуседске односе иза кулиса конфликта.

ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР РАДА

У циљу контекстуализације анализе, рад се надовезује на област истраживања чије се просторне границе односе на подручје Косова и Метохије. Студија Сање Златановић, *Етничка идентификација на постратном подручју: српска заједница југоисточног Косова,* која одише емпатичним приказом емске перспективе чини основ конципирања теме рада (2018). Оквири анализе усмерени су и истраживачким оквирима интердисциплинарног зборника *Савремена култура Срба на Косову и Метохији,* објављеним у уредништву Саше Недељковића (2008). Поменути зборник радова указује на потребу за антрополошком анализом динамике друштвених процеса од утицаја на конструкцију идентитета, наспрам које је истраживање усмених историја расељених Срба са Косова и Метохије дефинисано.

Испитивање почетне хипотезе, којом се тврди да симболичке мапе присилно напуштеног подручја добијају посебан статус у усменим историјама расељених лица, утичући на концептуализацију дома, базира се на приступу Анике Лемс (Lems 2018). Лемс методологију заснива на оквиру утемељеном

6 Губитак је само један од аспеката расељеништва, који је веома значајан за концептуализацију категорије дома, и као такав он завређује да буде постављен у фокус истраживања. Међутим, истраживање не занемарује ни делатну моћ расељених лица, као и шире аспекте расељеништва.

на Хајдегеровој филозофији, који трага за појашњењем утицаја места[7] на бивствовање. Према запажању поменуте ауторке, бивствовање је „интимно повезано са текстуром и динамиком места", на тај начин идентитет и место међусобно се конструишу (Lems 2018: 21; прев. Н. П.). У контексту тог запажања, анализирани су специфични ефекти присилних миграција на однос према расељеном месту, који се одражава на изражавање идентитета и концептуализацију дома. То јест, расељеништво, као и негативна искуства које оно имплицира, посматрани су као *губитак* који узрокује сложене формулације категорије дома, и испитане су њихове импликације (Manzo 2003: 51).

Негативна лична искуства уткана у конструкцију категорије дома под утицајем расељеништва, која је потребно посебно издвојити, Марија Грујић и Сафет Хаџимухамедовић наглашавају додавањем префикса *пост* дому (2019). *Пост-дом* као концепт, означава утицај прошлости у садашњи тренутак, и „он нема описне координате изван животних (историја) прича" (HadziMuhamedović, Grujić 2019: 16; прев. Н. П.). *Пост-дом* дефинисан је од стране поменутих аутора као стање, и подразумева „искуство губитка и насиља" и одбацивање „замишљеног сигурног упоришта" као одреднице дома (HadziMuhamedović, Grujić 2019: 16-18; прев. Н. П.).

Тематска опредељеност за истраживање ефеката расељења, као значајног губитка, на конципирање категорије *дома*, утицала је на одабир усмене историје као метода истраживања. Иако се некада *„животне приче, личне (животне) историје* и *усмене историје*", како наводи Гордана Горуновић, тешко могу разликовати као појмови (2014: 53). Антрополошком анализом усмених историја посеже се за контекстуалним појашњењима културних и друштвених процеса (Kovačević, Antonijević i dr. 2013: 949). Такође је важно нагласити, да је антрополошко интересовање за усмене историје, присутно од периода оснивања научне дисциплине, везано за истраживање култура у нестајању, док се тек касније, под утицајем постмодернизма, оно додатно развило и усмерило у правцу истраживања конструкције идентитета (Kovačević, Antonijević i dr. 2013: 946). Примена метода усмене историје подразумевала је спровођење полуструктурираних интервјуа, у оквиру којих су испитаници имали слободу да изнесу своје ставове о српско-албанском конфликту, међуетничким односима и животу на Косову и Метохији, као и проблеме узроковане расељеништвом. Усменим историјама, као секундарном извору, придодате су личне приче чланова породица који су расељеништво

7 Дефинисано у антрополошком кључу, према одређењу Марка Ожеа, место може бити сагледано као *представа*, која поседује „идентитетска, релациона и историјска" обележја (Оже 2005: 55; Оже 2005: 52). Антрополошка истраживања просторног уређења у том домену, заинтересована су за утицај места на идентитет и однос према простору. Указујући на интердисциплинаран карактер ове врсте истраживања, Срђан Радовић истиче да место може бити поимано и изучавано као социјална конструкција (Radović 2013: 22).

доживели у раном узрасту, или који су се родили по расељеништву. Личне приче *о губитку*, у складу са теоријским приступом Драгане Антонијевић, посматране су као део породичног фолклора, који има функцију изградње колективног и личног идентитета чланова породице (2009: 16). Комбиновани су групни и индивидуални интервјуи, тј. групни интервјуи спровођени су онда када је испитивано више чланова једне породице.

Формирање узорка настало је употребом насумичног одабира испитаника и узорка по препоруци, тј. употребом метода грудве снега, путем којег се, како Весна Вучинић Нешковић напомиње, ступање у контакт са испитаницима обавља по систему препоруке и познанстава, уз помоћ информанта (2013: 33). Истраживање је одабиром узорка конципирано као почетна фаза изучавања шире теме расељеништва са подручја Косова и Метохије. У истраживању су учествовала 22 испитаника (седамнаест особа женског пола и пет особа мушког пола): шест испитаника рођених између 1953. и 1963. године, десет испитаника рођених између 1968. и 1981. године и шест испитаника рођених између 1993. и 2003. године. Прве две групе подељене су према старосној доби током које су испитаници доживели расељеништво, при чему су првом групом обухваћене особе које су расељеништво доживеле у средњој одраслој доби, а другом групом пунолетне особе и особе у својим раним тридесетим годинама. Последњу групу испитаника чине деца расељених лица са подручја Косова и Метохије. Неки од испитаника ове групе рођени су на Косову и Метохији, али су место рођења напустили у раном узрасту, док су се неки од њих родили по расељеништву родитеља. Већину испитаника чине лица и породице расељене из Приштине, док су неки од њих напустили Грачаницу, Пећ и Штрпце. Осам испитаника од укупног броја прве две групе (шеснаест испитаника) временом је решило статус привремено расељених лица, често уз пропратне бирократске проблеме.[8] Млађи чланови породица рођени по расељеништву нису имали статус расељених лица (два испитаника), док је код осталих испитаника (четири испитаника) треће групе статус расељених лица решен. Већина испитаника која је решила питање свог статуса има пријављено пребивалиште у Београду, а поједини испитаници имају пријављено пребивалиште у Нишу, Смедереву, Врању, Чачку. Такође, једна испитаница, чији је статус расељеног лица решен, има пријављено пребивалиште на подручју Косова и Метохије, и тек један испитаник тренутно живи и ради у иностранству. Интервјуи са испитаницима

8 Решавање статуса привремено расељених лица комплексно је питање, чија елаборација превазилази оквире рада. За поједине испитанике решење би било могуће тек спровођењем организованог повратка, док је код једног дела испитаника статус промењен пријавом пребивалишта и ступањем у стални радни однос. Међутим, чак и када је статус као такав измењен, губитак документације при расељеништву, попут радних књижица, може узроковати даље проблеме, лишавајући лица права на пензиона примања по основу радног односа оствареног на Косову и Метохији.

су обављани током месеца новембра, и почетком месеца децембра 2020. године, махом у Београду, док је један део интервјуа спроведен и у онлајн форми услед погоршане епидемиолошке ситуације.

ПОСТ-ДОМ КАО КОНЦЕПТ КОЈИ САЖИМА ВРЕМЕНСКЕ ЛИНИЈЕ

Хипотеза да се дом под утицајем присилног расељеништва испољава као категорија која је обликована идентитетом везаним за место, испитана је кроз анализу ставова три групе испитаника, подељене према старосној доби. Овакву поделу одабрала сам како би се омогућило посматрање ефекта структуралних фактора од утицаја на међуетничке односе и перцепцију конфликта на подручју Косова и Метохије. Прва старосна група Косово и Метохију је напустила у средњој одраслој доби и она обухвата шест испитаника рођених између 1952. и 1963. године.

Искази прве групе хомогени су по садржају и одликује их емотивна веза са местом рођења и живљења, најчешће дефинисана као припадност, као и непотпун доживљај уклопљености у средине насељене по расељењу. Њихов дом може бити појашњен категоријом *пост-дома*, која указује на сажимање прошлости и садашњости, како истичу Марија Грујић и Сафет Хаџимухамедовић, дефинишући губитак као централну одлику одабране категорије (2019: 5). Међуљудски односи обликовани просторним уређењем расељеног подручја, као и вредности које су испитаници ове групе усвојили током живота на Косову и Метохији, измештањем су доживљени као нарушени, при чему је могућност њиховог опстанка опажена као угрожена новим местима боравка, и при добијању статуса расељених лица, отежавајући процес адаптације на новонастале околности.

Адаптација за ову групу условљена је и могућношћу одржавања везе са подручјем са којег су расељени, кроз залагање за права расељених, привремени боравак и рад на том подручју, те је у том смислу, концептуализацији дома прве групе испитаника инхерентно и само кретање. Пензионисана испитаница, која је својевремено наставила да ради на подручју Косова и Метохије, истовремено живећи у Нишу објашњава:

> „Стално нека убиства, стално, стално, претње исто. И (...) нема говора о [колективном] повратку. Мислим, ми смо тога постали свесни тек можда после годину дана. Али смо ипак одлазили на састанке, које је организовао (...), УНХЦР и наша Влада, на састанке за повратак, јер било је нас, како да кажем, да л' смо били Дон Кихоти, да л' смо били неки занесењаци, али смо истински желели да се вратимо. И ето тако, прођоше године, вратила сам се тек 2008. баш на јучерашњи дан, да радим тамо, јер сам била без посла." (Р. Т. В. женски пол, 1955. годиште, место рођења: Урошевац, тренутно место боравка: Ниш.)

Разумети концепцију дома генерација које су као формиране личности напустиле подручје Косова и Метохије, значило је лишити се концепције која подразумева физичко поседовање дома као стамбене јединице, јер је њихов дом првенствено прожет успоменама и сећањем, које се опажа као нематеријално упориште дома:

> „Ја сам физички изашла из Приштине, а не говорим само у своје име, говорим у име свих [расељених лица] (…), али мени су, нама је душа и срце остало у нашем граду, јер нигде црквена звона не звоне тако мило као на Косову и Метохији. И ја моје парче неба које имам доле, никад га нећу поклонити другоме. Гробови наших предака су доле, и ми имамо обавезу према њима, а каже и то, да су они неми чувари Косова и Метохије." (З. П. женски пол, 1953. годиште, место рођења: Приштина, тренутно место боравка: Београд.)

Директна веза са прошлошћу остају гробови, који се остављају за собом по расељењу, како би се путем њих очувао и колективни и лични континуитет идентитета, што је процес на чији значај указује Дејвид Паркин (Parkin 1999). У том процесу важно је посматрати и значај сачуваних личних предмета, добара као и улогу нематеријалног културног наслеђа које у транзиционом периоду преласка у ново окружење обезбеђује доживљај континуитета. Поменута добра и предмети, како Паркин истиче, омогућавају расељенима да „успоставе и редефинишу лично и колективно порекло" (1999: 303). Надгробне споменике, и сâм однос према њима, по мишљењу Паркина, такође је могуће посматрати као добра од централног значаја за успостављање „континуитета од прошлости ка будућности" (1999: 316).

Колективне посете приштинском гробљу, које организује *Коло српских сестара за Косово и Метохију*[9] уз помоћ Канцеларије за Косово и Метохију у време Митровских задушница, и славе приштинске Цркве Светог Николе, омогућавају и успостављање односа реципроцитета путем којег се одржава осећај заједништва код испитаника. Међутим, у ситуацијама када гробље није доступно испитаницима, као и када су њихове посете редуковане, јављају се и премишљања о измештању гробова, који се опажају као незаштићени.[10] Уз гробове третиране као сведочанства о животу Срба на Косову и Метохији, често се

9 Према речима председнице организације, *Коло српских сестара за Косово и Метохију* је хуманитарно удружење, које од месеца новембра 1991. године активно ради на очувању српског културног наслеђа на Косову и Метохији, као и на побољшању положаја Срба на овом подручју. Удружење је помагало припаднике војске у периоду оружаних конфликата на територији Југославије, као и у периоду бомбардовања, настављајући са ангажманом по окончању НАТО интервенције. Председница удружења Зага Павловић, одликована је орденом Војске Југославије. Такође, и сâмо удружење добитник је многих признања и захвалница, међу којима се налази и Крст милосрђа Републике српске.

10 Бојан Ђокић указује на то да је до 2011. године на подручју Косова и Метохије уништено преко „9.750 надгробних споменика на преко 270 српских гробаља (која су у потпуности или већим делом сравњена са земљом)" (2015: 450).

истиче и конфесионална припадност, као она путем које се континуитет идентитета успоставља, и истовремено указује на историју и културну баштину Срба као примарни основ континуитета. Континуитет личног и колективног идентитета успоставља се и кроз могућност очувања појединачних предмета, а истовремено кроз њих и друштвених вредности, онда када се употреба старих предмета доживљава као супротстављена потребама обликованим контекстом потрошачког друштва. Затим, и сећања на различите карактеристике места попут његових мириса, остају спона значајна за дефинисање концепције дома. Категорија *дома* предочена је носталгичним описима, док веза за местом конструисана унутар ње истовремено узрокује потешкоћу дефинисања припадности под притиском тренутних друштвено-политичких околности:

> „И ето тако, мислим тај мој дом је сада ту где сам ја, где су моји мириси, где су они које волим, ту, а завичај, заувек тамо. И све моје оно унутарње је тамо. Ја, ја никад не могу да кажем да сам из Ниша, јер мислим то би било као да лажем другу особу, или себе, и себе, јер ја нисам из Ниша, ја сам привремено расељена у Нишу. Такав ми је статус, и сада, па не могу да кажем да сам из Приштине, чак ми они [привремене институције] нису уважили приштинску адресу, кад су ми давали ону њихову личну карту. Нису ми уважили приштинску адресу, јер ту живи неко други, а нисам га продала, стан ми је отет (...), него је требало да се пријавим негде код рођака." (Р. Т. В. женски пол, 1955. годиште, место рођења: Урошевац, тренутно место боравка: Ниш.)

Уз потешкоће дефинисања дома, негативни аспекти структуралног уређења друштвених односа на подручју Косова и Метохије, често су помињани у усменим историјама, указујући на етничку дистанцу према косовским Албанцима, која је најчешће подразумевала правило забране егзогених бракова, а потом и урушавање добро суседских односа.[11] Интернализација правила етничке и националне поделе, која се временом појачавала, обликовала је односе изван као и унутар дома. Међутим, она нужно није утицала на све аспекте живота. Поједини испитаници ове групе напомињу да етничке поделе нису биле присутне у њиховом одрастању, иако је постојала њихова свест о дуготрајном конфликту, и породичним губицима њиме узрокованим.

Упркос конфликтима, међуетничка пријатељства делимично су остала заступљена код ове групе испитаника, а њихов степен редукован је код испитаника млађе старосне доби. Описујући своје прве посете Приштини, након двадесет година од расељеништва, једна од испитаница указује на емотивне сусрете са колегама и комшијама косовским Албанцима:

11 Етничка дистанца у склопу рада дефинисана је као једна од могућих функција етничких стереотипа, и као показатељ степена заступљености међуетничког контакта (Nedeljković 2007: 29). Етнички стереотип, посматран је као симплификована представа културних карактеристика етничке групе, која је широко заступљена и утемељена на идеолошком оквиру путем којег се постављају друштвене границе (Bakić 2011: 110).

„Свратила сам код моје комшинице са којом сам се дружила, пиле смо кафу заједно. [...] Препознала ме је, само ухватила за руке, ми смо се само држале за руке и плакале. Ми смо се само гледале у очи и плакале, можда десет петнаест минута. Нисам хтела да уђем унутра, видела сам да је жени тешко [...]." (Р. В. женски пол, 1952. годиште, место рођења: Радујевац, пребивалиште: Ниш.)

Дом прве групе испитаника, испољен кроз наративе о одрастању, школовању, запослењу и самом расељеништву, остаје територијално одређен, док према својим карактеристикама задобија лиминални статус крећући се од прошлости, ка садашњости и натраг. Câмим тим се показује да, када је дому инхерентно кретање узроковано присилом, која са антрополошког становишта може бити препозната као специфична карактеристика процеса везаних за истраживано подручје, концептуализација дома се врши поновним успостављањем везе са расељеним подручјем.

ПОНОВНО УСПОСТАВЉАЊЕ ВЕЗЕ СА РАСЕЉЕНИМ ПОДРУЧЈЕМ

Однос који расељена лица успостављају према местима која су присилно напустила, упечатљив је како код прве, тако и друге групе испитаника. Он може узимати различите форме, било у виду личног ангажмана, промишљања повратка, или пак показивања специфичног интересовања за историју расељеног подручја, конструишући симболичке мапе унутар којих места са којих су лица расељена добијају посебан значај. Контекст одрастања друге групе испитаника одликује буран политички период, који је обликовао њихова сећања на детињство и школовање. Другом групом обухваћени су испитаници рођени између 1968. и 1981. године.

Безбедносни ризик изражена је појава у наративима друге групе испитаника, која указује на стицање свести о етничком идентитету у раној животној доби: „Чини ми се ја од кад сам свесна себе знам да сам Српкиња, да нисам Албанка, не знам, или Туркиња." (М. Ф. женски пол, 1979. годиште, место рођења: Приштина, тренутно место боравка: Београд.) Националне поделе у периоду њиховог одрастања сезале су до дечијих, тинејџерских игара, током којих би се деца делила на групе по националној основи, док се тиме истовремено подстицало национално надметање. Тако један од испитаника, који се изјашњава као Југословен, појашњава да су поделе на националној основи биле присутне током играња фудбала у његовим тинејџерским данима:

„Чекај да ти завршим ово само за Срби, Шиптари. Углавном се играо фудбал у том саставу [Срби против косовских Албанаца и обрнуто], и то је био догађај (...), ако се договоримо са Шиптарима, играмо као једни против других. [...] Е сад, ретко кад се дешавало да видим да се Срби и Шиптари играју заједно." (Н. Т. мушки пол, 1979. годиште, место рођења: Приштина, пребивалиште: Београд.)

Политичка ситуација обликовала је просторно уређење етнички мешовитих средина, додатно подстичући усвајање етничке дистанце реорганизацијом школских установа. Редуковање међуетничког контакта условило је и другачији доживљај расељених места. Поједини испитаници ове групе, по расељеништву су се адаптирали у нове средине, истовремено задржавајући носталгична сећања на места одрастања. Испитаници друге групе наставили су да одржавају контакте са својим такође расељеним пријатељима, успостављајући са њима кумства, организујући годишњице матуре на генерацијском нивоу. Међутим, потешкоће при решавању стамбеног питања и предрасуде заступљене у градовима које су интерно расељена лица већински насељавала, додатно су отежавале процес адаптације:

> „Тако да неки осећај припадности Смедереву [немам], иако јесам сада Смедеревка, више нисам Приштевка. […] Знате, значи, могу да живим, ја кажем, ја сам као на летовању, али се то нешто летовање продужило, да ћу ја кад тад да се вратим." (В. Т. женски пол, 1968. годиште, место рођења: Приштина, пребивалиште: Смедерево.)

Веза са расељеним подручјем, као и код прве групе испитаника, често се изражава кроз конфесионалну припадност. Такође, код друге групе испитаника присутно је и учешће у животу српске заједнице на Косову и Метохији:

> „И кажем ти овај, тај неки повратак, о коме многи размишљају, ја могу слободно да кажем да сам на неки начин остварила тиме што заправо сам се ја тамо послом вратила. […] Заправо живим тиме што путујем и радим у Грачаници, и што едукујем (…) децу на Косову. Живим заправо негде неки свој косовски завет, не косовски мит, него косовски завет. Негде неку своју, не могу да кажем жртву, него неки свој допринос дајем и даље свом завичају." (М. К. женски пол, 1976. годиште, место рођења: Приштина, тренутно место боравка: Ниш.)

Рад испитаника на подручју Косова и Метохије, чак и када није праћен сталним боравком, доживљава се као спона успостављања континуитета при конструкцији дома. Концепција дома друге групе испитаника остаје повезана са местом са којег су расељени, а када је придавање значају расељеног места изражено, негативне димензије доживљаја дома, тј. његовог напуштања такође бивају истакнуте:

> „Ја сам увек за варијанту да мени кућа није битна, мени је битан дом, јер кућа има много. Ја кућа могу много да имам, али дом је само један. Е то, то је значи нешто што много људи, нажалост, у ствари на срећу или на жалост, многи људи нису ни осетили шта је, нису сазнали шта представља дом. Док не осети, не изгуби, па онда се по разним кућама, државама и осталим стварима, буквално вуцара да би једног дана пожелео да има свој дом. Не тај дом где се ви осећате мирно,

> осећате се Ви и у ресторану мирно, али није дом. Али је дом кућа, праг свој, историја, то је нешто што су три, четири генерације улагале у један темељ, (…) а замислите у државу колико, у темељ значи, где сте Ви само надоградили нешто. Значи, Ви сте обнављали нешто, ето то је за мене дом." (М. В. мушки пол, 1976. годиште, место рођења: Приштина, борави и ради у иностранству.)

Указујући на негативне последице расељеништва, тек једна породица показала је интересовање за повратак, напомињући да никада није успела да добије неопходну помоћ у виду субвенције за довршетак куће. Истовремено, код друге групе испитаника већ се јавља спорадичан несклад између симболичких димензија доживљаја дома и живљене реалности, јер како поједини испитаници наводе, и поред жеље да посете своја места одрастања, или знаменитости којима придају емотивну вредност, а које нису имали прилике да обиђу, њихови одласци на подручје Косова и Метохије су редуковани, или готово непостојећи у случају да је читава породица и шира родбина расељена.[12]Међутим, редуковање посета подручју, код Срба расељених са Косова и Метохије, јавља се и као последица израженог незадовољства политичком ситуацијом:

> „Ишли смо овамо према Приштини и нисмо ушли у Приштину, него има једна пречица и онда смо изашли на пут Приштина-Ниш, и веруј ми да сам једва чекао да видим Мердаре и да пређемо границу, значи, само да изађем, само да не гледам оно Косово, да. […] Тако да од тад ето, прошло је 12 година, кажем ти, нисам био тамо." (З. Д. мушки пол, 1969. годиште, место рођења: Приштина, тренутно место боравка: Ковин.)

Извесна одударања у ставовима друге групе испитаника ипак указују на разлике у концептуализацији дома, међутим, идентитет везан за место испољен је и код ове групе испитаника. Усмене историје прве и друге групе испитаника показују се значајним изворима за етнографију конфликтне свакодневице. Оне обилују, како трагичним причама о губитку ближњих особа, узурпацији и уништавању имовине, тако и причама о добрим међуетничким односима. Наративи о преграђеним школским просторима, националним поделама доспелих до дечијих игара, указују на структуралне факторе од значаја за обликовање дечије свести о сопственом етничком пореклу, и на детињство обојено националним поделама, карактеристично за ратна подручја.

12 О нескладу симболичког и реалног, када је у питању однос Срба према Косову и Метохији, уопштено пише Хелена Здравковић, напомињући да „многи Срби никада нису били на Косову, да никада нису посетили манастире и цркве за које се каже да представљају саму срж њиховог идентитета" (Zdravković 2005: 127). Потребно је нагласити да је поменути несклад код Срба расељених са Косова и Метохије другачијег карактера, и да као такав указује на безбедносни ризик, који је утицао на редуковање могућности организованог повратка Срба, сâмим тим отежавајући и посете подручју.

НЕСКЛАД СИМБОЛИЧКИХ МАПА И ЖИВЉЕНЕ РЕАЛНОСТИ

Несклад симболичких мапа и живљене реалности додатно се појачава код треће групе испитаника, чији су искази хетерогени по садржају, иако је приметно да се осећај угрожене безбедности често наводи као компонента која је обликовала њихов однос према расељеном подручју. Њихови ставови најчешће се испољавају тек при коментарисању друштвених проблема и околности на Косову и Метохији, али не нужно и при наративима о дому. У зависности од старосне доби, места одрастања, затим и степена очувања веза са подручјем кроз повремене посете, порекла оба родитеља, испитаници показују другачије ставове. Када су одласци и посете испитаника готово непостојећи, као и када период одрастања није везан за подручје Косова и Метохије, и када оба родитеља нису пореклом са Косова и Метохије, дом је конципиран изван наратива о породичном расељеништву:

> „Ја на Косово не гледам као на нешто моје или нешто што је мени отето, јер ја колико сам свесна себе, ја сам живела у Београду и мени је Београд, кад неко нешто каже, моје место, (…). Једноставно, мени Косово не представља ништа што је свето мени, као мојој души, као што мами представља њена Буковача (…). […] Мислим, ја никада нисам крила да сам ја рођена на Косову, и да сам ја избегла са Косова, јер то је део мене који ће ту бити цео живот, на сваком мом документу, или било чему ће писати да сам ја рођена у Приштини, али као то је само то. И ништа више од тога." (Ј. Д. женски пол, 1997. годиште, место рођења: Приштина, пребивалиште: Београд.)

Дом се тако у појединим случајевима доживљава као појам дистанциран од конфликтног подручја, у мери у којој је оно првенствено обележено осећањем страха, које истовремено утиче на редуковање потребе за посетом. Међутим, испитаници треће групе, који имају могућности да посете ужу родбину која је по расељеништву остала на подручју Косова и Метохије, и чије су посете подручју чешће, истичу значај расељеног подручја при концептуализацији идентитета. Континуитет породичног идентитета истакнут је и кроз личне приче, док некад и сâма концепција дома остаје комплексна услед породичних миграција. Усмене породичне историје о губицима, такође бивају упамћене и репродуковане при рационализацији осећања страха:

> „Мислим, и знам да сам имала одређени страх од Албанаца. Када (…) су отели (…) мужа наше комшинице […] Та прича је мени остала као малој, то као, они су отели, њега нема и онда као мала сам имала тај неки страх. Аха, то су ти као неки Албанци којих треба да се плашим. Као можда су ту негде, можда могу нешто да миураде мени, или не знам, некоме." (Н. Ч. женски пол, 1993. годиште, место рођења: Приштина, пребивалиште: Београд.)

Испитаници треће групе, иако указују на то да су њихови ставови о српско-албанском конфликту засновани на етничким стереотипима о припадницима албанске националности, који првенствено опстају као последица дуготрајног конфликта, исте ставове преиспитују, правећи задршке при генерализацијама, које су у корелацији са степеном образовања:

> „Немам лепо мишљење, опет због искуства својих родитеља, али не мислим да су субјективна, мислим да су објективна с обзиром, али опет ми је то генерализовање. То је као Срби, као кад сви кажу лоше за Србе, па нису сви Срби лоши." (З. Ћ. женски пол, 1994. годиште, место рођења: Пећ, пребивалиште: Чачак.)

Неумитно, динамика концептуализације дома разликује се на генерацијском нивоу, при чему наративи испитаника млађих генерација указују на известан несклад између симболичке вредности расељеног подручја и реалности у којој су посете подручју редуковане. Чак и онда када поједини искази и ставови испитаника треће групе одударају од устаљене симболике при опису доживљаја дома и подручја Косова и Метохије, последице српско-албанског конфликта остају видне кроз однос према породичној, и националној историји. Безбедносни ризик показује се као најзначајнији структурални фактор, који утиче на прекид реалне, а понекад и симболичке везе са подручјем Косова и Метохије код треће групе испитаника.

ЗАВРШНО РАЗМАТРАЊЕ

Хипотеза да је дом обликован притиском присилног расељења проткан симболичким мапама које напуштеним местима дају посебан значај, чинећи такву врсту миграција културно специфичним, показала се исправном код прве две групе испитаника. Испитаници прве групе са Косова и Метохије су расељени у својој средњој одраслој доби, док су испитаници из друге групе расељеништво доживели као пунолетне и особе које улазе у тридесете године свог живота. Лиминалност у виду непотпуне прилагођености у нове средине, инхерентна пост-дому прве групе испитаника, у извесној мери слаби код друге групе испитаника, и готово потпуно нестаје код треће групе, коју чине особе које су као деца расељена, или које су се родиле по расељеништву. Упркос протеку времена породичне миграције настављају да генеришу комплексне наративе о пореклу и припадности, чак и код треће генерације.

Питање односа према гробовима од суштинске је важности за прву групу испитаника, која најчешће настоји да очува гробове на њиховом месту опредмећујући путем њих присуство прошлости. На тај начин испитаници ове групе смештају своје *домове* у наративе којима се сажимају временске линије, које дому доносе префикс *ōсӣ*. Сâмим тим, и када се представља као место

одрастања неоптерећено бригом, дом не измиче негативним димензијама доживљаја, осликаним у носталгичном присећању на напуштено окружење. Мириси заступљени у расељеном подручју, попут мириса липе у Приштини, остају честе фигуре симболике дома. Дом друге генерације испитаника већ указује на повремене нескладе између посета, одлазака и боравка на расељеном подручју и креираних симболичких мапа, премда се у појединим случајевима нужно не разликује од оног присутног у концепцијама прве групе. Ставови треће групе испитаника, указују првенствено на утицај безбедносног ризика и ширег друштвеног контекста на концептуализацију дома. Редуковање потребе за посетом расељеног подручја, уклопљеност у место сталног пребивалишта, истовремено умањује и симболички значај расељеног подручја у домену доживљаја дома. Одржавање контакта са подручјем, у случају када су породице испитаника у могућности да очувају везе са родбином и пријатељима који су по расељењу наставили живот на подручју Косова и Метохије, затим и степен образовања, могу се третирати као позитивни елементи од утицаја на креирање симболичке везе за расељеним подручјем код треће генерације. Карактеристично за све три групе испитаника остаје изражавање националне и религијске припадности као примарне за лични идентитет, па сâмим тим и доживљај дома, премда се могу приметити и извесни изузеци.

Допринос представљених резултата истраживања могуће је сагледати унутар области антропологије миграција, на коју се рад надовезује указујући на културно специфичне одлике присилног кретања, које утичу на однос према месту. Емотивна садржина исказа испитаника чини њихов лични допринос, а такође и обогаћује разумевање негативних искустава, којима концепција дома може бити обликована, и у њу је усидрен значај сâмог рада. Емоцијом су проткани наративи о губитку, сналажењу, формирању дома по расељеништву, одржавању пријатељстава, и управо је њен интензитет последица расељеништва од које је категорија дома саздана када се испољава кроз идентитет везан за место.

Приказани резултати истраживања имају показни карактер, јер се до њих дошло на основу студије мањег обима. Завршним разматрањима скицирани су појединi проблеми узроковани расељеништвом, и образложена је емска перспектива, која омогућава разумевање егзистенцијалних дилема увидом у наративе расељених Срба са Косова и Метохије. Даља истраживања захтевала би опсежније студије, које би омогућиле доношење целовитијих закључака и компарацију утицаја различитих друштвених фактора на изражавање идентитета и концепцију дома. Представљено истраживање, у складу са тим, чини прелиминарну фазу и основу за наредна истраживања, његов кључни допринос огледа се у појашњењу положаја Срба расељених са Косова и Метохије, које тежи да прикаже структуралне факторе од значаја за изражавање идентитета, употпуњавајући статистичке и демографске анализе.

ИЗВОРИ

Комесаријат за избеглице и миграције Републике Србије: Интерно расељена лица https://kirs.gov.rs/cir/interno-raseljena-lica/interno-raseljena-lica. [8. 3. 2021.]

Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju (OEBS) Misija na Kosovu 2019: Procena dobrovoljnog povratka na Kosovo https://www.osce.org/files/f/documents/e/d/440744.pdf. [16. 2. 2021.]

ЛИТЕРАТУРА

Antonijević 2009: Dragana Antonijević. „Okviri proučavanja ličnih i porodičnih priča o materijalnom gubitku i porazu". *Etnoantropološki problemi,* god. IV, br. 1, 13-35.

Bakić 2011: Jovo Bakić. *Jugoslavija: razaranje i njegovi tumači*. Beograd: Službeni glasnik.

Brujić 2020: Brujić Marija. „There's No Place Like Home: Female EU Migrants in Belgrade". *Two homelands* LII, 25-41.

Вучинић Нешковић 2013: Весна Вучинић Нешковић. *Методологија теренског истраживања у антропологији*. Београд: Српски генеалошки центар.

Гаљак 2010: Коста Гаљак. „Демографске последице исељавања српског и осталог неалбанског становништва на Косову и Метохији под притиском албанских националиста и сепаратиста." *Косово и Метохија у цивилизацијским токовима*. Зборник радова. Ур. Урош Шуваковић. Косовска Митровица: Универзитет у Приштини, Филозофски факултет, 221-227.

Гускова 2014: Јелена Гускова. *Косово и Метохија: Рат и услови мира*. Прев. Сузана Стојковић. Универзитет у Приштини, Косовска Митровица; Краљево: Графиколор.

Gorunović 2014: Gordana Gorunović. „Usmena istorija SFRJ i virtuelna sećanja na omladinske radne akcije". *Etnoantropološki problemi,* god. IX, br. 1, 49-67.

Дрецун 2007: Милован Дрецун. *Рат за Косово*. Београд: Драслар партнер.

Ђокић 2015: Бојан Ђокић. „Страдање Српске православне цркве 1999-2015. године: духовно-културни геноцид на Косову и Метохији". *Црквене студије* II, 445-456.

Zdravković 2005: Helena Zdravković. *Politika žrtve na Kosovu: Identitet žrtve kao primarni diskurzivni cilj Srba i Albanaca u upornot sukobu na Kosovu*. Beograd: Etnološka biblioteka, Knjiga XVII.

Златановић 2018: Сања Златановић. *Етничка идентификација на постратном подручју: српска заједница југоисточног Косова*. Београд: Етнографски институт САНУ.

Јанев 3013: Игор Јанев. „Бриселски споразум и проблем виртуелног признања Косова и Метохије". *Српска политичка мисао*, год. XX, бр. 42, 287-309.

Јокић 2004: Бранко Јокић. *Мартовски погром на Косову и Метохији 17-19. март 2004. године*. Ур. Бранко Јокић. Београд: Министарство културе Републике Србије: Музеј у Приштини (са измештеним седиштем).

Kovačević 2012: Ivan Kovačević. „Jugoslovensko kulturno nasleđe – od jugoslovenske ideje do jugonostalgije." *Ogledi o jugoslovenskom kulturnom nasleđu*. Zbornik radova. Ur. Ivan Kovačević. Beograd: Etnološka biblioteka, Knjiga LXI, 7-20.

Kovačević, Antonijević i dr. 2013: Ivan Kovačević, Dragana Antonijević, Žarko Trebješanin. 2013. „Metodološki okvir proučavanja nostalgije i životnih priča". *Etnoantropološki problemi*, god. VIII, br. 4, 945-963.

Крга 2019: Бранко Крга. „Савезна Република Југославија у одбрани од агресије НАТО 1999. године: нека искуства". *Политика националне безбедности,* год. XVI, бр. 1, 37-52.

Лаћевац, Ђурђевић Лукић и др. 2010: Ивона Лаћевац, Светлана Ђурђевић Лукић, Ана Јовић Лазовић. *Међународно присуство на Косову и Метохији 1999-2009*. Београд: Институт за међународну политику и привреду.

Lems 2018: Annika Lems. *Being Here: Placemaking in a World of Movement*. New York: Berghahn Books.

Милентијевић, Станковић 2017: Никола Милентијевић, Марија Станковић. „Значај Кумановског споразума у решавању сукоба на Косову и Метохији". *Култура полиса*, год. XIV, бр. 34, 79-91.

Mallett 2004: Shelley Mallett. „Understanding home: a critical review of the literature". *The Sociological Review*, vol. LII, no. 1, 62-89.

Manzo 2003: Lynne Manzo. „Beyond house and haven: toward a revisioning of emotional relationships with places". *Journal of Environmental Psychology*, vol. XXIII, no. 1, 47-61.

Mauss 1970: Marcel Mauss. *The Gift: Forms and Functions of Exchange in Archaic Societies*. London: Cohen & West LTD.

Медојевић 2010: Јово Медојевић. „Процес и механизми повратка интерно расељених лица и избјеглица на Косово и Метохију." *Косово и Метохија у цивилизацијским токовима*. Зборник радова. Ур. Урош Шуваковић. Косовска Митровица: Универзитет у Приштини, Филозофски факултет, 221-227.

Мијалковски 1999: Милан Мијалковски. *Злочини и заблуде албанских сепаратиста*. Београд: Новинско-информативни центар Војска.

Милосављевић 2010: Саша Милосављевић. „Српско становништво на Косову и Метохији након 1999. године." *Косово и Метохија у цивилизацијским токовима*. Зборник радова. Ур. Урош Шуваковић. Косовска Митровица: Универзитет у Приштини, Филозофски факултет, 597-607.

Nedeljković 2007: Saša Nedeljković. *Čast, krv i suze*. Beograd: Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu: Srpski genealoški centar.

Nedeljković 2008: Saša Nedeljković (ur.). *Savremena kultura Srba na Kosovu i Metohiji*. Kruševac: Baštinik.

Ože 2005: Mark Ože. *Nemesta: Uvod u antropologiju nadmodernosti*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Parkin, David. 1999. „Mementoes as Transitional Objects in Human Displacement". *Journal of MaterialCulture*, vol. IV, no. 3, 303-320.

Радовановић, Обрадовић 2020: Ђорђе Радовановић, Филип Обрадовић. „Од идеје до праксе – Бриселски споразум и косовско-метохијска свакодневица", бр. 52, 351-363.

Radović 2013: Srđan Radović. *Grad kao tekst*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Симић 2015: Вишеслав Симић. *„Приватизација" на Косову и Метохији под управом Уједињених нација*. Београд: Пештић и синови.

Симић 2019: Вишеслав Симић. „Агресија и злочини НАТО на Србију и Србе као кршење међународног права нису престали ни после двадесет година". *Сварог* XVIII, 9-50.

Срећковић Јеросимић 2009: Срећковић Јеросимић Јелена. *Принудне миграције са Косова и Метохије у централну Србију*. Београд: Српско географско друштво.

HadžiMuhamedović, Grujić 2019: Safet HadžiMuhamedović, Marija Grujić. „Post-Home: Dwelling on Loss, Belonging and Movement". *Ethnoscripts*, vol. XXI, no. 1, 5-33.

Hofbauer 2009: Hannes Hofbauer. *Eksperiment Kosovo*. Prev. Života Ivanović. Beograd: Albatros Plus.

Creet 2011: Julia Creet. „Introduction: The Migration of Memory and Memories of Migration." *Memory and Migration: Multidisciplinary Approaches to Memory Studies*. Collection of papers. Eds. Julia Creet and Andreas Kitzmann. Toronto, Buffalo: University of Toronto Press, 194-210.

Nevena S. PETKOVIĆ

ORAL HISTORIES OF DISPLACED SERBS FROM KOSOVO AND METOHIJA: INFLUENCE OF FORCED MIGRATIONS ON THE CONCEPT OF HOME

Summary

Displacement of Serbs from Kosovo and Metohija at the end of the nineties was influenced by the armed conflict between paramilitary forces of Kosovo Liberation Army on one side, and Serbian police forces and military forces of the Federal Republic of Yugoslavia on the other. This conflict was the root cause of NATO aggression against the Federal Republic of Yugoslavia that led to the forced migration of more than 200.000 Serbs and non-Albanians from Kosovo and Metohija.

This article entails analysis of the oral histories of displaced Serbs from Kosovo and Metohija, as well as of secondary sources that form part of family folklore of their loss. These secondary sources are the personal stories of members of displaced families who do not have direct memories of displacement from and life in Kosovo and Metohija, or who left Kosovo and Metohija in the early stages of their lives. Analyses of these primary and secondary sources have led to identification of structural factors that have influenced the construction of home as a category which has been shaped by symbolical maps created by displacement. It has been shown that displacement constructs place identities which are tied to forcefully abandoned places.

Keywords: home, oral histories, internaly displaces persons, Serbs, Kosovo and Metohija, identity.

Рад је предат 17. маја 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ПЕДАГОГИЈА

УДК 377.2(497.115)"1914/1941"(093.2)
37.014.5(497.115)"1914/1941"(093.2)
doi: 10.5937/bastina31-32564

Прегледни рад

*Слађана Т. ВИДОСАВЉЕВИЋ**

*Јелена Р. КРУЉ***
Учитељски факултет у Призрену – Лепосавић

ОБРАЗОВНА И ХУМАНИТАРНА УЛОГА ЖЕНСКЕ ПОДРУЖИНЕ И ЊЕНЕ ЖЕНСКЕ ЗАНАТСКЕ ШКОЛЕ У ГЊИЛАНУ (1914–1941)

Апстракт: Гњиланска *Женска подружина* била је хуманитарно-образовна организација, која је деловала са прекидима од 1914. до 1941. године на просторима Гњилана и њене околине. На скупу одржаног 02.03.1914. у Гњилану истовремено основана је Гњиланска *Женска подружина* и њена *Раденичка женска школа*. Основни циљ, а уједно и разлог због кога су формиране, био је да ради, пре свега, на образовном, хуманом, али и на националном и привредном пољу. Рад *Подружине* највећим делом везивао се за стручно образовање и васпитање женске деце, рад школе, управљање, финансирање, добротворну и хуманитарну делатност. Имајући у виду да је материјално – финансијска помоћ од стране државе била недовољна, подружина је прикупљала прилоге у виду новца и производа од својих чланица, родитеља као и од грађанства. Такође, поменута подружина је организовала приредбе и забаве одакле је приход ишао за потребе и издржавање саме школе. Ученице које су завршавале ове школе, имале су могућност да са успехом обављају занатске послове и да самим тим буду напредније у доприносу формирања новог, модерног друштва.

Кључне речи: Женска подружина, Женска занатска школа, Гњилане, образовни рад, хуманитарни рад.

УВОД

Са формирањем Српске државе, српска грађанска класа је постепено јачала. Наиме, напредовали су занатство и трговина, чиме је нарасла и тежња за образовањем. Неопходно је било стварати нове основе образовања, како би се стекли услови за оснивање разних стручних школа, па и женских. Први који је уочио потребу школовања женске деце, у ослобођеној Србији

* Ванредни професор, sladjana.vidosavljevic@pr.ac.rs
** Доцент, jelena.krulj@pr.ac.rs

од турске власти, био је Димитрије Давидовић који је 1821. године упутио писмо кнезу Милошу с предлогом да се поред мушких отворе и школе за женску децу. Међутим, Давидовићева сугестија није наишла на разумевање (Прпа-Јовановић 1994: 344).

Тек је 03.07.1846. године издата уредба под називом *„Устројеније девојачких училишта"* којом су одређени задатак, организација и садржина ових школа (Ђунковић 1971: 38). С обзиром на то да је на самом почетку рада ових школа, велики проблем био изузетно мали број наставница, то је знатно успорило формирање већег броја таквих школа.

Посебан значај у образовању жена имала је *Виша Женска школа* у Београду, основана 1863. године, која је поред образовања и васпитања, припремала своје ученице уједно и за наставнички позив. Као организатор женског образовања у Србији и борац за права жена, Катарина Милевук (1844-1913), управитељ *Више Женске школе* и председница *Београдског Женског друштва*, иницирала је оснивање прве *Женске Раденичке школе* у Србији, октобра 1879. године. Другог децембра исте године, Митрополит Србије Михајло у присуству Књегиње Наталије, тадашње заштитнице *Женског друштва*, која је својом моралном и материјалном помоћи омогућила отварање *Раденичке школе*, извршио је свечано освешћење *Раденичке школе*[1].

Улога *Београдског женског друштва* у просвећивању жена је била значајна и вишеструка. Наиме, поменуто *Друштво* је у јулу 1879. године покренуло свој лист *Домаћицу* који је у то време био први женски лист у Србији. Његов основни задатак био је да представља извештаје о раду *Друштва* и његових подружина, али и друге поучне и образовне чланке (Софронијевић: 2003: 20).

Многобројне рукотворине настале радом ученица *Занатске школе Београдског женског друштва* излагани су и на изложбама где су добијали и највиша признања. Излагани су и на: Светској изложби у Паризу, на изложби у Лијежу, Лондону, Прагу и Торину а после Првог светског рата и у многим другим градовима широм Европе (Софронијевић: 2003: 19).

Колико је било значајно организовати стручно усавршавање жена, али и њихово широко опште образовање, говори и податак да када је *Београдско женско друштво* прослављало 1925. године, своју педесету годину рада, у своме саставу имало 80 подружина и преко 80 женских занатских школа у целој земљи и преко 10.000 чланица (Софронијевић: 2003: 22).

Дакле, потреба да се афирмише женско образовање и широм земље, утицала је на то да се *Београдско женско друштво* није задржало само на оснивању своје школе, већ је образовало своје подружине и у унутрашњости

1 Историјат Раденичке сада Женске занатске школе. *Домаћица, Орган женског друштва и његових Подружина, за 1929*. Београд 1929 стр. 1-3.

земље, којима је главни циљ био оснивање стручних тзв. *Раденичких школа*, у којима су се женска деца образовала за добре домаћице, мајке и поред тога обучавале у разним радовима за домаћу потребу[2].

Несумњиво да посебно место у овоме припада *Женској īодружини* у Гњилану и њеној *Раденичкој женској школи* које су формиране истог дана почетком 1914. године, дајући тиме свој допринос најпре у хуманитарном раду, а касније и стручно, практично образовање и васпитање женске деце на просторима Косова и Метохије.

ПОЧЕТАК РАДА ЖЕНСКЕ ПОДРУЖИНЕ И ЊЕНЕ ЖЕНСКЕ ЗАНАТСКЕ ШКОЛЕ У ГЊИЛАНУ

Пре почетка Првог светског рата основане су *Гњиланска женска īодружина* и *Раденичка женска школа* у Гњилану, на скупу одржаном 02.03.1914. године. Том приликом изабрана је и Управа у следећем саставу: Мица Пилетић за председницу, Надежда Кокановић за потпредседницу, Лепа Поповић за благајницу и за деловођу Боса Спасојевић. За Управне чланице изабране су: Љубица Стевановић, Милка Чохаџић, Риза Прљичевић, Љубица Дичић, Стојанка Дичић, Евица Поповић, Ката Поповић, Наталија Поповић, Каца Катанић, Цвета Павловић, Стојанка Ђорђевић, Хаџи Атина Лаћкова, Савка Поповић, Милка Денчић и Милева Живковић[3].

Рад *Женске раденичке школе* у Гњилану отпочео је 1914. године са једним одељењем од 32 ученица и учитељица. Стручна учитељица била је Ева Поповић. Поповић је завршила *Женску раденичку школу* у Нишу и постављена је на место учитељице септембра 1914. године, са месечном платом

2 Исто.

3 Оснивачком састанку Гњиланске подружине присуствовале су: Љубица Добре Стевановић, Евица А. Поповић, Надежда М. Кокановић, Милка Р. Чохаџић, Мирса К. Поповић, Тодора Р. Стојановић, Ката Ж. Поповић, Синђа К. Солић, Милева Ј. Живковић, Трњина Максимовић, Риса Ф. Прљинчевић, Стојана М. Јовановић, Лепа Т. Поповић, Наталија И. Поповић, Ангелина Хаџи Лаћ, Јелисавета Н. Трајић, Стојанка Ј. Дичићка, Љубица С. Дичић, Милка П. Денић, Софија Р. Поповић, Јелисавета Р. Петровић, Вана С. Хаџи Живковић, Милева Цветановић, Стојанка Ј. Николић, Мица С. Пилетић, Боса М. Спасојевић, Даца Д. Ашчетковић, Јулијана Л. Селић, Аница А. Петровић, Танка Т. Нешић, Коца Т. Катановић, Цвета М. Павловић, Јана Н. Ђорђевић, Дара М. Катанић, Јелисавета М. Перић, Рада С. Паламаревић, Љубица М. Нешић, Дара В. Катанић, Гуга Милутиновић, Атина Ганић, Ана К. Гароглеђа, Драга М. Гароглеђа, Јелисавета Гароглеђа, Анка К. Шапшановић, Хаџи Лена Васић, Кацана К. Шапшановић, Мирса П. Ванушевић, Јефка М. Биволаревић, Х. Марица Шубаравић, Наста Денчић, Катарина Т. Ђорђевић, Софка Јовановић-Јежина, Катарина Живковић и Стана Д. Арсић. Новоосноване подружине женског друштва, Гњилане 02.марта 1914. Извештај Гњиланске женске подружине за 1914. *Домаћица, Орīан женскоī друштва и њеīових Подружина бр. 4-5, за 1914*. Београд 1914, стр.138.

од 80 динара. До евакуације, 1915. године, учитељицу и школу издржавала је *Гњиланска женска подружина*[4].

Гњиланска подружина и њена женска занатска школа за време Првог светског рата сарађивале су са пододбором Црвеног Крста у Гњилану на прикупљању средстава за војску, тј. кошуља, чарапа, пешкира итд. У школи је рађено рубље за рањене војнике и предавало се Црвеном Крсту.[5]

После Првог светског рата, 1919. године постепено се обнављао рад у Раденичким школама у већини подружница. Поред проблема које је за собом оставио рат, један од главних изазова са којим су се школе суочавале био је недостатак шивећих машина, као и то да је школу похађао знатно мањи број ученица[6]. У том периоду, *Министарство Трговине и Индустрије*, желећи да се школе што брже опораве и напредују, на име помоћи *Женском друштву* пружило је новчани прилог и тиме омогућило да се побољша постојеће школско стање. Захваљујући наведеном, број ученица се у току школске 1919/20 године повећао, али је због недостатка наставница женског стручног рада и несређених прилика, већина школа била принуђена да осим женског рада, не укључују друге предмете у наставу[7].

После ослобођења и уједињења, у свим већим варошицама ничу женске занатске школе. Велики допринос оснивању ових школа дала су многа женска удружења, као што су: *Београдско женско друштво* и њене подружине, *Коло српских сестара, Друштво „Српкиња"* и др. *Министарство трговине и индустрије*. Схватајући значај женских стручних школа, отпочело се са обнављањем уништених школа уз помоћ женских удружења и с тим циљем донет је и *Закон о женским занатским школама*, и оне су се из године у годину усавршавале да би коначно добиле одређен правац рада.

Женска раденичка школа у Гњилану отпочела је са радом 02. октобра 1919. године са 34 ученица и стручном учитељицом Евицом Поповић[8]. У школи су постојала два разреда. У првом разреду је на почетку било 23 ученица од којих је, у току године, 12 преведено у Гимназију са циљем да се стекну услови за отварање Гимназије у Гњилану. Тако је у првом разреду остало 11 а у другом разреду било је 13 ученица. Наставни предмети нису били заступљени због оскудације просветних радника. Велики значај за рад школе имала је председница *Гњиланске женске подружине* Стојна Ковачевић[9].

4 АЈ, 65-1680/2740 - Допис Женске раденичке школе из Гњилана упућен Министарству трговине и индустрије о раду школе од 14.06.1920. Гњилане – Београд 1920.

5 Извештај Гњиланске женске подружине за 1935. *Домаћица, Орган женског друштва и његових Подружина за 1935.* Београд 1935, стр.60

6 А Ј, 65-1680/2740 - *Министарство трговине и индустрије* (1919), ФШр. 180/919

7 АЈ, 65-1680/2740 - *Министарство трговине и индустрије* (1920), ФIV. р. 224/920

8 АЈ, 65- 1680/2740, Допис Женске раденичке школе из Гњилана упућен Министарству трговине и индустрије о почетку рада школе од 02.10.1919. Гњилане 1920.

9 Исто.

Министарство Трīовине и Индустрије обезбедило је школи две шиваће машине „систем Сингер“ са целокупним прибором за рад и резервним деловима[10].

Школске 1920/21. године, рад *Женске раденичке школе* почео је 01. септембра, са три разреда и 37 ученица. У оквиру стручног рада заступљен је ручни рад (шивење и вез). Од општеобразовних предмета заступљени су били следећи наставни предмети: Српски језик, Рачун, Цртање и Певање. Ове школске године *Женска раденичка школа* у Гњилану је до 17. априла 1921. године остварила приходе у оквиру часова стручног рада, и то:

од рада белог рубља	600 динара,
од одела и ручног веза	2000 дин,
од забаве и добровољних прихода	700 дин,
од чланских улога	40 дин.
Свега	3340 динара.

Средства која је школа зарадила у висини од 3.340 динара су једини приходи за рад школе, јер са друге стране није било никакве помоћи. Од ових средстава школа је остварила све набавке и купљена учила. Једино је *Уīрава Женске īодружине Гњилана* затражила од *Министарства трīовине и индустрије*, да јој Инспекторат отвори кредит за хонорарне наставнике Миру Милеуснић и Десанку Раденковић, које су радиле бесплатно.[11]

Наредне школске 1921/22. године *Женска раденичка школа* променила је назив у *Раденичка школа Женске Подружине* у Гњилану, када је уписан и четврти разред. У овој школској години ученице су плаћале школарину од 10 динара. Поред стручне учитељице Евице Поповић, задужене у одељењу за хаљине, са радом је почела учитељица Јелисавета Перић у одељењу за рубље. Она је примала додатак на породицу за 3 члана, док Евица Поповић није примала плату, јер је њен супруг имао плату. Предметни наставници су и у овој школској години радили бесплатно. Наставне предмете држали су следећи учитељи: Наука хришћанска-Рајна Јеремић, Српски језик-Душанка Бошковић, Рачун-Мирослава Вуковић и Лепо писање-Наталија Рајковић. Школа је имала у овој школској години 6 шиваћих машина, од којих 2 за рубље и 4 за хаљине[12].

10 АЈ, 65-1680/2740, Решење Министарства трговине и индустрије о куповини и достави две шиваће машине Женској раденичкој школи у Гњилану од 17.03.1920. Београд 1920.

11 АЈ, 65-1680/2740, Допис о раду Женске раденичке школе из Гњилана упућен на тражење Министарства трговине и индустрије од 17.04.1921. Гњилане 1921.

12 АЈ, 65 - 1680/2740, Допис о раду Раденичке школе женске подружине из Гњилана упућен на тражење Министарства трговине и индустрије од 15.03.1922. Гњилане 1922.

Доношењем *Закона о Женским занатским школама*[13], 1922. године учињен је велики помак у друштву за стручно образовање женске деце. Према овом *Закону*, женске занатске школе су могле бити: државне (које су основане у већим градовима), полудржавне (које су основане као установе *Министарства трговине и индустрије* с једне стране и женских корпорација - удружења с друге стране) и приватне (које ће се отварати у складу са потребама). Према врсти, школе су се делиле на: ниже, продужне и више. Већ тада отворено је и питањеу ком односу, у васпитању ученица, треба да буду практична обука и теоријска знања (Димић 1997: 170).

Раденичка школа женске подружине у Гњилану променила је назив у *Женску занатску школу* и постале полудржавна под управом *Женске подружине* у Гњилану. Према новом *Закону,* држава је постављала и плаћала стручно особље, додељивала материјалну помоћ за разне школске потребе и плаћала хонорарне наставнике за опште предмете. *Женска подружина* имала је улогу да се побрине за школску зграду, огрев, осветлење и послугу. *Женска подружина* могла је да остварује средства из сопствених прихода, прикупљањем прилога, чланарином, организовањем забава, лутрија итд.

Након доношења новог *Закона*, поред *Пододбора женске подружине* у Гњилану, који је оснивач, организатор и управитељ *Женске занатске школе* у помоћи и финансирању и поред *Министарства трговине и индустрије* укључује се и Гњиланска општина. Општина је као помоћ предвидела из буџета 1500 динара. Један од проблема који требала решавати била је зграда. Управа није имала своју зграду за *Женску занатску школу*, те је користила црквену зграда коју ју је бесплатно уступила Митрополија. Зграда је имала два одељења која су била неподесна за рад. Зграда се налазила на забаченом месту и била је склона паду. Подружина је у више наврата покушала да дође до боље зграде или да подигне нову и упише већи број ученица[14]. И поред свих покушаја, осим реновирања постојеће зграде, није било адекватног решења.

У школској 1922/23. години повећао се број ученица на 48. Због малог простора дошло је до спајања разреда. Иако је стручна настава била заступљена од 01. септембра, предметна настава у *Женској занатској школи* почела је тек 20.02.1923. године. Успостављени су готово сви предмети предвиђени *Законом*. Од општеобразовних предмета били су заступљени: Домаће газдинство (6 часова недељно) - Доста Васић, Српски језик (6 часова недељно) - Душанка Бошковић, Рачун (6 часова недељно)

13 *Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*. „Закон о женским занатским школама бр.105 од 15.05.1922.

14 АЈ, 65 - 1680/2740, Допис Женске занатске школе из Гњилана, упућен Министарству трговине и индустрије, којим се тражи помоћ по питању зграде од 26.09.1922, Гњилане 1922.

- Мирослава Вуковић, Историја са земљописом (3 часа недељно) - Мирослава Вуковић, Цртање (6 часова недељно) – Дара Денић и Певање (3 часа недељно) - Лазар Васић[15].

Због недостатка простора и лоших услова, напуштања школе у току школске године били су пратећи проблеми. И поред потешкоћа, врхунац проблема био је када је намесник црквене зграда, где је смештена *Женска занаīска школа*, дао 15 дана да се зграда ослободи за црквене потребе. *Уīрава женске Подружине* и *Женске занаīске школе* обраћале су се за хитну помоћ Трговинском инспекторату *Министарству трīовине и индустрије,* општини Гњиланској за останак у неусловној згради или помоћ за подизање нове зграде[16]. Управа је ипак успела да привремено смести *Женску занаīску школу* у једну од државних напуштених кућа. *Уīрава женске īодружине* је о свом трошку успела да оспособи две учионице иако је кућа била веома стара и могла се користити до 23.04.1925. године. Дакле, Управа је била принуђена да се поново обрати *Министарству трīовине и индустрије*, Стамбеном одбору и поглавару Среза речима: *„најхитније да нам нађеīе до краја школске īодине зīраду, јер би се школа нашла на улицу или да нас оставе до краја школске īодине*[17]*“*. Женска занатска школа је остала до краја школске године, међутим, проблем зграде настављен је и у наредним годинама.

Ради особљавања поменуте куће за школу, школска 1924/25. година почела је са радом са закашњењем од 38 дана. У школи је радила само једна стручна учитељица Полексија Јованић (Катанић). Школа је имала четири разреда у два одељења са укупно 43 ученица. Дужност управитеља школе вршила је председница женске Подружине Достана Васић коју су једногласно изабрале чланице *Уīравноī одбора Женске занаīске школе*[18].

Услед већ поменутих проблема у вези са зградом, број ученица у *Женској занаīској школи* у Гњилану се почео смањивати. Тако да је у школској 1925/26. години у сва четири разреда било 36 ученица а на испит јуна 1926. године изашле су 29 ученица, које су успешно завршиле разреде. Рад учитељице Полескије Катанић од стране изасланика *Министарства трīовине*

15 AJ, 65 - 1680/2740, *Извешīај Уīраве Женске занаīске школе из Г'њилана о заступљености наставноī особља, упућен Министарству трīовине и индустрије од 05.03.1923,* Гњилане 1923.

16 AJ, 65 - 1680/2740, Допис Женске занатске школе из Гњилана, упућен Трговинском инспекторату у Скопљу. којим се тражи помоћ по питању зграде од 06.07.1923, Гњилане 1923.

17 AJ, 65 - 1680/2740, Допис Женске занатске школе из Гњилана, упућен Министарству трговине и индустрије. којим се тражи помоћ по питању зград од 02.05.1925, Гњилане 1925.

18 AJ, 65 - 1680/2740, *Извешīај Уīраве Женске занаīске школе из Г'њилана, упућен Министарству трīовине и индустрије о сīању у Женској занаīској школи од децембра 1924*, Гњилане 1924.

и индустрије оцењен је одличном оценом[19].Финансирање *Женске занатске школе* такође је запало у велику кризу. У ранијим годинама, издржавање школе помагале су општина, срез, округ и *Министарство трговине и индустрије*, иако су то била минимална и недовољна средства. У школској 1926/27. години до марта 1927. помоћи није било ниодкуда, школа се издржавала искључиво од чланских улога чланица и продаје својих производа испод цене. Због тога је делегат *Женске подружине* из Гњилана округа врањског - Станица Катанић, затражила хитну материјалну помоћ од *Министарства трговине и индустрије* како не би дошло до укидања школе[20]. *Министарство* је одговорило, тако што је у неколико наврата отворило кредит за исплату хонорарних наставника, а хитним телеграмом од 18.03.1929. године, по трећи пут отворило је кредит од 3.000 динара за исплату хонорара за март и јун текуће године.[21]

Школске 1927/28. *Женска занатска школа* није имала управника, радила је једна стручна учитељица и два хонорарна наставника у четири разреда. У *Женску занатску школу*, било је уписано 14 ученица од којих су 12 завршиле, 1 је напустила школу и 1 је понављала разред. Такође, четврти разред су завршиле само 3 ученице. Родитељи ових ученица били су: трговци - 6, занатлије - 4, служитељ - 1 и неодређен - 1.[22]. У овој школској години у *Женској занатској школи* било је најмање ученица, свега 14, и претила је опасност затварања школе уколико се настави тренд смањења броја ученица.

Опасност од затварања школе увидели су пре свега *Женска подружина* и општина Гњиланска, те су се више ангажовали око избора управнице и повећања броја ученица. Управница школе изабрана је почетком школске 1928/29 године. То је била стручна учитељица за шивење рубља и хаљина, веша и стручна цртања - Милица Здравковић. Хонорарни наставници у овој школској години били су: Радмила Марковић за српски језик и Катарина Антипова за рачун. На почетку школске године *Женска занатска школа* је отпочела са радом са 23 ученица. Међутим, због недостатка простора, наставу је пратило, само 12 ученица, колико је и завршило испите јуна месеца.[23]

---

19 АЈ, 65 - 1680/2740, *Извештај Изасланика Министарства трговине и индустрије о одржаним испитима у Женској занатској школи, од 19.06.1926,* Гњилане 1926.

20 АЈ, 65 - 1680/2740, *Извештај делегата Женске подружине из Гњилана, упућен Министарству трговине и индустрије о стању у Женској занатској школи од 29.03.1927,* Гњилане 1927.

21 АЈ, 65 - 1680/2740, Телеграм Министарства трговине и индустрије, упућен Женској занатској школи у Гњилану по питању кредита од 18.03.1929. Београд 1929.

22 АЈ, 65 - 1680/2740, *Извештај Женске занатске школе из Гњилана, упућен Министарству трговине и индустрије о стању у школи од марта 1929. године,* Гњилане 1929.

23 АЈ, 65 - 1680/2740, *Извештај Женске занатске школе из Гњилана, упућен Комисији Обласне Самоуправе у Приштини од од 18.09.1929,* Гњилане 1929.

Наступање велике економске кризе осетила се и у многим местима и градовима па и самом Гњилану. Иако се *Женска занатīска школа* највећим делом финансирала од чланских улога чланица *Женске īодружине*, улози су се смањивали. Тако је 1930. године. од 60 уписаних чланица, чланski улог уплатило само 42 чланице. Због тога су покренуте многе активности, тако да је Подружина у Гњилану у периоду од 1929. до 1931. године успела да оствари приход од 4790 динара, а док је расход за три године био 1003 динара. Управа је увела вођење дневника касе, и на крају године састављала је свој биланс о приходу и расходу. Први пута *Уīрава Подружине* је за 1932. годину, саставила годишњи прорачун-буџет, по коме ће се управљати као и свака јавна установа[24].

Доношењем новог *Закона о Женским занатīским школа* из 1932. године, ове школе одговарају рангу непотпуне средње школе са нижим течајним испитом и имају пет разреда: два приправна, два стручна и радионицу – атеље. У први приправни разред *Женске занатīске школе* примају се ученице које су завршиле најмање четири разреда основне школе. У први стручни разред *Женске занатīске школе* примају се ученице које су завршиле други приправни разред или које су завршиле неки разред средње школе и које су положиле допунски испит из стручних предмета[25].

Новина у *Закону* је била то што је свака женска занатска школа морала да за сиромашне ученице формира Школски фонд, из кога ће се набављати шиваће машине, учила, књиге, модне листове и др. Надзор над женским занатским школама вршило је *Министīарство тīговине и индустīрије*, под непосредним надзором Бана[26].

Управа женске подружине у Гњилану, имала је доста потешкоћа да се *Женска занатīска школа* одржи. Од 1933. године, Подружина на основу новог *Закона о Женским занатīским школама* преузела је све материјалне издатке. На основу наређења Краљевске Банске Управе Општинска управа је била у обавези да у свом буџету предвиди издржавање школе у висини од 7500 динара[27].

Рад у *Женској занатīској школи* се донекле нормализовао. У школској 1933/34. години уписано је 30 ученица и са њима је радила једна стручна учитељица и један хонорарни наставник. За очување и одржавање *Женске занатīске школе* у Гњилану имала је Управа женске Подружине коју су сачињавале: председница Љубица Ст. Дичић, потпретседница Теодосија К. Топаловић,

24 Извештаји Гњиланске Подружине за 1929-1931, *Домаћица, Орīан женскоī друштīва и њеīових одружина за 1932.;* Београд 1932, стр. 54.

25 Службене новине Краљевине Југославије, бр. 82. од 09.04.1932. Београд 1932.

26 Исто.

27 Извештаји Гњиланске Подружине за 1933, *Домаћица, Орīан женскоī друштīва и њеīових Подружина за 1933.* Београд 1934, стр. 18-19.

благајница Ленка П. Поповић, секретар Јорданка Јовановић; Управне чланице: Љубица Нешић, Коца Витковић, Савка Поламаревић, Коца Шубаревић, Костадинка Јанцић, Костадинка Зечевић, Кева Нешић, Грозда Домазетовић, Стана Марковић, Стојанка Арсић, Родна Поповић и Кева Цветановић; у Надзорном одбору: Цана Шубаревић, Борка Нешић и Даница Савић[28].

Управа Подружине у Гњилану је много учинила и на финансијском плану, о томе говоре и подаци из 1934. године. Подружина је на дан 31.12.1934. године имала готовину 5503. динара. *Женска занатска школа* имала је готовине од 3935. динара и тек формирани Школски фонд имао је на крају године 3.954. динара[29].

У следећој, 1935. години, Управа Подружине, заједно са ученицама школе формирала је подмладак Црвеног крста *Женске занатске школе* у Гњилану, који је организовао многе хуманитарне акције, и на крају године остварио средства у висини од 473. динара која су уложена у Поштанској штедионици у Гњилану. Од свог рада и производа, *Женска занатска школа* формирала је Фонд сиромашних ученица, који је на крају 1935. године износио 928. динара који су такође уложени у Поштанској штедионици[30].

За свој дугогодишњи и предани рад у Пододбору женске подружине у Гњилану, на прослави 60-годишњице *Београдског женског друштва* 1936. године, за почасне чланице Београдског друштва имоване су: Љубица Дичић, Љубица Нешић, Ката Поповић, Параскева Нешић и Коца Витковић. Оне су непрекидно биле активне у Подружини. Школа је имала 4 разреда - 2 приправна и 2 стручна. У једном одељењу било је у првом приправном - 10 ученица, у другом приправном - 9, у првом стручном - 8 и у другом стручном - 6 ученица. Стручна учитељица била је Василија Нушић, која је с радом у овој школи почела 14.09.1936. године. Наставу опште образованих предмета у овој години изводили су: Обрен Ћирковић - српскохрватски језик, историју са земљописом и рачун, Савка Ивковић - певање и гимнастику и Лазар Поповић - веронауку.

Значајну улогу поред Управе подружине, управитељице имао је и Школски одбор, који је водио рачуна о стању школске касе, школском фонду, фонду сиромашних ученица и Фонду Црвеног крста. Чланови школског одбора су биле: председница Љубица Ст. Дичић, чланице Василија Ј. Нушић - стручна учитељица, Костадинка Антонијевић, Живка Савић и Даница Савић. Женска занатска школа у школској 1937/38. години ни од кога није

28 Исто.

29 Извештаји Гњиланске Подружине за 1933, *Домаћица, Орган женског друштва и његових Подружина за 1934.* Београд 1935, стр.61.

30 Извештаји Гњиланске Подружине за 1935, *Домаћица, Орган женског друштва и његових Подружина за* за *1935.* Београд, 1936. стр. 60.

добила помоћ осим од Подружине - 6314 динара за издржавање исте. Када се ради о Подружини може се рећи да је најбоље пословала у 1937. и 1938. године, што видимо из Извештаја о стању благајне на дан 01.01.1939. године.

Приходи

1.	Готовина из 1937. године	5001.20 дин.
2.	Од чланских улога	1270.00.
3.	Од забаве	118.50.
4.	Од зараде у школи 30%	298.50.
5.	Од општине Гњиланске	800.00.
6.	Од Министарства трговине и индустрије	2000.00.
7.	Непредвиђених прихода	/
	Свега динара	9488.20

Расходи

1.	На плату Служитељу	360. дин.
2.	Поштарину	13.
3.	Издржавање Женске занатске школе	6269.
4.	Самопомоћ	47.
5.	Израда Рама	28.
6.	Забаву	589.50.
7.	Канцеларијски Материјал	150.
	Свега динара	7.456.50.

Из приложеног *Извешīаја* се уочава да је поменута подружина добро пословала и да је за следећу 1939. годину пренела у буџет средства у готовини од 2.032 динара. Ова сума налазила се у Поштанској штедионици у Гњилану. Фонд сиромашних ученица, са урачунатим каматама на крају 1938. године, располагао је са сумом од 1.324 динара. С друге стране, фонд Црвеног крста при *Женској занаīској школи*, чија се готовина налазила у Поштанској штедионици без урачунате камате, располагао је сумом од 686 динара. Свакако, са највише средстава располагао је Школски фонд, чија је готовина износила од 11.942 динара. На основу ових података, *Женска īодружина* и *Женска занаīска школа* у Гњилану у 1938. години, када се говори о материјалним средствима, су потпуно одговорили својим циљевима и обавезама[31].

За разлику од 1938. годину, наредна 1939. за *Подружину* Гњилана била је много тежа. Наиме, није било никаквих редовних прихода, осим од помоћи општине Гњиланске у износу од 1.200 динара и чланског улога од 1.194 динара.

31 Извештаји Гњиланске Подружине за 1938. *Домаћица, Орīан женскоī друīва и њеīових Подружина за 1938.* Београд 1939, стр. 11-13.

То се и одразило по питању одржавање *Женске занатске школе*, али не и на успех ученица који је на крају школске године био задовољавајући. *Женска Подружина* у Гњилану није имала своју зграду, због чега је највише трпила настава у школи. Осим тога, зграда није одговарала основним хигијенским прописима. Такође, био је мањи број одељења, иако је тражено од Краљевске Банске Управе да отвори још једно одељење и постави још једну стручну наставницу, то се ипак није реализовало.

Због поменутих потешкоћа, број ученица се почео осипати, тако да је у школској 1939/40. години уписано 34 ученица. Стручна учитељица је била Василија Ф. Ђорђевић, док је хонорарна наставница, за све опште предмете, била је Цвета Јанићијевић[32].

Гњиланска *Женска подружина* и њена *Женска занатска школа* престале су са радом 1941. године, после вишегодишњег успешног рада на пољу просвете, културе и хуманости. Улогу на пољу даље еманципације и развоја културно-просветног живота девојака и жена преузеле су нове организације, настале за време ослободилачког рата 1941-1945. године.

ЗАКЉУЧАК

Како би се брже превазишло наслеђе из времена које је за собом оставило многе недаће, између осталог, радило се и на интезивнији и осмишљенији развој школа. Посебан значај за просвету и културу Србије у периоду од 1914-1941. године, представља појава даљег оснаживања и ширења женских образовних мрежа. Наиме, да идеја васпитања и образовања жена није била само декларативна, потврђује и оснивање многобројних организација средњег општеобразовног система за женску омладину, као и стручно образовање женске популације које се реализовало у овом практичном и теоријском раду, са циљем како на стручном усавршавању, тако и на свеукупном просвећивању жена. Развијајући организовано свој просветитељски посао, захваљујући између осталог друштвено-политичком и економском развоју друштва, женске занатске школе и њене подружине у овом периоду доживљавају своју експанзију дајући свој велики допринос целокупном бољитку друштва.

Дакле, за просветно- културну еманципацију ондашњег српског друштва значајна је била појава првог васпитног рада са женама. Са отварањем првих занатских женских школа и њених подружина створене су могућности да се код жена негује стручно образовање у виду шивења руком и машином, везења, ткања, ћилимарства и других интересантних корисних

32 Извештаји Гњиланске Подружине за 1939, *Домаћица, Орган женског друштва и његових Подружина за 1939.* Београд 1940, стр. 29.

радова за женски пол (Ценић, 1997: 40). Народне рукотворине, иза којих су стајале женске, веште и вредне руке, давале су им могућност запошљавања чиме су оне стицале економску стабилност и независност.

Истовремено, започети рад на просвећивању женске омладине омогућио је, поред усвојених знања, и буђење националне свести, неговању традиције, очување православља и српског идентитета, пркосећи тако разним историјским, социјалним, културолошким и породичним околностима (Видосављевић - Круљ 2019: 486).

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Архив Југославије (АЈ), фонд 65. Министарство трговине и индустрије Краљевине Југославије, фасцикла 1680/2740-4. Гњилане - Женска занатска школа подружине Београдског женског друштва 1919-1927; 1929, 1931, 1933,1937;

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Историјат Раденичке, сада Женске занатске школе за1929. *Домаћица, Орīан женскоī друштва и њеīових Подружина, за 1929.* Београд 1929 стр. 1-3.

Извештај Гњиланске женске подружине за 1914. Новоосноване подружине женског друштва, Гњилане 02.марта 1914. *Домаћица, Орīан женскоī друштва и њеīових Подружина бр. 4-5, за 1914.* Београд 1914, стр.138.

Извештај Гњиланске женске подружине за 1935. *Домаћица, Орīан женскоī друштва и њеīових Подружина за 1935.* Београд 1935, стр.60.

Извештај Гњиланске Подружине за 1929-1931, *Домаћица, Орīан женскоī друштва и њеīових Подружина за 1932.;* Београд 1932, стр. 54.

Извештај Гњиланске Подружине за 1933, *Домаћица, Орīан женскоī друштва и њеīових Подружина за 1933.* Београд 1934, стр. 18-19.

Извештај Гњиланске Подружине за 1933, *Домаћица, Орīан женскоī друштва и њеīових Подружина за 1934.* Београд 1934, стр.61.

Извештај Гњиланске Подружине за 1935, *Домаћица, Орīан женскоī друштва и њеīових Подружина за* за *1935.* Београд, 1936. стр. 60.

Извештај Гњиланске Подружине за 1938. *Домаћица, Орīан женскоī друштва и њеīових Подружина за 1938.* Београд 1939, стр. 11-13

Извештај Гњиланске Подружине за 1939, *Домаћица, Орīан женскоī друштва и њеīових Подружина за 1939.* Београд 1940, стр. 29.

Одлука Годишње Скупштине Београдског женског друштва за 1936. *Домаћица, Орīан женскоī друштва и њеīових Подружина* за 1936. Београд, 1937, стр. 7.

ШТАМПА

Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, бр. 105 (1922). „Закон о женским занатским школама". Београд 1922.

Службене новине Краљевине Југославије бр. 82 (1932). „Закон о Женским занатским и женским стручним учитељским школама". Београд 1932.

ЛИТЕРАТУРА

Видосављевић, Круљ 2019: Слађана Т. Видосављевић, Јелена Р. Круљ. „Васпитнообразовна делатност женске занатске школе у Пећи (1920-1941), *Баштина*, св. 47. 477-488.

Димић 1997: Љубодраг Димић. *Културна политика Краљевине Југославије 1918-1941.* Књига II. Београд: Стубови културе.

Ирпа - Јовановић 1994: Бранка Ирпа - Јовановић. „Процеси модернизације и положај жене у Србији током XIX и прве половине XX века". *Зборник радова "Србија у модернизацијским процесима XX века –I",* Београд: Институт за новију историју Србије.

Софронијевић 2003: Мира Софронијевић. *Хуманитарна друштва у Србији.* Београд: Чигоја.

Ћунковић 1971: Срећко Ћунковић, *Школство и просвета у Србији у XIX веку*. Београд: Педагошки музеј.

Ценић 1997: Стојан Ценић. *Образовање одраслих на југу Србије (1878-1941)*, Гњилане: Књижара „Свети Сава".

Slađana T. VIDOSAVLJEVIĆ
Jelena R. KRULJ

EDUCATIONAL AND HUMANITARIAN ROLE OF WOMEN'S BRANCH AND HER WOMEN'S CRAFT SCHOOL IN GNJILANE (1914 - 1941)

Summary

The Women's Branch in Gnjilane was a humanitarian-educational organization, which operated intermittently from 1914 to 1941 in the area of Gnjilane and its surroundings. At the meeting held on March 2, 1914. in Gnjilane, the Women's Branch and its Women's Craft School were established at the same time. The main goal, and at the same time the reason why they were formed, was to work, above all, in the educational, humane, but also in the national and economic field. The work of the Branch was mostly related to vocational education and upbringing of female children, school work, management, financing, charitable and humanitarian activities. Taking into account that the material and financial assistance from the state was insufficient, the Branch collected donations in the form of money and products from its members, parents and citizens. Also, the mentioned Branch organized events and parties from where the income went for the needs and support of the school itself. The students who graduated from these schools had the opportunity to successfully perform craft jobs and thus be more advanced in contributing to the formation of a new, modern society.

Key words: Women's Branch, Women's Craft School, Gnjilane, educational work, humanitarian work.

Рад је предат 31. маја 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Башīине*, одобрен за штампу.

UDK 37.014.5:329.18(430)"1933/1945"
37.017:323.12(=411.16)(430)"1933/1945"
doi: 10.5937/bastina31-32445

Originalni naučni rad

*Živorad M. MILENOVIĆ**
University of Priština - Kosovska Mitrovica, Faculty of Teacher Education

EDUCATION IN NAZI GERMANY FROM 1933 TO 1945

Abstract: This paper studies education during the Nazi Germany period, from 1933 to 1945. In order to achieve their goals, the Nazis who founded the National Socialist German Workers' Party (NSGWP), in addition to numerous laws and state programs, saw great importance in educational activities. The concretization of the goal of education during the period of Nazi Germany implied the education of children and youth on eugenics, nationalist, racist, anti-Semitic, ideological, occult, theosophical, militaristic and alchemical bases with the aim of encouraging and developing awareness of the importance and preservationof the pure Aryan race, about the German people as the most civilized and God-given to rule the world, with their sublime tradition and culture.

Keywords: Nazism, Third Reich, Aryan race, educational activities, eugenics, ideology, occultism, racism, fascism, anti-Semitism.

INTRODUCTION

The understanding of the importance of education in achieving socio-political and economic goals has been prevalent in the world for a long time. Regardless of the importance of the power of education, and the fact that *knowledge is power*, in modern times, this phrase often has the opposite meaning, so *power prevails over knowledge*, i.e., knowledge is a powerful tool for achieving social and political goals (Slović 2019: 203). That is why the power of education „... captures the attention of theorists and practitioners of pedagogy as the most general science of education" (Milenović 2011: 556). Not only pedagogues, but also philosophers, sociologists, psychologists, andragogues, and in a broader approach also anthropologists, biologists, economists and other scientists also study it. Hence, as stated by Miomir Ivković, there is the need to grasp the power of education and to master it (2004). In this paper, power represents the definition of social and,

* Ванредни професор, zivorad.milenovic@pr.ac.rs

above all, national action of education, as a key and categorical concept of pedagogical science. The issue that this paper is studying could be defined as the study of the (mis) use of the *power of education* in achieving the higher interests of a social community, or more precisely, the study of the educational activities of the NSGWPand the Nazis in Nazi Germany from 1933 to 1945.

Educational activity during the Nazi Germany period was based on the realization of Nazi ideas, on the creation of a pure *Aryan race* as God-given, to rule the world and affirm Germany as the world's leading country and the German people as the most sublime in every respect. Education-related activity in the Nazi Germany period was based on the *fascist pedagogy* created in the 1920s in Italy. In addition to some German pedagogues who lived at that time, the education character and goals for German children and youth were mostly determined by Nazi ideologues. That is why education in the period of Nazi Germany was based on eugenics, ideological and extremely nationalistic bases, but also on cultic, militaristic, alchemical racist, anti-Semitic, theosophical and mythological aspects. A significant role in the education of German children and youth was played by the secret state project Lebensborn (Milenović 2020) and the state youth organization with its two branches: The League of German Girls and Hitlerjugend, which was considered a Nazi paramilitary formation (Milenović and Rajčević 2021; Benecke 2019).

IDEOLOGY OF NSGWP AND NAZI GERMANY AS A BASIS FOR UNDERSTANDING EDUCATION DURING THE NAZI GERMANY PERIOD

After the fall of the Weimar Republic, the NSGWP and the Nazis, gathered around their leader Adolf Hitler, came to power in Germany. At that time (from 1928 to 1934), Germany was hit by the greatest economic crisis ever and affected one of the world's most modern countries. The causes are numerous and are mostly related to Germany's previous defeat in the World War I, the destruction of its large economy and financial system, unemployment, poverty and hunger, and the great political crisis that gripped Germany. This led to numerous civil disturbances and demonstrations. In addition to objective causes, Adolf Hitler and the Nazis accused Jews and other peoples who did not belong to the Aryan race as the key reason for this situation in Germany, and above all the main culprits of Germany's defeat in the World War I and the crisis that hit Germany. After that, Germany was significantly strengthened economically (Becić 2019), which the Nazis used to realize their extremely inhumane and inhuman ideas.

In the period of Nazi Germany „... *Anti-Semitism* was especially pronounced" (Kleg 1995: 334). A special state program, the *Holocaust*, was adopted, which,

among other things, meant "... complete disenfranchisement of Jews" (Rich 2019: 51), and as it later turned out, „... their deportation to death camps" (Milenović, 2015:565) and physical extermination embodied in "... the *final solution* of the Jewish question" (Whitaker 1981: 192). In the Holocaust, Jews were not the only victims, but also "... communists, homosexuals, people prone to various addictions, mentally retarded people, Roma, Slavs, especially Russians and other peoples" (Friedman 1995: 339). All this can be presented in a certain chronological order. After the *Crystal Night*, in 1933, the *Nuremberg Laws* were passed "... which gave the Germans too many civil rights" (Đorđević, Pirner 2019: 49). This was followed by persecution, mainly of Jews, but also of other peoples who did not belong to the *Aryan race* (Fallace 2018) in several phases (*Persecution, Ghetto, Deportation, The Final Solution and Their Life after Liberation*) (Milenović 2015).

In his book Mein Kampf (2019), Adolf Hitler presented his program for the recovery of Germany and its economy, and the return of Germany to the world stage as a great economic, cultural and, above all, military power. In spreading this fanatical ideology, Adolf Hitler was assisted by numerous Nazis, primarily the ideologue of Nazism, Alfred Rosenberg. The ideology of the NSGWP and Nazi Germany, in addition to Nazism, included occultism, occult racism and the philosophy of evil. It implied both magic and alchemy, but also tectonic and Aryan mythology (Zortman 1971). According to Alfred Rosenberg's ideology, Nazi Germany originated long before World War II, even before the Great Flood and ice age. Alfred Rosenberg attributes Nazi Germany to the secret *Thule Society*, and connects it with *Atlantis*, which turns tectonic mythology into Nazism.

Other ideologues of Nazi Germany also discussed the ideology of Nazism. Nevertheless, there are not many papers talking about the ideology of Nazism. Some works only partially mention some phenomena of the ideology of the Nazis and Nazi Germany (Jevtić 2000). According to the same source, one of them is Karl Haushofer, who was a member of the lodge of the *Thule Society*, and whostudied geopolitics and ideology based on the power of the pure *Aryan race*. An important mention is also Guido von List, who studied the ideology of *Theosophical Nazism*, mainly studying the ancient German *Runes*. The ideology of Nazism was also imbued with *astrology*, which was what Karl Ernst Krafft studied. A particularly important ideologue of Nazism was Rudolf von Sebottendorf. He was an occultist and the founder of the *Thule Society*. The name of this society comes from mythology, from the land of *Thule* or *Hyperborea*, which is considered the homeland of people who survived the great flood of Atlantis. Rudolf von Sebottendorf connects *theosophy and mythology*, which combined, represents *occult racism*. In addition to the above mentioned, an important ideologue of Nazism is Dietrich Eckar, who differed from other ideologues of Nazism in that he combined *occultism* with science and technology. The ideologues of Nazism published their teachings and works in the magazine Ostara, founded by Adolf Lanz (Bedürftig 1994).

In search of the descendants of the surviving people from Atlantis, the *Ahnenerbe* Society was founded with the main goal of researching German archeology and history (Paddock 2016). In 1934 and later, under the auspices of the NSGWP and SS Commander Heinrich Himmler, the *Ahnenerbe* Society organized several scientific expeditions to Tibet. Heinrich Himmler, although a high-ranking officer and official of Nazi Germany, was the greatest Nazi occultist. One of his ideas was for Nazism to become the new religion of Germany. For the seat of his occult rites, he chose Wewelsburg Castle, where, obsessed with medieval mysticism, he planned the darkest crimes in the World War II. For this reason, this castle was called Naziland among critics.

The Nazis attached great importance to propaganda in achieving their goals. This was especially true of *educational propaganda films* (Bostock 2011). In Kosovo and Metohija, propaganda was especially conducted by the Italians. It started in the interwar period, and was especially pronounced during the World War II. It first began in Albania, and then in Kosovo and Metohija, and lasted until 1943, when Italy capitulated (Slović 2012).

All ideological understandings in Nazi Germany were applied in other occupied European countries. Under the influence of idolatrous notions of inferior and superior peoples, the Jews, as inferior, were ruthlessly expelled, first to the ghettos, and then to the camps, where the vast majority of them were later executed. There were such examples in the former Yugoslavia, primarily in Croatia (then the Independent State of Croatia - NDH), where Serbs suffered the most, and then Jews and Roma, as inferior peoples. There were such examples in Serbia as well, where, under the influence of the minority German people, primarily in Banat, „... inferior and superior peoples" were discussed (Malović 2008: 79).

The situation was especially complicated in the area of Kosovo and Metohija. After the capitulation of Yugoslavia, Kosovo and Metohija was divided between Germans, Italians and Bulgarians. the Balli Kombëtar also had a significant influence in Kosovo and Metohija (Tančić 2010). In addition to the Germans, who mainly controlled the area of Kosovska Mitrovica and the Italians (Aleksić 2017), the terror was carried out by Bulgarians and the Balli Kombëtar. Numerous sources of the Orthodox Diocese of Raska and Prizren (Stojković 2019) and the then Communist Party of Yugoslavia (Slović 2012) testify to this.

EDUCATION IN NAZI GERMANY

By critically analyzing some pedagogical studies of recent date that discussed the Nazi Germany period, some characteristics of education in Nazi Germany can be presented. It has already been emphasized that education in Nazi Germany was focused on a certain practical activity. It further implied the education of a *self-chosen race* - pure Aryans. This kind of education was directed

towards educating only one race, with the aim of its members accepting themselves as *superhumans*, who are superior in every sense and chosen to rule the world, who should be obeyed by other nations that are considered lower race. In such an approach to education, their unconditional obedience to accepting themselves as a lower race was expected, which, after all, was largely defined according to the Nuremberg Laws (Brickman 1985).

By concretizing the general goal of education in Nazi Germany, other education goals can be defined as well. On the one hand, it implies education in the spirit of nurturing love, faith and respect for one's own - German (Aryan) people, and on the other hand, the hatred and intolerance towards all other peoples. Such pedagogy, which can also be called the pedagogy of political fanaticism, further implies the education of children and youth in the spirit of Nazi Germany and unconditional loyalty to their leader Adolf Hitler, which is partly contrary to education in Sparta, which aimed at educating brave and strong warriors to wage wars in the interest of the state of Sparta (Karasoy 2018). This certainly meant self-deprecating even the personal interests of each individual, who were brought up from an early age to serve Nazi Germany and that, beyond that, their lives had no other purpose. This kind of education, characteristic of training and/or a drill, was significantly different from the military drill, because the way in which it was conducted was not characteristic of man and his values. It was not the idea of the extreme Nazi pedagogues of that time (Alfred Baeumler, Ernst Chain and Theodor Litt), but exclusively the idea of the ideological creator of the Nazi ideology, Alfred Rosenberg and his followers (Benecke 2019).

The most important aspect of education in Nazi Germany was physical education. It was given primary importance (Dichter 2012). The youth of Nazi Germany, organized within *The League of German Girls and Hitlerjugend*, were educated that they need to be constantly physically active, because health is the most important thing in life, and youth as such is most useful to their people and their country. This would not have been a problem if the pupils had not been presented with the fact that all this is necessary for them to be brave, loyal and good warriors for Nazi Germany when the time comes. All that is contained in the official documents of Nazi Germany, which were mentioned earlier.

Intellectual education was not of primary importance within education in Nazi Germany. This was especially true of higher education, which was the privilege only of the most prominent members of Nazi Germany (Meseth, Proske 2010). In the beginning, only the healthy, strong, educated and pure Aryans were chosen for the elite units of Nazi Germany. From the aspect of education, higher levels of education were not required, only general education was necessary. Learning in schools for most children and youth was not their preparation for future life and work, but preparation for serving the interests of Nazi Germany and for impeccable discipline and obedience. Great attention was paid to

extracurricular activities. Joint gatherings were organized, with the goal of depriving German children and youth from leisure time and making it impossible for them to engage in any other activities, outside of those organized by the Nazis.

Moral education in Nazi Germany was also based on eugenics, nationalism, racism and militarism. Its special dimension is reflected in anti-Semitism. This kind of moral education referred somewhat more to German boys than to German girls. Racially pure German girls were brought up to be destined by God to give birth to and nurture healthy offspring and a pure *Aryan race*. On the one hand, this approach to moral education denied socially acceptable moral qualities and values that determine a family. On the other hand, in order to realize this idea, they were not considered immoral and socially unacceptable behaviors, even polygamy, which as such, even today is not seen as socially acceptable behavior, except in certain cultures, and mainly in radical Islamic states of the Middle East (Yusof, Esmaeil 2015).

As part of the education during the Nazi Germany period, work education and aesthetic education were conducted. The goal of work education was to train German youth to do jobs in the field of agriculture and industry. Education was also directed towards creating awareness of the importance and need for strict order, work discipline and work at any cost and regardless of earnings. Aesthetic education had an extremely unethical dimension. German children and youth were taught that they were the descendants of a long-extinct race from Atlantis, who were the most beautiful, strongest and most intelligent people on the planet.

Spiritual education in Nazi Germany was not given much importance. Educational work and educational activities in schools during the Nazi Germany period, were completely different from the basic provisions contained in the *education model* from the period after the creation of the Weimar Republic, which always referred to religion and religious instruction. They were considered public primary schools at the time. The ideology of Nazism, embodied in the occult, also denied the existence of the official religion and the German Church. They believed that Nazism was a new religion of the future powerful and strong German state and the sublime German people and its culture.

CONCLUSION

As a social and categorical pedagogical concept, education has always been a powerful tool for achieving social goals. Historically speaking, it has played such a role throughout all historical epochs. In recent history, there has been a tendency to bring education closer to the pupil and his needs, but even then, no matter how much freedom in education was sought, it was socially conditioned. The most striking example of social conditioning and determination of education is education in Nazi Germany from 1933 to 1945, which was largely based on the principles of *Fascist pedagogy* created in the 1920s in Italy, but with

much more extreme goals, principles and methods. The topic of education in Nazi Germany was mainly studied by some of the German pedagogues, members of the NSGWP, primarily Alfred Baeumler, Ernst Chain and Theodor Litt. However, the foundations of education in Nazi Germany were laid by the main ideologue of Nazism, Alfred Rosenberg. Other Nazi ideologues, Karl Haushofer, Guido von List, Karl Ernst Krafft, Rudolf von Sebottendorf and Dietrich Eckart, also made significant contributions. Their teachings were based on the principles of eugenics, nationalism, ideology, occultism, militarism, racism, anti-Semitism, alchemy, astrology, and extremely inhumane and anti-human principles.

Education in Nazi Germany had a lot in common with the education in Sparta. It went much further though, because the goal of education was to create awareness of the importance of the existence of a pure *Aryan race* and the German people as exalted and God-given to rule the world. The primary importance of education in Nazi Germany was given to physical education, followed by moral education. Work and technical education was also seen as important, because it was believed that only with hard work, Germany could get out of the economic crisis and avoid the destruction which was caused by ethnic groups and nations that do not belong to the German people. Intellectual education was not given too much importance, because it was considered that children and youth needed to be educated to a level that would be sufficient to meet the needs of Nazi Germany. The same was true for aesthetic education, which meant symbolism, orderliness, order, work and discipline.

Based on the critical analyzes presented in this paper, it can be concluded that education in Nazi Germany, as an extreme form of already extreme *fascist pedagogy*, operated during the Nazi Germany in the period from 1933 to 1945. Ignoring its (in)humane and (non)ethical side, however, it must be acknowledged that the goal of education in Nazi Germany, especially its concretization, was the most precisely defined compared to any other goal of education in the history of pedagogy before the period of Nazi Germany. This certainly cannot be presented as something positive. Education in Nazi Germany was based on eugenics, anti-pedagogical, anti-moral, anti-humane and, above all, anti-human principles. As such, it left a deep mark and negative consequences in the history of education, the consequences of which are still felt today in many German provinces and European countries.

ACKNOWLEDGEMENTS

This paper was written as part of science projects *Material and spiritual culture of Kosovo and Metohija*, ID 178028, which have been funded by the Ministry of Education, Science and Technological Development of Republic of Serbia since 2010. This paper was written as part of science two projects funded

by the Ministry of Education and Culture of the Republic of Srpska (Bosnia and Herzegovina): 1) *The development of software for identifying talent in students*, ID 19/6-020/961- 26/1; and 2) *Software support for prediction of student success in studying*, ID 19/6-020/961-27/18.

REFERENCES

Aleksić 2017: Jovan Aleksić, Opšte društvene prilike u Kosovskoj Mitrovici od okupacije do kapitulacije Italije (1941-1943). *Baština* 27(42), 153-179.

Benecke 2019: Jakob Benecke, Between Exclusion and Compulsory Service: The Treatment of the Jewish *Mischlinge* as an Example for Social Inequality Creation in the *Hitler-Jugend*. *Policy Futures in Education* 17(2), 222-245.

Becić 2019: Ivan Becić, Ekonomski prodor Nemačke uoči Drugog svetskog rata – primer Jugoslavije. *Baština* 29(48), 287-301.

Bedürftig 1994: Friedemann Bedürftig, *LexikonIII. Reich.* Hamburg: Carlsen.

Bostock 2011: William Bostock, The Role of Film in Teaching Political Science: 5 Fingers and Operation Cicero. *Journal of Political Science Education,* 7(4), 454-463.

Brickman 1985: William Brickman, Nazi Negation at Nuremberg: The Racial Laws of 1935 and German Education. *Western European Education* 17(2), 3-15.

Dichter 2012: Heather Dichter, Rebuilding Physical Education in the Western Occupation Zones of Germany, 1945-1949. *History of Education* 41(6), 787-806.

Đorđević i Pirner 2019: Slavko Đorđević i Štefan Pirner, Neograničeno tumačenje nemačkog građanskog prava u vreme nacionalsocijalizma. *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* 67(2), 49-78.

Friedman 1995: Ina Friedman, The Other Victims of the Nazis. *Social Education* 59(6), 339-341.

Fallace 2018: Thomas Fallace, American Educators' Confrontation with Fascism. *Educational Researcher* 47(1), 46-52.

Hitler 2019: Adolf Hitler, *Моја борба.* Београд: Leo Commerce i Begen Comerc.

Ivković 2004: Miomir Ivković, *Sociologija obrazovanja – odabrane teme*. Univerzitet u Nišu, Učiteljski fakultet u Vranju.

Jevtić 2000: Miroljub Jevtić, Nacizam i nemački protestantizam. *Vojno delo*, 52(4-5), 50-59.

Karasoy 2018: Murad Karasoy, Idealistic Education in the National Socialist Era in Germany: Character and Race Unity. *Journal of Education and Learning*, 7(5), 136-145.

Kleg 1995: Milton Kleg, Anti-Semitism: Background to the Holocaust. *Social Education* 59(6), 334-338.

Malović 2008: Ilija Маловић, Eugenika kao ideološki sastojak fašizma u Srbiji 1930-ih godina XX veka. Sociologija 50(1), 79-96.

Milenović i Rajčević 2021: Živorad Milenović i Petar Rajčević, Vaspitno delovanje u periodu Hitlerove nacionalsocijalističke omladine. Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini, 51(1), 83-100.

Milenović 2020: Živorad Milenović, Vaspitno delovanje i učenje u Lebensborn projektu nacističke Nemačke. Zbornik radova Pedagoškog fakulteta u Užicu, 23(22), 121-130.

Milenović 2015: Živorad Миленовић, Učenje o Holokaustu po modelu Yad Vashem škole na primeru nastavne celine Deportacija. U: Živorad Milenović i Snežana Baščarević (ur). Zbornik radova *Nastava i nauka u vremenu i prostoru* (563-581). Univerzitet u Prištini – Kosovskoj Mitrovici, Učiteljski fakultet.

Milenović 2011: Živorad Milenović, Cilj vaspitanja u individualnoj pedagogiji i inkluzivnoj nastavi. U: Miloš Kovačević (ur). Zbornik radova *Nauka i politika* (555-562). Univerzitet u Istočnom Sarajevu, Filozofski fakultet na Palama.

Meseth & Proske 2010: Wolfgang Meseth & Matthias Proske, Mind the Gap: Holocaust Education in Germany, between Pedagogical Intentions and Classroom Interactions. *Prospects: Quarterly Review of Comparative Education,* 40(2), 201-222.

Paddock 2016: Troy Paddock, Spatial Relations and the Struggle for Space: Friedrich Ratzel's Impact on German Education from the Wilhelmine Empire to the Third Reich. *Journal of Educational Media, Memory and Society* 8(2), 1-15.

Rich 2019: Jennifer Rich, It Led to Great Advances in Science: What Teacher Candidates Know about the Holocaust. *SocialStudies* 110(2), 51-66.

Slović 2019: Srđan Slović, Fukoov koncept između znanja i moći. *Baština* 29(47), 199-206.

Slović 2012: Srđan Slović, Delovanje KPJ na Kosovu i Metohiji tokom Drugog svetskog rata. Baština 22(33), 299-312.

Stojković 2019: Boban Stojković, Prilog golgoti sveštenstva Raško-Prizrenske Eparhije tokom Drugog svetskog rata. *Baština* 29(49), 311-319.

Tančić 2010: Dragan Tančić, Položaj Kosova i Metohije od Balkanskih ratova do 1945. godine. *Baština* 20(28), 296-311.

Yusof & Esmaeil 2015: Noraini Yusof & Yeiny Esmaeil, Educating the Silenced: Threads of Visual Culture in Domesticating the Wives in Malaysia. *International Education Studies* 8(8), 41-49.

Zortman 1971: Bruce Zortman, the Theater of Ideology in Nazi Germany. *Quarterly Journal of Speech* 57(2), 153-162.

Живорад М. МИЛЕНОВИЋ

ВАСПИТАЊЕ У НАЦИСТИЧКОЈ НЕМАЧКОЈ ОД 1933. ДО 1945.

Резиме

Након пада Вајмарске републике, у Немачкој је на власт дошла НСДАП и нацисти, окупљени око свог вође Адолфа Хитлера. У то време (од 1928. до 1934.), Немачку је захватила највећа економска криза, која је до тада могла да захвати једну модерну државу света. Узроци тога су бројни и углавном се везују за претходни пораз Немачке у Првом светском рату, уништење њене велике привреде и финансијског система, незапосленост, сиромаштво и глад и велика политичка криза која је захватила Немачку. То је довело до бројних грађанских немира и демонстрација. Поред објективних узрока, као кључни разлог оваквог стања у Немачкој, и пре свега главне кривце пораза Немачке у Првом светском рату и кризе која је захватила Немачку, Адолф Хитлер и нацисти су оптужили Јевреје и остале народе који нису припадали *Аријевској раси*. Након тога, Немачка је економски знатно ојачала (Бецић 2019), што су нацисти искористили за остваривање својих крајње нехуманих и нечовечних идеја.

У периоду нацистичке Немачке „...је нарочито био изражен *Антисемитизам*“ (Kleg, 1995: 334). Донет је и посебан државни програм *Холокауст,* који је између осталог подразумевао „...потпуну обесправљеност Јевреја“ (Rich 2019: 51), а како се касније испоставило, и „...њихову депортацију у логоре смрти“ (Миленовић 2015: 565) и физичко истребљење оличено у „...*коначном решењу* јеврејског питања“ (Whitaker, 1981: 192). У Холокаусту, нису једине жртве били Јевреји, него и „...комунисти, хомосексуалци, особе склоне разним болестима зависности, ментално ретардиране особе, Роми, Словени, пре свега Руси и остали народи“ (Friedman 1995: 339). Све ово могло би се представити одређеним редоследом. Након *Кристалне ноћи,* 1933., донети су *Нирнбершки закони* „...који су Немцима дали превелика грађанска права“ (Ђорђевић, Пирнер 2019: 49). Потом је уследио прогон, углавном Јевреја, али и осталих народа који не припадају *Аријевској раси* (Fallace 2018) у више фаза (*Прогон, Гето, Депортација, Коначно решење и Њихов живот након ослобођења* (Миленовић 2015).

У раду се проучава васпитање у периоду нацистичке Немачке од 1933. до 1945. За остваривање својих циљева, нацисти окупљени у Националсоцијалистичкој радничкој партији (НСДАП), су поред бројних закона и државних програма, велики значај видели у васпитању и васпитном деловању. Конкретизација циља васпитања у периоду нацистичке Немачке је подразумевала васпитање деце и омладине на еугенистичким, националистичким, расистичким, антисемитистичким, идеолошким, окултистичким, теозофским, милитаристичким и алхемијским основама с циљем подстицања и развијања свести о значају и потреби стварања и очувања чисте *Аријевске расе,* о немачком народу као најцивилизованијем и Богом даним да завалада светом, са својом узвишеном традицијом и културом.

Као друштвени и категоријални педагошки појам, васпитање је одувек било моћно средство за остваривање друштвених циљева. Историјски посматрано, оно је такву улогу имало кроз све историјске епохе. У новијој историји, тежило се приближавању васпитања самом васпитанику и његовим потребама, али је и тада, ма колико се тежило слободи у васпитању, било друштвено условљено. Најизразитији пример друштвене условљености и одређености васпитања, јесте васпитање у периоду нацистичке Немачке од 1933. до 1945., које је у великој мери било засновано на поставкама *фашистичке педагогије* настале 20.-тих година 20. века у Италији, али са знатно екстремнијим циљевима, принципима и методама.

Васпитањем у периоду нацистичке Немачке, углавном су се бавили неки од немачких педагога, припадника НСДАП-а, пре света Алфред Бојмлер, Ернст Крик и Теодор Лит. Ипак, темеље васпитању у периоду нацистичке Немачке поставио је главни идеолог нацизма Алфред Розенберг. Значајан допринос дали су и остали нацистички идеолози Карл Халс Хосе, Видо фон Лист, Карл Ернст Крапт, Рудол фон Зеботендорф и Дитрих Екарт. Њихова учења била су заснована на принципима еугенизма, национализма, идеологизма, окултизма, милитаризма, расизма, антисемитизма, алхемије, астрологије и на крајње нехуманим и антиљудским начелима.

Васпитање у периоду нацистичке Немачке, имало је доста сличности с васпитањем у Спарти. Отишло се и знатно даље, зато што је циљ васпитања био и стварање свести о значају постојања чисте *Аријевске расе* и немачком народу као узвишеном и Богом даном, да завлада светом са својом узвишеном историјом, традицијом и културом. Примарни значај васпитању у нацистичкој Немачкој је придаван физичком васпитању, а потом моралном васпитању. Придаван је значај и радно-техничком васпитању, јер се сматрало да само напорним радом, Немачка може изаћи из економске кризе и избећи пропаст, у коју су је увеле етничке групе и нације, које не припадају немачком народу. Интелектуалном васпитању се није превише придавао значај, јер се сматрало да је децу и омладину потребно образовати до оног нивоа који ће бити довољан да одговоре потребама нацистичке Немачке. Исто је важило и за естетско васпитање, које је подразумевало симболику, уредност, ред, рад и дисциплину.

На основу критичких анализа изнетих у овом раду, може се закључити да је васпитање у периоду нацистичке Немачке, као екстремизовани облик ионако екстремне *фашистичке педагогије,* деловало у време постојања нацистичке Немачке у периоду од 1933. до 1945. Занемарујући његове (не)хумане и (не)етичке стране, ипак је потребно признати, да је циљ васпитања у периоду нацистичке Немачке, посебно његова конкретизација, најпрецизније био одређен него било који други циљ васпитања у историји педагогије пре периода нацистичке Немачке. То се свакако не може представити као нешто што је позитивно. Васпитање у периоду нацистичке Немачке је било засновано на еугенистичким, анти-педагошким, анти-моралним, анти-хуманистичким и пре свега анти-човечним начелима. Као такво, оставило је дубок траг и негативне последице у историји васпитања, чије се последице и данас осећају у многим немачким покрајинама и европским државама.

Кључне речи: нацизам, Трећи рајх, Аријевска раса, васпитно деловање, еугенизам, идеологизам, окултизам, расизам, фашизам, антисемитизам.

Рад је предат 27. маја 2021. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 376.1-056.264
81'23-056.264
doi: 10.5937/bastina31-31143

Прегледни рад

*Јасмина М. КОВАЧЕВИЋ**

*Весна С. РАДОВАНОВИЋ***
Универзитет у Београду – Факултет за специјалну едукацију и рехабиитацију

КОМУНИКАЦИЈА ГЛУВИХ ЗАСНОВАНА НА ОРАЛНОЈ МЕТОДИ***

Апстракт: Феномен оштећења слуха, кроз историју, био је предмет интересовања алтруиста, филозофа, лекара, затим свештеника, учитеља, педагога, за разлику од садашњег тренутка где се овом феномену приступа са мултидисциплинарног аспекта: медицинског, дефектолошког, социолошког, педагошког, психолошког, лингвистичког, културолшког и технолошког, којима је комуникација глувих и наглувих особа заједнички садржалац. Различити приступи у изградњи комуникацијских система глувих изнедрили су три основне групе метода: невербалне, оралне и комбиноване. У раду ће бити приказана анализа развоја и примене оралне методе која је у одређеном временском тренутку одиграла значајну улогу у процесу едукације и рехабилитације глувих, са посебним аспектом на методе демутизације, односно изградње говора и језика код глувих.

Кључне речи: глувоћа, глуви, комуникација, оралне методе.

УВОД

Чула имају значајну улогу у психичком животу човека, која „делују координирано и, достављајући чињенице о спољашњем свету, помажу свести да се, након мисаоне обраде, донесе одлука о реакцији“ (Ковачевић, Радовановић 2006: 60). Најмањи поремећај у функционисању чула „доводи до поремећаја координације психичких функција човека“, док поремећаји у визуелној и слушној перцепцији различитог степена и квалитета, „представљају један од најтежих психофизичких недостатака“, с обзиром на то

* редовни професор, kovacjasmina@gmail.com
** ванредни професор, radovanovic3@yahoo.com
*** Креирање Протокола за процену едукативних потенцијала деце са сметњама у развоју као критеријума за израду индивидуалних образовних програма, Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, бр. 179025.

да се „80% информација добија управо чулом вида и слуха“ (Ковачевић, Радовановић 2006: 60). Глуве и наглуве особе због немогућности пријема и обраде звучних дражи добијених из спољашњег окружења, суочавају се са многобројним баријерама и тешкоћама у социјалном функционисању. Врста и степен тешкоћа условљени су већим бројем фактора међу којима се посебно издвајају степен оштећења слуха, фаза развоја у којој је оштећење настало, односно узраст, етиологија оштећења, као и степен подршке породице и социјалног окружења (Ковачевић 2011: 26-27). Према подацима WHO (Светска здравствена организација: 2018) преко 5% светске популације (466 милиона) суочава се са сметњама и поремећајима слуха, већег или мањег степена (432 милиона одраслих и 34 милиона деце). Оштећење слуха се најчешће посматра кроз две категорије и то категорију глувих и наглувих особа. За разлику од наглувих особа које у односу на присутан степен оштећења остварују већи или мањи контакт са звуком, глуве особе су за тај квалитативни део из окружења ускраћене (вода тече, али не чује се жубор, птица је на грани, али не чује се цвркут, ауто се креће али се не чује звук мотора, шкрипа кочница, сирене...), те су тако глуве особе оријентисане на живот кога испуњавају покретне и статичне неме слике. Најтеже последице на развој и функционисање оставља глувоћа прелингвалног порекла. Сложеност ове врсте оштећења огледа се у чињенци да глуво дете неће бити у могућности да чује, не само звуке из своје околине, већ пре свега људски глас који представља најмоћнији развојни подстицај. Зато немогућност глувог детета да чује говор из своје околине, повлачи за собом и немогућност спонтаног говорно језичког развоја. Ограничења у говорно-језичком развоју као и немогућност орално-гласовне комуникације са својом околином узрокује неадекватну уклопљеност глувих особа у друштво и незадовољавајући положај у групи што представља погодно тле за стварање несигурности и испољавање различитих проблема социјално-психолошке природе (Станчић 1991 према Грбовић 2016: 43). Динамика свакодневног мењања језика и константног богаћења лексичког фонда (Михајловић 2019: 86) коју глуве особе нису у могућности да испрате, упућује их да, или пронађу равнотежу између потребе за подршком и потребе за независношћу, или их уводи у проблеме у понашању који могу бити продукт фрустрације, разочарања и беса (Maes, Grietens 2004). Говор и језик су заслужни и за идентификацију и обележавање емоција, што омогућава развијање способности за декодирање сопственог емотивног стања и постизање боље емоционалне регулације. Језик доприноси појашњењу недовољно јасних ситуација и омогућава већи степен апстрактног мишљења кроз артикулацију претходног искуства и будућих циљева (Gentili, Holnjell 2011) те се тако тешкоће комуникације пројектују и на плану емоција глувих особа. Истраживања су показала да се код глуве деце са недовољно развијеном комуникацијом, без обзира

на врсту модалитета (орални или знаковни језик) учесталије испољавају проблеми у социо-емоционалном развоју (Jiménez-Romero 2015: 230). Последице неадекватне орално-гласовне комуникације условљавају настанак специфичног профила глувих особа кога карактерише већа учесталост неприлагођеног понашања које се манифестује учесталијим повлачењем и социјалном изолацијом, чешћим испољавањем социјалне незрелости, неадекватном способношћу да брину о себи и другима, али и да контролишу сопствено понашање и прихвате одговорност за своје поступке, да поштују социјалне норме и уважавају моралне принципе (Брајовић, Матејић Ђуричић, Радоман 1997: 179-182).

Проблеми глувоће, као и немогућност развоја говора и језика, историјски гледано, кроз све друштвено економске формације били су предмет интересовања многобројних професија. У најранијем периоду развоја друштва, свештеници су се најчешће бавили заштитом како би им сачували живот, посебно у периоду инквизиције, лекари су покушавали да открију везу између глувоће и немости и објасне узрок и последицу таквог стања, док је филозофима привлачила пажњу могућност сазнајног развоја глувих без упоришта у говору. Развој и унапређење орално-гласовне комуникације и данас побуђује истраживачку пажњу, тако да се може рећи да је читава историја везана за глуве особе прожета исконском тежњом свих цивилизација, па и наше, како да се глувим особама врати слух, или којим поступком и методом научити глуве говору, како би се у комуникацији изједначиле са особама уредног слуха и говора.

РАЗВОЈ ОРАЛНЕ МЕТОДЕ

Различити приступи у изградњи комуникацијских система глувих изнедрили су три основне групе метода: невербалне, оралне и комбиноване. Свака од наведених група је имала свој развојни пут и у одређеном временском периоду дала велики допринос у едукацији и рехабилитацији глувих. Невербалне методе обухватају неговорни начин изражавања, односно знак. Настале су из природне потребе глувих за саопштавањем својих унутрашњих жеља и осећања, али и као модел међусобне комуникације и комуникације са особама уредног слуха. Комбиноване методе представљају уравнотежену примену метода из групе невербалних и оралних, док се оралне методе дефинишу као скуп поступака којим се глуве особе уче изговарању гласова матерњег језика (Савић 1982 према Хасанбеговић 2009: 2). Присталице Оралних метода су сматрале да је то једини пут који доприноси пуном интелектуалном развоју глувих особа и да је од посебног значаја за развој апстрактног мишљења (Хасанбеговић 2008:2).

Први покушаји обуке глувих говору везују се за 1540. годину и калуђера фрањевца Педра Понс де Леона (1508–1584). У периоду када су се под утицајем инквизиције сва лица која су имала видљиве деформитете, или су се по понашању разликовала од већине, сурово кажњавала или лишавала живота, Педро де Понс је у манастиру Сахагуну (Шпанија) отпочео са обуком глуве деце говору. Историјски извори указују да је имао дванаест ученика и да их је учио писању речи и изговору написаних речи. Међутим, рад са глувима није био утемељен на научним принципима и није постојао организован систем обуке, већ су то били само стихијски покушаји најпре свештеника, какав је био и покушај Педра де Понса. Но, са Педром де Понсом почиње епоха обучавања глувих, а Шпанија постаје колевка оралне методе. За развој оралне методе значајан допринос дао је још један Шпанац, Хуан Пабло Бонет (1579–1633). Искуства у практичном раду са глувим особама изложио је у књизи „О природи гласова и вештини учења глувонемог говору" (Reeducation de las letras, Madrid, 1620) (Савић, Ивановић 1994: 18). Бонет је глуво дете најпре учио графемама и њиховим дактилним знацима како би се савладало писмо. Инсистирао је на свесном и самосталном усвајању речи и њиховом значењу, што је било у супротности са тадашњим приступима учења који су се темељили на механичком запамћивању речи без разумевања. У циљу повезивања графеме са гласом, Бонет је глуве учио изговору тог гласа, док је помоћу прстне азбуке (дактилологије) настојао да успостави везу између оралног изговора гласа и научене графеме. На основу изговарања појединачних гласова формира се „сливена" реч, коју је требало записати, или приказати прстном азбуком (Ковачевић 2000:11). Примена постављених принципа у учењу глувих говору наставиће се даље кроз рад и дело Переире у Француској, Амана у Холандији, а посебно Хајникеа у Немачкој.

Развој физиологије и анатомије у другој половини XVII века, као и појава првих одељења специјализованих за уво, грло и нос, мотивисала је појединае лекаре да се индивидуално баве обучавањем глуве деце. Тај период изнедрио је два правца у развоју оралне методе: енглески и холандски. Представници енглеског правца (лекари Булвер, Волис, Бекер) задржали су у раду концепт старе класичне шпанске школе употпуњен применом гестикулационо-мимичке методе. Основни циљ рада био је научити глуве да изговарају гласове како би од гласова састављали речи којима ће изражавати мисли, осећања, жеље, потребе. Тако су Волис и Булвер целокупни рад са глувима усмерили на учење говора, па се с тога сматрају зачетницима оралног приступа у раду са глувима у Енглеској. Борили су се против механичког памћења појмова и инсистирали су на повезивању наученог појма са његовим употребним значењем. Истицали су да ако се само уче речи које су без практичне употребе, и ако се не користе у говору, брзо ће се заборавити (Савић, Маслић 1974: 49; Савић, Ивановић 1994: 20). За разлику

од енглеског, представници холандског правца заговарали су учење говора глувих искључиво оралном методом. Своју варијанту оралне методе назвали су „чисти усни метод". Посебан допринос развоју овог правца дао је лекар Конрад Аман (Ковачевић, Радић Шестић 2014: 22). Аман је у својој књизи Surdus loquens (1692) описао основне принципе учења говора глувих:

– „Глуви треба из себе да испусти глас, да би потом разликовао дах од гласа-да би то осетио, глуви треба да постави руку на грло, како би осетио да ли вибрира или не.

– Глувог треба научити да му глас буде природан.

– По формирању и утврђивању општег гласа прећи на формирање вокала.

– Да би глуви могао да упореди своја уста са устима учитеља треба употребити огледало.

– Да би изговор био сигуран и добар потребно је дуго вежбање тога гласа.

– Глуви треба да научи да напише оно што говори, и да уме да прочита оно што је написао, како би боље учврстио свој говор.

– Сваког дана узимати по мало новог.

– Изговори ли глуви глас који учитељ није хтео, треба га одмах прихватити, исправити и учврстити.

– Да би избегли говор кроз нос, нос треба стиснути.

– После вокала треба развити полувокале, па затим консонанте.

– Глуви не треба да сричу, већ да сливено считају реч.

– За увежбавање треба спајати гласове у речима које нешто значе.

– При изговарању лице не треба развлачити" (Савић, Ивановић 1994: 23).

Наведени принципи и данас са извесним модификацијама налазе примену у рехабилитационом раду глувих.

Према Аману, усмени (орални) говор јединствена форма мишљења и као таква треба да постане средство општења глувих. Аманови погледи нису нашли много присталица у Холандији, али су зато прихваћени у другим земљама, посебно у Немачкој и Италији (Ковачевић 1995: 92).

У Немачкој се крајем 18. века појављује „орални систем", често називан и „чист говорни систем" или „чист усмени систем". Оснивачем оралног система у образовању глувих сматра се Самуел Хајнике (1727–1790), који је 1778. године у Лајпцигу отворио школу за децу са оштећењима слуха, али и за све особе са поремећајима у говору, под називом „Саксонски институт за неме и друге особе које имају поремећен говор". То је уједно била и прва јавна „Орална школа за глуве" (Савић 1974: 25-26). Самуел Хајнике је методски поступак у раду по оралној методи описао у књизи „Arcanum", која је штампана после његове смрти (1834) под називом „Тајна о изазивању гласова код глувонеме деце". Веровао је да је орални говор неопходан за квалитетно образовање и да представља основу интелектуалног развоја. Умро је пре него што је његова метода постала широко распрострањена (Ковачевић 2020: 33).

Основни принципи на којима је Хајнике темељио рад били су:

– јасно мишљење глувих могуће је једино у форми оралног говора. Зато се почетак образовања глувих и састоји у усвајању оралног говора;

– при учењу оралног говора неопходно је коришћење и чула укуса. Зато за изазивање гласа А треба користити шећерну воду, за глас И сирће, за глас У љуту паприку итд;

– прстна азбука се може користити у циљу превођења појмова исказаних оралним говором на писани начин изражавања;

– мишљење глувих у форми гестовно-мимичких знакова, или писма може бити формирано, али неће бити специфицирано и биће крајње нестално и брзо ће се заборавити. Зато је мимика у образовању глувих инкомпатибилна са оралним говором (Ковачевић 2020: 33).

Превелик нагласака на оралном говору довео је до запостављања рада на језичком развоју. Глуви су имали добар изговор изолованих гласова као и речи, али је фонд речи био сиромашан. Инсистирање искључиво на чистој артикулацији, која се доводила до перфекције, довело је и до реакције у самом систему што је условило појаву два правца: формалног и материјалног.

Представници формалног правца тежили су ка чистом и јасном изговору речи и сугласничких група без смисла, под геслом „Све је у говору", односно „Све је у језичкој настави". Представници материјалног правца истицали су значај садржаја наставе и њеног повезивања са животом, под геслом „У свему је говор", односно у сваком наставном предмету садржани су елементи говора. У оквиру материјалног правца формирале су се две групе: емпиричари, који су делили стварну наставу, односно наставу предмета од учења граматике и граматичких вежби и систематичари, који су истицали значај изучавања граматичких правила. Та два правца године 1874. спојио је Јоханес Фатер (1842–1916) тако што је повезао стварну наставу са језичком наставом, под геслом „Што чистији језик, уз обиље потребног за живот" (Ковачевић 2003: 24).

На Међународном конгресу сурдопедагога у Милану 1880. године чист орални систем промовисан је као „напредни метод у образовању глувих". Од миланског конгреса орална метода постаје основна метода у едукацији и рехабилитацији глуве деце (Ковачевић, Радић Шестић 2014: 32). У зависности од основе на којој се заснивала примена оралне методе, разликовале су се методе демутизације и методе десурдизације. Методе демутизације засноване су на визуелној и тактилно-кинестетичкој основи и користиле су се у раду са глувим особама, док су методе десурдизације засноване примарно на остацима слуха, али и визуелној и тактилно-кинестетичкој основи и користиле су се у раду са наглувим особама (Хасанбеговић 2008: 2). Како је у овом раду акценат на глувим особама, задржаћемо се на анализи развоја и примене метода демутизације како на нашим просторима тако и ван наших граница.

МЕТОДЕ ДЕМУТИЗАЦИЈЕ

Методе демутизације обухватају аналитичку, синтетичку, аналитичко-синтетичку и глобалну методу, са својим варијантама.

Аналитичка метода у едукацији и рехабилитацији глувих први пут налази примену у Италији од стране Ђулиа Ферерија (1862–1940). Полазиште у раду представља целина која се рашчлањује на елементе. У зависности шта представља полазиште за анализу, у оквиру аналитичке методе развиле су се аналитичка метода нормалних речи, аналитичка метода слогова и аналитичка метода гласова. Методологија рада по аналитичкој методи обухвата две етапе: „артикулациони период" и „говорни период". У првој етапи врши се анализа говорне целине на елементе: реченица на речи, речи на слогове, или речи на гласове. У „артикулационом периоду" уче се елементи говора", како би се глуви ученик „припремио за говор". Из нормалне речи издвајан је глас, чији се изговор увежбава изоловано, а затим се увежбани гласови спајају, најчешће у бесмислене слогове. На пример: за глас „л" нормална реч за вежбање била би „лала" или „лула". Из речи, којој се још није давало значење, издвајао би се глас „л", који би се након савладане артикулације, увежбавао у гласовним скупинама типа: ла, ал, ло, ол, ле, ел, ли, лу, ул... (Савић 1984: 45). На крају артикулационог периода ученик треба да влада чистим изговором од 100 до 200 речи, да их чита са уста и лица, да их напише и прочита. Другу етапу „говорни период", карактерише давање значења речима које су представљале полазиште у раду. Говорни период се састојао из два процеса: процеса стварне наставе и процеса говорних вежби. У стварној настави ученик је добијао одређено градиво за учење, и то у форми питања и одговора. Ученици су учили дати текст по питањима и одговорима напамет, тако да је свака промена реда речи у питању најчешће збуњивала ученика. На пример: „Какво је грожђе? Грожђе је бело. Какво је грожђе? Грожђе је слатко. Какво је грожђе? Грожђе је слатко и бело, итд." (Ковачевић 1995: 91). У процесу стварне наставе наставник је био активан, док су ученици пасивно учили напамет дати текст. Процес говорних вежби представљао је учење граматичких правила. Рад по аналитичкој методи у процесу демутизације није дао очекиване резултате. Глува деца су владала чистим изговором гласова, али је била запостављена језичка страна, тако да говор није постао средство комуникације, што је и био циљ ове методе, те су глува деца често, или готово редовно прибегавала невербалној комуникацији. Цели поступак је представљао само припрему за говор, која је текла споро, тешко, не поштујући потребе и интерес глувих ученика. Едукатор је имао активну улогу, док су ученици пасивно, механички понављали научене речи, које су се низале као статичне слике које нису имале утицај на подстицање сазнајних способности глувих (Ковачевић 2000: 91).

За разлику од аналитичке методе, синтетичка метода је нашла ширу примену у едукацији и рехабилитацији глувих. Корени синтетичке методе садржани су у дванаестом принципу учења гвора Конрада Амана: „да се науче прво вокали па консонанти, а онда да се спајају гласови у речи које нешто значе" (Савић, Ивановић 1994: 143-144). Аманов принцип је 1808. године применио у раду са глувима у школи за глуве у Вацу директор Андраш Симон, а затим Хенрих Стефани и Јохан Гразер у немачким школама за децу уредног слуха (Ковачевић 1995: 26). Синтетичку методу примењивао је и Јоханес Фатер, који је био директор школе за глуве у Франкфурту и на чију иницијативу се ова метода проширила у раду и у осталим школама за глуве широм Европе.

Синтетичка метода полази од гласа и његовог графичког знака – слова. Обрађују се елементи – гласови и слова који се затим спајају у речи. На почетку рада примењивале су се припремне вежбе (вежбе пажње, говорних органа, дисања, изазивања и утврђивања основног гласа) и дуго се радило на „изазивању" и артикулисању изолованих гласова, поштујући при томе правило – од лакших и једноставнијих гласова за изговор ка тежим. Затим се прелазило на изговарање бесмислених слогова, да би се након тога слогови уклапали у речи. Знатно касније прелазило се на изговарање реченица у чијим се речима налазио новообрађени глас. Истовремено се учило читање и писање. У оквиру синтетичке методе, с обзиром на могућност различитих спојева, развиле су се синтетичка метода нормалних гласова, синтетичка слоговна метода и фономимичка метода.

Синтетичка метода нормалних гласова је једна од најчешће примењиваних варијанти у оквиру синтетичке методе до дочетка 20. века. Представници ове варијанте били су: Фатер у Немачкој, Толон у Француској, Острогоцки, Лаговски и Рау у Русији (Ковачевић 2000: 95). На нашим просторима примењивали су их први учитељи глувих у Србији – Радивоје Поповић, Вељко Рамадановић и Коста Николић. Основу ове методе чинио је рад на артикулацији гласова, учењу читања, писања и читања говора са уста и лица. Полазиште у раду чинио је глас који би се увежбавао у оквиру слога како би се након увежбаног изговора слог уклопио у реч. Реч се повезивала са појмом или радњом и приказиван је путем слике како би се на очигледан начин научена реч повезала са њеним значењем. Процес рада реализован је по шеми: глас – слог – реч – значење. Процесу артикулације претходиле су припремне вежбе које су се изводиле пре сваког часа (15–20 дана). Припремне вежбе су се састојале у имитирању радњи, односно покрета наставника, почев од макропокрета, како би се са макро прешло на имитирање микропокрета. У почетку су то били покрети као што је ход, трчање, да би се поље сужавало према конкретним деловима тела – покрети руку – горе, доле, испред итд, климање, љуљање и вртење главом, стезање руке у песницу,

па затим имитирање једноставних активности- отвори врата, стави оловку на сто. Затим би се прешло на вежбе за усмеравање пажње према лицу: покажи очи, покажи језик, дувај у папириће, или оловку која лежи на столу итд. Задатак припремних вежби био је да се припреме говорни органи за продукцију гласа, као што су вежбе дисања, вежбе артикулационих органа, а све у циљу постизања што боље покретљивости уста и језика (Ковачевић 1995: 114). Паралелно с извођењем припремних вежби изводиле су се и вежбе писања, које се нису разликовале од вежби које су се користиле у настави почетног читања и писања у школама за децу уредног развоја. Целокупан рад у првој години обуке био је посвећен искључиво артикулацији, те су се зато разреди називали „артикулационим разредима". Примарни недостатак ове варијанте био је превелик акценат на изговору изолованих гласова, док је језичка страна била запостављена. Говорни материјал који се користио у „артикулационим разредима" није пратио развојне потенцијалне и говорне могућности глуве. Писмо, као могуће средство за развој говора глувих, у склопу ове методе коришћено је само у циљу утврђивања говорног материјала усвојеног оралним путем, док се дактилологија није користила. Рад по овој варијанти био је подређен изазивању и утврђивању изолованих гласова, трајао је дуго, што је било напорно за мале глуве ученике. Занемаривала се чињеница да говор не представља само прост скуп чистих међусобно истих или различитих гласова и да се у живом говору гласови сједињују у речи, групу речи, фразе, као и то да се изговор гласова у међусобним говорним комбинацијама мења (Pay 1976). Почетком XX века, као реакција на недостатке гласовне синтетичке варијанте, појављује се синтетичка слоговна варијанта. Оснивач ове варијанте био је директор школе за глуву децу у Санкт Петербургу др Петар Димитријевич Јенко (1844–1916). Дидактичко-методичке принципе рада по овој варијанти изложио је1902. године у књизи „О настави глувонемих". Слушајући говор глувих, запазио је да недостаје разговетност, односно јасноћа и складност, да је монотон, често извештачен, неприродан, груб, да глуви, попут „говорне машине", само производе глас за гласом, не повезујући елементе у једну целину. Анализирајући рад по гласовној синтетичкој методи, дошао је до закључка да је њен главни недостатак „изразита неприродност у говору" (Ковачевић 2000: 95). Основно полазиште у гласовној синтетичкој методи је глас, а глас је, по мишљењу Јенка, продукт вештачке анализе говора, те се отуда и јављају проблеми у говору глувих. Како би говор глувих достигао природност и спонтаност предложио је да се рад заснива на слогу као полазној основи за учење говора. Припремне вежбе слоговно-синтетичке методе изводиле су се у виду покретних игара, које деца сама организују и у којима је понашање деце природно. У игри, услед различитих емоција, деца узвикују, вичу, вриште, радују се, а то је најчешће природан, јак глас који остаје упамћен, што по њему представља здраву основу

за даље изазивање и формирање гласова. Значај ових игара је у томе што се код деце развија жеља за покретима, јер се покретљивост одражава позитивно и на жељу за покретањем говорног апарата. Кроз игру се лако усвајају и једноставни говорни материјали, који се лако читају са уста, а и лако се изговарају (Ковачевић 2000: 96). Предности ове методе, по мишљењу Јенка, у односу на гласовно-синтетичку методу су: говор глувих је природнији и правилнији, постиже се добар успех у читању са уста и поступак рада је лак и за ученике, али и за наставнике. У превеликој жељи да отклони недостатке претходних метода Јенко је упао у исту замку тако да је крајњи исход након примене и ове варијанте оралне методе остао исти. Фономимичку методу осмислио у настави глувих први је применио француски учитељ за глуве Ожист Грослен. Да би глуви ученици што боље запамтили гласове, предлагао је да се уз сваки глас уведе и један мимички знак, као спољни израз тога гласа (нпр. за глас „о" руке се стављају испред уста, као да се неко дозива; за глас „у" руке су подигнуте изнад главе имитирајући слово у, итд.). У почетку је ова метода била широко прихваћена у настави глувих, па и у настави почетног читања и писања школа за ученике уредног слуха, с обзиром на то да сва деца, а нарочито глува, воле да опонашају оно што виде, али је убрзо напуштена јер је рад био сувише површан и неприродан.

Глобалне методе искључују било какве аналитичке и синтетичке поступке, као и рад на елементима речи. Учење говора се заснива на изговарању целих речи, фраза, па чак и сложених реченица. Паралелно са учењем речи учило се и читање и писање целих речи и реченица. Према овој методи, реч представља целовиту говорну и оптичку структуру и глуво дете треба као такву да је научи и схвати. Није потребна никаква анализа речи на слогове или гласове јер ће их дете научити у оквиру речи (Хасанбеговић 2008: 3). Заговорници ове методе истичу предност у поступку визуелног перципирања целе речи и усвајању њеног семантичко значење паралелно са учењем изговора. У оквиру глобалних метода развиле су се две варијанте: Малишева метода и Белгијска метода.

Малишева метода је добила име по оснивачу, немачком учитељу глувих Константину Малиши (1860–1925). Принципи рада на учењу орално-гласовног говора засновани су на говорним целинама и говорном материјалу који се диференцира према тешкоћама у изговору и који је деци познат из искуства. Активности читања и писања такође се изводе на целим речима као говорним целинама и истовремено са учењем речи учи се и њихово значење. Основну предност ове методе Малиша види у усвајању природног говора, развијању тачне и разумљиве артикулације, као и у интензивнијем психичком развоју глуве деце и повећаним нагонм за говорном активношћу.

Методологија рада по Белгијској методи демутизације подразумевала је прво извођење вежби идентификације предмета, слике и предмета, написане

речи и слике. Едукатор или рехабилитатор затим именује предмете док га глуо дете имитира и изговара реч као целину. Изговорене речи представљају почетну фазу говорног изражавања у којој су присутне дисторзије и омисије гласова, али које ће се касније изоловано кориговати. Истовремено са учењем говора, учи се и писање и читање са уста и лица. Предности ове медоде, садржане су у пружању могућности детету да самостално ради на развоју свог говора што подстиче процес расуђивања спонтано, уз бројне менталне активности. Потреба за комуникацијом говором је већа, док се спонтани говор јавља рано, а читање говора са усана ефикасније и брже. Мимика се употребом ове методе сасвим одбацује.

Аналитичко-синтетичка метода је спојила све предности аналитичке и синтетичке методе. Рад је заснован на анализи изабране целине (текста, реченице, или речи), како би се дошло до елемената, а затим се синтезом, преко елемената (гласа или слога), враћа у првобитну целину. Истовремено се упознају и говорни елементи и целина, уз пуно разумевање прочитаног или изговореног. У настави глувих аналитичко-синтетичка метода почела је да се примењује крајем XIX и почетком XX века. Први ју је применио Шандор Барбели, директор Завода за глуве у Вацу, који је желео да наставу своје глуве деце ослободи конзервативних метода по којима се говор учио помоћу изолованих гласова, тј. дугим, мукотрпним и механичким увежбавањем бесмислених слогова (фа, фо, фи...), што је представљало „психолошко насиље" над ђацима (Ковачевић 1995: 25). У нашу сурдопедагошку праксу ову методу први је увео професор Миодраг Матић, у периоду када је био управник Завода за глуву децу и омладину у Јагодини (1928–1939. год.). Године1950. Матић је израдио буквар за глуве заснован на аналитичко-синтетичкој методи за који је добио и награду на нивоу тадашње државе међутим, иако је то био први и једини буквар за глуве, никада није одштампан (Ковачевић 1994: 15).

Због изузетних предности, аналитичко-синтетичка метода је до данас остала актуелна у едукативном и рехабилитационом раду глувих.

Аналитичко-синтетичку методу карактерише:

– заснованост на схватању узајамног прожимања јединства целине и делова (реч–глас);

– поклањање подједнаке пажње у раду, како целим речима и реченицама, тако и њиховим деловима (гласовима и слоговима);

– примена осмишљених говорних комплекса, речи и реченица, уз поштовање правила од за изговор лакших комплекса до тежих и сложенијих;

– плански и систематски рад на увежбавању изговора у циљу формирања артикулационог комплекса гласа;

– шема рада обухвата следеће елементе: значење – реч или реченица – слог или глас – анализа – смисао, глас или слог – реч или реченица – синтеза.

Примена аналитичко-синтетичке методе се одвија по следећим дидактичко-методичким етапама:

1. ученицима се покаже предмет, слика, или се демонстрира радња коју ученици посматрају;

2. наставник, затим, изговори реч или реченицу (назив показаног предмета или објасни шта је на показаној слици, или која је радња демонстрирана), а ученици за наставником понављају изговорено;

3. ако је наставник рад започео реченицом, тада се из реченице издваја реч која садржи слог или глас који ће се обрађивати;

4. реч се разлаже на слогове, односно гласове;

5. из слога се издваја нови глас;

6. вежба се изговор новог гласа, све док се не учврсти његова правилна артикулација;

7. затим се врши повезивање гласова у слогове;

8. од слогова се образује реч.

9. од речи се стварају реченице, уз проверу разумевања значења речи или реченица (Ковачевић 2020: 178).

Од предности аналитичко-синтетичке методе едукативна и рехабилитациона пракса је издвојила следеће:

– рад с осмишљеним материјалом, приступачним дечијим могућностима (сазнајним и говорним), подстиче код ученика интересовање, као и позитивне емоције које помажу да говора детета буде што природнији;

– почетак рада са целим речима или реченицама доприноси течнијем и ритмичнијем изговору, јер су гласови у саставу речи сливени у јединствени комплекс говорних покрета који су повезани супрасегментима (тон, интензитет, трајање);

– аналитичко-синтетичка вежбања у изговору гласова и слогова, а такође и допунска вежбања усмерена на обраду елемената речи, представљају услов за интелигибилност говора.

Најчешће приписивани недостаци аналитичко-синтетичкој методи су да једнострани рад на изолованим гласовима или слоговима нарушава сливеност и ритмичност изговора речи, те зато говор постаје скандирајући и деца при говору речи сецкају на гласове, док рад с посебним акцентом на целу реч, или реченицу, доводи до појаве погрешног изговора појединих гласова Како би се превазишле грешке приликом формирања артикулационих навика најпре се ради на утврђивању артикулационих комплекса базалних гласова, из којих се изводе остали гласови, демутизација се изводити само на деци познатом говорном материјалу без увођења нових речи, током вежбања примењују се адекватна очигледна средстава, док се при утврђивању изговора гласова у речима или реченицама полази од предмета ка његовом

говорном означавању, дакле по шеми предмет – реч и када ученик научи правилно да изговори одређени глас приликом именовања предмета или радње, усвојена реч се више пута самостално усмено понови и записује на табли или у свесци.

Аналитичко-синтетичка метода је је нашла широку примену с обзиром на изузетну ефикасност у раду на артикулацији и елементарној писмености глуве деце. Међутим, у одређеним ситуацијама се не искључује примена ни чисто синтетичке методе као ни чисто аналитиче методе у ситуацијама. Самостални аналитичке или синтетичке методе се најчешће примењују приликом корекције погрешно формираног изговора гласа или групе гласова, посебно код ученика старијих разреда Слоговно увежбавање је нарочито потребно током читавог школовања глувих ученика, како у циљу учвршћивања артикулационих навика и кинестетичког памћења, тако и у циљу спречавања од забаборављања адекватног изговора.

ЗАКЉУЧАК

Говорна комуникација била је тежња многих стручњака заинтересованих за рехабилитацију и едукацију глувих и наглувих особа, при чему се не зна да ли је то била и тежња самих глувих и наглувих особа. Као резултат тих настојања, почео је развој оралних метода, о чијој се систематској употреби могу наћи први писани трагови из XVI века, да би пун процват доживеле крајем XIX века. До половине XX века, у оквиру оралних метода, изнедриле су се препознатљиве и јединствене методе: аналитичка, синтетичка, аналитичко-синтетичка и глобална. Развој технологије и уградња кохлеарног имплантa почетком осамдестеих година прошлог века, поново је ставио у жижу интересовања примену оралних метода. Будући да је феномен оштећења слуха је веома сложен, као и последице које оставља, што намеће потребу за мултидисциплинарним приступом у проучавању, превенцији, детекцији, дијагностици, рехабилитацији и едукацији глувих и наглувих особа. Савремени приступ у раној интервенцији глуве и наглуве деце није усмерен на инвалидитет, већ је „заснован на прагматском развоју комуникационих способности деце из перспективе социјалне партиципације" (Bergeron, Berland, Demers, Gobeilet 2020: 378e). Сурдолозима стоји на располагању велики избор метода и техника за развој говорно-језичких спосбности глуве и наглуве деце. Иако коначна одлука о избору методе није само на њима, већ зависи и од низа других фактора, међу којима су најважнији степен и време настанка оштећења слуха, коришћење и дужина коришћења слушних помагала, постојање додатних сметњи и поремећаја, језички модалитет породице, треба имати на уму да савремени приступ

дозвољава и кобминовање, до пре више од два века неспојивих метода, оралне и знаковне. Напредак технологије створио је услове за развој и олакшао напредовање у развоју аудитивних и оралних вештина и способности глуве и наглуве деце. Уједно је овај напредак променио и концепт образовања глувих и наглувих ученика, тако да су у све већем броју присутни у школама за ученике типичне популације.

ЛИТЕРАТУРА

Bergeron, Berland, Demers, Gobeilet 2020: François Bergeron, Aurore Berland, Dominique De mers, Suzie Gobeil. „Contemporary speech and oral language care for deaf and hard-of-hearing children using hearing devices". *Journal of Clinical Medicine*, 9 (2), 378e. 30. 12. 2020. https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7073554/, приступљено 25. 2. 2021.

Брајовић, Матејић Ђуричић, Радоман, Брајовић 1997. Љиљанка Брајевић, Зорица Матејић Ђуричић, Весна Радоман, Ана Марија Брајевић. *Слух и слушна оштећења*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Грбовић 2016: Александра Грбовић. „Проблеми у понашању ученика са оштећењем вида." *Основе проблема у понашању ученика са сметњама у развоју*. Зборник радова. Ур. Весна Жунић Павловић. Универзитет у Београду: Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију, 36-38.

Ковачевић 1995: Јасмина Ковачевић. *Допринос професора Миодрага В. Матића у увођењу аналитичко-синтетичке методе у наставу слушно оштећених лица*. Београд: Дефектолошки факултет.

Ковачевић 2000: Јасмина Ковачевић. *Учесталост примене метода у васпитно-образовном раду глувих*. Београд: Друштво дефектолога Југославије.

Ковачевић 2003: Јасмина Ковачевић. *Дидактички системи у школовању глувих*. Београд: Друштво дефектолога Југославије.

Ковачевић 2011: Јасмина Ковачевић. *Дете са посебним потребама у редовној школи*. Београд: Универзитет у Београду: Учитељски факултет.

Ковачевић 2020: Јасмина Ковачевић. *Модели организације наставе глувих и наглувих*. Београд: Универзитет у Београду: Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију.

Ковачевић, Радић Шестић 2014: Јасмина Ковачевић, Марина Радић Шестић. *Приступи у образовању глуве и наглуве деце*. Београд: Универзитет у Београду: Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију.

Ковачевић, Радовановић 2006: Јасмина Ковачевић, Ивица Радовановић. „Ученик оштећеног слуха у редовној школи". Иновације у настави, 19 (4), 56-67.

Maes, Gritens 2004. Bea Maes, Hans Gritens. „Parent-reported problem behavior among children with sensory disabilities attending elementary regular schools". Journal of Devalopmental and Physical Disabilities, 16 (4), 361-375.

Михајловић 2019: Милица. М. Михајловић. „Лексикологија у наставним плановима и програмима и школским уџбеницима". Баштина, 47, 85-102.

Савић 1982: Љубомир Савић. *Методика рада са децом оштећеног слуха*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Савић 1995: Љубомир Савић. *Методика аудиторног тренинга*. Београд: Универзитет у Београду: Дефектолошки факултет.

Савић, Ивановић 1994: Љубомир Савић, Петар Ивановић. *Сурдоӣедаӣоӣија*. Београд: Дефектолошки факултет.

Савић, Маслић 1974: Савић Љубомир, Фердинанд Маслић. *Преӣлед оӣшӣе исӣорије сурдоӣедаӣоӣије*. Књига I: Европа. Београд: Савез друштва дефектолога Југославије.

Станчић 1991: Владимир Станчић. *Оштећење вида: биоӣсихосоцијални асӣекӣи*. Загреб: Школска књига.

Хасанбеговић 2008: Хуснија Хасанбеговић. „Парадигматично-прагматична говорно-језичка метода у едукацији и рехабилитацији слушно оштећених особа". Дидактички путокази: часопис за наставну теорију и праксу, 45, 50-55.

Jiménez-Romero 2015: M. S. Jiménez-Romero. „The infuence of cochlear implants on behaviour problems in deaf children". Psicothema, 27 (3), 229-234.

Gentili, Holwell 2011: Nicoletta Gentili, Andrew Holwell. „Mental health in children with severe hearing impairment". Advances in Psychiatric Treatment, 17 (1), 54–62.

Jasmina M. KOVAČEVIĆ
Vesna S. RADOVANOVIĆ

COMMUNICATION OF DEAF PEOPLE BASED ON THE ORAL METHOD

Summary

Throughout history, the phenomenon of hearing impairment has been the subject of interest of altruists, philosophers, doctors, priests, teachers and pedagogues. Today, this phenomenon is approached from a multidisciplinary aspect: medical, special education, sociological, pedagogical, psychological, linguistic, cultural and technological, all off which have the communication of deaf and hard of hearing people as a thing in common. Different approaches in building communication systems for deaf have led to three basic groups of methods: nonverbal, oral and combined. This paper will present an analysis of the development and application of the oral method, which at a certain point in time played a significant role in the process of education and rehabilitation of the deaf, with special emphasis on methods of demutation, ie speech and language construction in the deaf.

Key words: deaf, deafness, communication, oral methods.

Рад је предат 2. марта 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 316.644-057.875:37.091.33(497.115)"2021"
doi: 10.5937/bastina31-32562

Оригинални научни рад

*Снежана П. ПЕРИШИЋ**

*Божана М. РАШКОВИЋ***
Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици,
Учитељски факултет у Призрену са привременим седиштем у Лепосавићу

ПОВЕЗАНОСТ СОЦИОДЕМОГРАФСКИХ ЧИНИЛАЦА И СТАВОВА СТУДЕНАТА О ИНТЕГРАЦИЈИ САДРЖАЈА СРПСКОГ ЈЕЗИКА И МУЗИЧКЕ КУЛТУРЕ У МЛАЂИМ РАЗРЕДИМА ОСНОВНЕ ШКОЛЕ

Апстракт: Интегративна настава представља методички процес у коме се предмети повезују кроз централну тему, проблем или искуство ученика, а током наставне обраде одређене теме примењују се садржаји, начела, вредности и језик два или више наставних предмета. Циљ представљеног истраживања огледа се у унапређењу рада са студентима путем утврђивања чинилаца који утичу на њихов став према међупредметној интеграцији садржаја. Истраживање је спроведено на узорку од 109 студената Учитељског факултета и Факултета уметности. Резултати истраживања показују да већина испитаника има позитиван став према интегративној настави и интеграцији садржаја Српског језика и Музичке културе, те да је као такав повезан са одређеним социодемографским чиниоцима. Допринос парцијалних предиктора показује да старији испитаници, са вишим оценама на студијама и лошијим материјалним статусом, имају позитивнији став о интеграцији садржаја Музичке културе. Истраживање је делимично потврдило трећу истраживачку подхипотезу, док су прва и друга одбачене. Основна истраживачка хипотеза делимично је потврђена. Импликације спроведеног истраживања огледају се у унапређењу рада са студентима чије социодемографске карактеристике утичу на формирање негативног става према интегративној настави и интеграцији садржаја Српског језика и Музичке културе.

Кључне речи: интегративна настава, Српски језик, Музичка култура, социодемографске карактеристике, ставови студената.

* Асистент, snezana.perisic@pr.ac.rs
** Асистент, bozana.raskovic@pr.ac.rs

УВОД

Потребе савременог друштва иницирају промене концепције образовања и захтева који се пред образовни систем постављају. Како је наставни процес у Републици Србији и даље заснован на традиционалној настави и ауторитарној улози наставника, која има слабе ефекте у пракси, иновативни и развијајући модели наставе још увек нису укључени у наставни програм. Савремени процес учења заснива се на интегрисаном, скупном, међупредметном повезивању наставних садржаја применом различитих метода, начина учења и евалуације.

Образовни процес треба посматрати целовито са свим елементима које га чине: садржајима, методама, стручношћу наставника, материјалним условима и психосоцијалном климом у којој се реализују. Под интегративном наставом подразумева се „остваривање захтева, да сви елементи наставног процеса – садржајни, психолошки, социолошки и организациони – буду функционално повезани и да чине хармоничну целину" (Вилотијевић 2006: 7). Ђорђевић (Đorđević 2007: 76), дефинише интегративну наставу као наставу у којој су „границе између предмета или дисциплина избрисане или замагљене" односно као наставу у којој се „остварују смислене везе између сличних аспеката различитих дисциплина. То је приступ у којем се интегришу, међусобно прожимају и синтетишу перспективе неколико дисциплина у нову целину која је већа и значајнија од простог збира саставних елемената" (Đorđević 2007: 76). Интегрисани план, према Шомејкеровој (Shoemaker 1989), односи се на образовање које је организовано тако да прелази границе наставних предмета те се на тај начин различити аспекти плана и програма обједињују у смислену целину. Минић и Јовановић (2020: 374) указују да „интегративно учење и разумевање света представљају основу развоја интелектуалних способности ученика, неопходних за интеграцију личних перспектива са којима се суочавају у образовном контексту". На основу наведеног може се закључити да интегративна настава подразумева процес повезивања различитих наставних области у којима се остварују смислене везе на основу сличних аспеката са циљем остваривања целовитих знања о појавама, збивањима из окружења независно од дисциплинарних подела.

Истраживања о ставовима учитеља и студената о интеграцији наставних садржаја (Ratković 2018) указују да наставници имају позитивне ставовове о примени музичких активности у оквиру других предмета разредне наставе. Резултати истраживања ставова учитеља показују да се од наведених пет музичких активности (певање, свирање, музичке игре, слушање музике, стваралаштво) у настави других предмета највише интегришу певање и слушање музике. Сагледавши дистрибуцију резултата по предметима, аутор указује на заступљеност певања у настави Српског језика и Природе и друштва, музичких игара у оквиру наставе Физичког васпитања, и слушања музике

у настави Ликовне културе. Упоредно испитујући ставове учитеља и студената Педагошког факултета у Врању о интегративном приступу као базичном услову за садржајнију наставу музичке културе у разредној настави, Здравковићева (2017) указује да су учитељи довољно оспособљени за реализацију интегративне наставе као иновативног модела наставе. Резултати истог истраживања указују да учитељи сматрају да се музичким активностима не може у потпуности утицати на успешно стицање знања из других предмета као и да интегративно учење не утиче адекватно на развој дечјих музичких способности док су ставови студената супротни, те да „интегративна настава доприноси свесном стицању и трајном усвајању музичких знања и вештина и целовитом развоју ученика“ (Минић, Јовановић и др. 2018: 152).

Осим истраживања на тему ставова учитеља и студената о интегративној настави, њеним могућностима и оспособљавању наставног кадра за примену њених метода и начина учења, у литератури доступној последњих година уочавају се радови који указују на практичне могућности овог модела наставе. Уочавамо да су се аутори бавили организацијом интегративне наставе у основној школи (Минић, Јовановић и сар. 2018; Минић, Јовановић 2020), ставовима учитеља и студената о интегрисаном приступу као фактору успешне наставе Музичке културе у основној школи (Здравковић 2017; Ratković 2018), примерима успешне наставне праксе у организацији наведеног модела наставе (Солеша 2018; Цицовић Сарајлић, Павловић 2013), али да се у методичкој литератури не уочавају радови и истраживања на тему утицаја социодемографских варијабли на ставове студената који се образују за педагошки позив, у нашем случају студената који су одабрали позиве учитеља и музичких педагога. Како *Правилник о плану наставе и учења за први циклус основног образовања и васпитања и програму наставе и учења за први разред основног образовања и васпитања* (Службени гласник РС – Просветни гласник, бр. 10/2017 и 12/2018) не обавезује учитеље на примену интегративне наставе, већ само на међупредметно повезивање у домену пројектног планирања, можемо закључити да је недовољно истражено наставно деловање исте, као и фактора који утичу на ставове студената и педагошких радника. У наставом раду са студентима уочени су различити ставови о традиционалној и интегративној настави што носи опасност од запостављања усвајања одређених знања која су од великог значаја за будући васпитно-образовни рад. Како у литератури не постоје истраживања која говоре о факторима који утичу на ставове студената према интегративној настави, циљ представљеног истраживања огледа се у унапређењу рада са студентима путем утврђивања чинилаца који утичу на њихов став према међупредметној интеграцији садржаја.

Добијени резултати истраживања омогућили би прилагођавање наставних активности са студентима, у циљу стицања неопходних знања и вештина које су потребне за примену интегративне наставе у будућој основношколској настави.

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Циљ истраживања

Циљ представљеног истраживања огледа се у унапређењу рада са студентима путем утврђивања чинилаца који утичу на њихов став према међупредметној интеграцији садржаја.

Задаци истраживања:

Утврдити да ли код студената постоји повезаност социодемографских карактеристика испитаника и ставова о традиционалној и интегративној настави.

Утврдити да ли постоји повезаност социодемографских карактеристика испитаника и ставова студената према реализацији садржаја Српског језика интегративним приступом.

Утврдити да ли постоји повезаност социодемографских карактеристика испитаника и ставова студената према реализацији садржаја Музичке културе интегративним приступом.

ХИПОТЕЗЕ ИСТРАЖИВАЊА

Општа хипотеза истраживања

Ставови студената према реализацији садржаја интегративним приступом повезани су са сетом социодемографских карактеристика студената.

Подхипотезе истраживања:

Х1: ставови студената према према традиционалној и интегративној настави, повезани су сетом социодемографских карактеристика студената;

Х2: ставови студената према интегрисању наставних садржаја предмета Српски језик интегративним приступом повезани су сетом социодемографских карактеристика студената;

Х3: ставови студената према интегрисању наставних садржаја предмета Музичка култура интегративним приступом повезани су са сетом социодемографских карактеристика студената;

ДЕФИНИСАЊЕ УЗОРКА

Истраживање је спроведено на узорку од 109 испитаника, који је чинило 95 (87,2%) студената Учитељског факултета у Призрену – Лепосавић и 14 (12,8%) студената Факултета уметности у Звечану – Косовска Митровица. Истраживање је спроведено у марту месецу 2021. године, студентима је лично или преко контакта подељен линк на Гугл платформи преко кога су они попуњавали упитник.

Табела 1. Приказ структуре узорка

		варијабле	N	%	N	%	N	%
Учитељски факултет	пол	женски	87	91,6%	95	87,2%	95	87,2%
		мушки	8	8,4%				
	старост	до 22	28	29,5%	95	87,2%		
		23–25	37	38,9%				
		26–36	24	25,3%				
		36–45	6	6,3%				
	ниво студија	основне студије	39	41,1%	95	87,2%		
		мастер студије	56	58,9%				
	просечна оцена	6–7	4	4,2%	95	87,2%		
		7–8	59	62,1%				
		8–9	23	24,2%				
		9–10	9	9,5%				
	материјално стање	до 25000	14	14,7%	95	87,2%		
		25000–45000	30	31,6%				
		45000–65000	28	29,5%				
		преко 65000	23	24,2%				
Факутет уметности	пол	женски	10	71,4%	14	12,8%	14	12,8%
		мушки	4	28,6%				
	старост	до 22	11	78,6%	14	12,8%		
		23–25	1	7,1%				
		26–36	2	14,3%				
		36–45	11	78,6%				
	ниво студија	основне студије	13	92,9%	14	12,8%		
		мастер студије	1	7,1%				
	просечна оцена	6–7	/	/	14	12,8%		
		7–8	/	/				
		8–9	4	28,6%				
		9–10	10	71,4%				
	материјално стање	до 25000	3	21,4%	14	12,8%		
		25000–45000	4	28,6%				
		45000–65000	3	21,4%				
		преко 65000	4	28,6%				
укупно			109	100,0%	109	100,0%	109	100,0%

N – приказ фрекфеницја

ОПИС ТОКА ИСТРАЖИВАЊА

Опис инструмента

Инструмент употребљен у овом истраживању конструисан је за потребе истраживања.

Коефицијент поузданости рачунат на одговорима испитаника из узорка коришћеног за ово истраживање, показао је да је упитник, којим се испитује израженост става о употреби интегративне наставе код ученика млађих разреда основне школе, задовољавајуће поузданости (коефицијент интерне конзистентности за скалу Општи став према традиционалној и интегративној настави износи, 0,75; за скалу став према укључивању Српског језика у интегративни план, 0,76 и за скалу Став према укључивању Музичке културе у интегративни план, 0,74).

Упитник се састоји од 30 честица, а испитаници су на Ликертовој скали од 1 до 5 исказивали степен слагања са тврдњама у упитнику. Одговори на свим питањима се сабирају и више поена на скали показује да испитаник има позитивнији став према употреби интегративне наставе у свакодневном школовању.

Питања су организована у три скале:

став према традиционалној и интегративној настави (питања видети у Табели 2);

став према интегрисању наставних садржаја предмета Српски језик (питања видети у Табели 3);

став према интегрисању наставних садржаја предмета Музичка култура (питања видети у Табели 4);

истраживање је спроведено у марту 2021. године путем онлајн упитника, а добијени одговори су по тестирању анализирани у статистичком програму за обраду података (SPSS).

Дистрибуција одговора испитаника, на коришћеним скалама се статистички значајно не разликује од нормалне расподеле ($p>0,05$), те је за рачунање предиктивне моћи модела коришћена Линеарна регресиона анализа. Поред линеарне регресионе анализе, приказани су и дескриптивни подаци за испитиване скале и питања у оквиру њих – минимум, максимум, аритметичка средина и стандардна девијација.

Скала којим су прокупљене информације о општим социодемографским подацима, које су коришћене као предиктивне варијабле.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Резултати приказани у Табели 2. указују да студенти највишу аритметичку средину постижу на питању које је позитивно афирмисано, а говори у корист примене интегративне наставе, док је најмањи скор добијен на питању које говори у корист примене традиционалне наставе. Информације и о осталим аритметичким срединама на питање у оквиру

ове скале потврђују исто, јер најниже добијене аритметичке вредности су на ставкама које говоре у корист традиционалне наставе, док су аритметичке средине на ставкама, које говоре у корист интегративне наставе у свим случајевима више од 3,88. Ставка са највишом аритметичком средином (АС=4,28; СД=0,82) је – Сматрам да свака школа треба да има тим за планирање и извођење интегративне наставе. Ставка – примена методе класичне наставе, у млађим разредима основне школе, омогућава бољу фокусираност деце на наставне предмете и циљеве – ставка са најнижом аритметичком средином (АС=2,27; СД=1,06). Стандардне девијације добијене на ставкама одговора студената показују да постоји мала варијабилност одговора, односно да се одговори међусобно не разликују у већој мери.

Табела 2. Дескриптивни показатељи на ставкама скале – став према традиционалној и интегративној настави

Став према традиционалној и интегративној настави која обухвата питања	Мин.	Макс.	АС	СД
Сматрам да свака школа треба да има тим за планирање и извођење интегративне наставе.	1	5	4,28	0,82
Сматрам да интегративна настава, у млађим разредима основне школе, доприноси стицању целовитог знања.	1	5	4,24	0,69
Спреман/на сам да примењујем интеграцију садржаја у школи у којој будем радио/ла.	1	5	4,23	0,82
Интегративна настава, у млађим разредима основне школе, подстиче целовитост у развоју.	1	5	4,22	0,77
Сматрам да интегративна настава треба да буде део обавезног наставног плана и програма за млађе разреде основне школе.	2	5	4,11	0,75
Сматрам да је интегративна настава ефикаснија од традиционалне.	1	5	3,88	0,94
Једино примену традиционалне наставе признајем.	1	5	3,50	1,27
Не треба се у настави оптерећивати сталним повезивањем садржаја.	1	5	2,70	1,14
Уживам док слушам предавање које неко изводи на традиционалан начин.	1	5	2,61	1,12
Примена методе класичне наставе, у млађим разредима основне школе, омогућава бољу фокусираност деце на наставне предмете и циљеве.	1	5	2,27	1,06

АС – аритметичка средина; СД – стандардна девијација

Анализа резултата приказаних у Табели 3, где се могу видети дескриптивни подаци ставки скале *став према интегрисању наставних садржаја предмета Српски језик*, показује да су студенти, који су учествовали у истраживању наклоњенији примени интегративне, у односу на традиционалну наставну методу. Аритметичке средине одговора које говоре у корист интегративне наставе

више су од 3,71. Као и у претходном случају, питање са најмањом аритметичком средином говорило је у прилог коришћења традиционалне наставне методе у настави Српског језик (Свој методички рад организоваћу тако да наставни садржај српског језика излажем кроз традиционалне приступе деци млађих разреда основне школе. (АС=2,81; СД=1,12)), док је питање са највишом аритметичком средином (Повезивање наставног садржаја предмета Српски језик са осталим наставним садржајем треба да буде одлика методичког приступа деци у млађим разредима основне школе. (АС=4,28; СД=0,64)) пак, говорило у прилог интегрисању наставног садржаја предмета Српски језик. Стандардне девијације добијене на ставкама одговора студената показују да постоји мала варијабилност одговора, односно да се одговори међусобно не разликују у већој мери.

Табела 3. Дескриптивни показатељи на ставкама скале – став према интегрисању наставних садржаја предмета Српски језик

Став према интегрисању наставних садржаја предмета Српски језик	Мин.	Макс.	АС	СД
Повезивање наставног садржаја предмета српски језик са осталим наставним садржајем треба да буде одлика методичког приступа деци у млађим разредима основне школе.	3	5	4,28	0,64
Наставни процес који планирам да применим у раду са децом млађих разреда основне школе обухватаће интегрисање наставног садржаја српског језика.	1	5	4,23	0,75
Пожељно је у свом раду примењивати интегрисање наставног садржаја српског језика.	1	5	4,18	0,71
Интеграција садржаја српског језика, у млађим разредима основне школе, омогућава деци да створе целовиту слику.	1	5	4,17	0,72
Уживам у припреми интегрисаног садржаја српског језика намењеног деци млађих разреда основне школе.	2	5	3,98	0,71
Спровођење интегративне наставе која обухвата имплементацију наставног садржаја српског језика у млађим разредима основне школе ми је блиско.	1	5	3,71	0,94
Наставни садржај српског језика, деци у млађим разредима основне школе, може бити излаган само на традиционалан начин.	1	5	3,43	1,20
Нисам спреман/на да планирам интеграцију садржаја српског језика у млађим разредима основне школе.	1	5	3,33	1,14
Традиционална настава српског језика, код деце у млађим разредима основне школе, једина је валидна.	1	5	3,18	1,19
Свој методички рад организоваћу тако да наставни садржај српског језика излажем кроз традиционалне приступе деци млађих разреда основне школе.	1	5	2,81	1,12

АС – аритметичка средина; СД – стандардна девијација

Резултати у Табели 4, показују да испитаници имају изузетно позитиван *став према интегрисању наставних садржаја предмета Музичка култура*, те највиша аритметичка средина (АС=4,36; СД=0,89) на овој скали (а и у оквиру све три скале) ставке – Интеграција садржаја музичке културе, у млађим разредима основне школе, подстицајна је за дечји развој, говори у прилог примене интегрисане наставе у настави Музичке културе, док је најнижа аритметичка средина (АС=2,61; СД=1,11) забележена на ставки која говори у прилог предавања садржаја наставног предмета Музичка култура, кроз традиционалну методу – Адекватније је преносити наставни садржај предмета музичка култура традиционалним методама наставе. Аритметичке средине одговора које говоре у корист интегративне наставе више су од 3,83. Стандардне девијације добијене на питања одговора студената показују да постоји мала варијабилност одговора, односно да се одговори међусобно не разликују у већој мери.

Табела 4. Дескриптивни показатељи на ставкама скале – став према интегрисању наставних садржаја предмета Музичка култура

Став према интегрисању наставних садржаја предмета Музичка култура	Мин.	Макс.	АС	СД
Интеграција садржаја музичке културе, у млађим разредима основне школе, подстицајна је за дечији развој.	1	5	4,36	0,89
Заинтересован/а сам за спровођење интегративне наставе музичке културе код деце у млађим разредима основне школе.	1	5	4,13	0,97
Интеграција наставног садржаја музичке културе у наставним процес деце у млађим разредима има своје позитивне стране и за наставни кадар.	1	5	4,11	0,71
Умем да препознам наставне садржаје погодне за интегрисање кроз предмет музичка култура у млађим разредима основне школе.	1	5	3,95	0,82
Спреман/на сам да изводим / реализујем часове интегративне наставе музичке културе у млађим разредима основне школе.	1	5	3,90	0,96
Музичка култура би деци у млађим разредима основне школе требало представити интегрисано кроз други садржај.	1	5	3,83	0,73
Представља ми проблем да наставни садржај музичке културе излажем интегрисано деци из млађих разреда основне школе.	1	5	3,17	1,09
Садржај наставног предмета музичка култура се не може сервирати деци у млађим разредима основне школе интегративним методама рада.	1	5	3,15	1,17
Интегрисање наставног садржаја музичке културе може померити фокус са главних наставних циљева предмета.	1	5	2,78	1,04
Адекватније је преносити наставни садржај предмета музичка култура традиционалним методама наставе.	1	5	2,61	1,11

АС – аритметичка средина; СД – стандардна девијација

Пре него што су ставке представљене кроз сумационе скорове и приступљено њиховој анализи рекодоване су ставке које су „говориле“ у прилог традиционалне наставе, те је тако омогућено да већи просечан скор представља позитивнији став према интегративном приступу. Дескриптивни подаци на сумационим скоровима, горе представљених питања, показали су да студенти у просеку имају позитиван и општи став према интегративној настави (АС=3,60; СД=0,53), и према интегрисању наставног садржаја предмета Српски језик (АС=3,73; СД=0,53), као и према укључивању интегрисању наставног садржаја предмета Музичка култура (АС=3,60; СД=0,52) и да се одговори испитаника међусобно много не разликују, односно, да су одговори испитаника из узорка хомогени (ниска стандардна девијација) – Табела 5.

Табела 5. Дескриптивни резултати скора на тесту испитивања ставова према интегративној настави

	минимум	максимум	АС	СД
општи став према традиционалној и интегративној настави	1,20	4,60	3,60	0,53
став према укључивању Српског језика интегративним приступом	1,80	5,00	3,73	0,53
став према укључивању Музичке културе интегративним приступом	1,40	4,90	3,60	0,52

АС – аритметичка средина; СД – стандардна девијација

Како би се испитао утицај социодемографских варијабли на формирање става интегративне наставе, примењена је линерана регресиона анализа, где су као предиктори узет сет социодемографских варијабли, а као критеријум став према традиционалној и интегративној настави, затим став према интегрисању наставних садржаја предмета Српски језик и на крају став према интегрисању наставних садржаја предмета Музичка култура. Подаци у Табели 6. показују да се општи став према традиционалној и интегративној настави не може предвиђати на основу социодемографских карактеристика испитаника (пол, старост, факултет, ниво студија, оцена на студијама, материјални статус), на шта указује статистичка значајност регресионог коефицијента корелације, која је већа од граничне вредности 0,05 (0,33; p>0,05). Овако добијен податак говори о томе да сет социодемографских варијабли не корелира статистички значајно са критеријумом и да оне немају утицаја на формирање става према традиционалној и интегративној настави, већ креиран став зависи од неких других утицаја.

Табела 6. Приказ регресионог модела, критеријум – став према традиционалној и интегративној настави

$R = 0,33$ $R^2 = 0,10$ $p = 0,06$	стандардизовани бета коефицијент	p
пол	–0.13	0.21
узраст	0.30	0.03
смер факутета	–0.60	0.20
ниво студија	–0.06	0.25
просечна оцена на студијама	0.25	0.03
материјалнно стање	–0.17	0.11

p – статистичка значајност; R – регресиони коефицијент корелације; R^2 – коефицијент детерминације

Као и у претходном случају и подаци у Табели 7. проказују да се став према интегрисању наставних садржаја предмета Српски језика интегративним приступом, не може статистички значајно предвиђати на основу социодемографских карактеристика испитаника (пол, старост, факултет, ниво студија, боља оцена на студијама, материјални статус), на шта и овде указује статистичка значајност регресионог коефицијента корелације, која је већа од граничне вредности 0,05 (0,33; $p>0,05$), те социодемографске варијабле немају утицаја ни на формирање става према интегрисању наставног садржаја предмета Српски језик, јер сет социодемографских варијабли не корелира статистички значајно са критеријумом.

Табела 7. Приказ регресионог модела, критеријум – став према интегрисању наставних садржаја предмета Српски језик

$R = 0,33$ $R^2 = 0,10$ $p = 0,06$	стандардизовани бета коефицијент	p
пол	–0.13	0.19
узраст	0.32	0.02
смер факутета	–0.05	0.70
ниво студија	–0.13	0.35
оцена на студијама	0.20	0.08
материјалнно стање	–0.16	0.12

p – статистичка значајност; R – регресиони коефицијент корелације; R^2 – коефицијент детерминације

Став према интегрисању наставног садржаја предмета Музичка култура, може се статистички значајно предвиђати на основу социодемографских карактеристика испитаника (пол, старост, факултет, ниво студија, поросечна оцена, материјални статус), јер је статистичка значајност регресионог коефицијента корелације нижа од граничне вредности 0,01 (0,50; p=0,00), при чему је објашњено 25% варијансе става према интегрисању наставних садржаја предмета Музичка култура.

Овако добијен податак показује да се може говорити о утицају социодемографсих варијабли на став према интегрисању наставних садржаја предмета Музичка култура, односно да сет социодемографских варијабли овде коришћених статистички значајно корелира са критеријумом и има утицаја на формирање 25% става према интегрисању наставних садржаја предмета Музичка култура.

Парцијални допринос остварују предиктор *узраст*, који позитивно, ниско, статистички значајно, на нивоу 0,05 корелира са критеријумом (0,28; p<0,05); *оцена на студијама,* који, такође, позитивно, статистички значајно, ниско, али на нивоу 0,01, корела са критеријумом (0,31, p=0,00) и *материјално стање*, које остварује негативну, статистички значајну, ниску повезаност, на нивоу 0,05 са критеријумом (–0,28; p<0,05).

Из добијених корелација може се закључити да старији студенти, они са бољом оценом на студијама и лошијег материјалног стања имају позитивнији став према интеграцији садржаја Музичке културе у интегративну наставу. – Табела 8

Табела 8. Приказ регресионог модела, критеријум – став према интегрисању наставних садржаја предмета Музичка култура

R = 0,50 R^2 = 0,25 **p = 0,00**	стандардизовани бета коефицијент	p
пол	–0.18	0.06
узраст	**0.28**	**0.03**
смер факутета	0.17	0.14
ниво студија	–0.10	0.44
оцена на студијама	**0.31**	**0.00**
материјалнно стање	**–0.23**	**0.02**

p – статистичка значајност; R – регресиони коефицијент корелације; R^2 – коефицијент детерминације

АНАЛИЗА И ДИСКУСИЈА

Спроведено истраживање је показало да студенти основних и мастер студија Универзитета у Приштини – Косовска Митровица Учитељског факултета у Призрену – Лепосавић и Универзитета у Приштини – Косовска Митровица Факултета уметности Звечан – Косовска Митровица, имају позитиван став према интегрисању наставних садржаја предмета Српски језик и Музичка култура, али и позитиван општи став према интегративној настави, што је у складу са истраживањем Ратковића (Ratković 2018). Наведено је потврдила и парцијална анализа спроведена на ставкама у оквиру сваке скале.

Статистичка анализа утицаја социодемографских варијабли која је вршена преко примене и анализе регресионих модела, где су као критеријуми узети став према интегративној настави, став према интегрисању наставних садржаја предмета Српски језик, односно Музичка култура, а као предиктори социодемографске карактеристике студената (пол, старост, факултет, ниво студија, оцена на студијама, материјални статус), дала је податак да се став према интегративној настави и према Интеграција садржаја Српског језика не може предвиђати на основу социодемографских карактеристика испитаника (али је статистичка значајност регресионог коефицијента корелације критеријума и сета социодемографских варијабли блиска граничној вредности од 0,05). С друге стране, став према интеграцији наставних садржаја предмета Музичка култура може статистички значајно предвиђати на основу одређених социодемографских карактеристика испитаника, чиме је објашњено 25% варијансе критеријума, јер је повезаност сета социодемографских варијабли и критеријума став према интегрисању наставних садржаја предмета Музичка култура, статистички значајна. Добијене статистички значајне повезаности, када је реч о утицају социодемографских варијабли, говоре о томе да исте остварују утицај на формирање става о интеграцији садржаја Музичка култура. Као што је већ речено, код Општег става и става о интеграцији садржаја Српског језика, то није случај. Проценат објашњене варијансе казује да социодемографске варијабле играју улогу у формирању 25% става интеграције садржаја Музичка култура. Такође, информације о парцијалном доприносу предиктора показују да старији студенти, они са већом просечном оценом на студијама и лошијег материјалног стања имају позитивнији став према интеграцији садржаја Музичке културе у наставни процес. Дакле, уколико је испитаник старији, постиже боље оцене и лошег је материјалног стања, биће више отворен да у својој пракси користи принципе интегративне наставе када је садржај предмета Музичка култура у питању. Представљени резултати иду у прилог треће истраживачке подхипотезе, те је самим тим, и делимично потврђују, док прве

две подхипотезе нису потврђене. Из наведеног произилази закључак да је основна истраживачка хипотеза делимично потврђена. Добијене податке, можемо објаснити тиме, да и ако је став о интегративној настави и став о итенеграцији садржаја Српског језика позитиван, он није „под утицајем" пола, старости, смера на факултету, нивоа студирања, оцене на студијама и материјалног статуса, већ је опште присутан у свим категоријама студената, што представља позитивну имплликацију, и захтева од истраживача да даље ради на испитивању фактора на основу којих се став у овим специфичним случајевима формира. Статистички значајна повезаност између сета предиктора који чине социодемографске каратеристике испитаника и позитивног става о интеграцији садржаја Музичке културе, и засебне, статистички значајне повезаности одређених предиктора, указују на то да је став о интеграцији садржаја предмета Музичка култура позитивнији код студената који су старији, имају вишу оцену на студијама и лошијег су материјалног стања.

Како резултата на ову тему у литератури нема, добијени подаци представљају основу за даља истраживања која се у овој области могу спровести. У будућим истраживањима могло би се испитати зашто се у интеграцији садржаја једног предмета јавља утицај социодемографсих варијабли, док у интеграцији садржаја другог предмета он не постоји, као и то који су још фактори заслужни да се став о интеграцији садржаја специфичног предмета формира. Поред тога, нека од наредних истраживања, могла би обухватити више испитаника, јасно подељених по годинама студија, на целој територији Републике Србије, а поред студената, могли би бити укључени и учитељи, који у свом раду већ примењују интеграцију наставних садржаја. Такође, сет предиктора могао би бити проширен на варијабле ван социодемографског контекста.

ЛИТЕРАТУРА

Вилотијевић 2000: Младен Вилотијевић. *Дидактика 3*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, Учитељски факултет.

Вилотијевић 2006: Нада Вилотијевић. *Интегративна настава природе и друштва*. Београд: Папирус.

Вилотијевић, Вилотијевић 2008: Младен Вилотијевић, Нада Вилотијевић. *Иновације у настави*. Врање: Учитељски факултет.

Вилотијевић, Вилотијевић 2016: Младен Вилотијевић, Нада Вилотијевић, *Модели развијајуће наставе*, Учитељски факултет Београд.

Đorđević 2007: Vesna Đorđević. „Inovativni modeli nastave". *Obrazovna tehnologija*, 4, 76–81.

Здравковић 2016: Весна Здравковић. *Интегративни приступ почетној музичкој настави у основној школи*, Докторски рад, Врање: Педагошки факултет у Врању.

Здравковић 2017: Весна Здравковић. „Ставови учитеља и студената о интегративном приступу као фактору успешне музичке наставе у основној школи". *Годишњак Педагошког факултета у Врању*, књига VIII, 333–342.

Јањић 2008: Марина Јањић. *Савремена настава говорне културе*. Нови Сад: Змај.

Минић, Јовановић, Арсић 2018: Весна Минић, Марија Јовановић, Радомир Арсић. „Интегративна настава у савременој основној школи". *Зборник радова Педагошког факултета са научног скупа Настава и наука данас*. Зборник радова. Ур. Нина Милановић. Бијељина: Педагошки факултет, 146–158.

Минић, Јовановић 2020: Весна Минић, Марија Јовановић. „Интегративна настава у савременој основној школи". *Баштина*, св. 50, 373–385.

Солеша 2018: Биљана Солеша. „Књижевност за децу у интегративној настави". *Књижевност за децу у науци и настави*. Зборник радова. Ур. Виолета Јовановић и Бранко Илић. Јагодина: Факултет педагошких наука, 213–224.

Стојадиновић 2017: Александар Стојадиновић. *Интегративни приступ у реализацији садржаја музичке културе у разредној настави, Интегративни модел обраде дечјих народних игара са певањем,* Докторски рад, Нови Сад: Филозофски факултет.

Павловић, Цицовић Сарајлић 2013: Биљана Павловић, Драгана Цицовић Сарајлић. „Обрада народног музичког стваралаштва у млађим разредима основне школе по моделу интегративне наставе". *Зборник радова Учитељског факултета у Ужицу*, 16/15, Ужице: Учитељски факултет у Ужицу, 275–290.

Правилник о плану наставе и учења за први циклус основног образовања и васпитања и програму наставе и учења за први разред основног образовања и васпитања, Службени гласник РС – Просветни гласник, бр. 10/2017 и 12/2018, https://zuov.gov.rs/download/pravilnik-o-planu-nastave-i-ucenja-za-prvi-ciklus-osnovnog-obrazovanja-i-vaspitanja-i-programu-nastave-i-ucenja-za-prvi-razred-osnovnog-obrazovanja-i-vaspitanja/. [12. 6. 2021].

Ratković 2018: Darko Ratković. „Integracija muzičkih aktivnosti u razrednoj nastavi". *Naša škola,* 7(2), 51–69.

Шефер 2005: Јасмина Шефер. *Креативне активности у тематској настави*. Београд: Институт Petar за педагошка истраживања.

Šimleša 1969: Šimleša. *Suvremena nastava*. Zagreb: Pedagoško-književni zbor.

Shoemaker 1989: Shoemaker B. J. E. *Integrative Education. A curriculum for the Twenty-First Century*. OSSC Bulletin 33, 2. Eugene, Oregon: Oregon School Study Council.

Snežana P. PERIŠIĆ
Božana M. RAŠKOVIĆ

RELATIONSHIP BETWEEN SOCIODEMOGRAPHIC FACTORS AND STUDENTS' ATTITUDES ABOUT INTEGRATION CONTENT OF SERBIAN LANGUAGE AND MUSIC CULTURE IN YOUNGER GRADES OF PRIMARY SCHOOL

Summary

Integrative teaching represents a methodical process in which subjects are connected through a central topic, problem or experience of students, and during the teaching of a particular topic, the contents, principles, values and language of two or more subjects are applied. The aim of the presented research was to improve the work with students by identifying factors that affect their attitude towards interdisciplinary integration of content. The research was conducted on a sample of 109 students from the Faculty of Teacher Education and the Faculty of Arts. The results of the research show that the majority of respondents have a positive attitude towards integrative teaching and the integration of the content of the Serbian language and music culture, and that as such it is related to certain socio-demographic factors. The contribution of partial predictors shows that older respondents, with higher grades in studies and poorer material status, have a more positive attitude towards the integration of Music Culture content. The research partially confirmed the third research sub-hypothesis, while the first and the second were rejected. The basic research hypothesis has been partially confirmed. The implications of this research are reflected in the improvement of work with students whose socio-demographic characteristics influence the formation of a negative attitude towards integrative teaching and the integration of the content of the Serbian language and music culture.

Key words: integrative teaching, Serbian language, Music culture, sociodemographic characteristics, students' attitudes.

Рад је предат 1. јуна 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Башшине*, одобрен за штампу.

УДК 373.3(497.115)(091)(093)
doi: 10.5937/bastina31-32668

Прегледни рад

*Мирјана М. СИМИЋ**
Универзитет у Приштини
Учитељски факултет у Призрену – Лепосавић

ИЗ ИСТОРИЈЕ ОСНОВНОГ ШКОЛСТВА У МУШУТИШТУ И СРЕДАЧКОЈ ЖУПИ ОД ОСНИВАЊА ДО 1912. ГОДИНЕ**

Апстракт: Педагошки живот на Косову и Метохији одвијао се под специфичним и несрећеним политичким, економским и културним условима. Полазећи од становишта да је школство на Косову и Метохији било условљено великом наслеђеном културно-просветном заосталошћу и националном мешовитошћу становништва, напори просветне политике усмерени су како на развој школске мреже, унапређење просвете, описмењавање, побољшање школске спреме тако и на извлачење становништа из вековне културно-просветне заосталости. Полазећи од овог становишта основни задатак и садржај рада посвећен је обради проблематике школства и просвете у Мушутишту и Средској, који се углавном односио на ограничен број српских школа и образовање које је по свом садржају било једнострано усмерено. Акценат је стављен на подробнију анализу наставног рада, похађања наставе, броја ђака, наставног кадра, услова у којима се образовни процес изводио. Међутим, истраживање развоја школства у Мушутишту и Средачкој жупи је неосновано и ненадокнадиво запостављено. Овакво стање није само последица низа објективо-субјективих околности, већ и додатни узрок укупног недовољног и спорог развоја овог краја.

Кључне речи: Просветна политика, васпитно-образовни систем, услови извођења наставе, материјални положај учитеља, бројно стање ученика.

ДЕФИНИСАЊЕ ПРЕДМЕТА ИСТРАЖИВАЊА

Предмет истраживања јесте оснивање и рад српских школа у Мушутишту и Средској у периоду од оснивања до ослобођења од Турака. Школе у овим крајевима, где је утицај других народа и вера деловао већ стотинама година,

* Асистент, mirjana.bazic@gmail.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-68/2020-14/200020 од 24. јануара 2020. године

поред свог педагошког задатка имале су улогу да чувају и подижу националну свест, али вешто и неприметно како не би осујетиле читаву замисао пропагандног рада. При том морали су да воде рачуна о педагошком нивоу и условима рада, како српска деца не би одлазила у школе других православних народа.

Положај српских школа и српских учитеља у Мушутишту и Средској, био је тежак и несигуран, јер су стално били на удару турских власти и антисрпски расположених Арбанаса. Пре свега се мисли на то да Турска није дозвољавала описмењавање српског становништва, нити развој просвете и школства на Косову и Метохији. То се одликује честим прогонима, спутавањима, протеривањима, изгнанством српског народа. То је утицало на то да до почетка 19. века није било никаквих световних српских школа на Косову и Метохији, а када су почеле са радом, радиле су у строгој тајности.

Борба за отварање школа на Косову и Метохији почела је убрзо после устанака у Србији и стварања српске државе. „Влада Србије основала је 1868. године и посебан просветни одбор за школе и учитеље у Турској. Овај одбор је био врло активан: водио је бригу о учитељским кадровима, па је на рад у школе на Косову и Метохији упућивао веома способне учитеље и одушевљене националне раднике, снабдевене свим потребним уџбеницима и другим училима“ (Чукаловић 1997: 14-15).

Положај српских учитеља такође је био тежак и несигуран. Турске власти су у многим учитељима гледали људе, који активно раде на остваривању српских националних интереса, док су српске школе сматрали местима у којима се поткопава ауторитет турске управе и државе (Недељковић 2000: 86). Просветна политика је тежила да основне школе буду место где се образују и васпитавају ученици и носиоци културног просперитета. Овако замишљена основна школа и концепција образовања и васпитања узроковала је и високе захтеве у односу на просветне раднике. Од учитеља се захтевало да буду и преваспитачи и национални радници и просветари, да израђују очигледна наставна средства и буду пример и ученицима и грађанству (Тасић 1991: 3-4).

Учитељи су били јако цењене личности због посла који обављају. Својим понашањем, активношћу и преданошћу утицали су на описмењавање српског народа, пружајући им могућност да учествују у разним друштвеним догађајима и збивањима и тако су уживали велико поштовање и углед код народа.

Досадашња српска историографија се углавном бавила великим темама, политичком и војном историјом, а у мањој мери историјом школства и просвете. С друге стране, иако је српској држави веома важна проблематика Косова и Метохије мало се пажње посвећивало истраживању архивске грађе. Због свега тога је веома важно научно и у духу критичке историографије сагледати

ову недовољно истражену просветну, културну, али и политичку тему српске историје, као и неке слабости овог краја који заштивају његов бржи развој.

ОДРЕЂИВАЊЕ ЦИЉА ИСТРАЖИВАЊА

На основу примарних и секундарних историјских извора, грађе и литературе, користећи хронолошко-проблемски приступ теми, циљ рада је сагледати: просветне прилике и функционисање школског система у Мушутишту и Средској, сагледати све покушаје отварања школа и околности које су довеле до отварања истих; почетак рада школе, услове рада, бројно стање ученика, однос и преданост рада наставника, као и план и програм рада. Очекује се да се на основу изворне грађе проучи целокупан рад и развој школа, да се анализира њихова улога у просветном животу Срба и њихова улога у непосредном раду на ширењу српске националне мисли.

УТВРЂИВАЊЕ МЕТОДА ИСТРАЖИВАЊА

Акумулација доступног сазнања у вези са предметом истраживања, путем подробног ишчитавања литературе и упознавања са објављеним изворима, представља значајну фазу у анализи наведене теме. Трагали смо за материјалом који се директно или индиректно односи на овај крај, а нарочито на почетак и развој школства у њему.

Главна изворна грађа рада похрањена је у Архиву Србије. Реч је о Фонду Министарства иностраних дела – Просветно-пропагандно одељење, који нам пружа увид у мрежу српских школа које су радиле на простору Косова и Метохије.

Библиографија објављених радова о српским школама, с обзиром на значај институција, није била велика. Али како се цела просветна активност одвијала под одређеним специфичним околностима, тако и часописи који су излазили у то време нису смели отворено да говоре о томе. Написан је мали број радова, а писали су их углавном наставници, директори и ректори школа, који су били најбољи познаваоци школских прилика.

Монографија која на основу архивског материјала третира ово питање као целину не постоји. Делимично су објављени текстови о појединим школама и они ће служити као костур за даље истраживање, уз нужну дозу критичког сагледавања сведочанстава савременика, јер ни један рад не садржи целовиту реконструкцију нити свеобухватно објашњење догађаја и процеса о којима је реч.

У методолошком обликовању рада користићемо још и стручне и научне радове осталих аутора у којима је предмет истраживања тематски и хронолошки близак нашем предмету истраживања.

ШКОЛА У МУШУТИШТУ

Северно-источно од Призренске равнице, налази се село Мушутиште, које данас припада суворечкој општини. Сматра се да је то једно од највећих села на Косову и Метохији. Први пут се помиње још 1315. године. „Многи историјски догађаји, попут ослободилачких ратова Србије и Црне Горе против Турске (1876-1878), Призренске лиге 1878. године, Младо турске револуције 1908. године, утицали су на однос према српском живљу у овом месту“ (Стојановић, Петковић 1996: 12). Али и поред свих зулума ага и бегова и прогона од многих албанских силника, српски народ је на овим просторима опстајао.

Приказивање прилика у Мушутишту у време Отоманске империје, која је показивала знаке слабости, са једне стране, и појачан интерес Матице Србије за своје сународнике на тлу Косова и Метохије, са друге стране, омогућавају да се у Мушутишту може размишљати и радити на отварању школе. „У призренској околини најстарија је школа у селу Мушутишту, сада среза подгорског, 1846. године. Школу је отворио много заслужни архимандрит Дионосије, бивши игуман оближњег манастира Св. Тројице. Први учитељ у школи био је јеромонах Константин, родом из Галичника (среза дебарског), села у западној Македонији. Његова годишња награда у новцу износила је свега 400 гроша и ту сувише скромну награду плаћао му је манастир“ (Костић 1933: 33). Услови за рад у школи били су лоши. Образовање учитеља било је на ниском ступњу. Ђачки родитељи нерадо су слали децу у школу, па је она после годину дана рада затворена. Приватна школа у Мушутиштву отворена је по други пут шездесетих година 19. века. „Њен учитељ био је Јован Милетић, који је касније рукоположен за свештеника у Призрену. Радни век школе био је веома кратак. Престала је са радом из истих разлога као и претходна. По трећи пут, игуман наведеног манастира Петроније Радивојевић, отворио је школу у манастиру 1882. године и за учитеља је поставио искушеника манастира Косту Хојевића. Школа је после годину дана престала са радом“ (Ђилас 2000: 119).

Чекало се да прође читавих четрнаест година, како би се поново отворила школа у том месту. „Она је отворена тек почетком септембра 1896. године у конаку цркве Свете богородице Огитрије и од тада рад школе не престаје. За учитеља је од стране црквено-школске општине био постављен Милутин Вукић, свршени призренски богослов, родом из Призрена. У школи је по једном извору радио до краја 1900/01. године, а по другом до школске 1906/07. године, где после њега долазе други учитељи и школа је од тога времена радила, све до ослобођења Косова и Метохије од Турака 1912. године“. (Јанковић, Сречанин 1994: 42). Сећања мештана наводе да је школа имала четири разреда и 35 ученика. Затим је у школи радио и учитељ

Игњат Недељковић, који је 1907/1908. године завршио гимназију у Скопљу и након извесног времена проведеног у свом родном месту Доња Гуштерица, долази као учитељ (Стојановић, Петковић 1996: 26).

Године 1910, деца, као и њихови родитељи изгубили су вољу за похађањем школе и иста је била привремено затворена. Како су указали на значај обнове школе и да ће исту похађати деца у довољном броју, службеници у Призрену порадили су по том питању и послат је нови млад учитељ Драгутин Патрногић, који је отворио школу са 40 и неколико ђака. Међутим, због потребе коју Владика зна, позива на кратко учитеља школе да прекине рад и децу пошаље кући.[1]

Заступник ректора још у почетку ове школске године наставио је у Мушутишкој школи премештање из Скопског реона, Драгутина Патрногића[2], а Ђорђа Ристића премештањем из Солунског реона у Призрен. Задржао га је да не иде у Мушниково, већ га је оставио у Богословији на храни и плати и то беспосленог до краја јануара, док није добио ново опредељење Нову Варош. Епархијски Одбор Рашко-призренске митрополије је актом својим од 16. 01. 1910. године, бр. 91, а на основу решења Тутора и главног Школског туторства, затражио да му се одмах као преко потребан упути Драгутин Патрногић у Приштину, а Ђорђе Ристић у Нову Варош. Ђорђе је одмах упућен у Нову Варош, а Патрногић да остане у Мушутишту, ако је икако могуће, или док се други учитељ постави. И поред тога депешом Бр. 58 од 28. 1. 1910. године, наређено је да се одмах упути у Приштину. Упућен је пошто му је издат из касе Богословије путни трошак у износу од 30 динара. Премештај Патрногића изазвао је и премештај Витка Аксића из Средске у Мушутиште, јер је у овом селу остала школа са 47 ученика без учитеља. Ова школа није била затворена као што се у акту гл. Туторства каже и да је требала за казну да остане празна. Премештај Патрногићев дошао је у невреме 31. јануара текуће године. Долазили су кметови и одборници и молили да се школа не затвори и деца не распуштају и остављају без учитеља. У крајњој потреби у споразуму са управником основних школа, упућен је Витка Аксић

1 АС, МИД ППО, 1910, ред 196, Приштина, 3. Фебруар 1910.

2 По депеши Приштинске епархијске управе, упућен за време прошлогодишњег школског одмора секретару скопске митрополије, Драгутин Патрногић требало је да буде премештен почетком школске 1909/10. године, у Приштинску епархију, јер је у тој депеши било речено, бар тако је Драгутин уверавао, да му је ту место резервисано. Међутим Патрногић није био у прво време обухваћен учитељским распоредом, то је потписати нашао за корисније да Патрногића, до даље наредбе претпостављених привремено у Мушутиште упути, него да га у Призрену остави да плату прима, а да ништа не ради. Касније, када је Витко Аксић у Мушутиште био послат да га замени, потписати је био на одсуству. Из наведеног се види, да потписати није имао никаквог удела у отварању Мушутишке школе, коју је фактички отворио Васа М. када је на место Патрногића, упутио у Мушутиште Витка Аксића, задржао га је у поменутом селу, упутивши га за сталног учитеља. (АС, МИД ППО, 1910, ред 196, Призрен, 18. јул 1910).

из Средске у Мушутиште да прихвати ђаке и школу. Главно Туторство је одмах актом Бр. 86 од 13. 2. 1910. године извештено, молећи га да се постави други учитељ, а Аксић врати на своје место. На овај акт није следовао одговор и тако је Аксић завршио ову школску годину у Мушутишту.[3]

Школу у Мушутишту, зарад интереса српског напретка не би требало затварати, јер према приложеном акту Управитеља има 47 ђака. Уништити српску школу значило би свесно настанити арнаутску најезду, која стално прети.[4]

Приликом првог изненадног прегледа у школи у Мушитишту, било је 6 ђака у дворишту и учитељ. Када су ушли у школу, ниједан ђак није имао таблицу ни рачуналку. Учитељ је признао да још није отпочео рад. На списку који је имао, било је у школи 20 ученика, а у истој је било 16. Имао је само први разред. Учитељ се правдао да тога дана нису били сви у школи због слава. У селу није славило више од три куће, а из тих кућа није било ђака. Најзад је признао да сељани слабо маре за школу и ако су молили да им се учитељ одреди. Уколико у школи у најкраћем року не буде 30 ђака, јер село броји 85 српских домова, школа ће се затворити одузимањем учитеља.[5]

Године 1909, учитељ у Мушутишту био је Милутин Вукићевић, који је тражио премештај, јер има свега 8 ђака у школи, а Мушутиште и околна села имају око 150 српских домова. Он се жали да сељаци, због пољопривредних радова и потребе да им деца помажу, често не уписују децу у школу. Међутим сељаци наводе, да се доста деце упише, али у току школске године због строгости учитеља, углавном испишу. Да би се ова ситуација решила у интересу школе, Вукићевића треба преместити у Ораховац, пошто се у Мушутиште са тамошњим свештеником не слаже. Ораховачки учитељ Илија Столић, тражио је такође премештај и он би могао бити премештен у Мушутиште[6].

Године 1912, са 1 разредом мешовите школе радио је Спира Цапарчевић. Уписано је било 28 ђака, напустило школу 4, јавило се на испит 14, поновиће разред 4, прешло је у старији разред 10. Прописано градиво за овај разред није довољно утврђено. Учитељ је водио само школу ђачких изостанака и оцена. Дневник рада и књигу са особинама није водио. Без обзира на олакшавајуће околности (пошто је радио са једним разредом и малим бројем ученика), рад и успех оцењен је једва са повољан, ред и чистоћа са приличан. Зато би требало преместити Спиру Цапарчевића из Мушутишта, где има више учитеља и где има непосредног надзора, јер није вичан школском раду, и не слаже се најбоље са општином.

3 АС, МИД ППО, 1910, ред 196, Призрен, 16. јун 1910.
4 АС, МИД ППО, 1910, ред 196, Призрен, 19. јануар 1910.
5 АС, МИД ППО, 1912, ред 962, Призрен, 21. новембар 1911.
6 АС, МИД ППО, 1909, ред 1600, Призрен, 09. септембар 1908.

Можда неће више ни остати у учитељској служби. Намера му је била да пређе у полицајску службу, за коју је и подесан.[7]

У овој школи по свим сазнањима радило се по програму Краљевине Србије. Оцене су ученицима даване бројчано, а школски програм је конципиран тако да ученика оспособи за кућни и грађански живот. Он се мењао, усавршавао и прилагођавао. Тако је 1906. године био измењен, али и прихваћен од црквено-школске општине, којој је школа припадала (Стојановић, Петковић 1996: 28-29).

Балканским ратовима су се решила многа питања. „Армија генерала Боже Јанковића пошла је у ослобођење Старе Србије. Октобра месеца 1912. године, ослобођено је и Мушутиште. Тако је после пет векова робовања и у овом селу дошло дуго очекивана слобода, у народу позната „Прва Србија". (Стојановић, Петковић 1996: 18). Средином 19. века долази до привредног развоја градова на Косову и Метохији, а самим тим и економског развоја становништва. Ствара се слој писмених људи који постају носиоци културног живота. Успостављене су трговинске и друге економске везе Срба са Косова и Метохије и Србије, створени су услови за бржи развој црквених, општинских и световних школа.

ШКОЛА У СРЕДСКОЈ

Назив Средска (Средачка жупа и њено истоимено централно насеље Средска које се састоји од 7 заселака) је типично словенски, са широким значењем места или предела средишњег положаја, какав је Средачка жупа у непосредној близини царског Призрена, имала у односу на остале шарпланинске жупе (Радовановић 1999: 37). У селима Средачке жупе, велику пажњу заслужују и старе сеоске школске зграде због своје архитектуре, времена у коме су изграђене и значаја ове жупе који она има у оквиру Косова и Метохије, јер представља јединствен, географски, демографски и културно-историјски простор. (Николић 1993: 131).

Каква је писменост и култура владала у времену од 16. века (време заузећа С. Жупе од стране Турака), па до друге половине 19. века (од када се нешто о њој зна) у С. Жупи не зна се (Николић 1993: 135). Заправо се и због тога не може поуздано говорити о писмености и култури из тог времена, јер су се прве школе почеле отварати и радити у другој половини 19. века.

Становници православни Срби у овој жупи разликовали су се од осталих у призренској околини у погледу школовања свога подмлатка. Код њих су се школовала и женска деца, што у другим местима није било, или врло ретко, и међу сеоским становништвом су биле писмене жене од отварања те школе (Костић 1933: 35).

7 АС, МИД ППО, 1912, ред 962, Призрен, 19. јун 1912.

У другој половини 19. века, Османлијско царство почиње да се распада. Истовремено се на овим и ширим просторима Старе Србије јавља снажан националан и просветитељски дух. Када је Сима Игуманов ударио темеље српској православној Богословији у Призрену, писменост и просвећивање је продрло и на тло Средачке жупе, а након отварања Богословије још снажније, јер су за учитеље долазили свршени богослови из Средачке жупе (Николић, 1993: 135). Појачано интересовање житеља Жупе за описмењавањем може се објаснити двема чињеницама. Прва да их је сиромаштво терало на печалбу и друго због јединствене аутохтоности културног и духовног карактера Средске жупе. Иако су османлијске власти губиле своју моћ, нису престале да врше снажан притисак на Србе, и постале су све ригорозније према захтевима села за отварање школа. Прва школска зграда у Средској је подигнута 1868. године. Зграда је подигнута о трошку општине и помоћи коју је пружио Сима Игуманов, затим од помоћи коју је прикупио Никола Вукић из Призрена и бивши бакалин у Средској[8]. „Први учитељ је био Илија Спасојевић,

8 Горње Село је насеље Средачке жупе. У селу је постојала школа са 1, 2, 3 и 4 разредом. У школи је радио Павле Даниловић. Почетком 1912. године, у школу је уписано 47 ученика. Отпало је у току године 5, јавило се на испит 42, поновиће разред 11, положило је испит 31. Главне ствари из градива добро су утврђене. Учитељ само није водио књигу о ђачким особинама. С обзиром на велики број ђака, успех је оцењен са одличан, ред и чистоћа са примерно. У овом призренском реону било је 13 школа и 21 наставник, без Јована Ђорђевића. За постојеће школе, ако се још која нова не отвори, требаће за следећу годину исти број учитељских снага, тј. 22, рачунајући управитеља реонског без разреда. Неопходно је, Милана Алексића преместити за варошку школу, јер није подесан за село, и неумесан је за четвороразредну школу (АС, МИД ППО, 1912, ред 962, Призрен, 19. јун 1912). Општина Срецка, још прошло године се жалила, како нема места у својој школи примати децу из других општина, пошто је њихова школа препуна њиховом сопственом децом. Међу овом општином и селом Драјчићем, повео се читав спор, о пријему деце из села Драјчића у школу Срецку, обећавши им, да ће за село Драјчиће наћи другог учитеља за ову годину. Сељани села Драјчића, узели су једну кућу и поднели молбу турској просветној комисији за дозволу, да могу отворити за себе школу. Председник просветне комисије обећао је израдити формалну дозволу, и одобрио им је рад школе привремено, док дозвола дође. Стога архимандрит Иларион моли, да се за ново отворену школу у селу Драјчићу постави Сава Никшић, учитељ из Горњег села, који је родом из истог, за кога су сељани молили, пошто он има дозволу као учитељ и има тамо своју кућу, те му општина не мора набављати квартира. На место његово у Горње село, моли да се постави Душан Поповић, свршени ученик ове школе, са платом од 600 динара годишње, као што и други свршени ученици ове школе такву плату добијају у његовом реону. Плата да му тече од 1. септембра ове године, која ће се за 4 месеца, додати буџету за учитеље. Кога код пошаљу тутори добро ће доћи, само да дођу до краја августа најдаље у Призрен (АС, МИД ППО, 1895, ред 500, Призрен, 12. август 1895).

Село Мушниково је део Средачке жупе. Прва школа у селу Мушникову отворена је 1889, у једној приватној сеоској кући, која је убрзо затворена од стране турских власти. Након упорног тражења, Турци су после годину дана отворили школу. Први учитељ био је Јосиф Спасић из Призрена, а након новог отварања Павле Чемерикић из Призрена. Након Павла Чемерикића, који је у школи радио до 1901. године, и важио

студент Килевске гимназије све до 1871/72. године. Затим долази учитељ Јован Миловановић од 1873-74. Био је годину дана, после њега долази Антоније Никшић, исто једну годину, кога мења Антоније Љамић и остаје до 1892. године. Због слабог здравља на његово место долази Миладин Симић-Никачевић. Био је јако цењен и поштован, бавио се ваннаставним активностима, основао је Ђачки фонд, организовао очигледну наставу и позоришне представе у школи" (Николић 1993: 136-137). Миладин је био ђак Вечерње светосавске школе у Београду. Радио је од 1. јануара 1893. до 22. новембра 1901. године (Костић 1933: 35).

Први ученици били су они који су приватно учили да читају и пишу, као и деца из домаћинских кућа, која нису била запослена око чувања стоке. У прво време број ђака се кретао од 20 до 30, али се из године у годину тај број повећавао. У првој генерацији било је ученика од 7 година, али их је било и од 10, 12, па и 15 година. Касније је било правило да се у први разред уписују деца са пуних 7 година. Родитељи су врло озбиљно схватали значај школе и учења, па су децу редовно слали у школу (Чукаловић 1997: 23). „Од половине 19. века, откако је у Србији 1851. године донет програм и план рада у основним школама у употреби су били световни уџбеници, уместо ранијих буквара, часловца и псалтира. Са тим планом и програмом настава је била подигнута на виши ниво". (Чукаловић 1997: 24). Са успехом су млади Сречани усвајали знања која су им преносили учитељи, па је увек било више одличних и врло добрих од оних са слабијим успехом. Понављачи су били врло ретки и то су били углавном они који због породичних прилика нису редовно похађали школу. Дисциплина је такође била на завидном нивоу.

Године 1896, Србија је донела нови наставни план и програм, којим је још више унапређен начин образовања, а нарочито буђења националне свести код младог нараштаја. Тим програмом било је одређено и које ће се песме певати у школи (Чукаловић 1997: 33).

Школа је свечано прослављала св. Саву уз велику ђачку приредбу. Исто тако свечано је прослављан и празник Лазарева субота. Тога дана ђаци су долазили у школу празнично одевени са звонцима и клепетушама. То је било

за веома строгог и поштованог учитеља, дошао је Јанко Ђорђевић пореклом из Сиринићке жупе, а након њега Сима Бабарогић из Призрена, који је познат по томе што је покренуо иницијативу за подизање школске зграде у селу пре 1907. године. Сељани Срби откупили су за потребе подизања школске зграде плац од попа Николе за 27 златних наполеона. Изградња школе је почела 1907. године добровољним радом и прилозима мештана Срба. (Николић, 1993: 141). Године 1912, у школи је радио Витко Аксић, са 1, 2, 3 и 4. разредом. Почетком школске године уписан је 41 ученик, у току године напустило школу 12, јавило се на испит 29, поновиће разред 4, положило је испит 25. Прописано градиво није из свих предмета у свим разредима завршено, а није ни темељно утврђено. С обзиром на 4 разреда, уопште успех је био одличан, ред и чистоћа примерно. Учитељ само није водио књигу о ђачким особинама (АС, МИД ППО, 1912, ред 962, Призрен, 19. јун 1912).

једно лепо дружење уз одржавање такмичења у разним спортским дисциплинама (Чукаловић 1997: 41).

Године 1912, у школи је радио Митар Вучковић, са 1. и 2. разредом. Уписано је 53 ученица, напустило школу 11, јавило се на испит 42, понављало разред 2, положило испит 40. Прописано градиво је темељно обрађено. Рад је оцењен одлично, ред примеран. Са 3. и 4. разредом радио је Јефтимије Ристић. У почетку године уписано је 28 ученика, напустило је школу 11, јавило се на испит 17, поновиће разред 2, прешло и завршило школу 15. Јефтимије је послао депешу Епархијској управи да ће отићи на десетодневно одсуство кући. Отишао је и више се није враћао, нити управи јављао. На испиту пропитивао је ученике само из хришћанске науке, српског језука и рачуна. Остале предмете учитељ није обрађивао због слабог здравља. Само је водио књигу ђачких изостанака и оцена. Трећи разред из испитаних предмета показао је успех повољан, а четврти одличан. Никакви разлози не могу оправдати самовољно напуштање дужности, нарочито пред испит. Стога Јефтимије Ристић треба да искуси заслужену казну, ако не отпуштање из службе. Ристић је и раније говорио да не мисли и даље остати у учитељској служби, већ да ће остати кући да обрађује земљу у Водену. Надлежни фактори треба даље да донесу пресуду о њему. Јефтимије Ристић у Средској не треба да остане због лошег примера, пошто је напустио школу на дан испита.[9]

Поред рада у школи са ђацима, учитељ Митар је политички радио за националну ствар и за ослобођење од Турака. Тако је 20. октобра 1912. године ослобођен Призрен. Дођоше 4 војника на великим коњима у Средску да објаве да је Србија донела слободу овом вековима поробљеном народу (Чукаловић 1997: 54).

ЗАКЉУЧАК

Српски народ који је остао под доминацијом турске власти, прешао је дуг и тежак пут, да би опстао и сачувао своје национално име. На том путу од пресудног значаја било је отварање школа. Крајем 19. века Срби у Османском царству, помогнути матицом Србијом, започели су интензивну борбу за духовно ослобођење. Краљевина Србија се трудила да помогне својим сународницима. Отварање школа, штампање уџбеника, као и рад црквеношколских општина, био је најбољи пут да српски народ очува свој национални идентитет. Иако је отварање српских школа у Османском царству, након Берлинског конгреса било праћено великим проблемима, од тог циља није се одустајало. Краљевина Србија је водила тиху, али упорну битку за културно-просветне помаке, али, с друге стране, није била у стању да на конкретан

9 АС, МИД ППО, 1912, ред 962, Призрен, 19. јун 1912.

начин помогне Србима, посебно у Старој Србији. Немоћна је била да их заштити од физичког злостављања, што је имало за последицу исељавање са тог простора. Циљ Србије, пре свега, био је да схватимо значење своје прошлости у задатку какав представља обнова и просперитет свеукупног живота српске нације, а у том склопу и нашег народа овог краја, да се српски народ очува на том простору, да се спречи однарођавање и да се сачува у својој вери, језику и традицији.

ИЗВОРИ

Архив Србије

– Министарство иностраних дела -Просветно-пропагандно одељење

ЛИТЕРАТУРА

Ђилас 2000: Јагош Ђилас. *Српске школе на Косову и Метохији од Немањића до 1912. године*. Приштина: Институт за српску културу.

Јанковић-Сречанин 1994: Слободан Јанковић-Сречанин. *Наша школа тринаест деценија примерног рада 1863-1993*. Срецка.

Костић 1933: Петар Костић. *Просветно-културни живот православних Срба у Призрену и његовој околини у 19. и почетком 20. века са успоменама писца*. Скопље.

Недељковић 2000: Славиша Недељковић. Положај српских школа у Старој Србији почетком 20. века. *Учитељ*, год. 18, број 70 (4), 86.

Николић 1993: Серафим Николић. „Старе српске сеоске школе у неким селима Средачке жупе". *Обележја*, год. 23, број 1/3, 131-137.

Радовановић 1999: Милован Радовановић. „Шар планина и њене жупе у Косовско-метохијској области Јужне Србије". *Гласник Географског друштва Републике Српске*, св. 4, вол. 4, 37.

Стојановић, Петковић 1996: Спаса Стојановић, Јован Петковић. *Основна школа „Свети Сава" Мушутиште 1846-1996*. Мушутиште.

Тасић 1991: Зорица Тасић. «Образовање и усавршавање учитеља основних школа на Косову и Метохији у предратној Југославији 1918-1941, *Зборник радова филозофског факултета*, 21/22, 392.

Чукаловић 1997: Тодор С. Чукаловић, *Споменица основне школе у Средској 1867-1912*. Ниш.

Mirjana M. SIMIĆ

FROM THE HISTORY OF PRIMARY EDUCATION IN MUŠUTIŠTE AND SREDAČ PARISH FROM ITS FOUNDING UNTIL 1912.

Summary

In the period from the end of the 18th century to 1912, being the last period of Turkish rule, the education system was built and completed more slowly than before, and it only partially belonged to the education system of the Ottoman Empire. Schools did not belong to the same school system because Turkish, Serbian and other schools coexisted at the time in Kosovo.Considering a wider and more general picture of the development of literacy in Kosovo and Metohija, it can be concluded that education had its ups and downs, changing periodically depending on social and political conditioning.

The development of education in Musutiste and Sredska took place without continuity and under numerous difficulties. Regardless of this history and the combination of different circumstances, which slowed down its development in certain periods, it is justifiable to talk about the achievements of primary education in these parts. First, success is first and foremost reflected in creating the educational needs of children and their families and creating the necessary conditions to meet growing needs in a timely manner. Significant success is reflected in the readiness to allocate material resources for education and literacy. After the opening of the first secular school, the enrichment of the traditional and Orthodox value system in these parts follows.

The school system in Mušutište and Sredskadepicts the chronology of events in the development of the school's function as an educational institution. Many events and happenings from the history of these schools will remain unknown, but at least, a part of the actions and memories will be torn from oblivion and further systematized into one whole.Therefore, the aim of this paper is to give guidance to future generations encouraging them to deal with the topic more thoroughly, so that one day these villages would serve as an example to other rural schools and urge them to start writing and publishing the history of their schools.Only then will all the values of the stay and survival of Serbs in Mušutište and Sredska be confirmed.The subject discussed in the paper is more important for the spiritual existence of the Serbian people, because it characterizes a continuous struggle for national, economic and cultural identity of the Serbs, the scuffle for national and individual survival, and every detail embodies a valuable effort to persevere in the harsh and despotic conditions of Turkish rule.

Key words: Educational policy, educational system, teaching conditions, material position of teachers, number of students.

Рад је предат 7. јуна 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ

УДК 75.52.046.3(497.115)
726.54(497.115)
doi: 10.5937/bastina31-29469

Прегледни рад

*Урош И. ЂОРЂЕВИЋ**
Манастир Светих Бесребреника Козме и Дамјана – Врачеви

ИКОНОПИС ЦРКВЕ У ДРЕНОВИ КОД ЛЕПОСАВИЋА ИЗ ДРУГЕ ПОЛОВИНЕ 16. ВЕКА

Апстракт: Рад је посвећен иконопису цркве у Дренови (Лепосавић – Косово и Метохија), која је посвећена Благовестима Пресветој Богородици. Направљен је осврт на њену олтарску преграду као редак пример очуваног дрвеног иконостаса са Великим празницима с краја 16. века. Стилском анализом сликарства оцењен је квалитет рада уметника и наведене су аналогије са споменицима истог стила и истог периода, на основу чега је идентификована радионица којој он припада.

Кључне речи: Црква у Дренови, Косово и Метохија, олтарска преграда, иконе, иконографија, стил, аналогије, линотопски сликари.

О ЦРКВИ И ОЛТАРСКОЈ ПРЕГРАДИ

У селу Дренова, у општини Лепосавић, на североисточним обронцима планине Рогозне, налази се црква посвећена Благовестима Пресветој Богородици (Петровић 1984: 179; Павловић 2003: 222).[1] Нема сачуваног ктиторског натписа, али се на основу сликарства може закључити да је подигнута у доба обнове Пећке патријаршије, крајем 16. века. Распрострањено је мишљење да је посвећена Светим апостолима Петру и Павлу, када је у селу велики народни сабор. Црква је једнобродна, изграђена од притесаног камена, малих димензија, са олтарском апсидом, без свода, са кровом од камених плоча.[2] Испод поменутог покривача налази се стари кров од шиндре (Вујовић 2014: 219).

* ignjatije.djordjevic84@gmail.com

1 О цркви у Дренови мало је писано, у оквиру обимнијих целина историјске саџине. Делове њеног сликарства прва је публиковала Миљана Матић 2017. године у књизи *Српски иконопис у доба обновљене Пећке патријаршије 1557 – 1690. године.*

2 Кровни покривач од камених плоча урадио је око 1860. године каменорезац Миленко Томовић из оближњег села Баре. Тада је од притесаних надгробних мермерних споменика из 18. века направљен амвон.

По једноставним архитектонским решењима и малим димензијама она је слична околним црквама у Горњем Крњину, Гулијама, Поткомљу, Кальину, Борјаници и Острађу (*Задужбине Косова и Метохије* 2016: 499).

Првобитни олтарска преграда, иако знатно оштећена, сачувана је и од изузетног је значаја, јер представља ретку целину из 16. века. Црква није живописана те су основне богословске и богослужбене идеје сажете на иконама великих димензија и постављене на олтарску преграду. Због малог простора део репертоара икона нашао је своје место у средини наоса, на калкану конструисаном између попречне греде и рогова кровне конструкције. Олтарска преграда је од дрвета, са мало дуборезаних детаља. На њој се налазе централни пролаз са царским дверима и северни улаз. Специфична је јер се састоји из три површине. Први део чини вертикала до висине надвратника, са местима за престоне иконе, одакле се ка наосу простире хоризонтална даска на профилисанима конзолама. Такво решење са конзолама има иконостас манастира Карпино крај Куманова (Машнић 2006: 369). На њеној спољној ивици лежи уздужна епистилна даска у облику корниза. Изнад епистила направљен је испуст идентичан претходном, од друге хоризонталне даске, који се пружа такође ка наосу, са још једним редом профилисаних конзола. Трећу површину чини калкан са пет икона, које су причвршћене између највише даске иконостаса и рогова кровне конструкције. Олтарска преграда покрива простор од пода до крова, те је иконостасни крст изостављен. Цела предња површина преграде осликана је разнобојним линеарним, геометризованим и флоралним мотивима, који се данас могу видети само у траговима. Од Велике сеобе Срба 1690. године до средине 19. века црква је била покривена шиндром, па је због влаге велики део икона оштећен. Горњи испуст на иконостасу сачувао је сликарство на епистилној греди од атмосферских утицаја. Године 2018. све иконе су ретуширане, па је изгубљен оригинални бојени слој. Рестауратор се трудио да верно понови начин сликања старог уметника, како у нијансама пигмената, тако и у потезима. Неке од сачуваних фотографија пре ретуширања додатно су послужиле анализи и реконструкцији првобитног изгледа овог ансамбла и тражењу аналогија.

Сви натписи на иконама писани су полууставом и брзописом, а само се на ореолу Христовом налазе уставна слова. Сачувана су три ктиторска натписа. С обзиром да сликар није био Србин, о чему ће речи бити касније, текстови садрже пуно граматичких грешака. Између Христа и апостола Петра стоји натпис: помєни г(оспод)и сфєко и ратосаво[3]. Други натпис је између Христа и апостола Павла, где пише: помени г(оспод)и митру и вукоса. А трећи се налази на царским дверима, на коме пише: помєни господи рапу[4]

3 Staroslovenski Unicode

4 Рап је погрешно написана реч *раб*, што значи слуга.

свих светко. Сликар меша слова *в* и *ф*, као и *б* и *п*. Захваљујући натпису на дверима може се разумети нејасно име у првом запису: сфєко, док је једно слово грешком изостављено. Тако добијамо: *Помени Господе Свєтка (од Свєтислав) и Ратосава*. Затим: *Помени Господе Митру и Вукосаву*[5]. И трећи: *Помени Господе слуге своје Свєтка*.....[6] Два мушка и два женска имена, која су подељена у две групе, а нису распоређена по супружанским односима, могу упућивати на блискост мушкараца (да су браћа), а две жене њихове супруге. У том случају ова црква може бити породична задужбина, али ово остаје у домену претпоставке. Пошто је црква малих димензија, намеће се закључак да су ктитори олтарске преграде уједно и ктитори цркве.

ИКОНОГРАФИЈА

Престоне иконе Христа и Богородице нису сачуване и не зна се шта се са њима догодило. Царске двери су са уобичајеном представом *Благовести*. У другом реду је епистилна греда на којој је Деизисни чин са представама Христа, Богородице и Светог Јована Крститеља, док се са леве и десне стране налазе по шесторица апостола. Епистилна даска је тесана из једног дела. Деизис је веће висине од висине крила и није у истој равни са њима, него је удубљен. У трећем реду иконостаса, испод слемена, налазе се три иконе које су потпуно оштећене и од којих су остале само даске, без препаратуре. Са њихове леве и десне стране налазе се шупљине мањих димензија затворене даскама. Не може се са сигурношћу утврдити да ли су на њиховим местима биле још две мање иконе. У средини наоса, на калкану од дасака, између попречне греде и рогова крова, стајало је још пет икона. Прва и трећа по реду, нису сачуване. Друга је са представом *Цвети*. Четврта икона је оштећена представа *Гостољубља Аврамовог*, док је пета потпуно оштећена. Обе целине на калканима обухватале су укупно осам икона.

На Царским дверима приказана је уобичајена представа *Благовести* (Јовановић 2009: 45). Поред архангела Гаврила стоји натпис: благовешєни, док су поред Дјеве Марије њени иницијали: μηρ θν.[7] Иконографски програм двери обогаћен је представама пророка Давида и Соломона. Пророк Давид држи свитак исписан у пет редова: слиши даждь виждь приклони ухо. У овом натпису је цела друга реч погрешнио исписана, а текст би

5 Пошто први натпис помиње двојицу мушкараца, а други почиње са женским именом Митра, вероватно скраћени облик Вукоса означава жену Вукосаву. Да је то било мушко име, стојало би испред имена поменуте Митре.

6 С обзиром да овај натпис почиње присвојном заменицом у множини, могуће је да је после имена Светко стојало име његове жене, која би могла бити поменута Митра. Услед оштећења реч је избрисана, што потврђује и празнина у другом реду са десне стране.

7 Greek (Greece)

у оригиналу гласило: *Слиши дшчи и вижд и пријклони ухо*, односно: *Слушај кћери и види и пријклони ухо*. (Пс 44:11) Пророк Соломон држи свитак исписан неправилно у шест редова: прѣблвена єси бцє поєм те, што би у оригиналу гласило: *Преблаїословена јеси Боїородице, оп҃евам т҃е*.[8]

Слика 1. Сегмент Деизисног чина са апостолима

На Деизисном чину је допојасно приказан Христос како благосиља десном руком, а у левој држи отворено Јеванђеље, на коме су исписане речи у осам редова: придєтє благословєни оца моєго уготовано. Овај натпис је скраћени цитат из Матејевог Јеванђеља: *Ходит҃е блаїословени Оца моје҃а, пријмит҃е Царст҃во које вам је пријпремљено од пост҃ања свет҃а* (МТ25,34). На позлаћеном ореолу исписана су слова: ꙮ О Н. Са његове десне стране допојасно је приказана Богородица, а са леве Свети Јован Крститељ. Сва три ореола на Деизису су пунктирани. Апостоли су у оквиру Деизисног чина насликани допојасно, у полупрофилу, одевени у хитоне и химатионе, са клавусима и златним ореолима, док у рукама држе јеванђеља и свитке. Натписи са њиховим именима исписани су изразито крупним полууставним словима, без пропратних атрибута: пєтєр, иоан, мако, андрєа, иаково, томо, пава, матєа, симон, лука, вартоломєа, филипу. Апостол Петар у левој руци држи полуодмотани свитак са грчким натписом у три реда: επαλε οθης ανηπ. Натпис се састоји од скраћеница, са граматичким грешкама. Текст би у оригиналу гласио: Εν παλεω ο Τεος ανεπε, односно: *Од ст҃арине (од давнина) је Боґ҃ ґоворио.*

На икони *Христ҃ов улазак у Јерусалим*, која је означена натписом цвѣтоносиє, у централном плану приказан је Христос на магарици. У другом плану налазе се апостоли, деца и фарисеји. У трећем плану је висока

8 Почетак тропара Богородици на крају Васкрсног јутрења, после *Хвалит҃них ст҃ихира*.

градска тврђава и палмино дрво, на коме се налази дете, које кида и баца гране. На овој сцени налази се иконографски детаљ који представља новину у српском сликарству. У питању је догађај у коме један човек помаже дечаку да се попне на палму (Матић 2017: 78).

Икона *Гостољубље Аврамово* доста је оштећена, а њена иконографија не одступа од устаљеног традиционалног типа. У првом плану су три анђела која седе за трпезом, док Аврам и Сара стоје иза њих. У врху иконе налази се натпис: ста троица.

СТИЛ

Сликар Дренове спада у просечне мајсторе оног времена, чија је клијентела била из сеоских средина (Петковић 1995: 99). Његов цртеж је сув, тврд и оштрог манира. Линију изводи несигурно и немарно, без дотеривања. Израз је лишен префињености, али драматичан услед деформација. На ликовима икона Цвети и Благовести извођење је изузетно наивно. Најуспелији је низ дванаесторице апостола у оквиру Деизисног чина. И поред слабе даровитости, уметник цртеж ради рутинирано и показује савладан и извежбан занат. Контуре су слободне, силовите, па чак и експресивне. Наглашена линија парира колориту, тако да су обоје носиоци ликовног израза овог сликара. Натписи на иконама изведени су немарно, а дуктус одликује неуједначеност величине, варијације у оквиру једног знака и журба при писању.

Величина представљених фигура одређена је њиховим значајем. Тако су Богородица и Свети Јован Крститељ у Деизисном чину мањих димензија од Христа. На Цветима су присутне чак три величине, Христос који доминира, затим апостоли и као најмањи фарисеји. На икони *Гостољубље Аврамово* Аврам и Сара су мањих димензија од Анђела. Форме су отворене и несигурне, а обрада умерене пластичности, док је на драперију нарочито наглашена. Уметник не детаљише нити је прецизан, па се стиче утисак недовршености. Деформације облика су честе, нарочито на лицима, што овом сликарству даје изражајност и непосредност. Главе из профила често имају закривљење правцем чело, нос, брада, у већини случајева увученог носног дела, а у неким примерима избаченог. Облици силуета су сложени, а обриси оштри. Анатомске грешке сликар не поправља. Лица су дискретно издужена, благо заобљена, мирна, са ниским челима и високим и повијеним обрвама. Усне су дуге, а код ликова са брковима изведена је само доња усна, помало избачена напред. Насупрот томе, могу се наћи и примери скраћења вилице. На неким ликовима уметник изнад обрва и јагодица исцртава боре. Тако је на Христовом челу у Деизисном чину извучена вертикална линија.[9]

9 Овакво решење користи сликар Христове престоне иконе у Драјчићима (Матић 2017: 414- 415).

Сликар не успева да индивидуализује портрете психолошким цртама, те они остају у домену типологије, док деформитетима постиже изузетну сугестивност. Физиономије су сложене, али без детаљисања контуре. Изразите сенке око очију, овалног или троугластог облика, одају утисак усађених, ситних очију. Већина ставова је изведена у полупрофилу. Хоризонтално скраћење заклоњеног дела лица сликар не уме да изведе, те је та страна, као и главна, доста истакнута, услед чега нос изгледа спљоштен. Неумеће поменутог хоризонталног скраћења је најупадљивије на заклоњеном делу косе цара Давида, где она парира отвореној, супротној страни главе. Погледи фигура су укочени. Ушну шкољку сликар црта у облику слова *c*, понекад елипсодиног облика, а има и примера када је решава испрекиданом линијом. Коса и брада су махом извучене у густим и крупним праменовима, а други начин израде је изведен финијим тонским прелазима. Фигуре су витке и еластичне, у Деизису погрбљене, а вратови изразито дугачки. Шаке су уске и дугачке, са дугим прстима. Када уметник слика руку која благосиља, четврти савијени прст поприма облик круга. И поред гипкости фигура и представљених гестова уметник не уме да пренесе динамику покрета, те све делује скамењено и укочено. Пластичност драперије добијена је наглашеним контрастима светло-тамног.

Сликарева палета је изузетно скромна, а колорит неоплемењен. Користи засићене и интензивне боје: тамнозелену, црвену, браон и окер; и пастелне полутонове: светлорозе и светлозелену. Осим тих боја ретко се служи прљавобелом, наранџастом, плавом и сивом. Највише користи црвену и тамнозелену, које дају посебан ефекат његовом сликарству. Устаљени манир фарбања позадине доњих партија слике зеленом а горњих црвеном он мења. Разлог је избор зелене за основни тон који преовладава на драперијама.[10] На тај начин сликар остварује контраст зелених драперија и црвене позадине доњег дела, и ритам поменутог са горњим зеленим партијама. Поменуте комплементарне боје црвена и зелена чине хармонију контрастом, те сликарство у Дренови одаје динамичан утисак и одређен степен тензије. Овакав пример имамо на Деизисном чину са апостолима у Драјчићима и у Трнову код Криве Паланке (Матић 2017: 292, 414). Постоје примери сродног сликарства са комбинацијом аналогних боја, које дају мирну хармонију. Пример овога имамо на Деизисном чину са апостолима у манастиру Пива, где богато коришћење црвене и злата, плаве и зелене, даје мирну целину (Матић 2017: 290). У Дренови су контуре урађене црном бојом, а данас су слабо очуване. Потези су широки и слободни. Сликар изузетно добро прикрива сведеност палете на четири боје, користећи тонска решења, те општа слика делује богато. Његово тврдо моделовање ослања се често на контрасте светло-тамног, без префињених прелаза, који су изведени строго и одвојено.

10 На иконама из манастира Каршино, који су радили линотопљани, зелена боја је посебно наглашена (Машнић 2006: 380-381).

Слика 2. Благовести на царским дверима

Његова боја је транспарентна, нема кохерентну вредност, него прави хетерогене целине; не спаја, него оштро одваја површине, које одају утисак шароликости. Она није конструктивни елемент него ствар декорације. Затамњена колористичка гама густих, интензивних тонова, обилује хладним моделовањем. Иако је колорит дречав и звучан, а материја сува, умртвљена

и монотона, сликар уме да изнесе целину распоредом и ритмом. Тако његов уметнички језик одише свежином сирове и хладне лепоте. Ако се може судити по доста оштећеним инкарнатима, они су једноставно решени. Проплазма је кестењаста, а гликазма пастелно ружичаста, као и осветљење. Прелази одишу мекшим и префињенијим моделовањем него код драперија, али и овде фрагментирају целине. Велике партије инкарната остављене су у тамној проплазми, што у контрасту са осветљеним деловима чини ликове изражајним. Светлосни акценти су сликани танким паралелним белим линијама, а као и руменила, временом су у великој мери нестали због оштећења. Косу и браду сликар је добијао извлачењем густих, повијених линија преко кестењасте проплазме. Седе власи изводене су гушће, са више детаља и пластичности, док је код браон партија обрада минимална, природнија и површинска. Једино је Христова и Јованова брада на Деизису урађена на финији начин. Проплазма је светлија, а власи браде извучене су дискретним потезима, само на дну, те се стиче утисак претапања лица у браду, изузетно финим прелазима.

Драперије сликар моделује градацијом од тамних ка светлијим партијама једне боје. Основни тон осветљава у широким површинама, скоро до белине, у којој се почетни тон губи. Потези осветљења су изузетно дуги, прави, а на неким местима су у облику цртица или тачака. Често су линије најдубљих сенки оперважене најинтензивнијим тоном осветљења – белом. Нема прелаза, него је све подељено оштрим одвајањем. Осим поменутог монохромног решења на драперију, код четворице апостола у Деизисном чину моделовање је изведено акордима два тона, ружичасте и светлозелене, тзв. методом дијафоритике. Мали број драперија осликан је површински, без детаљисања, са основном бојом и сенкама добијеним танким, тамним и ретко нанешеним линијама. Позадина на иконама *Гостољубље Аврамово* и *Цвети* осликана је црвеном бојом, а може се претпоставити да је овакво решење било и на свим иконама Великих празника. Такав поступак је присутан на иконама *Распећа* и *Силаска у Ад* сликара Георгија и Козме зографа у Дечанима (Матић 2017: 78, 481; Кајмаковић 1977: 349). На икони *Цвети* тло је насликано црвеном бојом.

Драперије пада, али због великих линија набора оно је неприродно укрућено и не прати облине тела. Фактура материје има понекад скулптуралну илузију, па се пластичној форми потчињава и линија и колорит. Ово се види на химатиону Богородице у Деизисном чину и *Благовестима*, где нема до белине осветљених партија, него је осветљење основна боја са дубоким сенкама које имитирају удубљења набора. Архангел Гаврило у *Благовестима* насликан је у ставу слетања, те је руб његове одежде лепршав, али уметник не уме да дочара природно повијање тканине. Орнаментика на иконама сведена је на украс од бисера, који је сликан на одеждама, у низовима, или као

имитација флоралног мотива. На архитектонским масама присутна је геометријска апстракција у виду изломљених и повијених линија.

Због оштећених икона Великих празника тешко је дати прецизну оцену о општем сликаревом умећу, а нарочито о начину приказивања пејзажа и архитектуре, који су сачувани само на царским дверима, икони *Гостољубља Аврамовог* и *Цветима*. На икони *Цвети* приказан је стеновит предео и дрво. Од архитектуре су сачуване представе тврђаве у *Цветима* и зид и по две едикуле на дверима и на икони *Гостољубља Аврамовог*. У оба случаја бели велум са попречним пругама спаја кровове. И тврђава и едикуле имају изузетно наглашену висину несразмерну ширини, те су витке, што композицији даје лакоћу и растерећује масе. На икони *Благовести* кулиса у облику ниског зида простире се целом дужином, а њена масивност је разбијена одвајањем водоравним линијама у три целине, и једним низом флоралних геометријских мотива. Насупрот витким грађевинама, тронови Богородице и анђела сликани су као масивни и тешки. Сликар уме да дочара просторни моменат смењивањем планова. Стеновит предео, као и архитектура, шематизовани су у сликовите форме, а њихово рашчлањивање не оптерећује композицију. Геометријска решења архитектуре учинила су је опипљивом, али велика шароликост овај простор задржава у димензији апстракције. У архитектури сликар често користи дијагоналне форме, што се може видети и на примеру стеновитог пејзажа. Тако масе постају динамичне, а обрнута перспектива додатно отвара композиције. На сцени *Благовести* супротстављене су хоризонталне кулисе и две витке едикуле, које стреме у висину. Стеновит предео у *Цветима* шематизацијом остаје у домену апстракције. Тврђава на истој икони је исувише инфантилно изведена. Она није пример уметниковог неумећа, него немарности и велике журбе у раду.

Ослањајући се само на мањи број сачуваних икона из репертоара овог сликара, може се закључити да је декоратер и да је наративан. Боље се сналази у појединачним портретима, а композициона решења откривају његове слабости. У сложености иконографског система тежи оптичком јединству слике, али не успева да се избори са нескладом композиције. Структуре неспретно поставља у неуједначене целине. Тежи ка просторности и дубини, али невешто, те му је распоред маса направилан. Дубину простора распоређује у више планова, а постављање фигура у оквиру њих је усиљено. Гомила ликове, а насупрот њима оставља доста празног простора. На тај начин празнинама растерећује композицију, која ипак делује неуравнотежено. Архитектуру и фигуре не успева да повеже у целину, а сваки портрет води свој засебан живот на слици, што разбија композицију. Неодлучан је у бирању облика, те на истом месту прави сударе масивних и витких форми архитектуре. Стопала апостола сликана су из птичије перспективе, супротно целој композицији. У оваквој перспективи приказан је и горњи венац тврђаве,

што композицију чини нескладном. Доста спретније сликар барата са мање фигура, тако да су *Благовести* сликовите и одишу складом. Поменута сцена је уравнотежена и поред тога што је рашчлањена у дубину чак у пет планова.

Слика 3. Детаљ са иконе Цвети

На основу сликаревог слободног потеза, остављања одређених партија драперија, косе и браде без много детаља, може се закључити да је по занату био фрескиста. Начин моделовања лица и драперија показује да је био под утицајем критског сликарства (Мазалић 1937: 59).

АНАЛОГИЈЕ И СЛИКАРСКА РАДИОНИЦА

Царске двери у Дренови по иконографији личе на решења линотопских сликара. Њихова карактеристика је приказивање пророка Давида и Соломона у горњем делу двери. (Матић 2017: 293) Двери из Дренове подударају се са дверима из Богородичине цркве у Кукули (Загорје – Епир), које се данас налазе у Византијском музеју у Јањини (Матић 2017: 293). У ову групу се могу уврстити и двери из цркава у селу Кијеву (Косово и Метохија), Благовештењу Рудничком и Штитарима код Новог Пазара (данас у Јаначком Пољу) (Матић 2017: 423, 424, 450, 489). Село Линотоп налази се у Касторији, у Северној Грчкој. Тамошњи зографи имали су повластице добијене од отоманске власти за бављење сликарским занатом на територији Охридске архиепископије и на простору данашње Албаније (Houliaras 2012: 69; Giakoumis 2005: 230; Матић 2017: 307). Они су путовали и радили и на територији Пећке патријаршије, у другој половини 16, а нарочито током прве половине 17. века (Tourta 1991: 324). Приметна је сродност сликарског поступка примењеног у Дренови и на Деизисном чину из Драјчића (Петковић 1965: 213). То се види у обради драперија и извођењу браде (код Христа и Јована Крститеља). Такав поступак третирања инкарната може се наћи и на Христовој икони из манастира Мушутишта (Матић 2017: 295, 414). У Дренови и у Драјчићима заступљено је слично украшавање хаљина флоралним мотивима и бисерима, као и на икони Светог Стефана из Болча, деизисним чиновима из манастира Дечана, манастира Пиве и Трнова код Криве Паланке (Матић: 2017: 146, 212, 213, 290 – 292). У ранијим периодима такав начин украшавања пратио је царску ношњу, а сликари ове групе споменика поменуту декорацију користе чешће, како на одеждама, тако и на троновима, или на пољима позадине која одвајају ликове. Сликар Дренове, као и сликари икона из Драјчића и Кијева, исписује ктиторске натписе на највиднијим местима, уз рамена ликова. Разлог је неминовно био угођај ктитору (Матић 2017: 415, 424). Сликарство Дренове најсродније је Деизисном чину из манастира Пиве (Матић 2017: 290, 291). Сличности се огледају у решењу шака и прстију, ушним шкољкама, у моделовању лица, косе, браде и драперија. Облик свитка који држи апостол Петар идентичан је у оба споменика. Симптоматично је и то да су у Пиви стопала апостола приказана из птичије перспективе, као и на икони *Цвети* у Дренови. Иако је сликар у Пиви скромних могућности (Војводић, Живковић 2014: 205), ипак је даровитији и спретнији од мајстора Дренове. Сликарски поступак примењен у Дренови близак је школи из Грамоста (Поповска Корбар 2011: 317), од које су Линотопљани примили занат, и иконама Богородице из Шишева и Мушутишта (Матић 2017: 89, 296). Има доста подударања са сликарством Георгија и Козме зографа у манастиру Дечани (Радојчић 1955: 87),

док је њихов стил везан за грчко поднебље (Тодић, Чанак Медић 2005: 80). Обрада драперија са јаким контрастима јавља се на Деизису у Црној Реци и дверима из манастира Ломнице (Мазалић 1954: 228), чији је сликар из области Касторије. Овакав сликарски поступак примењен је и на надверју у манастиру Кучевиште (Матић 2017: 273). Поменутој групи могу се додати двери из Старе цркве у Сарајеву, из прве половине 17. века (Пејић 2009: 188), са истим начином формирања драперија, а њихово сликарство је у старијој литератури повезивано са сликарством Житомислића, Овчар – Каблара и Пећи, из четврте деценије 17. века. Сликари поменутих дела слабо су се користили српским језиком и њихови натписи имају пуно граматичких грешака (Ђурић, Ћирковић, Кораћ 1990: 296). Дреновски сликар меша слова *б* и *ѹ* као и *в* и *ф*, а такве грешке се јављају и на дверима из Призрена (Матић 2017: 450), икони из Болча, и Богородици са Христом на престолу из Ђураковца (Матић 2017: 302). Грчки натпис на Петровом свитку у Дренови није само манир, него показује да је сликар пореклом са грчког говорног подручја. Специфично писање слова *к* са преломљеном доњом дијагоналом може се наћи на иконама у Драјчићима (Матић 2013: 107), селу Кијеву, на фрескама у Слимничком (1606) и Добрском манастиру (1614) (Поповска Корбар 2006: 106, 117). Међутим, дреновски сликар показује да не зна добро ни грчки ни српски језик, на основу чега се може закључити да је пореклом био Цинцар (Шево 1999: 180; Chouliaras 2016: 88). На основу његовог стила и поменутих аналогија, начина решавања олтарске преграде са конзолама, као код Линотопљана у манастиру Карпино, може се претпоставити да и он припада некој од линотопских радионица. Због фреквентности таквог манира међу многим атељеима сликар може бити и из неког суседног места, али је највероватније из области Касторије (Proestaki 2014:194). Највеће сличности са Деизисним чином из Пиве сликарство Дренове стављају у крај 16. века.

ЗАКЉУЧАК

Сликар Дренове ради верно маниру линотопске праксе. Не показује велику даровитост, али влада својим занатом. Слаб је у цртежу, док бојом боље влада. Декоратер је, те његове иконе остављају утисак шаренила. Лица и драперије решава контрастом светлих и тамних површина. Ако се овоме дода подразумевано умеће припремања боја, прибора и препаратуре за иконе, познавање дуборезбарске вештине и позлаћивања, пред собом имамо искусног и оформљеног мајстора. Он се не може мерити са најбољим сликарима његовог доба, али итекако, на свој особен начин он испуњава суштину византијског схватања идеје иконе, а то је спиритуализација облика. Значај цркве у Дренови је изузетан и вишеструк. Њена олтарска преграда представља ретку

целина из 16. века, а њено сликарство је пример једног допадљивог уметничког укуса који се бори да опстане у тешким историјским околостима, када су била прекинута сва уметничка и општекултурна стртемљења. Црква у Дреновi је 1690. године испратила српски народ у сеобу, остављена на милост Турцима и времену, а сада је сведок остајања и опстајања на овим просторима.

ЛИТЕРАТУРА

Војводић, Живковић 2014: Драган Војводић, Милош Живковић. „Деизисни чин из Пиве: Прилог проучавању иконостаса и иконописа у пивском манастиру". *Зограф* 38, 203–220.

Вујовић 2014: Бранко П. Вујовић. *Манастир Врачево*. Лепосавић: Народна библиотека „Свети Сава"

Giakoumis 2005: Kosta Giakoumis. „The Activity of the Painters from Linotop in the Regions of the Orthodox Church of Albania". *2000 Years Church Art and Culture in Albania.* Thomo P, Bushaka G. Tirana: Orthodox Autocephalous Church of Albania, 229–257.

Ђурић, Ћирковић, Кораћ 1990: Војислав Ј. Ђурић, Сима Ћирковић, Војислав Кораћ. *Пећка патријаршија*. Београд: Југословенска ревија.

Задужбине Косова и Метохије: историјско, духовно и културно наслеђе српског народа 2016. Призрен: Епархија Рашко – Призренска и Косовско – Метохијска

Јовановић 2009: Зоран М. Јовановић. *Кроз двери ка светлости: лексикон литургике, симболике, иконографије и градитељства православне цркве*. Београд: Пирг

Кајмаковић 1977: Здравко Кајмаковић. *Георгије Митрофановић*. Београд: ИПП „Веселин Маслеша" ООУР Издавачка делатност.

Мазалић 1937: Ђоко Мазалић. „Критска школа и њезини примјерци у Сарајеву". *Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини* 49, 55–66.

Мазалић 1954: Ђоко Мазалић. „Новости из Ломнице". *Наше старине* 2, 227–231.

Матић 2013: Мирјана Матић. „О иконама из Драјчића". *Косовско-метохијски зборник* 5, 9 –114.

Матић 2017: Мирјана Матић. *Српски иконопис у доба обновљене Пећке патријаршије 1557–1690*. Београд: Музеј српске православне цркве.

Машнић 2006: Мирјана Машнић. Прилог проучавању старог каршинског иконостаса. *Ниш и Византија* IV, 365–384.

Павловић 2003: Благоје Павловић. *Насеља и миграције становништва општине Лепосавић*. Приштина/ Лепосавић: Институт за српску културу.

Пејић 2009: Светлана Пејић. *Манастир Свети Никола Дабарски*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.

Петковић 1965: Сретен Петковић. *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557–1614*. Нови Сад: Матица Српска.

Петковић 1995: Сретен Петковић. *Српска уметност у 16. и 17. веку*. Београд: Српска књижевна задруга.

Петровић 1984: Петар Ж. Петровић. *Рашка: Антропогеографска проучавања, књ. 1*. Београд: Етнографски институт српске академије наука и уметности.

Поповска Корбар (2011): Викторија Поповска Корбар. „Зографи от кругот на Јован Теодоров од Грамоста околу средината на 16. век". *На траговима Војислава Ј. Ђурића*. Одељење историјских наука, књ.CXXXV. Научни скупови, књ. 33. Ур. Дејан Медаковић–Цветан Грозданов. Београд: Српска академија наука и уметности, 313–322.

Поповска Корбар (2006): Викторија Поповска Корбар. „Претставата на св. Никола Нови во слимничкиот манастир“. *Зборник за средновековна уметност* 5, 105–120.

Proestaki 2014: Xanthi Proestaki. „The wall paintings of the sixteenth and seventeenth centuries at Stemnitsa in the Peloponnese, Greece“. *Зограф* 38, 165–201.

Радојчић 1955: Светозар Радојчић. *Мајстори старог српског сликарства*. Београд: Издавачко предузеће Научна књига.

Сковран 1980: Аника Сковран. *Уметничко благо манастира Пиве*. Београд: Југословенска ревија.

Тодић, Чанак Медић 2005: Бранислав Тодић, Милка Чанак Медић. *Манастир Дечани*. Београд: Музеј у Приштини (са измештеним седиштем): Центар за очување наслеђа Косова и Метохије–Mnemosyne.

Tourta 1991: Anastasia Tourta. „The Painters from Linotopi (Greece) and the Serbian Church”. *Зограф* 27–28, 319–325.

Houliaras 2012: Ioanis P. Houliaras. „The Work of the painter Ioannis Skoutaris from Grammosta, Kastoria in Epirus and Southern Albania (1645–1672/3)“. *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 40, 61–74.

Chouliaras (2016): Ioannis P. Chouliaras. „Painters' cultural and professional Status as revealed by the monumental Inscriptions of Epirus (16 th- 17 th C.)“. *Inscriptions in the Byzantine and Post-Byzantine History and History of Art*. Proceedings of the International Symposium “Inscriptions: Their Contribution to the Byzantine and Post-Byzantine History and History of Art”. Christos Stavrakos. (Ioannina: June 26–27, 2015). 79–94.

Шево 1999: Љиљана Шево. *Манастир Ломница*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.

Uroš I. ĐORĐEVIĆ

ICON PAINTING OF THE CHURCH IN DRENOVA NEAR LEPOSAVIĆ FROM THE SECOND HALF OF THE 16TH CENTURY

Summary

In the village of Drenova, next to Leposavić, there is a church dedicated to the Annunciation of the Most Holy Mother of God, and it was built during the renewal of the Patriarchate of Peć. It is built of hewn stone, small in size and covered with stone slabs. It has a wooden iconostasis made in a modest woodcut and painted with geometric and floral motifs of various colors. The throne icons of Christ and the Mother of God from the iconostasis have not been preserved. The second row of icons is the Deesis row with the Apostles, and above them are the icons of the Great Feasts. Due to the small space, part of this repertoire found its place in the middle of the church, on a vertical partition, within the roof construction. The stylistic analysis of painting shows that its master was of modest abilities, but excellently trained in his craft. In terms of artistic expression, he is a decorator, whose color is transparent and not constructive, and he is influenced by Cretan painting. Its palette is modest, composed of only a few saturated tones. As the main color solutions, he uses harmony performed by the contrast of complementary colors and the collision of light-dark shades. The master paints the incarnate with a certain dose of plasticity, while with the draperies the plasticity is extremely emphasized. Linearity matches the color that carries the form. The characters have anatomical deformations, but they radiate spirituality. The general image of this painting exudes expressiveness, immediacy and cold beauty. Based on the iconographic solutions of the royal doors and their coincidence with the doors made by the painters from the Linotopi workshop, it can be concluded that the painter from Drenova belonged to one of them. The village of Linotopi is located in the area of Kastoria in northern Greece. By analyzing the text preserved on the icons, it can be concluded that the painter is of Cincar (Aromanian) origin, which corresponds to the geographical determinants. Based on the great similarity of the visual language of iconography in Drenova with the Deisis in the Piva monastery, this painting can be placed in the last years of the 16th century.

Key words: Church in Drenova, iconostasis, icons, iconography, style, analogies, Linotopi painters.

Рад је предат 6. септембра 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ИСТОРИЈА КУЛТУРЕ

УДК 930.2:003.071(497.11)"18"
726.82(497.11)
doi: 10.5937/bastina31-32656

Оригинални научни рад

*Драгана С. НОВАКОВ**

*Рецеп Ш. ШКРИЈЕЉ***
Државни универзитет у Новом Пазару

ПИСМА НА НАДГРОБНИМ СПОМЕНИЦИМА У СЕЛИМА ЉУЉАЦ, КУЗМИЧЕВО И ШКРИЈЕЉЕ (XIX ВЕК)

Апстракт: У овоме раду ћемо покушати у главним цртама анализирати писма на старим надгробним споменицима у подголијским селима Љуљац и Кузмичево и упоредити их са нишанима у селу Шкријеље, на обронцима Пештера. Сви споменици који су били предмет ове анализе потичу из XIX века. Основни циљ истраживања представља утврђивање графичких прилика и односа трију писама (ћирилице, старотурског/османског писма и латинице) и њиховог статуса у поменутом периоду. Осим тога, у раду се указује на социолингвистички преглед графичке смене на муслиманским споменицима. У чланку се даје и кратак осврт на антропониме који се јављају на свим надгробним споменицима.

Кључне речи: писмо, ћирилица, османско/старотурско, латиница, споменици, нишани, Љуљац, Кузмичево, Шкријеље.

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Предмет нашег истраживања била су писма на најстаријим надгробним споменицима[1] која су се могла наћи на гробљима у два подголијска села – Љуљац и Кузмичево[2] и у селу Шкријеље[3] на обронцима Пештера (у његова два засеока – Морани и Намга)[4].

* ванредни професор, draganan ovakov1@yahoo.com
** доцент, rskrijelj@np.ac.rs

1 У обзир смо узимали године рођења умрлих које су забележене на споменицима.
2 У којима су православна гробља.
3 Шкријеље и његова два засеока (Морани и Намга) имају муслиманска гробља.
4 У даљем тексту ови топоними биће дати скраћено: Љ, К, Ш. Сви надгробни споменици из засеока Намга и Морани које смо за ову прилику узели у обзир биће дати скраћено Ш, без назначавања засеока, јер припадају селу Шкријеље.

Села Кузмичево и Љуљац налазе се на јужним падинама планине Голије у Србији. Припадају разбацаним насељима која су се давно образовала на претежно пашњачким просторима голијског побрђа. То су предели у сливу реке коју мештани зову *Дежевском* или *Дежевком*, која је у средњем веку носила име *Пнуће* (Калић, Поповић 1988: 51).

Кузмичево спада у средњовековну скупину селâ које је припадало насељима рашке жупе и које је, стицајем околности посведочено тек на измаку те епохе. У *Соїоћанском їоменику*[5] (XVI и почетак XVI) име села забележено је као *Кѫзмочно* (л. 85). Такође, забележено је и у првом турском попису 1455. године којим су обухваћене територије које су припадале Крајишту Иса-бега Исхаковића (Калић, Поповић нав. дело: 51). Удаљено је од Новог Пазара 19 км. Данас у селу живе стари српски родови, досељени средином XIX и почетком XX века, претежно из Црне Горе. Средња надморска висина насеља износи 1066 м (Sebečevac, Šaćirović 1995: 207), а припада општини Нови Пазар.

Село Љуљац налази се на југоисточним падинама Голије, југозападно од села Шароња, центра истоимене Месне заједнице (Премовић Алексић 2011: 277). Удаљено је 17 км од Новог Пазара и лежи с леве стране асфалтног пута који води од Митрове Реке ка Шарољу, на северу се граничи са Ђурицама, на западу са Страдовом и Бучом, на истоку са Ковачевом (Sebečevac, Šaćirović 1995: 219).

Село Шкријеље припада општини Тутин и обухвата засеоке: Брнишево, Морани, Милановиће, Намга, Ноћаје, Црешње, Луке, Демировиће, Клечанка. Удаљено је од Новог Пазара 14 км, а од Тутина 18 км. (Hadžić 2017: 47).

Морани је сеоско насеље разбијеног типа, поред тока Слатинске реке, десне притоке Рашке, 17 км североисточно од Тутина. Становништво је данас муслиманско, досељено крајем XVII и почетком XVIII века из Црне Горе (*Геоїрафска енциклоїедија* 2002: 187–188).

Намга је сеоско насеље разбијеног типа, на долинским странама (већи део на левој) Слатинске реке, десне притоке Рашке, налази се на 16,5 км северно од Тутина. Становништво је муслиманско, досељено крајем XVII и почетком XVIII века из Црне Горе и северне Албаније (*Геоїрафска енциклоїедија* 2002: 188).

КОРПУС И АНАЛИЗА КОРПУСА

Епиграфски споменици веома су вредни, иако често у науци занемарени језички и културноисторијски извори. Проучавање епиграфа значајан је део културне реконструкције одређенога простора у одређеном времену, а сви

5 Чува се данас у Руској националној (бившој Публичној) библиотеци у Санкт Петербургу, под сигнатуром Гиљ. 59. Вероватно је ова рукописна књига пренета уочи разарања Соподана (1689) у Црну Реку, где ју је нашао Александар Фјодорович Гиљфердинг и однео у Русију.

натписи на њима спадају у епиграфику. На сваком надгробном споменику[6] налази се оригинални запис који донекле подлеже одређеној норми, калупу. Садржаји натписâ прилично су разноврсни, иако се запажају и понављања извесних термина, фраза и формула, односно глагола (*зде*[7] *почива* Љ, К, *зде почину* Љ, К, *зде почиваетъ* Љ, *овде почива* К, *престави се*[8] ‘умре‘Љ, *рахметли* ‘*покојник*‘ Ш и сл.).

Најчешће се прво саопштава име и презиме умрлог, потом долазе подаци о онима који подижу споменик (*синови* Љ, К, Ш, *кћи* Љ, *братанић* Љ, *пасторак* Љ и сл.), те године рођења и смрти. Одређена територијална припадност надгробних споменика помаже да одредимо дијалекатске особине одређенога краја, да се дâ поглед на дијалекатско стање у прошлости, а како на њима постоји и година, они могу бити и сведоци језичкога развоја. Нажалост, немамо податке о наручиоцима, њиховом образовању, баш као ни о клесарима, мајсторима и њиховој националној припадности и вештини. Тако су неке речи на њима и погрешно исклесане, као на пример: *Ершеф* Ш уместо *Ешреф*; *супруга* К уместо супруга, *почеваетъ* Љ, уместо почивает, *умрена* Љ уместо умрла и сл.

Надгробни споменици који су били предмет наше анализе у овом раду писани су српским народним језиком, који има примесе црквенословенског (када су у питању православни споменици или старотурског, када су у питању муслимански), што се посебно може видети на онима из старијега периода, а што им и даје посебно место у језичким и историјским разматрањима.

Верска припадност види се из самог облика споменика (крст или симбол полумесеца), потом из побожних хришћанских или исламских зазива, на основу којих се могу видети и елементи националнога порекла наручиоца, а ретко клесара. На православним споменицима често стоји на почетку крст који има функцију симболичне инвокације, односно зазивања Св. Тројства. Углавном се натписом (на простору Пештера) дају само најкраћи подаци уз стереотипну инвокацију на нишанима (зазивање Бога): молитва, *Рухуна фатиха ’У име Бога*’. Међутим, на нишанима у Шкријељу ова синтагма изостаје, осим на оним који су на старотурском[9]. На муслиманским споменицима у поменутом селу на почетку само стоји лексема *рахметли*.

Надгробни споменици су, наравно, и производ радионица које су их клесале. На терену се могло видети да постоје и нешто богатији (са више украса), који су се у то време могли наручивати по већим градовима

6 У раду ћемо користити оба термина и споменик и нишан.

7 У наставку рада све рашчитане примере даваћемо на савременој ћирилици, осим у делу који се односи на писма.

8 Глагол *престáвити се* уобичајен је на надгробним натписима, и углавном је изражен у 3. л. аориста, *престáви се*.

9 Према досадашњем теренском истраживању инвокација – *Рухуна фатиха* се за исти временски период често среће, више в. у Новаков, Шкријељ 2018а: 154.

(у најближем Новом Пазару, затим у Косовској Митровици, Скопљу, па чак и у Солуну). Међутим, таквих споменика је на свим гробљима веома мало. Надгробни споменици на ћирилици или они са два писма (латиница и старотурско) израђивани су најчешће код мајстора у Студеници.

Многи од ових старих споменика делимично су или потпуно оштећени, обрасли лишајима, маховином, често су утонули у земљу, неки су и преломљени, што је све додатно усложњавало прикупљање материјала, јер су натписи или поједине графеме на њима нејасни, те су многе лексеме, нажалост, остале и нерашчитане.

Основни методолошки проблем оваквога истраживања представља чињеница да се имена оријенталног порекла која су забележена на надгробним споменицима не могу увек прецизно и сасвим поуздано прочитати, што је условљено специфичном структуром старотурског писма и његовом употребом код нас. Стога транскрипција појединих имена оријенталног порекла има извесних потешкоћа.

Код верификовања хронологије споменика посебно су важне године. Сасвим ретко се на њима налазе топоними, а у нашем материјалу свега на једном споменику пише: *из Кузмична* К[10].

Надгробни натписи често једноставним речима изражавају похвалу умрлом, његовом односу за живота према наследницима, њима се понекад снажно изражава народна мудрост и филозофија, или је то само обраћање, саопштење ономе ко чита: *под овим ладом лежи* Љ, *испусти своју племениту душу* Љ, *спомен подижу омиљени синови снаје и унучићи* К.

Ретки су примери споменика на којима се налазе два презимена код особа женског пола, а такви примери забележени су само на нишанима, а не и на православним споменицима: *Куртановић Хоџ* Ш, *Куртановић Вејселовић* Ш, и на једном месту са цртицом, *Салковић – Мурџић* Ш. Приметили смо да на старотурским споменицима углавном стоји име оца, док се на обновљеним нишанима ретко среће: Халиловић *Халила* Муса Ш. На најстаријим православним споменицима понекад се јавља име оца: син *Милованов* Љ, син *Косџов* Љ, син *Стеванов* Љ и сл., а пред крај XIX века веома ретко.

ПИСМА НА НАДГРОБНИМ СПОМЕНИЦИМА

Центар интересовања за ову прилику била су писма[11]: ћирилица, старотурско (османско) и латиница, која се јављају на споменицима трију села у проучаваном периоду (током XIX века). Несумњиво је да су ови надгробни

10 Очито је погрешно уклесано.

11 О писмима са старих нишана више в. у Новаков, Шкријељ 2018а.

споменици сведоци постојања писмености тога доба у Србији, без обзира на то да ли су православни или муслимански.

Посебно су занимљиве графијско-ортографске и језичке карактеристике надгробних натписа[12] с подручја овог дела југозападне Србије.

Сви православни споменици у селима Љуљац и Кузмичево током XIX века јесу ћирилични, а у онима с почетка XIX века јављају се црквенословенске графеме.

С обзиром на то да је садржај текста на надгробним споменицима углавном ограничен у натписима, нисмо могли видети све графеме оновремене ћирилице. Иако је облик слова и савремен (у складу с временом), дакле, очигледно је и чување старе црквенословенске ортографије.

Инвентар тих слова (која смо могли видети) јесте следећи:

а) вокали: ѧ – које означава секвенцу *ја* (ѧнѵаріѧ[13] = *јануарија*) и *а* (Ѕтєѳѧнѧ = *Сте̄вана*)[14], а є, и, о, ѵ;

б) позиционе графеме: ѣ, ѥ, ю, ъ, ь;

в) графемске варијанте: ї, ѡ, ѕ.

Грађа је показала и да православних споменика са словима из црквенословенске ћирилице у ова два села има много.

Почетком XX века долази до уочљиве графичке смене на овим споменицима, па се од тада, све до данас, јављају само графеме савремене српске ћирилице. Међутим, промене се на православним споменицима крећу само у оквиру истога писма, ћирилице.

Приликом транскрипције настојали смо да сачувамо манир клесара, односно представимо онако како је реч уклесана. Нпр. тамо где је јасно да се чита *ј* стављали смо заграде *божи(ј)и*, а задржали смо и изворну интерпункцију. У угластим заградама стављали смо претпостављене или нејасне графеме.

Клесари су сасвим ретко стављали интерпункцијске знаке, те се јављају само: једна или две тачке углавном, а понекад и цртица. Међутим, на једном православном споменику у Кузмичеву уочили смо знак који несумњиво подсећа на титлу, правописни манир из старе ћирилске писмености[15], што показује слика која следи.

12 Важна и најзначајнија истраживања натписа код нас јесу истраживања Љубомира Стојановића Записи и натписи (1982, 1983, 1984, 1986, 1987, 1988), затим, Гордане Томовић, *Морфолоїија ћириличких на̄пӣиса на Балкану* (1974) и Бранкице Чигоје, *Најста̄рији срп̄ски ћирилски на̄пӣиси* (1977).

13 Кузмичево, 1821. На овом споменику пише: (први ред), іс : ѯс (други ред) здѣ почивае (трећи ред) тъ рабѵ божѵ (четврти ред) станѵ престав (пети ред) і се цсца анѵ (шести ред) арна [9?] (седми ред).

14 Пример забележен у Кузмичеву, 1893. година.

15 О српској ћирилици више в. у Ђорђић 1971.

Кузмичево

Нажалост, на овом споменику није могуће рашчитати ништа осим: преставї с[?] [?][16] м҃ца[17] мдѧ.

У складу са традиционалним ћириличким писањем на овом надгробном споменику среће се пример скраћеног писања речи *месеца*. Ова лексема скраћена је контракцијом. Овакво писање речи означено је извијеном титлом која је у виду лука испод кога нема надметнутога слова.[18]

За разлику од овога споменика на слици која следи можемо видети и годину и готово цео натпис на њему, иако је на њему доста лишаја.

16 Слово *е* се уопште не види, него више личи на *ѕ*.

17 м(ѣ)(ҁ)ца.

18 Уп. овакво скраћено писање речи у нашој старој ћирилици код Петра Ђорђића 1971: 184–185.

Љуљац

Текст натписа гласи:

1875
здѣ
почїнѫ рабъ
божї рїсто
сїн костов
м[ц?]а їюнїа [3?]

Транслитериран и транскрибован текст словима данашње ћирилице:

Зде
почину раб[19]
Бож(ј)и Ристо
син Костов
месеца ијунија [3?]

Текст слободније језички осавремењен:

Овде
усну, одмори, слуга
Божји Ристо
син Костин
месеца јуна [3?].

Приметили смо да се на многим ћириличним надгробним споменицима налазе и веома лепи калиграфски облици појединих графема, издвајамо слово *ж*, у речи *божи*[20]. Срећемо и стари начин писања месеца (*аӣрила*) што можемо видети у слици која следи, *аӣрилиа*.

Кузмичево

19 *раб (Божји)* – онај који је покоран верским законима, који поштује верске обичаје и норме (РСКЈ V: 325).

20 Оваква графема среће се и у старим ћирилским рукописним књигама.

Текст натписа гласи:

почнѧ: рабъ
божї [j?]евта
сїн: стеванов
мца апрїлїѧ

Транслитериран и транскрибован текст словима данашње ћирилице:

1896.
почину: раб
Бож(j)и Јевта
син: Стеванов
месеца априла

Текст слободније језички осавремењен:

1896.
усну, одмори: слуга
Божји Јевта
син: Стеванов
месеца априла

Једно је сигурно, ћирилично писмо се данас доследно сачувало и одржало на споменицима на православним гробљима[21] у ова два подголијска села, а претпостављамо да је ситуација иста и у осталим селима на Голији.

Такође, показује се да се у ћирилици XIX века на овоме простору употребљавао низ слова, који чини и основну одлику овог писања.

Надгробни споменици су важни и за свеукупни фонолошки и морфолошки хабитус српскога језика. На проучаваним споменицима, осим постепене трансформације писама долази и до трансформације језика, па се преплићу српски народни, писан довуковском, старом ћирилицом, и црквенословенски, који је био језик Српске цркве у то доба.

Када су у питању муслимански надгробни споменици у селу Шкријеље и његова два засеока, Морани и Намга (која су обухваћена овим истраживањем), на њима су регистрована три писма: ћирилица, старотурско/османско писмо и латиница. На овим споменицима долази до графичке смене у односу на почетак и крај XIX века.

На споменицима које смо за ову прилику анализирали, користи се више врста старотурског (османског) писма: ту је *nesh(i)–talik* или само *nesh*. Прецизније речено, то је варијанта арапског писма (Muftić 1982) прилагођена старотурском језичком и граматичком систему. Османско-старотурско писмо пише се

21 О стању српске ћирилице у Србији данас, више в. у Новаков 2011.

арапским словима, при чему се графеме, харфови[22] читају и пишу у зависности од њиховог положаја у речима. Заправо, све до језичких реформи у Турској (Čaušević 1996: 1), на анализираним нишанима се задржало османско писмо, које је касније полако почела да потискује ћирилица, а затим и домаћа латиница.

На најстаријим сачуваним нишанима[23] стоји или старотурско писмо или ћирилично. Нажалост, број сачуваних нишана који садрже само старотурско писмо није велики.

Сви нишани са латиничним писмом су обновљени. У селу Шкријеље и његова два засеока, од средине XX века, па до данас, готово да нема ћириличних надгробних споменика.

На најстаријим споменицима није било превода старотурских нишана што показују слике које следе, него стоји само османско писмо.

Шкријеље

22 Харф, 'слово' < тур *harf* < ар. *harf*. више в. у Škaljić 1966: 315.

23 Нишани представљају камене споменике изнад гробова (Bešlagić 1971a; 1971б; 1978; 2015; Mujezinović 1974; 1977). Назив потиче из турског и персијског језика и значи белег ('мета, орден, дар, знак, камен') (RJA VIII, 1917–1922: 190; тур. signum, Даничић II, 1975: 168). У нашем материјалу углавном долази лексема у множини *нишани*, ређе у једнини, *нишан*, али се на једном месту јавља и облик *спомен*, у истом значењу, о овом термину више в. у Новаков, Шкријељ 2018a: 150.

Транслитериран и транскрибован текст овог записа:[24]

El-Merhûm
Yakub
bin Selman
Rûhuna el-Fâtiha
Sene H. 1273

Текст слободније језички осавремењен:

Умрли
Јакуб
син Селмана
души му фатиха
године 1856/57.

Шкријеље

Транслитериран и транскрибован текст овог записа:

El merhum
Rahman
bin Kur-
tan rû-
huna Fâ-
tiha
Sene 1291

24 Транскрипција и превод нишана са старотурског језика на српски – доц. др Рецеп Шкријељ.

Текст слободније језички осавремењен:

Умрли
Рахман
син Ку-
ртана ду-
ши му фа-
тиха
године 1874/75.

С обзиром на то да је данас мало сачуваних старих (необновљених) нишана ситуација према том броју јесте следећа: ако бисмо узели у обзир само те споменике, највећи број јесу они на којима је ћирилично писмо, затим долазе нишани са старотурским, док су они новијега датума само латинични. Међутим, ако бисмо узели у обзир године рођења и обновљене нишане, онда би по бројности прво дошли латинични споменици, затим ћирилични и на крају старотурски.

Дакле, латиница је продрла на подручје на којем су се већ употребљавали ћирилица и старотурско писмо и почела да их потискује већ пред крај XIX[25] и почетак XX века (када су у питању надгробни споменици код муслимана у селу Шкријеље и његова два засеока). На тај начин латиница је освојила одређене позиције на територији где је превласт до тада имала ћирилица, али и старотурско писмо, и у једном тренутку успела да оствари с ћирилицом коегзистенцију на њеном терену, а затим и да стекне превласт тамо где је старотурско писмо било слабо, и да их заједно потисне. Та домаћа латиница се од тада шири и данас је сасвим обично писмо на овом простору, а сви бројни ћирилични нишани јесу доказ да се једино то писмо и знало, осим ређег, старотурског.

Само на једном нишану стоји прво османско писмо, а испод тога превод исписан латиницом[26]. Очито да ова комбинација није присутна у ова три насељена места која су узета за разматрање.

На неким споменицима долази до мешања ћирилице и латинице, понеког слова или чак целе речи (али то су усамљени примери). Један од таквих примера забележен је на нишану који садржи латинична слова, осим ћириличног *ђ*: Nurča *roђena* 1899 Ш.

Ретки су примери где долазе два писма – старотурско и латиница. У селу Шкријеље (и у засеоцима Морани и Намга) није забележен ниједан споменик

25 Из анализираних споменика на целом пештерском терену, према резултатима нашег теренског истраживања, могло се видети да се ћирилица у овом делу југозападне Србије добро држала до краја 50-их година XIX века (Новаков, Шкријељ 2018а, 2018б, 2019.).

26 Према нашем истраживању на простору Пештера, случај је обрнут. Сваки нишан са старотурским писмом има превод на ћирилици.

на којем постоји упоредо ћирилица и старотурско писмо, што се може видети у бројним селима на Пештеру[27].

На понеком надгробном споменику могу се наћи и сасвим архаична ћирилична слова слободнијих облика, што нас може упутити на закључак да су их људи са овог терена понекад можда и сами клесали, те да није увек био у питању и неки професионални каменорезац, али да то јесте одређени стил писама на нишанима.

НЕКЕ НАПОМЕНЕ О ИМЕНИМА И ЈЕЗИЧКИМ КАРАКТЕРИСТИКАМА НАДГРОБНИХ СПОМЕНИКА

Језичка истраживања натписа јесу важан допринос ономастици.

Оно што је приметно у проучаваној грађи на православним споменицима јесте нешто већи број календарских имена у односу на словенска, народна, што указује на дубоку хришћанску традицију Срба у поменута два подголијска села током XIX века.

Најчешћа словенска имена јесу: *Драго̄слав* К и *Миломир* К, а од женских, *Ста̄на* К, Љ. Најфреквентнија имена хришћанског порекла јесу: *Анто̄није* Љ, *Павле* Љ, К и *Томислав* Љ, К, а женско, *Марија* К.

Забележен је велики број заштитних имена што указује на присуство сујеверја у проучаваном временском периоду. Такви антропоними давали су се да би престало умирање деце или рађање женске деце. Имена тога типа јесу: *Вукомир* К, *Вујица* К, *Вукосава* Љ, *Вукомирка* К, *Живко* Љ, *Живка* Љ, *Жива* Љ, *Ста̄нимир* Љ, *Ста̄ноје* К; *Ста̄менка* Љ, К, *Ста̄на* Љ, К, *Ста̄нија* Љ и сл.

Грађа показује да је код мушких имена најпродуктивнији хипокористички суфикс *-о*: *Ацо* Љ, *Вељо* Љ, *Драго̄* К, *Љубо* К, *Перо* К, *Ристо̄* Љ, *Тико* Љ, *Чедо* Љ и сл.

Посебно је занимљиво видети начин на који су се лична имена приликом превода са старотурског предлошка графијски и гласовно прилагодила домаћем језичком саставу, а то је најчешће само фонолошки. Такве фонолошке промене које су се догодиле са именима приликом превођења или покушаја записивања ћирилицом, или домаћом латиницом, веома су интересантне. На основу целокупне грађе приметили смо да су понародњена имена оријенталног порекла, прилагођена српском језичком систему, било са измењеном основом, било са префиксом, суфиксом, или једним словом, бројнија у односу на оригинал, а то се нарочито види код хипокористика, али и код пуних облика: *Бећо* Ш, *Салко* Ш, *Делија* Ш, *Бајруша* Ш, *Ханкуша* Ш, *Нурча* Ш, *Зајима* Ш, *Рамка* Ш, *Малића* Ш, *Мурато̄ка* Ш и сл.

27 Према теренском истраживању за период XVIII и XIX века.

Два најфреквентнија мушка имена јесу: *Назим* Ш и *Салко* Ш, док се код женских имена то није могло видети, јер су подједнако заступљена.

Неки од хипокористика представљају скраћенице настале суфиксалном творбом: *Бајро* Ш (< Бајрам), *Зено* Ш (< Зенун), *Реџо* Ш (< Реџеп); *Смајо* Ш (< Смаил), *Салко* Ш (< Салих); *Хусо* Ш (< Хусеин), *Џемо* Ш (< Џемаил); *Мера* (< Мејрема) Ш, *Раза* Ш (< Разија) и сл.

Изведена имена знатно су бројнија и јављају се у комбинацији антропоним + суфикс из српског језика, на пример: *Ханкуша* 1890, Љ [од *Ханка*, турско-татарски *hân* 'цар, владар' + *-уша*][28].

Издвојићемо неколико ретких имена, на пример, женско, *Паша* Ш од изведено од мушког облика Пашо ['ранг генерала' < тур. *paşa, başa*], које према Исмету Смаиловићу (1990: 417–418) представља хипокористик од *Пашан, Пашин, Пашукан* и припада категорији имена према друштвеном положају[29].

Име *Медо* Ш од 'медвјед' (Караџић Стефановић 1975: 351) представља старо лично име, које је према Домагоју Видовићу потврђено врло рано и у хрватском ономастикону, од X столећа, а као презиме у нашим крајевима у почетку било као *Медаковић* (2014: 33). Милица Грковић наводи варијанте *Медо* и *Меда*, истичући да су оне превод имена *Ursus, Ursius, Ursinus*, које је некада било веома популарно у Италији и Далмацији, а може бити и хипокористик од *медвед* (1977: 129). Према Исмету Смаиловићу ово је ретко мушко име које представља хипокористик од *Ахмед* и *Мехмед* (1990: 331), а то је вероватно и у нашем материјалу.

Женско име *Дуда* Ш ['жена, ханума' < тур. *dudu*] представља хипокористик од *Дудија*, из нашег материјала јесте једино, а и веома ретко на целом Пештеру.

Сама грађа представља богат дијахрони онимијски корпус, јер садржи и низ данас заборављених имена, као на пример: *Јевдо* Љ, *Профил* К, *Хране* Љ, *Хранислав* Љ; *Ковина* Љ, *Сова* К; *Медо* Ш; *Вајиза* Ш, *Малића* Ш, *Наза* Ш, *Паша* Ш, *Рува* Ш, *Фака* Ш и сл.

Овај материјал могуће је сагледати на фонетском, морфолошком, синтаксичком, ономастичком, лексичком, и дијалекатском нивоу. Формула надгробних натписа у језичком погледу пружа материјал погодан за сагледавање архаичних црта у односу на иновације староштокавске дијалекатске

28 „Удату жену у западној Херцеговини идентификују неки чланови обитељи и сумјештани патронимом твореним додавањем суфикса *-уша* на основу њеног дјевојачког презимена. Таквим патронимом се жели сачувати веза удате жене с њеним родом који мужу и укућанима постаје својта, а његовој дјеци такође род. Стога суфикс *-уша значи йошйјецање жене из некоїа рода*" (Nosić 1993: 52).

29 Анђела Франчић, говорећи о презименима која у основи имају термин занимања, сагледава и она чији је предложак лексема преузета из војне терминологије, потом она која значе неку друштвено-управну функцију, титулу или друштвени статус (истичући да је чак презиме *Краљ* „вјеројатно надимачког постања") (1993: 68).

базе. Натписи пружају и материјал за проучавање речника. Грађа је показала да се у селу Шкријеље и његова два засеока јавља само екавица, а што није случај у селима на Пештеру. То може значити да екавица већ у то доба почиње да се много чвршће стабилизује и да потискује ијекавицу. Према резултатима истраживања Драгољуба Петровића (2019), такво изразито ширење екавице може се видети у Драгачеву.[30]

Облици који карактеришу тадашњи српски народни језик овога краја наравно, регистровани су и на свим споменицима: *ӣраунучад* Ш, *шћер* Љ, *шћерка* Ш, *ћери* Љ, *ӣод овим ладом лежи* Љ, *живе – умре* Љ, К, Ш, *сна* Љ, *снајка* К, *оде* К [’овде’] и сл.

Уобичајена замена *л* са *љ* јавља се на муслиманским надгробним споменицима и у именима и у другим лексемама као нпр.: *рахмеӣљи* Ш, *Фадиља* Ш, *Ћамиљ* Ш, *Суљејман* Ш и сл. Наведени антропоними уобичајенији су, наравно, са *л*, али се на овоме терену јавља и са *љ*, што је несумњиво, утицај албанскога језика. То је једна од карактеристика тутинско-новопазарско сјеничког говора. Наиме, у овом говору (код Бошњака) изговор гласа *љ* флуктуира, па се могу чути примери са стандардним новоштокавским. изговором, али и они у којима овај глас има вредност алвеоларно-палаталнога гласа *л’*, што се на споменицима види као *љ*. Овакви примери у говору муслимана чују се и данас на проучаваном простору, док је, у говору Срба на овоме терену (данас) изговор сонаната *љ* стандардноштокавски.

Тај говор такође карактерише и неразликовање африката *ћ* - *ђ*, затим, *џ* и *ђ*, *као* и *ђ* и *џ*: *рођен* Ш, *роџен* Ш, *Ђева* уместо Џева Ш; потом прелаз *л* у *љ*, *Ћамиљ* Ш, што се тумачи утицајем албанскога или турскога фонетизма.

Исто тако, под утицајем албанскога језика десоноризација је захватила финалне звучне сугласнике на крају речи, што се може видети у именима оријенталнога порекла (обично *ӡ* > *ӣ*, или *δ* > *ӣ*): *Захиӣ* Ш уместо Захид; *Ахмеӣ* уместо Ахмед; *Јакуӣ* Ш - Јакуб, *Абиӣ* - Абид, *Реџеӣ* - Реџеб и сл.

Када је у питању позајмљивање речи, у нашем случају имена из арапског и турског језичког састава, разликујемо импортацију и супституцију. Рудолф Филиповић сматра да се супституцијом елементи језика даваоца замењују елементима језика примаоца, а импортацијом се у језик примаоца уносе елементи језика даваоца, што је врста иновације у његовом саставу (1968: 68). У примерима који су забележени из наше грађе фонолошка супституција је знатно чешћа, него што је то импортација.

У овом делу осврнули смо се на ономастичку грађу на надгробним споменицима, те не изненађује чињеница да се у таквим примерима супституција дешава углавном само на фонолошком нивоу, веома ретко на морфолошком, међутим, адаптације примерâ на семантичком нивоу нема.

30 То показује *Речник Драӣачева*, уп. Петровић, Капустина (2019).

ЗАКЉУЧАК

На основу увида у сав прикупљени материјал, потврђујемо раније наводе: сви надгробни споменици на почетку XIX века у подголијским селима Љуљац и Кузмичево јесу ћирилични и имају архаичнији тип писма, чувајући стару црквенословенску ортографију, а садрже и савремене облике слова (у складу с временом). Стога с правом можемо рећи да се ћирилично писмо до данас, доследно сачувало и одржало на споменицима на православним гробљима у ова два подголијска села. Међутим, почетком XX века долази до уочљиве смене, па стару ћирилицу са црквенословенском ортографијом замењује савремена ћирилица.

Муслимански надгробни споменици на почетку XIX века такође чувају ћирилицу, али само савременог облика слова и старотурско/османско писмо. Уочено је да се два писма[31] на неком нишану јављају само у комбинацији – старотурско и латиница (крај XIX века), што опет, у другим селима на Пештеру није случај, јер се углавном јавља османско писмо и ћирилица. Крајем XIX века овде долази до графичке смене, те се постепено почињу јављати латинични нишани. Данас у селу Шкријеље и засеоцима Морани и Намга, готово да нема ћириличних надгробних споменика.

На основу прикупљенога материјала могло се видети да је број православних споменика са словима из црквенословенске ћирилице у ова два села већи, у односу на број сачуваних нишана који садрже само старотурско писмо.

Уочено је да је на православним споменицима нешто већи број хришћанских имена у односу на словенска, народна, која припадају категорији заштитних. Оријентална имена су понародњена, прилагођена српском језичком систему, најчешће само фонолошки, било са измењеном основом, било са префиксом, суфиксом, или једним словом, и бројнија су у односу на оригинал, што се нарочито могло видети код хипокористика.

Сви надгробни споменици писани су народним језиком тога периода: православни садрже и лексеме из црквенословенског, који је био и језик Српске цркве у то доба, а муслимански из старотурског.

Грађа је показала да је на надгробним споменицима у селу Шкријеље (и два засеока) регистрована само екавица, што није случај у удаљенијим селима на Пештеру, а што може значити да се екавица у то доба почиње чвршће стабилизовати, потискујући ијекавицу.

И на крају, споменици на овом терену осим антропонима, народнога језика, показали су и смену писама током XIX века. Код православних споменика дошло је до промена у оквиру истога писма, ћириличног, а код муслиманских долази до графичке смене двају писама. Препознатљива разноликост

31 При чему се то друго појављује када се текст преводи са старотурског језика.

словних облика на фокусираним надгробним споменицима, свакако сугерише да је морало проћи доста времена да су се старотурско писмо на нишанима и стара ћирилица на православним споменицима, све више повлачиле пред латиницом у селу Шкријеље, и савременом ћирилицом у селима Љуљац и Кузмичево, а што је наш материјал и показао.

ЛИТЕРАТУРА

Bešlagić 1971a: Šefik Bešlagić. *Stećci i njihova umjetnost*. Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika.

Bešlagić 1971b: Šefik Bešlagić. *Stećci. Kataloško-topografski pregled*. Sarajevo.

Bešlagić 1978: Šefik Bešlagić. *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 30. Odjeljenje društvenih nauka.

Bešlagić 2015: Šefik Bešlagić. *Ćirilički epigrafski spomenici srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Društvo za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije Stanak.

Vidović 2014: Domagoj Vidović. *Metkovski prezimenski mozaik*, Metković.

Географска енциклопедија 2002: *Географска енциклопедија насеља Србије* IV, С-Ш, Београд: Географски факултет, Агена, Стручна књига.

Грковић 1977: Милица Грковић. *Речник личних имена код Срба*. Београд: Вук Караџић.

Даничић 1975. Ђуро Даничић. *Рјечник из књижевних старина српских*. У Биограду 1863, II. Фототипија издања, Љубљана: Младинска књига.

Ђорђић 1971: Петар Ђорђић. *Историја српске ћирилице. Палеографско филолошки прилози*. Београд: Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије.

Калић, Поповић 1988: Јованка Калић, Марко Поповић. „Кузмичево и Шарође у прошлости". Рашка баштина 3, Краљево: Завод за заштиту споменика културе.

Караџић Стефановић, В. 1975. *Српски рјечник истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима*, Београд: Нолит.

Mujezinović 1974: Mehmed Mujezinović. *Islamska epigrafika u Bosni i Hercegovini. Knjiga* I, Sarajevo.

Mujezinović 1977: Mehmed Mujezinović. *Islamska epigrafika u Bosni i Hercegovini. Istočna i centralna Bosna, Knjiga II,* Sarajevo.

Muftić 1982: Teufik Muftić. *Arapsko pismo*. Sarajevo: Orijentalni institut.

Новаков 2011: Драгана Новаков. „Ћирилица у Србији данас". *Зборник радова са Научног скупа Наука и политика*, Универзитет у Источном Сарајеву, Филозофски факултет, књ. 5, Пале 22–23. Маја, 2011, 521–527.

Новаков, Шкријељ 2018а: Драгана Новаков, Рецеп Шкријељ. „Писма старих нишана неких села на Пештеру". Гласник Баштина, Св. 44, Приштина – Лепосавић: Институт за српску културу: 149–166.

Новаков, Шкријељ 2018б: Драгана Новаков, Рецеп Шкријељ. „Историјске, антропонимијске и патронимијске слике забележене на старим *нишанима у селима на Пештеру. Наука без граница* I – *Међународни тематски зборник. Увиди и изазови,* Филозофски факултет Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, 181–196.

Новаков, Шкријељ 2019: Драгана Новаков, Рецеп Шкријељ. „Прилог познавању становништва и патронима неких села на Пештеру у XVIII и XIX веку. Наука без граница II. *Међународни тематски зборник Пејзажи ума*, Филозофски факултет Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, 377–400.

Nosić 1993: Milan Nosić. „Tvorba andronima, patronima i metronima u zapadnoj Hercegovini". *Folia onomastica Croatica*, br. 2, Zagreb, 47–55.

Петровић, Капустина 2019: Драгољуб Петровић, Јелена Капустина. *Речник Драгачева*. Српски дијалектолошки зборник, Београд: Српска академија наука и уметности, Институт за српски језик САНУ, Београд.

Премовић Алексић 2015. Драгица Премовић-Алексић. *Цркве и манастири Старе Рашке. CHURCHES AND MONASTERIES OF OLD RASKA*, Музеј „Рас", Нови Пазар.

RJA 1917–1922: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Dio VIII.

РСКЈ 1973: *Речник српскохрватског књижевног језика*. Нови Сад – Загреб (Матица српска – Матица хрватска), (V).

Sebečevac, Šaćirović 1995: Fikret Sebečevac, Selim Šaćirović, *Naselja novopazarskog kraja*, Beograd: Mrlješ.

Smailović 1990: Ismet Smailović. *Muslimanska imena orijentalnog porijekla u Bosni i Hercegovini*. II izdanje. Sarajevo.

Стојановић 1982–1988: Љубомир Стојановић. *Стари српски записи и натписи*. Београд: Фототипска издања, Српска академија наука и уметности, Народна библиотека Србије, Матица српска.

Томовић 1974: Гордана Томовић. *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*. Београд: Историјски институт. Посебна издања. Књига 16.

Frančić 1993: Anđela Frančić. „Međimurska prezimena motivirana zanimanjem". *Folia onomastica Croatica*, 2, Zagreb, 67–78.

Filipović 1986: Rudolf Filipović. *Teorija jezika u kontaktu, Uvod u lingvistiku jezičnih dodira*, Zagreb.

Hadžić 2017: Muzafer Hadžić. *Škrijelje*, Novi Pazar, 2017.

Čaušević 1996: Ekrem Čaušević. *Gramatika suvremenoga turskog jezika*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

Чигоја 1998: Бранкица Чигоја. *Најстарији српски ћирилски натписи (графија, ортографија и језик)*. Треће издање. Београд: Чигоја штампа.

Škaljić, 2014. Abdulah Škaljić. *Turcizmi u našem jeziku*. Beograd.

Dragana S. NOVAKOV
Redžep Š. ŠKRIJELJ

LETTERS ON THE TOMBSTONE MONUMENTS IN THE VILLAGES OF LJULJAC, KUZMIČEVO AND ŠKRIJELJE (19TH CENTURY)

Summary

Abstract: In this paper, we will try to outline the letters on the old monuments in the Golija Mountain villages of Ljuljac and Kuzmičevo and compare them with the Nišan tombstones in the village of Škrijelje on the slopes of Pešter. All the monuments that were the subject of this analysis date from the 19th century. The main goal of the research is to determine the graphic circumstances and the relationships of the three alphabets (Cyrillic, Old Turkish / Ottoman alphabet and Latin) and their status in the mentioned period. In addition, the paper points out the sociolinguistic review of the graphic shift on Muslim monuments. The article also gives a brief overview of anthroponyms that appear on all tombstones.

Keywords: alphabet, Cyrillic, Latin, Ottoman / Old Turkish, monuments, Nišan tombstones, Ljuljac, Kuzmičevo, Škrijelje.

Рад је предат 6. јуна. 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Башт̄ине*, одобрен за штампу.

УДК 351.853
doi: 10.5937/bastina31-32774

Прегледни рад

*Александра Б. ПУШАРА**
Факултет за менаџмнет, Универзитет „Унион-Никола Тесла“,
Сремски Карловци

ФИНАНСИРАЊЕ КУЛТУРНЕ БАШТИНЕ

Апстракт: Финансијска политика је веома важна за развој културне баштине. Без ефикасног система финансирања, нема успешног очувања културне баштине. Ефикасно финансирање не зависи само од законодавне политике, него и од свих учесника у овој области, почевши од друштвеног разумевања баштине, па до њеног познавања од стране потенцијалних инвеститора.

Последњих година долази до пораста потребе очувања културне баштине, а самим тим и до пораста захтева за финансијским средствима за њено очување. Разлози су, очигледно, у већем броју објеката који захтевају обнову, проширење послова и поступака који су усмерени на њихову конзервацију и очување, те све мањем обиму јавних финансија опредељених у ове сврхе.

Културна баштина је јавно добро и зато је њено очување тешко замисливо без улагања јавних средстава. Јавно финансирање културне баштине има вишеструке позитивне учинке за државу. Непосредни учинак је, наравно, очувана и обновљена културна баштина, а посредни су шири. То су нова радна места, подршка традиционалним занатима, развој туризма и локалне привреде, побољшање инфраструктуре и околине за боравак. Јавно финансирање културне баштине не сме се посматрати као бреме, него као инвестицију која ће се вишеструко вратити.

Наравно, потребно је усмерити се и на донаторе, пројектно финансирање, средства различитих европских програма и организација, како би се у будућности обезбедило што више резноврсног финансирања културне баштине.

Кључне речи: културна баштина, културна политика, финансирање културне баштине, кохезиона политика.

УВОД

Подручје културне баштине је веома разнолико и богато. На њен развој, осим струке, утичу и стање у држави, законодавство и обим расположивих финансијских средстава. Значење баштине није на одговарајући начин вреднован, тако да људи мало знају о њеној вредности, као и о њеном

* ванредни професор, aleksandra.pusara@gmail.com

повезујућем и економском потенцијалу. Правилном и правовременом бригом о културној баштини подижемо квалитетст живљења, чувамо идентитет простора и народа, те јачамо свест о значају очувања историје и постигнућа у прошлости. При очувању кулутрне баштине, мање се говори о њеном физичком изгледу. У први план се ставља очување прошлости за будуће генерације. Очување културне баштине се мора посматрати као целина и повезивати са другим делатностима и областима.

У последњих неколико десетлећа, културна баштина је постала веома актуелна и у јавним и у стручним расправама. Она представља моћан чинилац при обликовању идентитета појединаца и друштва, као и одговора на питања о томе ко смо, одакле долазимо и чему припадамо (Ферков, Хлачер 2010: 196). Управо зато културна баштина мора постати доступна што ширем кругу људи, како би могли да разумеју њену вредност, са којом се идентификују и за чије очување је потребно уложити много труда.

Бројни новоизграђени објекти са продором у простор културне бештине, развој без надзора, природне опасности, неосвећеност јавности, индустријско загађење, растући туризам, историјски догађаји и грамзивост предузимача су разлози, који проузрокују пропадање културне баштине. Управо због тога се очувању културне баштине посвећује све већа пажња, што је видљиво из опсежног законодавства, као и напретка струке из области заштите наслеђа.

Закони налажу обавезу одржавања и чувања културног наслеђа, што представља се већи финансијски напор, како за појединце, тако и за државу. Све већа свест о нужности очувања културне баштине, нарастање броја појединачних објеката наслеђа којима је потребна брига, као и све опсежније обавезе у вези са очувањем, утичу на повећање потреба финансијских средстава. (Савет Европе 1996: 1). Када се томе дода чињеница да је средстава све мање, долази се у прилично заплетену ситуацију.

Финансирање културне баштине је најзначајнији члан у културној политици, јер без озбиљног система инансиранја у појединим државама, нема успешног очувања наслеђа. Ефикасно финансирање културне баштине зависи од прописа, као и од свих учесника и заинтересованих, од ефикасности и учешћа различитих струковних организација, те од друштвеног разумевања баштине и њеног познавања од стране инвеститора (Јоган 2008: 16). Све државе потписнице међународних уговора и конвенција о очувању културне баштине својом финансијском политиком начелно штите културно наслеђе, тј. споменике. Постоји разлика у могућностима и облицима. Поред тога што се у западним европским државама за очување наслеђа намењују буџетска средства, за културну баштину се све више оформљују различита удружења, дотације, више је пореских олакшица, појединачних инвестиција и, уопште, осталих облика финансирања.

Студије доказују да је културни сектор, у који спада подручје културне баштине, финансијски неправедно занемарен, иако важи за нарастајући сектор у Европској унији (ЕУ). Култура доноси 3,3% бруто домаћег производа (БДП) ЕУ, запошљава 8,5 милиона људи, културни туризам гдишње заради око 335 милијарди евра (Европска комисија 2012: 2).

На физичко стање културне баштине утиче велики раскорак међу потребама заштите и очувања, као и расположива средства за те намене. Већина потреба у културној баштини је финансирана из државних средстава, који се из године у годину смањују. Обим средстава се, углавном, повећава само у оквиру различитих европских програма. Управо зато средства европских програма у будућности ће представљати један од најважнијих извора финансирања културне баштине, а од кључних учесника ће зависити успешност њиховог добијања и располагања.

Подстицање финансирања културне баштине има дугорочне друштвене и привредне користи. Доказано је да је улагање у баштину трајно, дугорочно и успешно решење и за привредну рецесију (Европски форум лидера за наслеђе 2009).

Овај рад истражује и приказује различите могућности финансирања културне баштине у одабраним европским државама.

Циљ рада је да истражи и прикаже различите начине и значај финансирања културне баштине у одабраним државама, те да укаже који од приказаних начина су најефикаснији.

КУЛТУРНА БАШТИНА – ОДРЕЂЕЊЕ ПОЈМА

Одређење културне баштине, културног споменика и културног добра се разликује у различитим државама. Циљ и намера бриге о културној баштини је очување добара и вредности из прошлости за нова поколења.

Данас се уместо термина *споменик културе* или *културно добро* користи термин *културна баштина*. Овај термин први пут је употребљен 1969. године, када су државе чланице Савета Европе усвојиле Европску конвенцију о очувању археолошке баштине (Петрич 2000: 6).

Културна баштина је јавно добро. Од јавног је интереса и намењена је заједничкој употреби. До ње свако има једнак приступ и слободно се користи као јавно добро.

Баштина (енгл. *heritage)* се у литератури дефинише као општи јавноправни појам, који се уврштује у јавни интерес и важи за јавно добро. (Иванц 2012: 61) За јавна добра, загарантовано је јавно финансирање. Примера ради, у Закону о утврђивању јавног интереса за културу у Словенији наведено је да се са јаним културним добрима омогућава културни развој државе,

да о њима брину локалне самоуправе уз подршку пројектима од стране јавних културних програма. (Ур.л РС 77/2009).

Заштита културне баштине је у већини држава у оквиру јавних служби (Чопић, Томц 1997: 243)

Регулација очувања културне баштине је неопходна, зато се законским и подзаконским актима омоугућава ефикасна брига, чување и обнова баштине.

Културна баштина представља моћно промоцијско средство сваке државе. Међународно учешће на овом пољу омогућава промоцију државе и културне баштине, стога га је потребно подржавати и што боље искористити.

Културни туризам је најбрже растућа привредна грана и долазак туриста у многим крајевима снажно потпомаже локалну економију.

Културна баштина због своје прошлости и утицаја из околине захтева непрестану бригу. То је све захтевнији и обимнији посао и захтева знатно више финансијских ресурса него раније. Очување баштине је, стога, могуће само уз добро постављену политику њеног финансирања.

ФИНАНСИРАЊЕ КУЛТУРНЕ БАШТИНЕ СРЕДСТВИМА ЕВРОПСКИХ ПРОГРАМА И ОРГАНИЗАЦИЈА

Средства кохезионе политике ЕУ

Европско поимање културне баштине подржано је заједничком бригом за очување културног блага. Тако се чува идентитет народа, ставља се акценат на очување заједничке, јединствене европске баштине, као и на очување разноврсне културне баштине појединих држава чланица. Заједнички развој културне баштине омогућавају различити програми, који се финансирају из буџета кохезионе политике.

„Кохезиона политика представља скуп развојних активности, програма и помоћи државе, локалних заједница и других носилаца организованих интереса на регионалном нивоу, координисаних и суфинансираних од стране Европске уније и намењених постизању развојних циљева уз поштовање складног регионалног развоја. Основни циљ кохезионе политике је смањење привредних и социјалних неједнакости међу различитим регијама“ (Мрак и др. 2004: 29). Европска кохезиона политика спроводи се из три финансијска инструмента – фонда:

– Европски фонд за регионални развој,
– Европски сицијални фонд и
– Европски кохезиони фонд.

У периоду 2007 – 2013. за спровођење свих програма кохезионе политике било издвојено 244 милијарде евра. Намера кохезионе политике је постизање 3 циља:

– конвергенција: помоћ најревноснијим регијама за изједначавање са осталима. За овај циљ намењено је 81,5% средстава;

– регионална конкурентност и запошљавање: подстицај иновацијама и одрживом развоју, боља доступност и привлачност регије и запошљавање. За овај циљ предвиђено је 16% средстава;

– европско територијално учешће: промоција међуграничне, транснационалне и међурегионалне сарадње. За овај циљ опредељено је 2,5% средстава.

Европски фонд за регионални развој и Европски социјални фонд су структурни фондови. Ови фондови су најзначајније оруђе ЕУ за привредни и социјални развој европских регија. Пројекти повезани са културним наслеђем, углавном се финансирају из Европског фонда за регионални развој, а минимално из Европског социјалног фонда, док се из Европског кохезионог фонда не финансира уопште. Европски фонд за регионални развој намењен је јачању економске и социјалне кохезије, као и помоћи за отклањање највећих развојних неравнотежа у регијама ЕУ. Европска унија суфинансира пројекте у висини од 50% до 85%, а преостала средства обезбеђује држава која пријављује пројекат.

Европска комисија финансира аудиовизуелни, културни и стваралачки сектор програмом *Креативна Европа*.

Креативна Европа је оквирни програм Европске комисије за подршку култури и аудиовизуелном сектору. Настављајући од претходног Културног програма и *Media* програма, Креативна Европа, са буџетом од 1,46 милијарди евра (9% већим од претходног), подржава европски културни и креативни сектор. (https://ec.europa.eu/programmes/creative-europe/about_en)

Награда *Europa Nostra* настала је из заједничке иницијативе паневропског удружења за културну баштину *Europa Nostra* и Европске комисије. Додељује се од 2002. године за изузетна достигнућа на подручју културне баштине у Европи. Њен циљ је промоција високих стандарда и напредних активности у очувању културне баштине, подстицање мобилности стручњака на том подручју и пројеката културне баштине у читавој Европи. Европска комисија из средстава програма *Култура* годишње издваја 200.000 евра, а преостала средства обезбеђује организација *Europa Nostra*.

За награду се могу пријавити представници држава које учествују у програму *Култура*, као и пројекти који су завршени две године пре пријаве. Добитнике награде бира независни стручни жири у четири категорије:

– заштита културне баштине,
– истраживања,
– преданост у раду на очувању културне баштине (појединци или групе) и
– образовање, оспособљавање, освешћивање.

Сваке године награда се додељује за 31 пројекат. Шест пројеката прими велику награду за изузетно значајне пројекте на пољу културне баштине и новчану награду у висини од 10.000 евра. Остали пројекти добијају медаљу или повељу.

ФИНАНСИРАЊЕ КУЛТУРНЕ БАШТИНЕ ОД СТРАНЕ ОРГАНИЗАЦИЈА И СВЕТСКИХ ФОНДОВА

Унеско

Конвенција о очувању светске културне и природне баштине државама чланицама за баштину, уписану на Листу културне баштине, додељује одређена средства, која су потребна како би се светска баштина очувала и обнављала. То захтева велика финансијска средства које поједине државе не могу саме да обезбеде. Чланице могу од Унеска тражити средства за очување својих споменика са Листе. Унеско новчану помоћ обезбеђује из Фонда за светску баштину, из средстава од продаје публикација или из других фондова (Унеско – *About World Heritage,* Funding 2013).

Годишњи фонд светске културне баштине за помоћ државама чланицама износи око 4 милиона долара. Средства се стичу од обавезних и добровољних прилога држава чланица, као и из донација. Средства додељује Одбор за светску баштину, намењује их на основу неопходности, при чему предност имају најугроженија подручја. Средства из фонда се могу опредилити за (Унеско – *About World Heritage,* Funding 2013):

– неопходна помоћ (за баштину, која је претрпела оштећење или је јако угрожена,

– оспособљавање, техничко саветовање и подршка промоцији (помоћ за оспособљавање људи у земљи тражиоцу помоћи, набавку опреме или помоћ стурчњака за очување, помоћ при освешћивањ људи и промовисање баштине) и

– помоћ за прибпрему документације за упис на Листу светске културне баштине.

Постоје Фламански, Француски, Јапански, Холандски и Шпански фонд за донације са тачно одређеним циљем и наменом (Унеско – *About World Heritage,* Funding 2013).

Европска инвестициона банка

Европска инвестициона банка је банка у власништву Европске уније. Банка подржава пројекте који помажу расту, запошљавању, економској и социјалној кохезији ЕУ, као и оне за одрживи развој у Европи и другде. Банка финансира пројекте кроз позајмице, јемства, микро и капиталне инвестиције.

Један од водећих задатака ЕИБ је очување животне средине. Подржава пројекте који оснажују градове и чине их пријатнијим за живот и рад. У складу са тим, ЕИБ финансира финансира и пројекте очувања и одржавања историјске архитектуре и структуре *ïрад Сеūскаова* (European Investment Bank 2019).

Европска инвестициона банка заједно са Развојном банком Савета Европе (СЕВ) учествује у програму JESSICA, који је припремила Европска комисија. Овај програм оснажује одрживи развој градских подручја, као и пројекте обнове културних споменика и знаменитости за туристичке намене или друге одрживе послове (https://www.eib.org/en/products/mandates-partnerships/jessica/index.htm).

Године 2012. Европска инвестициона банка је заједно са организацијом *Europa Nostra* установила програм „Седам најугроженијих". Намена програма је избор угрожених споменика и знаменитости у Европи, као и мобилизација јавности за проналажење решења за њихово очување. Савет *Europa Nostra* бира седам најугроженијих споменика за које се ради стручни план обнове и мобилише се јавност и струка за помоћ. Првих седам локација је било изабрано у јуну 2013. године, а прве активности су почеле у јесен исте године.

Свеūска банка

Светска банка се бави пројектима смањења оштећења, промоције одрживог развоја и инвестирањем у људе. Она има много практичног искуства у обнови историјских градских језгара и културне баштине, који је повезан са природном баштином и развојем одрживог туризма. Светска банка је овом врстом пројеката почела да се бави 1950. године. Од тада је поделила више од 15 милијарди долара за преко 650 пројеката. (https://www.eib.org/en/products/mandates-partnerships/jessica/index.htm)

Развојна банка Савеūа Европе

Развојна банка Савета Европе основана је 1956. године у оквиру Савета Европе. Банка, пре свега, финансира пројекте који су усмерени на јачање социјалне кохезије у Европи. Главна подручја деловања су:

– јачање социјалне интеграције (помоћ избеглицама, изградња социјалног становања, отварање нових радних места, помоћ мање развијеним државама);

– управљање заштитом животне средине у оквиру којег банка финансира пројекте очувања историјске и културне баштине и

– повећање људског капитала (образовање и здравство).

Различитих мањих фондова, који финансирају пројекте из области културне баштине, има много. Постоје бројни национални фондови за очување

баштине, који делују, пре свега, локално и нису доступни свим европским државама. Највећи фондови за очување баштине, који финансирају и европску културну баштину су: Светски споменички фонд, Фонд светске баштине и Гети фондација (Getty).

Мисија Светског споменичког фонда је очување светске архитектонске баштине, значајних споменика, објеката и подручја. Своје пројекте финансира углавном из донација.

Мисија Фонда светске баштине је очување и заштита најважнијих и најугроженијих културних баштина у државама у развоју, као и у мање развијених регијама осталих држава. Пројекти који се финансирају из овог Фонда су пројекти планирања и спровођење заштите споменика, као и тражење партнера и формирања удружења која би бринула за баштину.

Гети фондација нуди неповратна средства за архитектонску баштину значајног историјског или културног периода.

ФИНАНСИРАЊЕ КУЛТУРНЕ БАШТИНЕ У ОДАБРАНИМ ЕВРОПСКИМ ЗЕМЉАМА

Финансирање културне баштине у Холандији

У Холандији је брига за културну баштину плод сарадње јавног и приватног сектора. Разлог за снажну повезаност и сарадњу при обликовању политике очувања културне баштине је у томе, што је велика већина културне баштине у приватном власништву, док је мањи део у власништву државе. Задатак јавног сектора је заштита, очување, управљање и побољшање приступа културној баштини, као и посредовање информација у вези са баштином. Јавни сектор тако, пре свега, прикупља и обезбеђује приступ информацијама о баштини, нуди стручно саветовање, обликује одговарајуће правне норме за заштиту баштине и обезбеђује финансијску подршку приватном сектору за одржавање, очување, као и за истраживање из области баштине (European Heritage Network, National Heritage Policies – Netherlands 2019).

Држава и локална самоуправа власницима баштине за одржавање културне баштине обезбеђују средства у облику позајмица и неповратних средстава. Колико ће средстава добити, зависи од врсте споменика. Највише финансијске помоћи добија културна баштина уписана у регистар. Постоји баштина државног, локалног и општинског значаја.

Холандија обезбеђује средства за рестаурацију и конзервацију споменика државног значаја.

Примера ради, 2006. године издвојено је 985 милиона евра, што је 0,18% БДП, тј. 58,99 евра по глави становника. Од тога је држава обезбедила

46,2%, провинције 9,3%, а општине 39,4% (European Heritage Network, National Heritage Policies – Netherlands, 2019: 40). Министарство за културу је у 2011. издвојило301,8 милиона евра, што је 16,4% од свих издатака за културу (Ministry of Education, Culture and Science 2012: 165).

Провинције и општине од државе добијају средства за субвенционисање очувања споменика и за археолошке радове. Локалне власти тим новцем управљају у складу са локалним законодавством. Провинције добијају додатна средства за финансирање својих Кућа за очување баштине и осталих служби подршке. Висина средстава, које провинција, тј. општина, добија од државе зависи од броја становника. Зато провинције и општине за баштину додатно издвајају подједнак део средстава (European Heritage Network, National Heritage Policies – Netherlands 2019).

Године 1995. је основан Рестаураторски фонд (National Restauratie fonds), прва самостална организација, која је касније од државе одређена за доделу државних субвенција и позајмица за обнову и очување баштине. Фонд је кредитним олакшицама, са каматом од 5%, створио обнављајући фонд, који са приливом средстава од плаћања главнице и камате, сваке године омогућава финснсирање више пројеката. Овај фонд делује и као тачка сусрета и помаже при добијању информација о различитим могућностима финансирања холандске културне баштине (Van de Voorde 2006: 5).

У Холандији постоји више јавних фондова при различитим миистарствима или другим јавним установама, који нуде субвенције за одржавање и заштиту заштићених зграда. Фондови покривају између 50 и 70 процената укупних трошкова. У зависности од фонда, сваке године се издвоји до 35.000 евра помоћи. Холандско Министарство за спољне послове годишње издваја 2 милиона евра за одржавање и очување холандске културне баштине у иностранству. Углавном се финансирају пројекти у оним државама које су историјски повезане са Холандијом (European Heritage Network, National Heritage Policies – Netherlands 2019).

Финансирање културне баштине у Немачкој

Финансирање културне баштине је примарно задатак државе. Држава је задужена и за додатна финансирања. Приоритет је очување и обнова културних споменика државног значаја, а остали приоритети произилазе из законодавне политике одређене републике. Државни секретар одговоран за културу и медије, или за саобраћај, изградњу и урбани развој, одређује средства савезним републикама (European Heritage Network, National Heritage Policies – Germany 2019).

Немачка издваја око 0,36% БДП за културу, 13,5% од укупног издвајања добијају савезне републике, док држава узима 86,5% (Statistiche Amter des Bundes und der Lander 2019: 35).

Држава финансира програм *Културни споменици државног значаја*, обебеђујући средства за споменике архитектуре, археолошка налазишта, историјске паркове или вртове, који су од изузетног културног, политичког, историјског или архитектноског значаја. Од 1950. године програм је финансирао преко 600 културних споменика (European Heritage Network, National Heritage Policies – Germany 2019). Држава се повезује са савезним републикама и општинама, те тако заједнички спроводе бројне програме за очување значајних локалних споменика и остале баштине од државног значаја. Немачка је увела и посебан програм за очување баштине, која је на Унесковој листи светске културне баштине. У периоду од 2009. до 2014. за ове намене издвојено је 220 милиона евра.

Подручје културне баштине у Немачкој често се финснсира из посебних извора, као што су посебне фондације и непрофитне организације.

Највећа организације је *Немачка фондација за заштиту споменика*. Основана је 1985. Од свог оснивања до данас, фондација је помогла при очувању више од 4300 споменика, за које је издвојила око 500 милиона евра. Фондација средства обезбеђује на тржишту, од лутрије, а највише од донација. Примарно финансира најугроженије споменике у власништву добротворних организација, непрофитних организација, цркве или појединаца (Deutche Stiftung Denkmalschutz 2013).

Ова фондација је са савезном државом Бранденбург основала непрофитно предузеће *Бранденбуршке тврђаве*. Мисија предузећа је очување запуштених зграда у власништву државе и општина, а најчешће су то тврђаве. Средства обезбеђује фондација, а делимично и држава. Циљ обнове је привлачење нових „станара". Предузеће објекте не сме да продаје, зато их изнајмљује. Приходом од изнајмљивања финансира нове пројекте (Pickard 2009: 42).

У Немачкој постоје бројне засебне организације за очување културне баштине, које делују на нивоу држава. Почетни капитал им обезбеђују државе, а у даљем раду се финансирају из донација. Баварска годишње из своје фондације издвоји око 15 милиона евра за 400 пројеката, Баден Витенберг издваја 1,5 милион за 40 пројеката. Свој фонд за обнову цркава има и немачка евангелистичка црква (European Heritage Network, National Heritage Policies – Germany 2019).

ЗАКЉУЧАК

Финансијска политика је за развој културне баштине веома важна, зато што без ефикасног система финансирања нема успешног очувања културне баштине. Ефикасно финансирање не зависи само од законодавне политике, него и од свих учесника у тој области, од друштвеног разумевања баштине и од познавања потенцијалних инвеститора.

Последњих година дошло је до пораста бриге и заштите културне баштине и самим тим и до пораста захтева за финансијска средства за њено очување. Разлози су у све већем броју објеката који захтевају обнову, већим и опсежнијим поступцима обнове и слично. Јавних средстава је премало, поједини инвеститори нису довољно стимулисани за улагање, најчешће због дестимулативног законодавства.

Културна баштина је јавно добро и зато је њено очување немогуће без улагања јавних средстава. Јавно финансирање културне баштине има многе позитивне учинке на државу. Непосредни учинак је, наравно, очувана и обновљена баштина. Посредни учинци су шири. То су нова радна места, подстицање традиционалног предузетништва, развој туризма и локалне привреде, као и побољшање инфраструктуре и животне средине. Јавно финансирање културне баштине не сме се доживљавати као бреме, већ као улагање у будућност које ће се вишеструко вратити.

Уколико издржавање и обнова културне баштине захтева велика финансијска средства, а држава их не може сама обезбедити, важно је да се обликују различити облици улагања. Најчешће су то спонзорства, донације уз пореске олакшице и слично. Све чешћи извор финансирања културне баштине представљају средства различитих европских програма и организација. Често су то бесповратна средства прикупљена из донација, која ће у будућности представљати један од најчешћих извора финансирања културне баштине.

Заштита културне баштине никако не сме бити само ствар законодавне политике, већ пре свега, нашег личног односа према њој. Однос државе, као и однос појединаца утиче на висину дедељених финансијских средстава, а самим тим и на очуваност баштине. Ниво очувања културне баштине је огледало развијености државе. Многе развијене државе у културној баштини виде економску и друштвену корист. Време је да се и ми упитамо да ли је наша културна баштина бреме или инвестиција за будућност, а на тај начи и једно од оруђа за излаз из кризе.

ЛИТЕРАТУРА

Čopič, Tomc 1997: Vesna Čopič Gregor Tomc. „Nacionalno poročilo o kulturni politiki Slovenije". *Kulturna politika v Slovneniji*. Ljubljana. Fakulteta za družbene vede.

Deutche Stiftung Denkmalschutz 2013, https://www.denkmalschutz.de/aktuelles.html

European Heritage Network, National Heritage Policies – Germany, 2019 https://www.coe.int/en/web/culture-and-heritage/herein-heritage-network

European Heritage Network, National Heritage Policies – Netherlands, 2019

European Investment Bank, 2019, https://www.eib.org/en/index.htm

Ferkov, Hlačer 2010: Katerina Ferkov, Teja Hlačer „Kulturna dediščina in identiteta". *Kulturna dediščina in identiteta*. Ljubljana: Filozofska fakulteta. pp. 192-206

https://www.coe.int/en/web/culture-and-heritage/herein-heritage-network

Ivanc 2012: T. Ivanc. *Varstvo nepremične kulturne dediščine – pravna ureditev*. Maribor: De Vesta.
Ministry of Education, Culture and Science 2012
Pickard 2009: Laurens Pickard. *Funding the architectural heritage: a guide to policies and examples*. Strasbourg: Council of Europe Publiching.
Statistiche Amter des Bundes und der Lander 2019, https://www.statistikportal.de/de
Unesco – *About World Heritage,* Funding, 2013, http://wch.unesco.org/eng/funding
Van de Voorde 2006: J. Van de Voorde. *Funding historic buildings the Dutch way*. Zeist: The Netherlands Department for Conservation.
Европска комисија, 2012. https://ec.europa.eu/info/index_en
Европски форум лидера за наслеђе, 2009, https://ehhf.eu/
Mrak, Mrak, Rant 2004: Marta Mrak, Mojmir Mrak, Vasja Rant. *Kohezijska politika Evropske unije*. Ljubljana: Samozaložba
Савет Европе, 1996. https://www.coe.int/en/web/portal
https://www.eib.org/en/products/mandates-partnerships/jessica/index.htm
https://www.eib.org/en/products/mandates-partnerships/jessica/index.htm
https://ec.europa.eu/programmes/creative-europe/about_en

Aleksandra B. PUŠARA

FINANCING CULTURAL HERITAGE

Summary

Financial policy is very important for the development of cultural heritage. Without an efficient funding system, there is no successful preservation of cultural heritage. Effective financing depends not only on the legislative policy, but also on all participants in this field, starting from the social understanding of heritage to its knowledge by potential investors.

In recent years, there has been an increase in the need to preserve cultural heritage, and thus an increase in the demand for financial resources for its preservation. The reasons are, obviously, in a larger number of facilities that require renovation, expansion of works and procedures aimed at their conservation and preservation, and the decreasing volume of public finances allocated for these purposes.

Cultural heritage is a public good and that is why its preservation is difficult to imagine without investing public funds. Public funding of cultural heritage has multiple positive effects for the state. The immediate effect is, of course, the preserved and restored cultural heritage, and the indirect ones are wider. These are new jobs, support for traditional crafts, development of tourism and the local economy, improvement of infrastructure and living environment. Public financing of cultural heritage must not be seen as a burden, but as an investment that will return many times over.

Of course, it is necessary to focus on donors, project financing, funds from various European programs and organizations, in order to provide as much diverse financing of cultural heritage as possible in the future. The paper gives an overview of the ways of financing cultural heritage in three European countries: Germany and the Netherlands.

Key words: cultural heritage, cultural policy, financing of cultural heritage, cohesion policy.

Рад је предат 16. јуна 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 271.222(497.11)(497.115)-754"1871/1890"
373.5.014.52(497.115)"1871/1890"
doi: 10.5937/bastina31-32601

Прегледни рад

*Невена Г. НАСТИЋ**
Универзитет у Приштини
Учитељски факултет у Призрену – Лепосавић

ОСНИВАЊЕ И ЗНАЧАЈ БОГОСЛОВИЈЕ У ПРИЗРЕНУ ЗА ОЧУВАЊЕ СРПСТВА НА ПРОСТОРИМА СТАРЕ СРБИЈЕ

Апстракт: Богословија у Призрену је поред тога што је омогућила властима из Београда присуство на просторима Османског царства, представљала је и центар културног и просветног развоја на тим просторима. Такође, један од разлога њеног оснивања је и тежња ка очувању и подизању националне свести код људи у Старој Србији и Македонији који су живели под разним притисцима. Од настанка до данас Богословија јесте била и остала културни и просветни расадник српства. Представљала је матицу свим школама које су постојале у том периоду на просторима Старе Србије.

Сва залагања Богословије за ширење српске културе, традиције, политике и вере не би била успешна да није било руског конзулата, затим и самог њеног оснивача и добротвора Симе Андрејевића Игуманова, али и свих управитеља који су се током година смењивали и излагали огромним ризицима како би сачували ову школу и значај који је она имала за опстанак српског народа.

Кључне речи: Богословија у Призрену, школа, Стара Србија, култура, образовање, православље, традиција, национални идентитет.

УВОД

Деветнаести век представља турбулентан и буран период у Србији али и Балкану уопште. Водиле су се борбе за очување националног идентитета и етницитета са једне стране у национално-ослободилачким ратовима, а са друге стране мирне борбе, и иза кулиса прикривени културни ратови. Па отуда и толико напора и тежњи да се оснивају школе и црквене општине које су у том периоду пружале велику подршку српском народу.

* МАС социолог, nevenanastic2@gmail.com

Као што се из самог наслова може видети, у овом раду основни осврт чини се на оснивање и значај Богословије у Призрену, која је одиграла кључну улогу у очувању српске културе, традиције и вере.

Основна теза овог рада јесте да се размотри сам настанак Богословије у Призрену и њен развој током турбулентних историјских раздобља као и њен значај за Србе на тим просторима. Да би утврдили њен значај, потребно је објаснити и осврнути се и на сам настанак ове школе и социјално порекло њених полазника, каква је била сврха и улога школовања младих тада, и оно кључно: шта је то требало да се постигне оснивањем саме Богословије?

Обзиром на политичка дешавања у деветнаестом веку, оснивање Богословије могло би се у највећој мери везати за очување српског националног идентитета на овим просторима, као и очување православља. Традицију, културу и образовање је могуће сачувати само добро осмишљеном спољном политиком. Александра Новаков која се у својој дисретацији бави управо овим питањем и настанком и развојем школства, као и ширењем мрежа школа у периоду Османске империје, наводи да су Турци на бројне и довитљиве начине покушавали да оспоре и зауставе просветне раднике у њиховом раду. Својим захтевима да српски учитељи полажу испите пред комисијама довели су до тога да велики број учитеља бива малтретиран и застрашиван, а школе на српским просторима бивају затваране. Пример за то јесте и то да је „Костић је од Абдул-ефендије, председника просветне комисије, тражио да српски учитељи не морају да полажу испите. Ако је пак то неопходно, молио га је да у комисији за испитивање буду наставници призренске богословије." (Новаков 2014: 23). Просто су услови били такви да су се тадашњи како политичари, тако и свештеници морали на разне начине довијати како би сачували српске учитеље који су били значајни ради очувања српске политике, али је било важно да опстану и школе као институције које су значајно доприносиле очувању српства и српског народа који је трпео велике неправде не само од Турака, већ и Арбанаса. Јер, школе под Турцима, а услед масовних притисака са стране бивају масовно затваране, а све како би се спречило масовно и било какво описмењивање српског народа и културног, верског и политичког отпора према ропству.

Било је наравно и покушаја бугаризације, која је нарочито била успешна на простору Македоније. Али упркос бројним покушајима бугаризације Срба, Дејан Д. Антић у свом раду о српско – бугарским односима наводи да је „Србија (је) у односу на Бугарску касније кренула са својим културно-пропагандним радом, али су резултати њеног деловања у Косовском и Битољском вилајету били успешни" (Антић 2016: 60). Напросто то је било тако, зато што су људи у Старој Србији навикли да Београд гледају као матицу, и као једини стуб ослонца који их одржава.

Из приложеног је јасно, а и даље у раду ће се видети да је Богословија у Призрену имала изузетно велики значај у просвећењу народа, затим у ширењу жељене просветне политике али и духовне мисије. Циљ ове школе јесте било свеобухватно образовање и очување народа на просторима Старе Србије. О Богословији постоји велики број писаних радова, монографија, научних и аматерских књига[1] али обзиром на њен изузетно велики значај за српску заједницу ипак је дошло до настанка овог рада.

НАСТАНАК БОГОСЛОВИЈЕ У ПРИЗРЕНУ

Првобитно, Богословија у Призрену основана је под именом Православна српска богословија у Призрену (Новаков, 2014: 48), која је служила за образовање младих свештеника и учитеља који су били стуб ослонца и опстанка српског народа на овим просторима. „Осим богословије у Призрену, која је отворена 1871. године Срби нису имали другу вишу школу све до отварања гимназија у Цариграду (1893), Солуну (1894), Скопљу (1894), Битољу (1897) и Пљевљима (1901)" (Новаков 2014: 24). Те прве генерације које су се школовале у Богословији, и које су завршиле школу радиле су на даљем просвећењу народа, отварале су нове школе али су и одржвали у вери људе широм Старе Србије. Тежња је била на томе да се становништво које је било под превеликим утицајем Турака, ојача и макар емоционално ослободи тог страха и терора под којим је већ дуже време живело. У Срба дан када је основана Богословија у Призрену посматра се као дан „почетка организоване борбе за политичку и културну слободу српског народа. Све културно-просветне установе које су настале након њеног оснивања у том делу Српства инспирисане су њеним утицајем или директним радом" (Новаков 2014: 45).

Како се наводи у Монографији *Двадесет година Учитељског факултета у Призрену,* Богословија је отпочела са радом 1871. године у власништву Симе Игуманова и од тог тренутка она бива „један од главних расадника српске интелигенције, као и центар културне активност Срба у Отоманској империји" (2015: 36). Иако је било превирања да ли да се Богословија

1 „Монографија Православна српска Богословија у Призрену (1871-1890)" у издању Епархије нишке и Епархије рашко-призренске; затим „Монографија Двадесет година Учитељског факултета у Призрену – Лепосавић", у издању Учитељског факултета у Призрену – Лепосавић. Такође, немерљив значај има докторска дисертација Александре Новаков „Средње српске школе у Османском царству (1878-1912)"; затим капитално дело Владимира Бована „Призренска богословија" у издању Српске православне богословије Светог Кирила и Методија, 2007; дело Савић Ане, „Библиотека Призренске богословије – задужбина Симе Андрејевића Игуманова: (1872-2012)". Београд: Народна библиотека Србије, 2013...

оснује у Високим Дечанима, Пећи као центру српске светосавске православне цркве или Призрену ипак је превагнула одлука да седиште буде у Призрену зато што се лакше могло деловати из Призрена. Кључна особа за ову превагу био је управо Сима Андрејевић Игуманов, велики добротвор Богословије, изузетно цењен од стране и Османлија и руског конзулата. „Симин долазак у Призрен био је 1869. и односио се на потребне припреме за отварање Богословије у Призрену, која је уз Палату на Теразијама у Београду, једна од највећих и најзначајнијих задужбина Симе Андрејевића Игуманова Призренца". (Рајчевић 2011: 101). Можда би данас све било потпуно другачије да није било Симе Андрејевића Игуманова који је ударио темељ очувању српске просвете, културе, традиције и вере на овим просторима, но то се сада не може са сигурношћу тврдити.

Веома цењени Сима Андрејевић Игуманов је „основао у Призрену један духовни расадник баш у времену... када је највише потребан био за Србе и његову мисао, поклонивши народном олтару и своју рођену кућу, из које су до данас снабдевени духовном храном и босиљком науком напојени многи српски младићи" (Рајчевић 2011: 58). Игуманов је, пратећи га зла коб и оставши без потомства, без сина јединца, свесрдно давао себе у испомагању народа који је на просторима Старе Србије чини се културно заостао. Постојала је прека потреба да се нешто учини на тим просторима како би се народ духовно, културно и морално уздигао, а то је учинио управо Игуманов улажући себе и свој иметак свесрдно у оснивање Богословије.

Треба поменути и ректоре Богословије у Призрену који имају веома велики значај и веома су допринели њеном опстанку и јачању националног, културног и верског развоја Срба на тим просторима. Ректори „су заслужни Срби на пољу образовања, васпитања и културног и националног рада и оставили су дубок траг у српском школству" (Ђураков 2001: 26). А посебно треба одати признање онима који су је водили у периодима ратова и немирних времена. Мада ако се осврнемо на 150 година њеног постојања и опстајања чини се да никада није ни било блажених и мирних времена у животу Богословије.

Везано за финансирање Богословије, иако се водила као да је у приватном власништву и финансирана новцем из Фонда Игуманова што је делимично тачно, права истина би била та да је финансирана новцем из буџета Министарства просвете и црквених послова (Новаков 2014). Обзиром да је тај податак држан у строгој тајности, то није било толико тешко сакрити, ако се осврнемо на то да су челници Богословије са српским властима комуницирали једино путем руског конзулата, те на тај начин се није долазило у видокруг Турцима. Такође, чувана је и копија тестамента Игуманова, којим он сво своје наследство оставља у сврху издржавања Богословије. „Руски конзулат у Призрену често је код локалних турских власти интервенисао у корист

Срба а када је за то било потребе, и код Високе порте преко свог посланства у Цариграду" (Недељковић 2013: 316). А посебно заштитнички однос према Србима у том периоду имао је руски конзул Иван Степанович Јастребов. Такође, треба истаћи и значај учитеља и у једном периоду управитеља Петра Костића који је подносио велике жртве и прогањања од стране Турака и Арбанаса, током година рада у Богословији којој се свесрдно предавао.

Као што је већ било пар речи, треба опет начинити осврт да је не само Богословија, већ и читава традиција и српска култура, а посебно вероисповест била у сталном ризику од константних напада од стране Бугара. Отворено се радило на дестабилизацији свега што је српско, о чему су данас написани бројни радови. Најбољи пример за то јесте запоседање манастира Хиландар од стране Бугарских монаха. Антић је у једном од својих радова навео да је „Митрополит Михаило (је) покушавао да својим залагањем код патријарха Јоакима III покрене и реши Хиландарско питање. Он је указивао на потребу да се царској лаври врати њен српски карактер и да манастирска управа из руке Бугара пређе под контролу српских монаха" (Антић 2016: 59).

Од њеног оснивања, школа је функционисала као трогодишња, али будући да су као полазнике имали ученике који једва да су знали да читају и пишу већ 1883/4. године уведен је припремни разред, који је претходио првом разреду. Током година капацитети школе бивају проширивани, па тако деветнаест година од оснивања, школовање бива продужено са три, односно четири године, на шест школских година. И тако Православна српска богословија постаје Богословско учитељска школа. Од којих су се у прве три школске године изучавала знања у скалду са гимназијама, а у вишим разредима богословски предмети. Ипак и даље, „Богословија је третирана као приватна школа и као таква требало је да има наставнике са потврђеним сведочанствима од стране државне просветне власти" (Новаков 2014: 113). У тим првим годинама школа се налазила у великој кризи у сталној борби за опстанак. Имали су веома мали број ученика и учитеља, који су били малтретирани и прогањани. У првом периоду „наставно градиво било је распоређено тако што су се у прва два разреда изучавали гимназијски предмети, а тек у трећем чисто богословље" (Базић 2008: 257).

Због финансијске немогућности да школују већи број ученика али и да свим својим ученицима омогуће једнаке услове, школа је све своје ученике поделила у три категорије:

– на оне ученике који су себи у потпуности плаћали школарину,

– затим, оне који су делимично плаћали школарину, што би подразумевало да им је од школе било обезбеђено преноћиште као и храна, али су се за све остале своје потребе сами бринули

– и наравно трећа врста ученика је у потпуности била збринута од стране школе (Новаков, 2014).

Али без обзира на све ове разлике, сви ученици морали су се владати по тачно уређеним правилима, у супротном би следила казна. У зависности од преступа дешавало се да неко од ученика буде избачен из школе. Школа је функционисала у веома тешким условима па је самим тим и јасно да су управитељи морали бити строги према преступницима.

Након пар година рада по таквом систему, године 1900/1. школа напушта дотадашњи систем школовања и постаје четворогодишња, али није се вратила на првобини систем учења, јер више није било важно само уписати ученике по сваку цену, већ су се у њу уписивали ђаци након завршене гимназије. Како Новаков преноси речи тадашњег ректора Стевана Димитријевића до промене је дошло из више разлога, а неки од њих су:

> *„да би нижа гимназија пречистила оно што није за школовање; да би ученици краће време проводили у овој школи, те да би могао већи број провести кроз њу; да би на рачун гимназијских предмета могао у наставном плану проширити обим богословских и педагошких наука, те подигао ниво стручног знања ученика; да би се ученици изједначили у правима са ученицима других богословија и учитељских школа“* (Новаков 2014: 160).

До овог периода Богословија је била, треба нагласити, културни и просветни расадник српства, и центар свих школа на просторима Османског царства. Борили су се да, обзиром да су „производили“ учитеље, отварају нове школе, да набављају књиге које су имали право да читају и позајмљују не само ученици Богословије већ и обични грађани. На тај начин школа је била расадник писмености и вере да ће Србија опстати на тим просторима. Све ово, школа постиже уз помоћ **руског** конзулата, а посебно Ивана **Степановича** Јастербова који је активно посредовао између школе и Београда. „Радио је на јачању просветног и духовног живота српског народа у Старој Србији.“ (Недељковић 2013: 311). Треба напоменути да је руски конзулат основан у Призрену 1866. године и да након само једног мандата на његово чело долази Иван Степанович Јастребов, у периоду када и сама Богословија бива основана тако да је преузео улогу њеног заштитника и везе са Србијом. Јастребов је имао велики значај за очување верско-просветне политике у Старој Србији јер, црква и школа су тих година биле неодвојиве.

У суштини из до сада изложеног јасно се види да је Богословија била, а и до данас је остала, школа која је радила на школовању нових младих просветних радника и младих свештеника који су се запошљавали обично у крајевима из којих су потицали. Они који су завршавали ову школу били су спремни да без страха полемишу о верским питањима са било киме. Највећи њен значај види се из речи Јована Јањића који је написао дело „Задужбина Симе Андрејевића Игуманова“ а која гласи „Засејано у Призрену, потхрањује се из Београда а плодове убира цела отаџбина и васцео српски народ“ (2008: 215).

СВРХА, УЛОГА И УСЛОВИ У КОЈИМА СУ СЕ ШКОЛОВАЛИ/(ОБРАЗ)ОВАЛИ МЛАДИ У БОГОСЛОВИЈИ

У периоду настанка Богословије, док је Кнежевина Србија а касније и Краљевина, била под великом економском и политичком зависношћу, ситуација није била много боља ни на просветном плану. Како пише Петар Рајчевић „Уместо поштовања правде, законитости, уставности, толерантности, изражавања грађанске дисциплине и одговорности, ратно време доноси управо њихове супротности. Влада неправда, безакоње, нема толеранције" (2010: 91). А тадашње српске власти су се на разне начине довијале како сачувати и заштитити српски народ од турске окупације. Богословија је уливала поверење, али и давала веру тамошњем становништву да ипак постоји неко ко брине о црквеном и школском стању, о моралу, о сиромашнима и болеснима, о традицији и култури. Иако нису смели јавно иступити против неправде Турака, ипак су се у потаји борили за очување културе и традиције.

Прота Ст. М. Димитријевић је писао да „оснивање Богословије у Призрену није само да је епоха у животу нашег народа у бившој турској империји, него је то истакнути део опште српске културне историје" (2005: 71). Дакле, Богословија није имала само утицаја на будуће учитеље и свештенике већ и на мештане града Призрена, утицала је на њихов духовни развој, пружала је подршку тим људима који су живели у сталном страху од напада са свих страна а при томе живело се у веома тешким условима. Богословија је тада била једина српска институција у Призрену а и шире која је добро функционисала и давала наду људима, а самим тим и једина која је, наравно тајно, одржавала везу са властима у Београду.

Живот под Турцима био је веома тежак, а власти у Србији нису могле учинити много да помогну свом народу. „Узрочна веза између стања Србије и неослобођеног српства нигде се није тако осетљиво опажала, као у Старој Србији и српској Маћедонији" (Димитријевић 2005: 76). Иако су Османлије имале апсолутну власт на тим просторима, Богословија је била једна од ретких веза између српских власти и српског народа не само на просторима Старе Србије већ и свуда где је допирао дух ове школе, односно свуда где су се кретали њени свршени ђаци који су ширили просвећеност у народу.

Добрим делом ова школа основана је са циљем очувања српске културе и традиције, али и са намером да се у њој науче млади полазници школе да образовати се не значи само научити оно што се прочита из књига, и оно што је предвиђено наставним плановима и програмима, већ да је потребно научити шта је то образ и како га сачувати у смутним временима пуним лажи, преваре и ропства. У том периоду они ученици који су добро

изучили прилике свог времена, са добрим познавањем српског и турског језика, храбри, вредни, и са јако развијеном националном свешћу и пожртвованошћу су чинили снаге првог реда у тадашњем верском и културном рату. Богословско-учитељска школа у Призрену је не само опстајала, већ је треба нагласити помагала све који су имали вољу да остану и опстану на тим просторима.

Све до 1912. године ученици школе и учитељи, а првенствено управитељи за које се може рећи да су носили највећи терет живота у Богословији, живели су у веома тешким условима, а њих су Османлије виделе као шпијуне, који су осматрали ситуацију, деловали политички и преносили све властима у Србији. Из тог разлога налазили су се под сталним будним оком Осмалнија, који су стално претресали школу, учитеље хапсили а књиге за које су турске власти сматрале да нису одговарајућег садржаја су бивале заплењиване, чак и уништаване. Треба нагласити да није само школа, већ су и издвојене собе у градовима где су становали ученици, у више наврата биле претресане, веорватно са намером да се ученици застраше и да би се ослабила моћ ове школе. О овим и многим другим проблемима са којима су се у школи сретали веома исцрпно је писала Александра Новаков (Новаков 2014: 224, 230, 246). Ови проблеми су били првелики терет, али и одговрност за руководиоце ове школе. Они су морали добро извагати шта им је чинити у сваком тренутку како не би дошло до затварања школе која је у тим моментима била једини ослонац српском народу на тим просторима. Међутим, у читавој Србији тих година није било довољно учитеља и свештеника, а још мање у Старој Србији, тако да ректори тада нису смели себи дозволити грешке у раду што би условило затварање школе, јер они су били светла тачка у коју је народ гледао. „Призренску Богословију народ Старе Србије је гледао као своју националну институцију за време Турске, али и после II светског рата, јер се народ тих крајева управљао према њој...“ (Ђураков 2001: 24).

Још од самог њеног оснивања Богословија је била народна школа, основана са намером да српски народ опстане на тим просторима, да се „произведе“ што више учитеља и што више свештеника који би даље радили на просвећењу и описмењавању народа. Нешто касније у Београду 9. децембра, 1929. године краљ Југославије Александар I на предлог министра просвете доноси Закон о народним школама, и по њему сви учитељи припремали су се за народне школе а задатак им је био:

– „Да, наставом и васпитањем у духу државног и народног јединства и верске трпељивости, спремају ученике за моралне, одане и активне чланове државне, народне и друштвене заједнице;

– да, шире просвету у народу непосредно и посредно сарадњом са културним установама за народно просвећивање“ (Закон о народним школама, 1929 § 1).

По истом Закону веронаука је била обавезан предмет у свим школама, и могли су је предавати једино свештеници или евентуално учитељи који су се школовали за то и у исту сврху полагали посебан вероучитеељски испит. А поједине од прописаних дужности наставника биле су:

– да воде рачуна о свим ученицима без прављења разлике међу њима, односно захтевала се непристрасност према ученицима,

– затим да у одређеним данима воде све ученике на службу Божију што је значајна карактеристика у очувању верских Закона и правила,

– а међу обавезним дужностима издваја се и рад учитеља а касније ученика на народном просвећењу, јер велики број старијих особа у ратним временима остало је без ма какве врсте образовања.

Према истом Закону, а члану 82. сви наставници су били у обавези да помажу сваки рад у школи и ван школе који се односио на даље ширење писмености и просвећивања народних маса, што је свих претходних година био основни мото и основна намера Богословије у Призрену. Наравно, наставници су у обавези да буду за пример свим грађанима, без обзира на верску, политичку или културну припадност грађанства. Суштина је да се све више тежи описмењавању надних маса у духу српске традиције, вере и културе која је на просторима Старе Србије била на маргинама.

ЗНАЧАЈ БОГОСЛОВИЈЕ У ПРИЗРЕНУ У ОЧУВАЊУ ПАРИОТИЗМА И НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА

Јован Базић и Михајло Пешић о национализму пишу на следећи начин: „Национализам, као национална свест, може се испољити у свим областима друштвене делатности (од књижевности до борбе за остваривање националних циљева)“. (Базић-Пешић 2004: 231). Дакле, национализам се види као само један од облика националне свести при чему се наглашава љубав и припадност једној нацији, али и спремност да се за њу бори. Међутим, ако један народ живи у ропству дужи низ година, без наде да се нешто може променити треба се запитати да ли ће се национална свест код њих променити, прилагодити условима у којима живе или ће јачати и постати још израженија док не дође до борбе за остварење националних циљева?

О националном идентитету постоји велики број радова и дефиниција о чему је даље непотребно расправљати, јер овде само треба нагласити да је Богословија чинила основ за очување националног идентитета која је јачала унутрашњу солидарност и развијала емоционални однос и љубав код људи о свему што се српско, а то је веома важна ставка у очувању српског националног идентитета. Наравно, то је један од водећих разлога зашто се и опстало у Старој Србији. Дакле, опстајало се захваљујући добро очуваном

националном идентитету, али и мудром деловању српске православне цркве, јер се код људи са великим трудом развијала свест о српском етносу.

Што се пак тиче патриотизма, у „Социолошком речнику" наводи се да је патриотизам: „Специфична емотивна повезаност појединца или одређене друштвене групе са својим ужим или ширим завичајним простором, местом порекла, државом у којој живи или из које долази – у крајњој линији, с домовином или отаџбином" (Мимица-Богдановић 2007: 393). Мада на патриотизам у неку руку се може гледати као на идеологију или идеју, јер у готово свим државама постоји најмање једна политичка партија или покрет који се залажу за то да се патриотизам по сваку цену стави испред свих идеала и да се све подређује њему. Срби су веома дуг временски период живели под Турцима, и њиховим притисцима да униште и забране све што је српско, вековима су се уништавале српске тековине. Међутим, на тим просторима се ипак опстало захваљујући емотивној повезаности са државом порекла.

Ауторка Бранкица Поповић у свом раду *Духовна арома времена и културни компромис*, актуелно стање духовне културе у данашњем времену описује негативним карактеристикама попут: „површности, неискрености, брзине и осредњости живота, апатије и томе слично, које као такве, не дају доброг плода у културној баштини једног народа" (2020: 357). Све ово могло се навести и за период пре 1871. године, односно период пре оснивања Богословије у Призрену. Напросто живаљ у Старој Србији запао је у некакву апатију. Ни од куда на помолу није било ничега што би могло променити тешку ситуацију у коју су запали. Тек након оснивања школе, полако је долазило до моралног и духовног уздизања народа. Гледало се на Богословију као на извориште очувања достајанства, моралних и религиозних вредности, које су у том периоду већ запале у кризу, али не само кризу духовности већ и кризу саме људске егзистенције и опстанка. Црква је била глас савести тамошњим људима, и то глас савести који „постаје пригушен шумовима разних облика антикултуре и поткултуре (све једно да ли су страног или домаћег порекла) а људске душе све више западају у таму неморала" (Поповић 2020: 358). Са оснивањем Богословије која је деловала у јединству са Црквом људи су повратили изгубљену наду и поверење у српске институције и српску политику. Она је постала храна из које се народ неисрпно хранио љубављу, врлинама, образовањем, али и институција која је давала веру да ће доћи боље сутра.

Стара Србија се налазила у економској и друштвеној кризи, а постепено тамошње православно становништво се прилагођавало актуелној ситуацији која није била добра и која је водила до апатије и до урушавања и дегенерације правих вредности. Било је потребно нешто велико што ће тамошњи народ пробудити из дремежа и дати му вољу за животом. То је била Богословија, она је била мост који се увек налазио између супротности, а ове су супротности наводиле становништво да изабере страну добра или зла.

Један од разлога зашто и како су Срби опстали на овим просторима наводи Весна Зарковић „Због опште несигурности, српски народ са ових простора живео је у помало изолованим срединама, што је утицало на очување и конзервацију обичаја, језика, умотворина, ношње и других карактеристика етничког обележја једног народа" (2018: 167). Управо ово је један од основних разлога зашто су Срби на простору Старе Србије док су били под Турцима сачували своје обичаје. Живели су повученим животом, трудећи се да буду потпуно неприметни за све друге нације које су живеле око њих. А обзиром да патриотизам није нешто што је наследно већ се налази у култури и традицији једног народа која се учи и која се преноси са колена на колено, пресудно је било да се кроз оснивање школа и кроз свеукупну социјализацију, тамошње становништво научи основе патриотизма, и шта заправо значи сачувати оно своје.

ЗАКЉУЧАК

Из до сада приложеног јасно је да је Богословија имала велик значај у очувању културе, традиције, вере и идентитета, али улога коју је ова школа одиграла у образовању тамошњег становништва је неизмерна. Српско становништво у Призрену и околини све до оснивања Богословије је углавном било неписмено и необразовано, ретки су били они који су имали могућност да се школују, што је 1871. године почело да се мења. Како је навео Иљаз Османлић „Улога образовања у изградњи грађанског друштва огледа се у преносу вредности и друштвених норми" (2017: 108). А ове речи посебно можемо применити на рад Богословије у временском периоду под Османском владавином. Акценат је био на томе да Срби под турском владавином остану хомогени и јединствени, да задрже традиционалне вредности и ставове који се преносе путем образовања. Јасно је да у једном вишенационалном друштву постоје различите вредности, а то је оно што доводи до сукоба и немира.

Припадници сваке групе, сваког појединачног друштва од малих ногу васпитавани су у одређеном правцу из којег се у каснијем добу формирају ставови, друштвене вредности, норме, начела итд. А сви теже да своје вредности и начела која постоје унутар једне заједнице наметну другима те теже да буду опште прихваћена, а посебно се ово односи на вероисповест. Како наводе аутори Петар Анђелковић и Зоран Недељковић у заједничком раду „Догодине у Призрену – православље као памтивек српског народа", „Вера и језик су темељни стубови народног сопства из њих се као два извора која се спајају у реку (духовну,) рађа духовно јединство које усидрује народ у вечност" (2020: 145). Духовно јединство једног народа, а посебно српског на просторима Старе Србије, чини срж и основу опстанка. У Старој Србији

под турском владавином, Османлије не само да су окупирле територију, већ су забранили све што може значити и довести до поновног повратка српске власти на те просторе, постали су како то каже Ђуро Шушњић „рибари људских душа" што подразумева планско и систематско рибарење и уништавање основних традиционалних српских вредности. Једино са чим нису рачунали, јесте Богословија која је одолевала под налетима турских зулума.

Ерик Хобсбаум пише да „је сећање на краљевство које су Турци поразили сачувано у песмама и епској причи, а можда, што је још ближе суштини, у свакодневним литургијама српске цркве која је канонизовала већину својих владара" (1996: 86). А савременост ће рећи да је сећање на овај период остало запамћено искључиво постојању Богословије у Призрену и залагању, како власти у Србији, тако и њених управитеља и ректора који су до данас оставили и сачували значајне податке и информације о тамошњим дешавањима и догађајима.

Иако су наука и религија најчешће у раскораку, у временима под турском влашћу морале су деловати јединствено. Тада се васпитање и образовање омладине заснивало на јединству традиције, религије и науке, а чини се да је у садашњости другачије „Васпитање омладине данас је све мање засновано на традиционалним и религијским вредностима" (Недељковић-Настић 2020: 214). То је донео дух нових времена. Али ипак научни кругови не дозвољавају да се заборави велики значај Богословије у Призрену за очување српства и српског народа на просторима Старе Србије и Македоније.

ЛИТЕРАТУРА

Арсић 2015: Радомир Арстић. *Двадесет година учитељског факултета у Призрену – Лепосавић*. Лепосавић: Универзитет у Приштини – Косовска Митровица.

Анђелковић, Недељковић 2020: Петар Анђелковић, Зоран Недељковић. Догодине у Призрену – православље као памтивек српског народа. У: Огњен Вујовић, 2020: *Зборник радова са научног скупа „800 година аутокефалности српске православне цркве"* (стр. 145-163). Косовска Митровица: Правни факултет са привременим седиштем у Косовској Митровици.

Антић 2016: Дејан Антић. *Поглед на српско-бугарске односе с краја XIX и почетка XX века*. Врање: Годишњак Педагошког факултета у Врању. Књига VII

Богдановић, Мимица 2007: Марија Богдановић, Аљоша Мимица. *Социолошки речник*. Београд: Завод за уџбенике.

Базић 2008: Марија Базић. Значај оснивања богословске школе у Призрену у периоду од 1871. до 1912. године. *Баштина*, свеска 25. Институт за српску културу – Приштина/Лепосавић, Лепосавић, 253 – 264.

Базић, Пешић 2004: Јован Базић, Михаило Пешић. *Социологија*. Лепосавић: Учитељски факултет у Призрену-Лепосавић.

Димитријевић 2005: Стеван Димитријевић. Богословско-учитељска школа у Призрену. *Призрен царски град (хрестоматија)*. Приштина: НУБ „Иво Андрић", 71-83.

Зарковић 2018: Весна Зарковић. Стара Србија и Македонија у извештају Љубомира Стојановића из 1890. године. *Баштина*, свеска 44. Институт за српску културу – Приштина/Лепосавић, Лепосавић, 167-179

Закон о народним школама. (1929). *Службене новине Краљевине Југославије*, бр. 289.

Јањић 2008: Јован Јањић. *Задужбина Симе Андрејевеића Игуманова.* Београд: Задужбина Симе Андерејевића Игуманова.

Недељковић, Настић 2020: Радица Недељковић, Невена Настић. Православна религија у временима дехристијанизације. У: Вујовић, О. (2020). *Зборник радова са научног скупа „800 година аутокефалности српске православне цркве"* (стр. 209-226). Косовска Митровица: Правни факултет са привременим седиштем у Косовској Митровици.

Недељковић 2013: Славиша Недељковић. *Иван Стеjановић Јастребов, пријатељ и заштитник српског народа на Косову и Метохији*. Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Новаков 2014: Александра Новаков. *Средње српске школе у османском царству (1878 – 1912).* Докторска дисертација. Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет. Ментор: Дејан Микавица.

Османлић 2017: Иљаз Османлић. Образовање за вредности грађанског друштва. *Иновације у настави*, XXX, бр. 1. Учитељски факултет у Београду, Београд, (стр. 108–119).

Поповић 2020: Бранкица Поповић. Духовна арома времена и културни компромис. *Баштина*, свеска 50. Институт за српску културу – Приштина/Лепосавић, Лепосавић. (стр. 357-371)

Рајчевић 2011: Петар Рајчевић. *Дидактичка зрнца*. Нови Сад: Будућност.

Хобсбаум 1996: Ерик Хобсбаум. *Нације и национализам од 1780: програм, мит, стварност*. Београд: Филип Вишњић.

Nevena G. NASTIĆ

ESTABLISHMENT AND SIGNIFICANCE OF THE SERBIAN ORTHODOX SEMMINARY IN PRIZREN FOR THE PRESERVATION OF SERBS IN THE TERITORY OF OLD SERBIA

Summary

The Seminary in Prizren, in addition to enabling the authorities from Belgrade to be present in the Ottoman Empire, was a center of cultural and educational development. The day it was founded seems like the day the struggle for liberation began, liberation of the Serbian population. She worker to preserve and raise national conscience among people in Old Serbia and Macedonia, who lived under various pressures from Turks, Bulgarians and Albanians.

From its inception until today, the Seminary has been a cultural and educational nursery for Serbs. It represented the motherland of all schools that existed in that period in Old Serbia. It sought to help, not only individuals, also she has already advocated for the opening of new schools and the spread of literacy, as well as the survival od Serbian politics in these area. All the efforts of the Seminary to spread Serbian culture, tradition and religion would not have been successful without the Russian consulate, and especially the Russian consul Ivan Sthepanovic Jastrebov, then its founder and benefactor Simo Andrejevic Igumanov, but also all its menagers who have changed over the years, and exposed to enormous risks in order to preserve this school and its significance for the Serbian people. The rectors and teachers of the school were seen by the Turks as spies who passed everything on to the authorities in Belgrade, so they were constantly interrogated, the school was searched, books that the Turkish authorities considered unsuitable were confiscater and destroyed, and the school and rooms where students and teachers slept was repeatedly searched. The school was a great responsibility for the they leaders, because they did not allow it to be closed, because at that time it was the only support for the Serbian people.

Key words: Seminary in Prizren, Old Serbia, culture, tradition, education, Orthodoxy, politics, school.

Рад је предат 3. маја 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ПРИКАЗИ

УДК 028.02(049.32)
82.09:801.73(049.32)
doi: 10.5937/bastina31-32492

СТУДИЈА О ЧИТАОЦУ, ЧИТАЊУ И САВРЕМЕНИМ ТЕОРИЈАМА ЧИТАЊА

(Мирјана Бојанић Ћирковић, *Читалац у науци о књижевности: Од антике до савремених теорија читања,* Филозофски факултет у Нишу, 2020, 396 стр.)

Књига *Читалац у науци о књижевности: Од антике до савремених теорија читања* Мирјане Бојанић Ћирковић представља прерађену докторску дисертацију одбрањену на Филозофском факултету у Нишу 2018. године под насловом *Типологија читалаца у романима Милорада Павића у контексту савремених теорија читања.* Допуњена најновијим научним увидима и намењена добро информисаном и стручно профилисаном читаоцу, монографија је компонована од осам поглавља посвећених аналитичко-синтетичком изучавању статуса читаоца, развоју концепата читалаца у књижевнотеоријској дијахронији и њиховој апликативности на примеру позног романескног стваралаштва Милорада Павића, те опремљена табелом концепата читалаца у методологији науке о књижевности и регистром појмова, и заокружена списком коришћене литературе. Паралелно са поменутим дијахронијским разматрањем, на синхронијском плану одвија се комплексна и зналачки остварена синтеза савремене методолошке оријентације теорија читања, која открива своје античке корене и испреплетаност са главним методологијама науке о књижевности. Притом је акценат на постструктуралистичке новореторичке и когнитивне наратологије које су својим истраживачким фокусом у потпуности прешле на подручје теорија читања. Не занемарујући ни осврт – каткад полемички, каткад афирмативни – на досадашња истраживања и покушаје систематизације статуса читаоца и концепата читалаца у домаћим и међународним оквирима, ауторка извлачи низ нових, темељно аргументованих закључака о улози читаоца у конституисању значења књижевног дела и користи их као полазиште за даља изучавања. Крећући се суверено и методолошки зрело кроз обимну и разуђену теоријску литературу, она показује редак дар да препозна и истакне оне нити које ће осветлити историју читања, језгровито предтавити читалачки процес и историју њеног

изучавања, као и да негованим научним стилом, у појединим сегментима чак и литерарно надахнутим, одржи једнако будном читаочеву пажњу све до последње старнице књиге.

У уводном поглављу, „Концепт читаоца у књижевнотеоријској дијахронији", Бојанић Ћирковић отвара проблем, тачније корпус проблема којим ће се бавити, показујући сву сложеност одређења појма *читалац* кроз дијахронију, као и низа активности које су својствене његовој улози у процесу *читања*; тим пре што дефинисање читаоца мора узети у обзир и есејистичке белешке писаца, од којих су неки не само највећи читаоци него и највећи промишљаоци процеса читања у историји књижевности (Еко, Сартр, В. Вулф итд.), и што комплексна природа овог процеса подразумева интеракцију текста, жанровских конвенција, когнитивних и културолошких оквира, наративну емпатију. Она притом издваја нека „вечита" и апоретична питања, која се, како и сама истиче, из данашње перспективе показују као топоси теорија о читању, те даје преглед најважнијих типологија читалаца у књижевној теорији (од Сарканијеве, преко Изерове, Рабиновичеве, Феланове, Принсове, Воласове, С. Лансер, осветљавајући споне с Јаусовим „хоризонтом очекивања" и другим класификацијама кроз дијахронију, до типологија домаћих аутора С. Милосављевић Милић, Ј. Попова, Р. Вучковића). Пратећи основну поделу око које је међу теоретичарима постигнута сагласност – на фиктивног и реалног (емпиријског) читаоца (према критеријуму онтолошког статуса) и на концепте текстуалног/ енкодираног/ уписаног и извантекстовног читаоца (према његовој позицији у односу на текст) – ауторка разматра терминолошке и појмовне варијанте у даљој типологији код појединих теоретичара, специфичности, предности и мане, као и оне тековине које ће потврдити своју постојаност у потоњим теоријским изучавањима.

Наредне теоријске целине – „Аспекти рецепције и статус читаоца у античким поетичким списима", „Процес читања и концепти читалаца од феноменологије до теорије рецепције", „Ка теоријама читања као методолошкој оријентацији", „Критика читалачког одговора", „Постклассичне теорије читања" – све до „*Синтеза*", представљају језгровит критички преглед теорија читања и концепата читаоца од антике до наших дана. Уочавјући заблуду досадашњих теоретичара књижевности који истраживачки интерес за читаоца везују за „трећу еру" модерног проучавања књижевности, Бојанић Ћирковић аргументовано показује да су бројна питања, а очигледно и кључни проблеми везани за читаоца и процес читања отварани још у Платоновим, Аристотеловим, Хорацијевим и Псеудо-Лонгиновим списима, те да они током историје проучавања књижевности нису били заобилажени ни у експлицитним ни у имплицитним методолошким приступима књижевном делу. Стога у свом дијахронијском прегледу она значајну пажњу посвећује

и теоријским оријентацијама утемељеним на формалистичким методама (од нове критике, преко руског формализма, па до структурализма и постструктурализма), као и разматрању концепата читалаца у оквиру теорија о значењу књижевног текста, будући да су оне дале драгоцен допринос методолошком освешћењу о значају читаоца у наративној комуникацији. У истраживачком фокусу ауторке су методолошке оријентације, као и појединачне концепције теоретичара којима, сходно доприносу, посвећује засебне одељке: теорија о читаоцу и читању Ханса Роберта Јауса, *наивни* и *упућени читалац* Карлхајнца Штирлеа, теорија Манфреда Наумана о *опхођењу* текста с читаоцем, Вајнрихова теорија рецепције и типологија читалаца, Бартова *аполоīија читаоцу* (*читалац задовољства* и *читалац наслаге*), теорија читања Волфганга Изера и његов концепт *имплицитноī читаоца*, *обавештени читалац* и *интерпретативна заједница* Стенлија Фиша, *трансактивни читалац* Нормана Холанда, те читалачки *доживљај*, односно *искуство с наративом* у истраживањима постструктуралистичких реторичких наратолога Питера Рабиновича и Џејмса Фелана и њихов концепт *наративне* и *ауторске īубликe, уроњени читалац* когнитивних наратолога Мари-Лор Рајан и Снежане Милосављевић Милић, Нилсонов *неīриродни* читалац насупрот *īриродноī наратолоīији* Монике Флудерник, теорија о *нечитаоцу* Пјера Бајара и процес *нормализације* Х. П. Абота. Смело се хватајући укоштац с проблемом корпуса теорија читања, М. Бојанић Ћирковић већ самом композицијом књиге разграничава класичне и савремене теорије о читању (што се може ишчитати из њеног садржаја), а компарирањем критике читалачког одговора као прве методолошке оријентације потпуно усмерене ка читаоцу са теоријама читања с краја 20. и почетка 21. века, изводи закључак о њиховој комплементарности.

У односу на резултате представљене у дисертацији, највише измена претрпело је поглавље посвећено примењеној равни изучавања поменутог проблема. Ауторка се оправдано опредељује за тумачење концепата и типологију читалаца у позним Павићевим романима (а не у читавом прозном опусу, што је био предмет апликативних поглавља у дисертацији), будући да је о њима у критици мање писано и да они са аспекта постструктуралистичких концепата читалаца представљају прави методолошки изазов.

Премда ова књига даје значајан допринос изучавању Павићеве поетике оријентисане ка активном читаоцу, а на ширем плану и апликативности постмодернистичких теорија читања, њен значај превасходно видимо у књижевнотеоријском домену – праћењу статуса читаоца и процеса читања у дијахронији и, нарочито, поузданој класификацији савремених теорија читања, што је веома деликатан посао ако имамо у виду да је реч о процесу у трајању који се све интензивније интердисциплинарно проучава. Да ли је овде спроведено истраживање заиста „само једна од карика ланца 'читања' читања“,

како ауторка скромно најављује у уводном поглављу, или има тенденцију да постане теоријски фундирана историја проучавања читања и читалачког процеса – на шта указују њен наслов, односно амбициозни избор теме и вишеструко потврђене научне компетенције ауторке – показаће њени будући *корисници* и *упућени читаоци*.

Монографија *Читалац у науци о књижевности* резултат је изворних научних истраживања на обимној грађи релевантној за поменути проблем и представља оригиналну и драгоцену научну синтезу која савременој књижевности видно недостаје, и која ће несумњиво послужити као незаобилазна основа свим будућим проучаваоцима ове „тачке“ у познатом методолошком троуглу, било у теоријској, било у примењеној равни.

Др Мирјана М. Бечејски[1]

1 научни сарадник, becejskim@gmail.com

Рецензенти овог броја:

Проф. др Зорана Опачић, редовни професор, Универзитет у Београду, Учитељски фкултет;

Проф. др Љиљана Марковић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филолошки факултет;

Проф. др Тијана Ашић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филолошки факултет;

Проф. др Весна Балтазаревић, редовни професор, Универзитет Мегатренд, Факултет за културу и медије Београд;

Проф. др Јован Базић, редовни професор, Универзитет у Приштини, Учитељски факултет Призрен у Лепосавићу;

Проф. др Жељко Симић, редовни професор, Универзитет „Унион – Никола Тесла“, Факултет за пословне студије и право, Београд;

Др Срђан Цветковић, научни саветник, Институт за савремену историју, Београд;

Проф. др Миодраг Горић, редовни професор, Универзитет „Унион – Никола Тесла“ Факултет за пословне студије и безбедност, Београд;

Проф. др Нењо Даниловић, редовни професор, Универзитет „Унион – Никола Тесла“, Пословни и правни факултет Београд;

Проф. др Невена Красуља, редовни професор, Универзитет „Унион – Никола Тесла“, Факултет за пословне студије и право, Београд;

Проф. др Бранко Тешановић, редовни професор, Универзитет „Унион – Никола Тесла“, Факултет за пословне студије и право, Београд;

Проф. др Радомир Арсић, редовни професор, Универзитет у Приштини, Учитељски факултет Призрен у Лепосавићу;

Проф. др Звездан Арсић, редовни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет;

Проф. др Зоран Јовановић, редовни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет;

Проф. др Ненад Аврамовић, редовни професор, Правни факултет за привреду и правосуђе у Новом Саду;

Проф. др Милијанка Ратковић, редовни професор, Универзитет „Унион – Никола Тесла“, Факултет за пословне студије и право, Београд;

Проф. др Оља Арсенијевић, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Проф. др Ненад Перић, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Проф. др Далибор Елезовић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет;

Др Мињан Миликић, виши научни сарадник, Институт за стратегијска истраживања, Београд;

Др Ђорђина Трубарац Матић, виши научни сарадник, Етнографски институт САНУ;

Проф. др Јелена Панић Мараш, ванредни професор, Унивезитет у Београду, Учитељски факултет;

Проф. др Мирјана Стакић, ванредни професор, Универзитет у Крагујевцу, Педагошки факултет у Ужицу;

Проф. др Саша Станојевић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет;

Др Милош Марсенић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет;

Проф. др Маја Димић, ванредни професор, Универзитет „Унион – Никола Тесла“; Факултет за пословне студије и право, Београд;

Проф. др Данијела Тешић Радовановић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет;

Проф. др Мирослав Пешић, ванредни професор, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет;

Проф. др Слађана Видосављевић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Учитељски факултрет Призрен у Лепосавићу;

Проф. др Живорад Миленовић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Учитељски факултет Призрен у Лепосавићу;

Проф. др Петар Рајчевић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Учитељски факултрет Призрен у Лепосавиоћу;

Др Јасмина Ахметагић, виши научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Весна Зарковић, виши научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Вера Крмпот, доцент, Универзитет „Унион – Никола Тесла“; Факултет за пословне студије и право, Београд;

Др Нака Никшић, доцент, Универзитет у Београду, Учитељски факултет, Наставно одељење Нови Пазар;

Др Дејан Радичевић, доцент, Универзитет у Београду, Филозофски факултет;

Др Дејан Булић, научни сарадник, Историјски институт Београд;

Др Милица Голубовић Тасевска, научни сарадник, Министарство просвете, науке и технолошког развоја РС;

Др Јелена Војиновић-Костић, доцент, Паневропски универзитет „Апеирон“, Бања Лука, Босна и Херцеговина;

Др Милутин Живковић, научни сарадник, Институт за савремену историју Београд;

Др Сања Микетић Суботић, доцент, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет;

Др Ивана Веселиновић, доцент, Универзитет у Београду, Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију;

Др Горан Лапат, доцент, Свеучилиште у Загребу, Учитељски факултет у Загребу;

Др Ана Стишовић Миловановић, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Бојан Шево, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Александар Павловић, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Снежана Простаченко, адвокат.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

008(497.115)

БАШТИНА : гласник / главни и одговорни уредник Драган Танчић. - 1991, св. 1- .
- Приштина–Лепосавић : Институт за српску културу, 1991- (Пирот : Pi-Press). - 24 cm

ISSN 0353-9008 = Баштина (Приштина)
COBISS.SR-ID 3404300